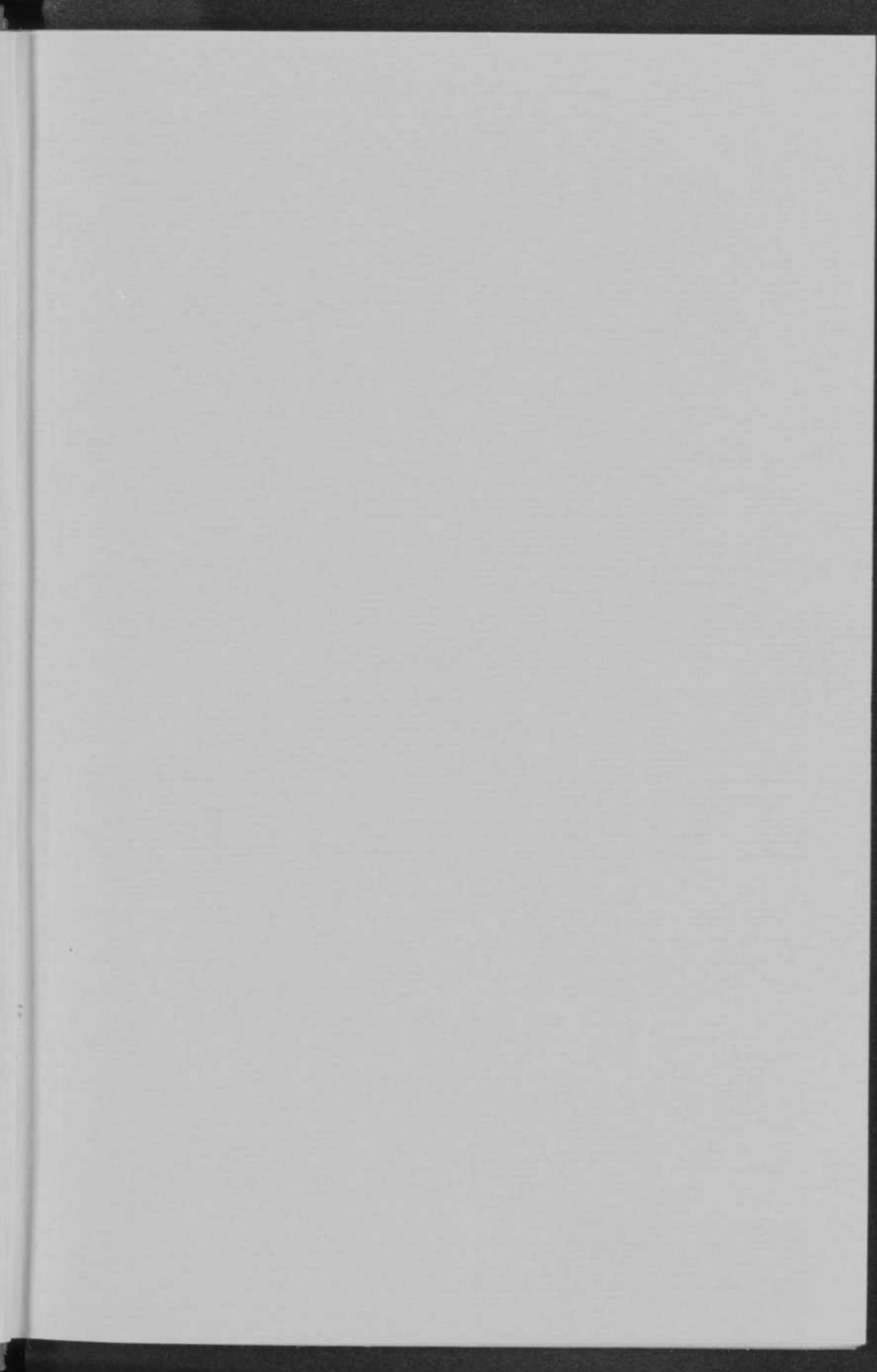

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

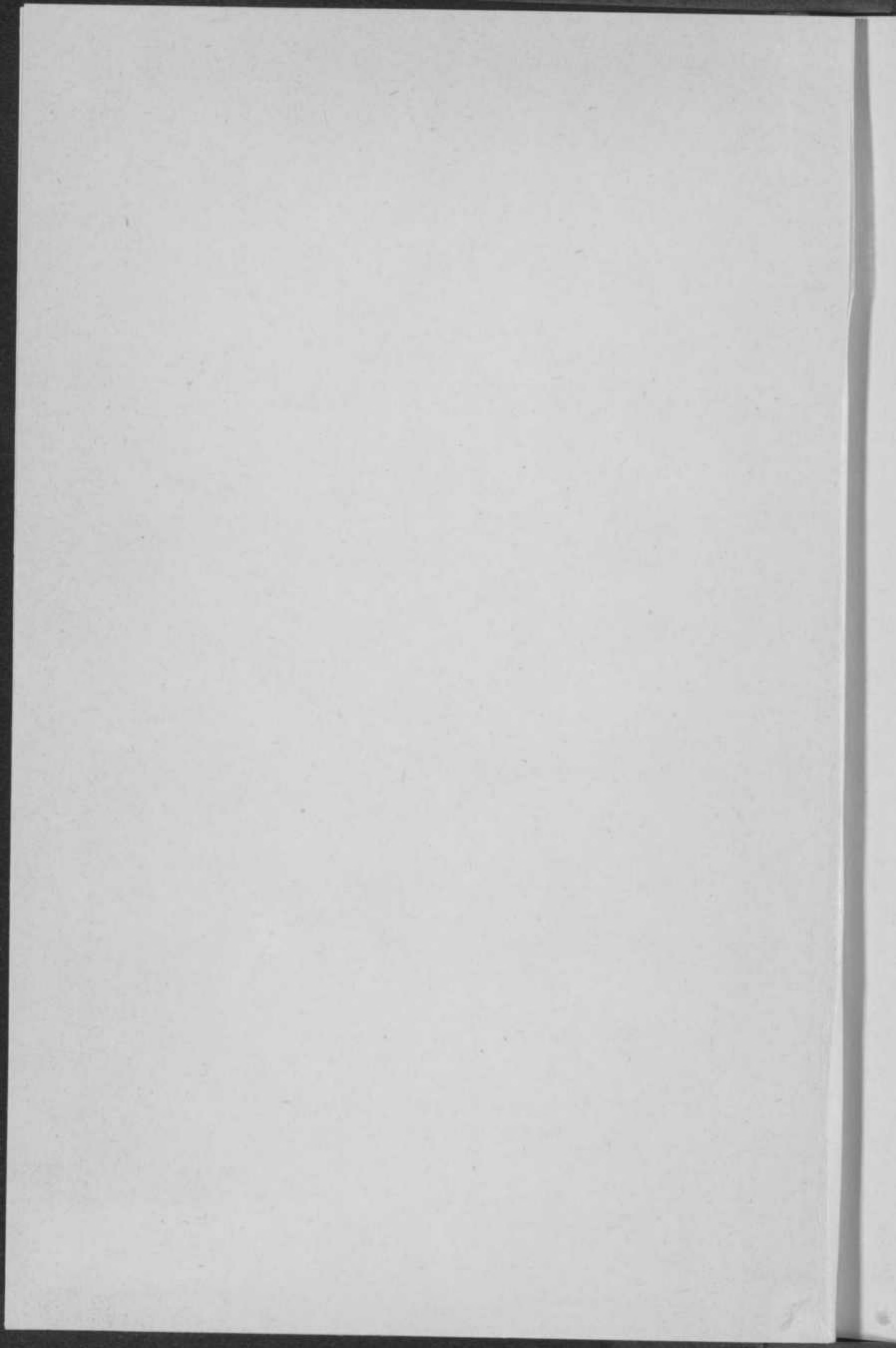

1128 1323

J. B. VAN HEUTSZ ALS
GOUVERNEUR GENERAAL

47124.

NL

92

3012

~~997/~~
A 42

J. C. LAMSTER

J. B. VAN HEUTSZ

ALS

GOUVERNEUR GENERAAL

1904-1909

P. N. VAN KAMPEN & ZON N.V.
AMSTERDAM

DRUK VONK & CO, ZEIST

INHOUD.

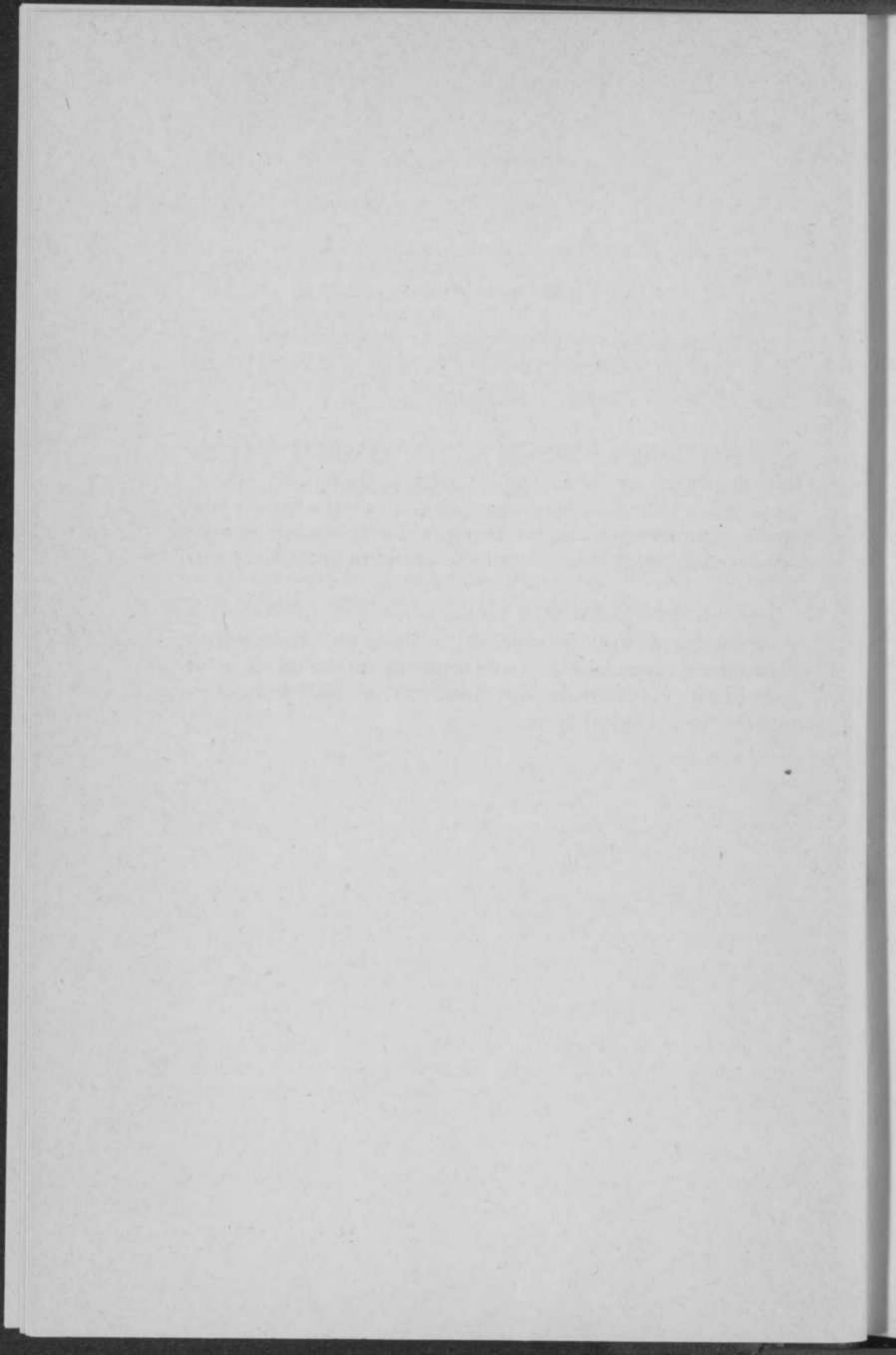
	Blz.
Voorwoord	9
Inleiding	11
1. Bezuinigingsplannen	11
2. De liquidatie der gouvernements cultures	12
3. Van Heutsz en Idenburg	15
4. Averechtsche begrootingstechniek	17
5. Schaduw	19
6. . . . en licht	23
I. Gouverneur Generaal gedurende het eerste Ministerschap Idenburg.	
1. Eerste zorgen: verbetering van het financieele beheer, opbouw van den Archipel tot een staatkundige eenheid	27
2. Colijn adviseur voor de buitengewesten; Tapanoeli en Djambi	32
3. Conflicten in Ceram, Boné, Borneo en Bali	36
4. Politiek tegenover de zelfbesturen in de buitengewesten	45
5. De benoeming van Van Daalen tot gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden	50
6. De „hormat”-circulaire	57
7. Plaatsing van Inlanders bij het Europeesch binnenlandsch bestuur.	62
8. Het aftreden van Minister Idenburg	65
II. De Landvoogdij gedurende het Ministerschap Fock.	
1. Minister en Landvoogd	69
2. De „kloppende begrooting”	82
3. Nogmaals Colijn, adviseur voor de buitengewesten.	86
4. Bevordering bij keuze.	95
5. De actie in Celebes en Bali	98
6. Het volksonderwijs	108
7. Gouvernementsbedrijven, staatsspoorwegen	120
8. Burgerlijke geneeskundige dienst	135
9. Gevangeniswezen, politie.	142
10. Na de reorganisatie in het westen van den Archipel volgde de actie in de „Groote Oost”	147
11. Nieuw Guinea	150

	Blz.
12. Soemba, Timor, Flores, Soembawa	160
13. Algemeene reorganisatie der buitengewesten	169
14. Reorganisatie van het algemeen en gewestelijk be- stuur	177
15. Financiële zelfstandigheid en rechtspersoonlijkheid van Nederlandsch Indië	181
16. De verdediging van Nederlandsch Indië	185
17. De groote vergissing	193
18. Emancipatie der Inlandsche bevolking, grieven der Chineesche inwoners, terugkoop der particuliere landerijen	203
19. Het aftreden van Minister Fock	213
III. De Landvoogdij gedurende het tweede Ministerschap Idenburg.	
1. De anti-Van Heutsz campagne	221
2. Idenburg en de actie tegen Van Heutsz	236
3. Idenburg's begrootingsrede van 10 November 1908.	244
4. De petroleum	263
5. De slotperiode van Van Heutsz' landvoogdij	270
6. Het aftreden van Van Heutsz	277
Besluit.	
1. Nabetrachting	292
2. Gouverneur Generaal in ruste	297
Literatuur	311

Uit de toespraak van H.M. Koningin Wilhelmina op 16 Februari 1910 tot den oud-gouverneur generaal J. B. van Heutsz na zijn terugkeer uit Nederlandsch Indië.

Waar ik heden het genoegen heb Uwe Excellentie aan Onze tafel te zien na uw terugkomst uit Nederlandsch Indië, acht ik mij gelukkig U mijn hartgrondigen dank te betuigen en van mijn groote waardeering te doen blijken voor den grootschen en veelomvattenden arbeid, dien U voor Nederlandsch Indië heeft verricht.

Het vele door U gewrocht, zoowel in vorige betrekkingen als in de laatste, door U bekleede, zal in dankbare herinnering in koloniën en moederland blijven voortleven en het zal U in de geschiedenis van Nederlandsch Indië als het ware een onvergankelijk gedenkteeken oprichten

VOORWOORD

De grootsche arbeid door Van Heutsz als Gouverneur generaal van Nederlandsch Indië tot stand gebracht, wordt in deze publicatie beschreven aan de hand van verslagen, rapporten en eigenhandige officieuze brieven van dezen landvoogd zelf, van de ministers Idenburg en Fock en van zijn medewerkers Colijn, Van Rees en anderen. De bundel van de eigenhandige briefwisseling berust in het Rijksarchief te 's Gravenhage.

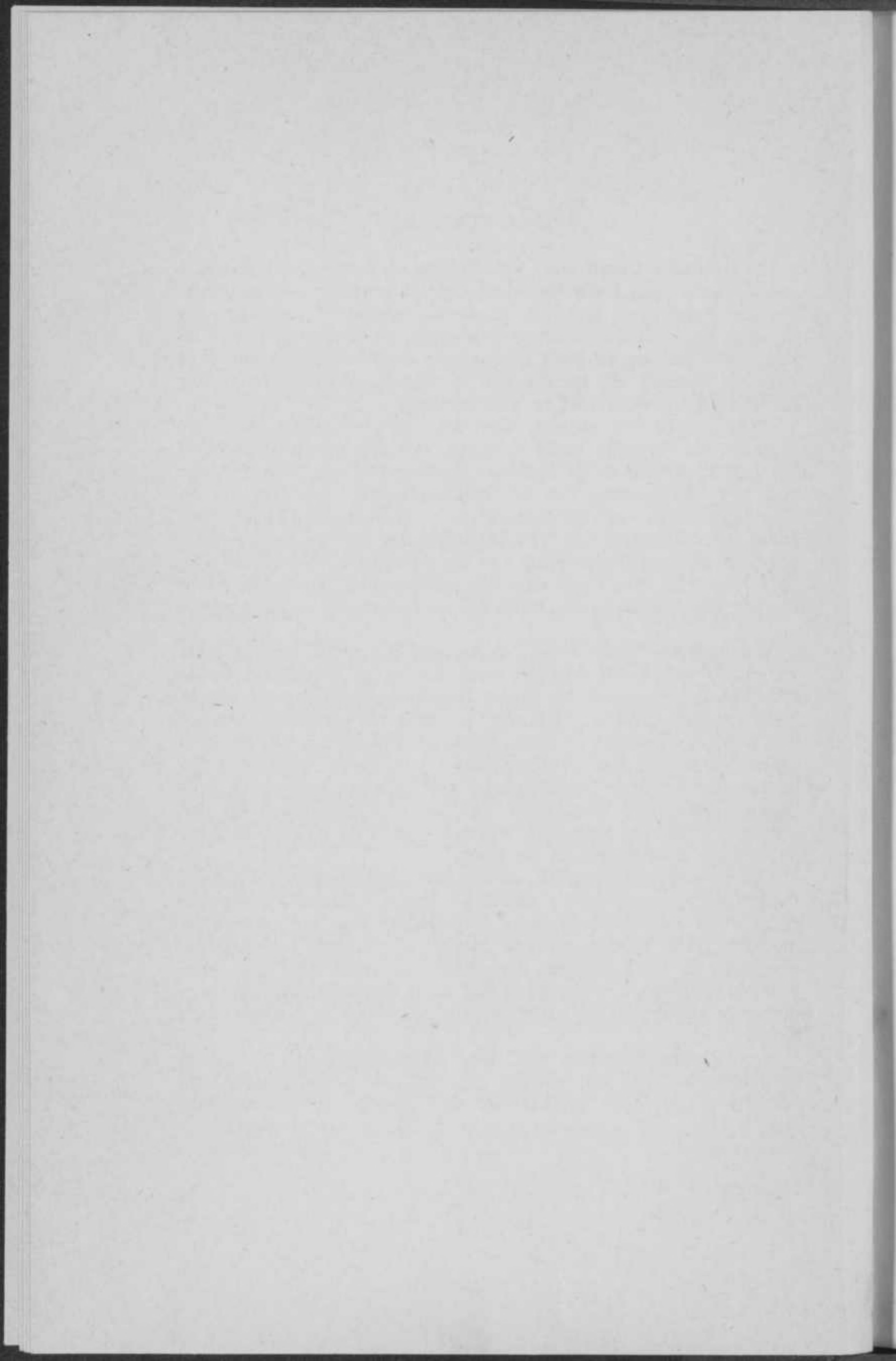
Voor al door het gebruik van deze laatste stukken was het mogelijk een levendig beeld te geven van den vooruitstrevenden hervormingsarbeid en de verlichte denkbeelden van Van Heutsz; van zijn reorganisatie van het volksonderwijs; van zijn streven naar financieele zelfstandigheid en rechtspersoonlijkheid voor Indië; naar reorganisatie van het algemeen en van het gewestelijk bestuur; naar emancipatie van het Inheemsche bestuur en van de Inheemsche bevolking; van zijn economische hervormingen en van de wijze, waarop hij Indië uit de financieele impasse hielp.

Wanneer wij Nederlanders thans, met een gevoel van gerechtigde voldoening kunnen terugzien op de eerlijkheid en de grondigheid, waarmee de groote baanbrekende hervormingen in Nederlandsch Indië in de laatste 50 jaren tot uitvoering werden gebracht, dan is dit in de eerste plaats te danken aan den meesterlijken opzet van het „vijfjarenplan” van dezen wilskrachtigen hervormer; en in de tweede plaats aan de wijze waarop de volgende regeeringen consequent hebben voortgeschreden op den eenmaal ingeslagen weg: een weg n.l. van orde en rust en naar doelmatige emancipatie en welvaart.

Op het oogenblik heerscht in een belangrijk deel van Tropisch Nederland — buiten onze schuld — chaos, anarchie en verwarring; en in de Amsterdamsche markthallen riep een onwetende menigte: „De tijden van Van Heutsz zijn voorbij”. Moge deze publicatie er toe bijdragen, dat althans in eigen land geen misvattingen blijven bestaan over den aard der noodzakelijke harmonieuse samenwerking tusschen blank en bruin in Nederlandsch Indië.

Enkele persoonsnamen zijn door letters vervangen aangezien geen openbaarheid kan worden gegeven aan mededeelingen van vertrouwelijke aard, welke voor de betrokkenen onaangenaam zijn.

De Schrijver.

INLEIDING

1. Bezuinigingsplannen

In dezelfde maand, dat de gouverneur generaal Van Heutsz het bewind over Nederlandsch Indië in handen had genomen, schreef de minister Idenburg hem in een vertrouwelijk niet-officieel schrijven uit Den Haag van 3 October 1904:

„... Ik ben er nog niet in geslaagd om een goed accountant te vinden om de commercieele boekhouding in te voeren.¹⁾ Deze week zal ik persoonlijk eens op informatie uitgaan. Ik wil in alle geval trachten de quaestie bij de memorie van antwoord aan de orde te stellen... Ik hoop dat de herziening van de invoerrechten in dit zittingsjaar nog haar beslag zal krijgen, en dat U gelegenheid zult vinden om het belastingvraagstuk ter Sumatra's Westkust ernstig ter hand te nemen. Wij moeten evenwicht krijgen tusschen de gewone inkomsten en uitgaven...”

Het is duidelijk, dat de belangrijke economische onderwerpen, die de minister hier aanroerde, nog vóór Van Heutsz' vertrek uit Den Haag een punt van bespreking tusschen beiden hadden uitgemaakt.

En als kort daarna Van Heutsz' eerste maatregelen op financieel gebied in Den Haag bekend worden, geven zij Idenburg aanleiding om er zijn volle instemming mede te betuigen:

„... Het doet mij verbazend veel plezier dat U reeds de hand hebt geslagen aan het bevorderen van een soort evenwicht tusschen uitgaven en inkomsten van de verschillende buitenbezittingen. Ik vermoed dat dit evenwicht slechts geleidelijk is te verkrijgen; indien men echter slechts consequent in die richting werkt, dan moet het te bereiken zijn...” (privé schrijven van 11 December 1904).

Twée maanden later geeft de minister in een particulier schrijven van 14 Februari 1905 zijn voldoening te kennen over de genomen bezuinigingsmaatregelen:

„... Met groote waardeering zie ik uit de mailrapporten en uit de brieven uw ernstig en volhardend streven naar bezuiniging daar waar deze mogelijk is zonder werkelijke belangen te schaden of bepaalde behoeften on vervuld te laten. Natuurlijk ontmoet U daarbij veel actieven en passieven tegenstand en ongetwijfeld zult

¹⁾ In de eerste plaats werd hierbij gedacht aan de gouvernements-bedrijven.

U U daardoor veel vijanden maken. Maar indien het U mag gelukken den toestand der financiën te verbeteren en de Indische gelden op gezonder basis te fundeeren, dan zal uw bestuur door den geschiedschrijver geprezen worden; en reeds nu door allen, die het wezenlijk goed met Indië meenen op hoogen prijs worden gesteld... Hetgeen het meest voor de hand ligt en nu bereikbaar is, geschiedt door U: het nalaten van onnoodige uitgaven en het uitzetten der gewone middelen..."

Deze enkele korte brieffragmenten betreffen een deel van den hervormingsarbeid van Van Heutsz, dat van veel grooter belang voor het succes van zijn landvoogdij is geweest, dan over het algemeen bekend is. Want niet alleen hijzelf als landvoogd, maar ook Idenburg als minister, hadden van den aanvang af begrepen, dat er van alle ver strekkende hervormingsplannen weinig terecht zou kunnen komen, indien niet gelijktijdig met krachtige hand en stelselmatig orde zou worden gebracht in den ontredenden toestand van Indië's geldmiddelen. Vooral deze was het, die gedurende de laatste decennia steeds iedere redelijke poging, die was aangewend om land en volk van den Archipel tot staatkundige eenheid en ontwikkeling te brengen had belemmerd.

2. *De liquidatie der gouvernementscultures*

In het midden van de vorige eeuw vormden de voordeelige saldi van de opbrengst der gouvernementscultures jaren lang het hoofdbestanddeel van de middelen der Indische begrooting. Bovendien waren ieder jaar uit deze baten de millioenen gevloeid, waarmede de moederlandsche schatkist in haar financieelen nood was bijgestaan.

Doch in den loop der laatste decennia van de 19e eeuw begonnen deze inkomsten weg te smelten als sneeuw voor de zon. Het ergste was de koffiecultuur er aan toe. In het tijdvak van 1873 tot en met 1877 had de zuivere opbrengst daarvan nog gemiddeld 42.2 millioen gulden 's jaars bedragen, dat is bijna een derde deel van het totaal der jaarlijksche uitgaven van de Indische begrooting.¹⁾ Dertig jaren later echter was in de periode van 1901 tot en met 1905 dit batig saldo terug gelopen tot een gemiddelde van slechts 3.7 millioen gulden 's jaars.

Ten deele was dit een gevolg geweest van tegenvallers (o.a. de beruchte koffiebladziekte) en achteruitgang der opbrengsten; ten deele echter ook van doelbewuste regeeringsmaatregelen ten einde de bevolking van te zwaren druk te ontlasten. De stemmen van hen, die op opheffing van deze dwangcultuur aandrongen deden zich steeds luider hooren. Doch alhoewel reeds in 1892 in begin-

¹⁾ De jaarlijksche uitgaven bewogen zich van 1870 tot 1900 vrij stabiel tusschen de 130 en 150 millioen gulden 's jaars.

sel daartoe was besloten, heeft het nog tot 1915 geduurd eer dit voornemen geheel ten uitvoer was gebracht.

Evenzoo nam het opheffen van de gedwongen suikercultuur 21 jaren (1870—1891) in beslag.

Aldus waren de enorme opbrengsten van deze gouvernementscultures geleidelijk ingekrompen tot een bescheiden deel van hetgeen ze eenmaal waren geweest, en ten slotte geheel verdwenen. Een dergelijke gevoelige achteruitgang van belangrijke bronnen van 's lands inkomsten noopte de regeering om voortdurend naar nieuwe middelen om te zien.¹⁾

Doch — vroeg men zich af — waar deze noodzakelijke nieuwe bronnen van inkomsten aan te boren? Bij de particuliere landbouwindustrie? ... bij de gouvernementsbedrijven? ... of wel bij de Inheemsche bevolking in den vorm van directe belasting?

De particuliere landbouwindustrie, die, met gebruikmaking van vrijen arbeid, geleidelijk de plaats van de gouvernementsdwangcultuur was gaan innemen, was nog in haar opkomst, en kon geen zware lasten dragen. Eerst in het jaar 1870 was door de agrarische wet Java's bodem opengesteld voor de particuliere nijverheid met gebruikmaking van vrije werkkrachten der Inheemsche bevolking. Toen eerst kon de particuliere landbouwindustrie zich vrijelijk ontwikkelen, eerst op Java, later in de buitengewesten. Slechts geleidelijk kon zij worden belast om de verliezen tengevolge van de achteruit loopende inkomsten uit de gouvernementscultures ten deele te dekken.

Bij de gouvernementsbedrijven bestond nog geen centrale leiding voor het algemeen beheer. Zij waren bij verschillende, soms vrij willekeurig gekozen, departementen van algemeen bestuur ondergebracht.²⁾ Om deze reden konden geen hoge eischen worden gesteld aan doelmatigheid en deskundigheid in het beheer dier bedrijven. Wel is waar begonnen later, het eerst in 1899 de baten van het tinbedrijf hoopvoller verwachtingen te geven, doch ook toen nog waren deze meerdere inkomsten slechts voldoende om een klein deel der tekorten te dekken.

Ook kon er geen sprake van zijn de Inheemsche bevolking nieuwe lasten op te leggen. Juist het tegendeel was de bedoeling. Zoowel de regeering als de volksvertegenwoordiging wenschten thans, ten aanzien dier bevolking, vóór alles een onbaatzuchtige politiek te voeren; haar, waar mogelijk, van te zwaren druk te

¹⁾ Intusschen waren de landsuitgaven door den „chronisch” geworden Atjèh-krijg er niet op verminderd.

²⁾ De exploitatie der kolenvelden op Sumatra en der tingroeven op Banka ressorteerden onder het departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid, de fabriek der opiumregie onder dat van financiën, de Atjèh-tram onder oorlog, en staatsspoorwegen en post en telegrafie onder burgerlijke openbare werken.

ontlasten, en meer aandacht te besteden aan de bevordering van de welvaart en de geestelijke ontwikkeling der Inlanders.

Bovendien oefenden wij in een groot deel der buitengewesten slechts een schijngezag uit, en was de bevolking daar vrijwel geheel overgeleverd aan de willekeur van wispelturige vorstenbesturen. Ook waren in vele dier gebieden onderlinge oorlogjes en voortdurende twisten aan de orde van den dag, en behoorden strooptochten, slavenjachten, koppensnellen, pandelingschap, menschenoffers, weduwenverbranding, e.d. tot de oeroude gebruiken des lands.

Uiteraard waren dergelijke landstreken economisch nog van weinig of geen beteekenis, en zouden zij slechts tot ontwikkeling kunnen worden gebracht door het scheppen van orde, rust en welvaart. Gezien evenwel den slechten toestand van de Indische schatkist en de geringe draagkracht der bevolking was men er niet in geslaagd om de middelen te vinden om dit alles tot stand te brengen.

Zoo gaf Indië bij den overgang van de 19e naar de 20e eeuw een beeld te zien van een financieel beleid, dat zich eenigszins had vastgewerkt. Men zat in de impasse, en wist niet meer hoe zich er uit te werken. De eerste maatregelen welke Van Heutsz toen nam om te trachten den financieelen toestand geleidelijk onder de knie te krijgen, blijken duidelijk uit de brieffragmenten van Idenburg, aangehaald in den aanhef van dit hoofdstuk.

In het kort kwam dit neer op een stelsel van algemeene bezuiniging over de geheele linie, echter zonder noodzakelijke uitgaven tegen te houden, het uitzetten der gewone middelen, en het stellen van den eisch, dat er ook in de buitengewesten naar moest worden gestreefd, dat alle landschappen en gewesten, ieder voor zich, zooveel mogelijk de tering naar de nering zouden zetten.

Reeds als gouverneur van Atjeh had Van Heutsz getoond, welke onverwacht gunstige resultaten konden worden bereikt door een voorzichtig financieel beleid, een scherp toezicht op de meerdere of mindere urgentie van 's lands uitgaven, en een regelmatig beheer van de inkomsten der verschillende landschappen in de onderhoorigheden. En ook thans paste hij hetzelfde systeem toe: Een scherp toezicht ter voorkoming van ondoelmatige uitgaven, een evenredige verdeling der lasten over allen (o.a. de belastingvoorstellen voor Sumatra's Westkust) en orde, regelmatig en deskundige leiding bij het beheer van 's lands geldmiddelen, in de eerste plaats bij de gouvernementsbedrijven.

Niet voor niets schreef Idenburg reeds in zijn eersten particulieren brief aan Van Heutsz over de pogingen, die hij aanwendde om een goeden accountant te vinden voor de invoering van een commercieele boekhouding (vgl. pag. 11): „Deze week zal ik

persoonlijk eens op informatie uitgaan." Ook Idenburg lag dit belang na aan het hart. Het was dezen twee plichtgetrouwen oud-soldaten een doorn in het oog, dat er voor tal van dringende belangen zg. geen geld beschikbaar was, maar dat 's lands gelden wel door allerlei mazen in het net nutteloos wegvloeiden. Niet alleen uit achteloosheid, uit sleur en gemakzucht, maar ook tengevolge van een onoverzichtelijk beheer, en door het gemis aan voorlichting van een vakkundigen accountantsdienst.

Aldus nam Van Heutsz bij den arbeid voor zijn reeds veel omvattende reorganisatietaak ook nog de uitvoering eener financieele paragraaf voor zijn rekening, die hem noodzaakte om met groote volharding en ijzeren consequentie voortdurend persoonlijk in te grijpen. En dat niet alleen om het financieele beheer weer in het rechte spoor te brengen, maar ook het daarin te houden; een ondankbare taak, die alras aanleiding gaf tot steeds luider klinkende en steeds heftiger wordende kritiek, vooral van hen, die zich in hun persoonlijke belangen bedreigd achtten.

Toch waren deze eerste bezuinigingsmaatregelen niets anders dan een noodzakelijk redres van tijdelijken aard, ten einde over het doode punt heen te komen. In de toekomst was er echter nog heel wat meer nodig. Aan een kort overzicht van deze financieele toekomstplannen moge intusschen eerst een beschouwing voorafgaan over de onderlinge samenwerking tusschen landvoogd en minister.

3. *Van Heutsz en Idenburg*

Reeds gedurende hun Indische militaire loopbaan hadden zij elkaar persoonlijk leeren kennen en had Idenburg het spontane en rondborstige karakter van Van Heutsz leeren waardeeren. In den tijd echter, dat Idenburg de vertrouwensbetrekking bekleedde van adjudant en chef van het kabinet van den legercommandant, sloeg deze waardeering over in bewondering en hoogachting. De metamorphose, die zich in die jaren onder de leiding van Van Heutsz op Atjèh voltrok, maakte een diepen indruk op Idenburg. Niet alleen ten opzichte van het militair succes, maar ook en vooral wat betreft den gang van zaken op politiek gebied: het krachtige en tevens uitermate bezadigd en beheerscht optreden tegenover de bevolking, de ridderlijke houding van Van Heutsz tegenover zijn eerlijke tegenstanders, het voorzichtige en succesvolle financieel beheer, het uiterst doelmatige en practische gebruik van de beschikbare hulpmiddelen, de geleidelijke ontwikkeling van tal van maatregelen in het belang van land en volk, en zeker niet het minst de omvorming van de verouderde eenigszins stroef werkende oorlogsmachine, die bij Van Heutsz' komst in Atjèh de militaire macht vertegenwoordigde, tot een vlot be-

weeglijk onversaagd pacificatieleger. Het was alles in korten tijd en toch langs lijnen van geleidelijkheid tot stand gekomen: rustig, zonder schokken, als vanzelf sprekend.

Het is dan ook de groote verdienste van Idenburg geweest, dat hij, in tegenstelling met zoovele critici en bedillers, reeds toen in Van Heutsz de bekwaamheden onderkende van den wilskrachtigen hervormer met kritischen zin en met een juist oordeel. Trouwens ook uit hun briefwisseling blijkt het groote vertrouwen, dat Idenburg als zoodanig in Van Heutsz stelde; en hij zeide het hem ook meermalen en onverbloemd: „... Mij dunkt dat kan bij iemand van uw karakter en bekwaamheden, bij iemand die snel toestanden doorziet en die kan beslissen, anders en beter worden...” (vgl. ook pag. 18). En in een schrijven van 24 April 1905: „... Ik ben er van overtuigd, dat uw bestuur ten zegen van Indië zal zijn; er moet gestreefd worden naar het afsnijden van het misbruik, dat de schatkist als privaat jachtterrein wordt beschouwd; er moet een behoorlijk evenwicht tusschen ontvangsten en uitgaven ontstaan; U kunt dit tot stand brengen; U zult daardoor veel vijanden maken, maar ten slotte zal ieder, die het wel meent met Indië, met Nederland, U dank weten...”

In alles draagt hun briefwisseling den stempel van die van twee mannen, die elkaars opvattingen ten volle waardeerden, en die wisten wat zij van elkaar konden verwachten. En hoezeer zij dan ook onderling in karaktereigenschappen mogen hebben verschild, hun correspondentie is als die van twee gelijk gestemde naturen, die hetzelfde groote doel voor oogen hadden. Hun beider streven bewoog zich in dezelfde richting. Beiden achtten een gezonde financieele politiek een allereerste vereischte, noodig om Indië uit de impasse te helpen en op den weg naar welvaart te brengen. In zijn brief van 14 Februari 1905 schreef Idenburg nog aan Van Heutsz: „... Zonder goede financiën is geen goede staatkunde mogelijk; en de financiën van Indië zijn niet goed...” Beiden stelden als tweede eisch een reorganisatie van het verouderde bestuurs- en administratief systeem. Beiden beschouwden hun maatschappelijke positie als niets meer dan een harde plicht, zoowel Idenburg het ministerschap, als Van Heutsz de landvoogdij. Doch beiden gaven er hun beste krachten voor, daar zij land en volk van Indië een warm hart toedroegen.

Zoo kon Van Heutsz bij de uitvoering van zijn taak, maar vooral bij zijn moeilijken strijd rekenen op den krachtigen steun van den minister. En hoort, hoe duidelijk Idenburg zijn standpunt in dezen zonder eenig voorbehoud te kennen geeft in zijn brief van 24 April 1905: „... Ik schreef er U over (over de actie van „uw vijanden” schr.) omdat ik verontwaardigd ben over de wijze, waarop tegen U geïntrigeerd wordt en werd. Maar ook

J. B. van Heutsz. — Foto Indisch Instituut Amsterdam

Stadscentrum van Batavia met den postweg, den schouwburg en de Chi-
neesche handelswijk Pasarbaroe. — Luchtopname K.N.I.L.M.

Stadscentrum van Medan in de omgeving van het postkantoor en het
station. — Luchtopname K.N.I.L.M.

omdat ik U wensch te verzekeren, dat U geheel en volkomen op mijn steun kunt rekenen. Is er meeningsverschil tusschen ons, ik zal het U vrijmoedig zeggen en wij zullen samen de oplossing zoeken; maar ik zal nimmer toelaten, dat men U onwaardig afbreekt of ter wille van kleinigheden uw groote verdiensten in de schaduw stelt...

Woorden als deze zijn geen gewone solidariteitsverklaring van een minister tegenover een landvoogd. Ze gaan veel verder. Want zóó spreken alleen mannen, die weten dat hun samen een moeilijke tijd en een harde strijd te wachten staan, en die het vaste voornemen hebben elkaar daarbij tot het uiterste trouw ter zijde te zullen blijven staan. En toen het vier jaren later „er op of er onder” ging, toen heeft Idenburg zijn belofte in dezen op voorbeeldige wijze ingeloscht (zie pag. 244 e.v.).

4. *Averrechtsche begrootingstechniek*

Te meer was des ministers onvoorwaardelijke steun van zoo groot belang, daar ook hij met dezelfde hardnekkigheid als Van Heutsz streefde naar meer bewegingsvrijheid voor de Indische regeering. Ook hij beschouwde de door het moederland aangelegde al te nauwe kluisters als een beletsel voor Tropisch Nederland om op den weg naar eenheid, ontwikkeling en welvaart de vleugels breeder uit te slaan. Als eerste étape op dien weg stond hun de financieele zelfstandigheid van Indië voor oogen. Als Idenburg dan in een van zijn eerste brieven aan den nieuwen landvoogd (11 December 1904) een vrij uitvoerig betoog houdt, dat men in Indië zelf de begrooting in elkaar moet kunnen zetten, ligt het voor de hand dat dit betoog bij Van Heutsz in goede aarde zou vallen:

„... Ik wil hier een punt inlasschen, waarover ik U een dezer dagen (officieel) schrijf. De begrooting wordt steeds hier in Nederland in elkaar gezet uit de gegevens daartoe uit Indië ontvangen. Op een gegeven oogenblik in het laatst van Juli worden den minister de eindcijfers meegedeeld, en dan zegt de minister: dat gaat zoo niet; er moet geschrapt worden, en dat gebeurt dan in een achtermiddag met grooten spoed en eigenlijk zonder ander stelsel dan dat naar zoo goed mogelijk evenwicht wordt gestreefd.

Nadat ik dit hier zoo ééns had bijgewoond, schreef ik verleden December naar Indië dat men zekerheidshalve wel moest doorgaan met op de gewone wijze mij de begrootingsbijdragen te zenden, maar dat men ook eens de begrooting in Indië moest in elkaar zetten, waar men zeker meer rationeel het gewenschte evenwicht zou kunnen krijgen dan ik hier.

Ik had er bovendien een andere niet uitgesproken bedoeling bij. Er is herhaaldelijk op aangedrongen om een regeling te tref-

fen volgens welke de begrooting in Indië in het openbaar behandeld en vastgesteld wordt en dan later in Nederland alleen wordt goedgekeurd. Ik voel daar veel voor en als ik nog lang minister mocht blijven, zou ik daartoe later wel willen meewerken. Maar afgezien van andere op dit oogenblik nog geldende bezwaren, moet dan eerst vaststaan, dat in Indië behoorlijk een begrooting kan worden ineengezet, en daartoe kan ook de proef strekken, die ik deed nemen.

Nu schreef de gouverneur generaal Rooseboom mij, dat men z.i. aan de samenstelling van de begrooting veel onnutten arbeid had besteed en stelde hij mij voor om het niet meer te laten doen. Ik kan dat gevoelen niet deelen; al geef ik toe, dat verleden jaar niet geheel bereikt werd, wat gewenscht werd. Maar hierbij moet niet uit het oog worden verloren, dat de begrooting dat jaar zeer moeilijk was door de „hulpverschaffing”¹⁾ en dat dat jaar voor het eerst de begrooting in Indië werd ineengezet. Ik heb uit het archief gezien, dat eigenlijk van de comptabiliteitswet²⁾ af de ministers het onmogelijke hebben gevoeld om hier de begrooting zaakkundig vast te stellen en dat er herhaaldelijk over geschreven is; maar ook dat alle pogingen om aan Indië meer direct aandeel in de opmaking der begrooting te geven, eigenlijk zijn afgestuit op het feit dat de gouverneurs generaal huiverig waren om zich zelf er persoonlijk veel mee te bemoeien. Mij dunkt, dat kan bij iemand van uw karakter en bekwaamheid, die snel toestanden doorziet en die kan beslissen, anders en beter worden. Ik zal U in mijn officieelen brief schrijven hoe naar mijn meening het mogelijk is de begrooting goed en zaakkundig in Indië samen te stellen, met veel minder geschrijf dan tot nu toe en veel beter. Om niet te wijdloopig te worden zeg ik er hier niet meer van, maar vraag ik slechts uw aandacht voor den komenden officieelen brief, waarin ik natuurlijk mijn denkbeelden niet omschrijf, maar alleen als een gerezen gedachte aan uw oordeel onderwerp...”

Het vraagstuk, hoe Indië meer direct aandeel te geven in de opmaking van de Indische begrooting, was aldus gedurende eenige tientallen van jaren een vraagstuk gebleven, omdat... de gouverneurs generaal huiverig waren om er zich persoonlijk veel mee te bemoeien. Het ligt voor de hand dat Idenburg verwachtte — en terecht — hiermede althans bij Van Heutsz niet aan doovemans deur te zullen kloppen. Reeds in hetzelfde

¹⁾ Bedoeld zijn de voorstellen, die leidden tot de Wet van 18 Maart 1905, waarbij naar aanleiding van Indië's financiële toestand het moederland aan Indië de beschikking gaf over een fonds van 40 miljoen gulden als hulpverschaffing voor werken van duurzaam nut.

²⁾ De comptabiliteitswet van 1867, waarbij het financieel beheer der koloniën onder het direct toezicht van de staten generaal was gekomen.

schrijven van 11 December 1904 had hij hulde gebracht aan de veelzijdigheid van Van Heutsz' spontane actie: „Met bewondering heb ik daaruit (de Indische brieven) gezien, hoe U in den korten tijd sinds uw aankomst verlopen reeds op velerlei gebied leiding aan de zaken hebt kunnen geven en U derhalve reeds geheel op de hoogte hebt kunnen stellen...” Hij twijfelde er dan ook geen oogenblik aan, dat Van Heutsz dit begrootingsbelang naar zijn juiste waarde zou weten te schatten en daarvoor ook den tijd zou weten te vinden.

Het is bijna onbegrijpelijk hoe een dergelijke ondoelmatige en onpractische wijze van werken zich jaren lang heeft kunnen handhaven. Maar nog verwonderlijker is het feit dat zelfs een bestuurslichaam als de algemeene secretarie niet met beide handen de gelegenheid aangreep om aan dit „zinneeloos en onzinnig geschipper” — zooals Idenburg het uitdrukte — een einde te maken. Reeds in een schrijven van 7 Maart 1905 komt de minister dan ook nogmaals, en thans met nog meer klem op de zaak terug:

„... Ik begrijp dat men bij de algemeene secretarie meent niet voldoende tijd te hebben om de begrooting naar eisch in elkaar te zetten. Toch geloof ik dat het mee zal vallen. De redactie van de memorie van toelichting is natuurlijk voor mij geen hoofdzaak... Hoofdzaak is dat de begrooting zelf behoorlijk in Indië in elkaar gezet wordt. Dit moet men daar leeren; en kan men m.i. daar zeer wel leeren, minstens even goed als dit in Suriname en Curaçao geschiedt. Men moet het leeren omdat voortgezette studie van dat onderwerp mij heeft geleerd, dat het voorloopig vaststellen van de begrooting in Indië hoogstwaarschijnlijk noodzakelijke voorwaarde zal zijn om te komen tot een wettelijke en werkelijke scheiding van de Nederlandsche en de Indische financiën.

Het is mijn voornemen als de verkiezingen dit jaar zóó uitvallen, dat ik als minister continueer, dit punt in het tweede gedeelte van het jaar officieel aan de orde te stellen... Maar daarom moet ik er zooveel aan hechten, dat men in Indië leert de begrooting in elkaar te zetten. Het is toch ook veel rationeeler dan het zinneeloos en onzinnig geschipper van den minister, die geen locale kennis heeft en die de urgentie van het voorgestelde slechts gebrekkig kan beoordeelen...”

5. *Schaduw...*

Deze negatieve reactie van de algemeene secretarie op Idenburgs voorstel is een typisch voorbeeld van den sleurgeest van die dagen, die zelfs goede krachten had aangetast, en in tal van kringen apathie en gemakzucht en ten slotte moedeloosheid en

onverschilligheid had gekweekt. Wel is waar was in het optreden van het leger, dank zij vooral de actie van Van Heutsz en van Graafland in Atjeh, een kentering ten goede merkbaar geworden; doch overigens was de algemeene geest er geenszins een van opgewektheid en blijmoedigheid, geenszins een geest, die paste in een tijd, waarin groote dingen tot stand zouden worden gebracht.

Zelfs bij het corps ambtenaren van het binnenlandsch bestuur (dat tegen het einde der 19e eeuw niet ten onrechte een „keur-corps” werd genoemd) was vooral in de lagere rangen een stemming ingeslopen van moedeloosheid en verslapping. Eigenlijk was de regeering hiervan grootendeels zelf de schuld. De buitengewoon slechte promotiekansen in de lagere rangen (controleurs) en de weinig afdoende maatregelen om daarin verbetering te brengen hadden zelfs ambitieuze ambtenaren na jaren van teleurstelling en ontgoocheling den moed doen verliezen, en velen ten slotte sceptisch en onverschillig gemaakt.¹⁾ Toch was dit niet meer dan een van de symptomen van het eigenlijke kwaad. De werkelijke oorzaak zat dieper. Het geheele bestuursapparaat was verouderd, niet voldoende aangepast aan den nieuwen tijd, en was van lieverlede in een bureaucratischen sleur verzonken geraakt.²⁾ De uitoefening van het gezag en het geven van leiding door het centrale gouvernement te Buitenzorg was vrijwel geheel ingepalmd door de bureaucratie. Rechtstreeksch contact tusschen de regeering en zijn gewestelijke bestuurders, juist zoo hoog noodig in een land als Indië met zijn zoo groote verscheidenheid in volksbelangen en volksaard, was, zelfs bij belangrijke vraagstukken, een hooge uitzondering.

Veel meer dan bepaald onvermijdelijk was, gaf dit gebrekkige contact tusschen centraal en gewestelijk bestuur aanleiding tot herhaalde misverstanden. Typeerend is een kort relaas in een soort van telegramstijl van den regeeringscommissaris Colijn over zijn wedervaren in Tapanoeli. In zijn schrijven aan Van Heutsz van 18 Juni 1905 wijt hij de matige belangstelling van het gewestelijk bestuur aan de schuld van de regeering zelf, en vervolgt dan: „... Een enkel staaltje. Resident stelt voor te remmen bij toelating Inlandsche kinderen op Europeesche school met het oog op onevenredig groote kosten (wordt behandeld in par. 2). Antwoord van de regeering: *Onbeperkt* toelaten. Gevolgen zijn dat

¹⁾ Zie o.a. „Tijdschrift van het Binnenlandsch Bestuur” Dl. XXVI pg. 482, 483 e.v. Het verzoekschrift van de controleurs van het binnenlandsch bestuur met verlof in Europa aan den minister van koloniën van 25 Februari 1904. Vgl. ook „Disederata” door C. E. Bodemeijer, ib. inz. pg. 439.

²⁾ Vgl. o.a. „Vermindering van schrijfwerk” voor C. J. Hasselman, ib. Dl. XXVII pg. 432. Zie ook Van Heutsz’ brief van 16 October 1905, pg. 178.

een Bataksch kampoengkind den staat 100.— gld per jaar aan onderwijs gaat kosten. Natuurlijk heb ik de zaak nu weer opgevat. Resident stelt voor om in Natal eenige onbeduidende koeria's saam te smelten, ten einde traktement aan een paar koeria-hoofden uit te winnen. Bezwaren... van de zijde der regeering. Voorstellen tot inlijving hier en daar van enkele landschappen *zonder* kostenverhooging. Jarenlang geschrijf. Belangrijke voorstellen... gedeponereerd te Padang, bereikten de regeering vaak niet eens. Het is eingenlijk te verwonderen, dat er nog zooveel goeds in den man overbleef..."

Nog meer typeerend echter voor den toenmaligen toestand is een uitlating van Van Heutsz zelf in een van zijn brieven aan den minister Fock (26 October 1905): „... De fout in Indië... heeft daarin gezeten, dat de Indische *regeering* niet bestuurd, maar door de gewestelijke bestuurshoofden en de departementschefs bestuurd werd; de regeering beschikte alleen op stukken zonder veelal zelf te kunnen beoordeelen of wel urgent was wat gevraagd werd. Ik bedank daarvoor, wil oordeelen met kennis van zaken, en het gevolg hiervan zal ten slotte zijn, dat aan alle morsen met 's lands penningen en allen overdaad een einde komt, en de schatkist krijgt wat haar toekomt. Wil men in Nederland waarde hechten aan krantenpraatjes van Mr. X. c.s. over eindjeskaars-politiek en -bezuinigingen, mij wel, maar ik laat mij daardoor geen duimbreed van mijn plicht afbrengen... Ik houd de koorden van de beurs vast, zonder daarom noodzakelijke uitgaven tegen te houden. Vraagt U Mr. Pierson maar eens wat ter zake in Den Haag is besproken, en laat men wachten met oordeelen tot ik gereed ben..."

Overigens ontbrak nog vrijwel geheel een doelbewust plan van actie, een vaste lijn voor een staatkundig programma, dat een zekere continuïteit ten aanzien van het bestuur van Indië had kunnen waarborgen. Voor een deel was dit een gevolg van het hinken op twee gedachten bij het vaststellen der Indische begroting. Want in Indië verstrekke men, zooals reeds gezegd, slechts de cijfers dier begroting, meer niet. Doch de samenstelling tot een afgerond en evenwichtig geheel geschiedde in het moederland, waar men echter lang niet altijd beschikte over voldoende kennis van plaatselijke toestanden, nooden en behoeften, noch een juist oordeel kon vellen over de meerdere of mindere urgentie der voorgestelde uitgaven.

In den loop van een kortstondig verlof naar Nederland gaf de algemeen secretaris Van Rees in een schrijven aan Van Heutsz van 18 Februari 1906 een niet onverdienstelijk beeld van den toestand, zooals hij dien zag:

„... Er bestaat geen zg. staatkundig programma voor de ko-

loniën; noch de Indische, noch de Nederlandsche regeering heeft er ooit één gehad (behalve misschien tijdens Van den Bosch); de opvolgende ministers maakten deel uit van de een of andere bovendrijvende politieke fractie en stonden *als zoodanig* enkele beginselen voor ten aanzien van het bestuur in Indië, maar daarbij bleef het; niemand had een afgerond geheel van geformuleerde denkbeelden vóór zich en van daar dat alle systematische uitvoering aan het Indische bestuur vreemd bleef; dat het speciaal onder den aandrang uit Holland, zich steeds gekenmerkt heeft door ongewisheid en onbewustheid, door het springen van den hak op den tak, door grepen dan eens hier, dan eens daar, zonder samenhang of onderling verband, zonder vooraf beraamd plan, zonder programma van actie of werkzaamheid.

Van toevallige omstandigheden (een of ander incident, een vraag van een kamerlid, een invallende gedachte van een minister, enz.) hing het af of de irrigatie, dan wel de nijverheid of het Inlandsche onderwijs op den voorgrond kwam en alle aandacht in beslag nam. En voor zoodanig incidenteel op den voorgrond geschoven zaak verklaarden dan allen met roerende eensgezindheid alles over te hebben, kosten noch moeite behoeften dan te worden bespaard. En had men zoo'n onderwerp te pakken, dan was men gerust, nu zou het wel gaan, dacht men, immers aan het in de eerste plaats noodige was nu met kracht de hand geslagen en . . . men sloot de oogen voor de rest. Zoo ging het toen achtereenvolgens de afschaffing der heerendiensten het wachtwoord was geworden, in de emigratie alle heil werd gezien, door de oprichting van het landbouw-departement, als direct werkend middel om de productiviteit van den bodem, inzonderheid van de Inlandsche bouwgronden, aanmerkelijk te verhoogen, Indië gered werd geacht.

En dan weer verflauwde de belangstelling voor het zoo hoog geprezen recept, en kwam een ander met een nieuw middel aan- dragen, even doeltreffend als het vorige.

Op die wijze houdt men in Indië een experimenteele, een empirische politiek, een politiek van telkens aangevatte en weder losgelaten proefnemingen, geen weloverwogen stelsel, dat continuïteit en voortschrijding in dezelfde richting waarborgt.

De fout ligt grootendeels in Nederland, in het opperbestuur, dat, den invloed ondervindende van een aantal niet-deskundige kamerleden en andere stuurlieden aan den wal, geen leiding geeft noch geven kan, wijl het voor zich geen plan heeft.

Maar dat excuus, dat Nederland de schuld draagt vervalt grootendeels wanneer de Indische begroting in Indië wordt vastgesteld; dan zal Indië een richtsnoer, een vasten leiddraad, niet kunnen missen en zal incoherentie in het bestuur veel meer dan thans als een grief aan Indië worden aangerekend . . .”

6. ... en licht.

De herinnering aan dit alles geeft geen opwekkend beeld van de vele moeilijkheden, die Van Heutsz bij den aanvang van zijn hervormingsarbeid wachtten. Doch dat wil nu niet zeggen, dat alles even donker was. Integendeel; nadat toch het moederland onmiskenbaar en voor goed de exploitatiepolitiek van zijn koloniaal gebied had verlaten, leefde men thans in den moeilijken overgangstijd naar een onbaatzuchtige politiek, die in de eerste plaats de Inheemsche bevolking ten goede moest komen. In dien zelfden tijd ongeveer viel ook de ommekeer, waarbij men tot de erkenning was gekomen, dat de orde, rust en welvaart van een groot deel der buitengewesten niet langer meer mochten worden opgeofferd aan een gemakzuchtige noninterventie- en struisvogelpolitiek.

Uiteraard waren in deze overgangstijd dan ook tal van lichtpunten aan te wijzen. Regeering, volksvertegenwoordiging en bestuur waren bezield met het vaste voornemen om den nieuwen koers der ethische politiek consequent te blijven volgen. De instelling van de zg. Mindere welvaartcommissie, die jaren lang (1902 t/m 1914) werkzaam is geweest aan een grondig onderzoek naar de oorzaken van de vermeende mindere welvaart der Inheemsche bevolking, was een ernstige poging om de middelen te zoeken, noodig om het welstandspeil der bevolking te verhoo-gen. Ook had het niet ontbroken aan pogingen om de ergste hinderpalen tegen een vrije ontwikkeling dier welvaart op te ruimen.

Reeds had de regeering den strijd tegen het opiumkwaad ter hand genomen, en was in den loop der jaren 1898—1904 de opiumpacht, die tot tal van ergerlijke misbruiken aanleiding gaf, geleidelijk over geheel Java en Madoera afgeschaft. In de plaats daarvan had het Indische gouvernement de opiumregie in eigen beheer genomen, en daarmee en met de oprichting van de gouvernementen-opiumfabriek te Batavia in 1901 den grondslag gelegd ¹⁾ voor de later zoo succesvolle en zegenrijke bestrijding van het opiumkwaad.

Op gelijke wijze had de regeering in 1903 besloten om ook aan het verpachten der pandhuizen een einde te maken en den pandhuisdienst geheel in eigen beheer te nemen.

Bovendien is het aan het persoonlijk initiatief van eenige plaatselijke ambtenaren van het binnenlandsch bestuur in het gewest Cheribon te danken geweest, dat reeds in 1901 met goed gevolg pogingen waren aangewend om de hier en daar bestaande dorpsrijtschuren, die in den regel slechts een kwijnend bestaan voerden, weer tot bloei te brengen. Oorspronkelijk waren deze

¹⁾ Zie o.a. „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 169.

dorpsloemboengs door de desabevolking uit vrijen wil voor gezamenlijke rekening gebouwd, en de rijstvoorraad was uit bijdragen der bevolking bijeengebracht. Door de stimuleerende actie van 1901 en de directe bemoeienis van het binnenlandsch bestuur werd met deze rijstschuren, de grondslag gelegd voor een krachtige ontwikkeling van het landbouwcredietwezen tijdens de bestuursperiode van Van Heutsz en later, en daarmee een van de meest doelmatige hulpmiddelen in den strijd tegen den woeker in de desa geschapen.

Eindelijk had ook de politiek ten aanzien van de buitengewesten meer belangstelling gehad, dan in de voorgaande perioden het geval was geweest. Onder het krachtige bewind van den gouverneur generaal Van der Wijck was reeds in 1894 door de expeditie naar Lombok een einde gemaakt aan het wanbestuur van den Balischen radja en aan de menschonteerende toestanden onder de verdrukte Sasaksche bevolking. En het was ook te danken aan de krachtige reactie van dezen landvoogd op den afval van Teukoe Oema in 1896, dat er eindelijk in Atjeh een gezonde politiek werd gevoerd, en Van Heutsz daar ten slotte het heft in handen had gekregen.

Ook zijn opvolger, de gouverneur generaal Rooseboom (1899—1904) had reeds in verschillende gebieden van den Archipel de orde en rust doen herstellen met behulp van de gewapende macht, o.a. in de roerige zg. onafhankelijke gebieden van Midden Sumatra (V Koeta 1899, Kerintji 1903), en in Nias 1900, Mentawai 1903 en Soemba 1901; in Djambi en de Zuider- en Ooster Afdeeling van Borneo waren onze troepen nog in actie.

Wel is waar was dit alles niet meer geweest dan een voorzichtig probeeren, een voelen en tasten, nu hier, dan daar, en geenszins de systematische afwerking van een afgerond programma voor een doelbewust plan van actie. Maar in ieder geval waren het toch ook evenzoo vele positieve bijdragen ter bereiking van het groote einddoel.

Ten slotte mag niet onvermeld blijven een belangrijke factor, ten aanzien waarvan Van Heutsz een voorsprong had op al zijn voorgangers. Geen landvoogd vóór hem heeft ooit over een naar verhouding zoo krachtig en zoo uitnemend voor zijn taak berekend leger de beschikking gehad als hij. Deze weermacht was, dank zij voornamelijk de leiding en den invloed van Van Heutsz zelf, in de Atjeh-school van de jaren 1896—1904 gevormd tot een even bruikbaar pacificatie- als oorlogsinstrument, dat hem gedurende zijn landvoogdij nog uitzonderlijke diensten zou bewijzen.¹⁾ Toen tegen het einde van 1905 moeilijkheden met Bali dreigden, informeerde minister Fock of het leger wel voldoende

¹⁾ Vgl. „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 129, 130 en 146.

sterk was om op verschillende eilanden van den Archipel tegelijk op te treden. Typeerend voor de korte en duidelijke wijze, waarop Van Heutsz zich in den regel wist uit te drukken, was zijn antwoord in een schrijven van 3 October 1905: „... Over het beschikbaar zijn van de eventueel vereischte troepenmacht heeft U zich niet ongerust te maken; wij hebben troepen in overvloed; het leger is thans heel anders dan 10 jaren geleden, het is thans even mobiel — dank zij Atjeh — als het destijds stram en stroef was...”¹⁾

Als een der belangrijke lichtpunten geldt uiteraard ook het feit, dat Van Heutsz zijn benoeming te danken had aan, en aanvankelijk ook samenwerkte met een minister, die hem persoonlijk kende, die hem begreep, en die zijn schitterende eigenschappen eerder had ontdekt en ze beter en juister wist te beoordeelen, dan het meerendeel van zijn tijdgenooten.

Het belangrijkste echter waren de karaktereigenschappen van Van Heutsz zelf, zijn optimisme, zijn aanstekelijke, blijmoedige werkkraft, zijn takt om zich — ook onder de moeilijkste omstandigheden — te omringen met toegewijde, ijverige werkers, die hun volle persoon gaven voor de taak, welke hij hun opdroeg. Allerwegen waar Van Heutsz' directe invloed werkzaam was, daar was geen plaats voor somber pessimisme.

Niet, dat hij zijn taak zou hebben onderschat. Integendeel, met groote duidelijkheid zag hij de talrijke hinderpalen op den weg tot zijn doel; scherp omlijnd was zijn plan van actie; en ten spijt van een steeds feller wordende tegenkanting, heeft hij met een onverzettelijke wilskraft en met groote volharding, één voor één en stuk voor stuk de bouwsteen bijeengebracht, waaruit hij een der mooiste koloniale monumenten wist op te bouwen, die de Nederlandsche historie weet aan te wijzen.

Had Van Heutsz dus eensdeels met tal van moeilijkheden te kampen, en anderdeels weer „den wind mee”, van veel meer beteekenis zou voor hem de tegenstroom worden, die zich steeds krachtiger en heviger deed gevoelen, en ten slotte zou ontaarden in een felle tegenkanting als wellicht nooit een landvoogd vóór hem heeft ondervonden. Het is vooral deze „tegenstroom” geweest, die hem bij zijn reeds moeilijken en zwaren arbeid ook veel strijd heeft gekost. Van dezen arbeid en dezen strijd kan men

¹⁾ Welk een geheel andere toon klinkt uit dit bescheid dan uit de zwaarwichtige en zwaartillende betoogen der Indische regeeringen vóór 1893. Toen had men op allen ernstigen aandrang om aan den beschamenden toestand in Atjeh een einde te maken steeds slechts een en hetzelfde antwoord: Een krachtige houding was onmogelijk, daar deze onze personeele en financieele krachten te boven zou gaan (zie o.a. „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster pg. 56 en 62).

zich geen betere beschrijving denken, dan die welke wordt gegeven door de nagelaten officieuze correspondentie van Van Heutsz als gouverneur generaal met ministers, medewerkers en vertrouwde raadslieden. Van Heutsz zelf schreef zooals hij sprak: in een heldere, zakelijke betoogtrant, duidelijk, op den man af, en met overtuiging.

De positieve taal van zijn brieven ademt een geest van eenvoud en oprechtheid, en zijn beste medewerkers deden in hun correspondentie een zelfde geluid hooren. Treffend klinkt dan ook in een deel der brieven van zijn vertrouwde adviseurs een merkwaardige mengeling van eensdeels spontane vereering, anderdeels een zekere openhartige vrijmoedigheid, zooals maar zelden in officieele stukken aan de hoogste autoriteit in den lande wordt aangetroffen.

Aldus ligt in deze merkwaardige en belangrijke briefwisseling (1904—1909) een schat van historische feiten verborgen, die een levendig beeld geven van tal van interessante bijzonderheden uit een der belangwekkendste perioden van onze koloniale geschiedenis.

Voor ieder, die belang stelt in dit brok historie, liggen hier de gegevens voor het grijpen; hoe Van Heutsz zijn taak begreep en opvatte; hoe hij orde bracht in den desolaten financieelen toestand des lands, en „met de te zijner beschikking staande middelen wist te woekeren als weinigen”¹⁾; hoe hij steeds zoodanig zijn maatregelen trof, dat hij voortdurend persoonlijk op de hoogte was en bleef van den actueelen stand van zaken; hoe hij de fouten van het bestuursbeleid tot in de kern van de zaak aanpakte en daartegen een hardnekkigen strijd voerde, zelfs herhaaldelijk lijnrecht in tegen de voorlichting van adviseerende colleges, die huiverig waren een Gordiaanschen knoop door te hakken; hoe hij bij vrijwel alle belangrijke hervormingen persoonlijk de financieele consequenties overwoog en persoonlijk de leiding behield; kortom hoe hij met een zeldzame geestkracht en voortvarendheid zijn schouders onder zijn taak heeft gezet, en het droomende, apathische, ingedommelde Tropisch Nederland van het einde der 19e eeuw uit zijn loomen dommel heeft weten wakker te schudden en tot nieuw leven op te wekken.

¹⁾ Aldus Dr. Snouck Hurgronje in zijn oordeel over het optreden van Van Heutsz als gouverneur van Atjeh. Zie „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster pg. 69.

I. GOUVERNEUR GENERAAL GEDURENDE HET EERSTE MINISTERSCHAP IDENBURG

1. *Eerste zorgen: verbetering van het financieele beheer, opbouw van den Archipel tot een staatkundige eenheid*

Onder omstandigheden als hiervoren in enkele hoofdlijnen werden aangegeven, was Van Heutsz dan in September 1904 naar Indië vertrokken. Gedurende de reis heerschte er aan boord een andere sfeer, dan die welke gemeenlijk de heenreis van een landvoogd kenmerkte. De passagiers hadden „een zekere stijfheid in de verhouding onderling” verwacht, vertelde een correspondent in het dagblad „De Locomotief” van 5 October 1904. Het was dan ook voor allen een opluchting toen bleek, dat de gouverneur generaal geen verandering wenschte te brengen in den dagelijkschen gang van het leven aan boord. Ofschoon het de gewoonte was dat de maaltijden voor den gouverneur generaal en zijn gezelschap afzonderlijk werden geserveerd, gaf Van Heutsz er de voorkeur aan om de maaltijden op de gewone uren in den salon te gebruiken. Want, vertelde de verslaggever, de gouverneur generaal houdt blijkbaar erg van gezelligheid en vermijdt zooveel mogelijk al het „officieele”.

De dischgenooten van den landvoogd waren de commandant van het schip, de heer en mevrouw Van den Brandeler, de zwager van den gouverneur generaal, majoor Van der Zwaan en echtgenote, de adjudant kapitein Colijn, en de kapitein Geertsema Beckering, een bekende Atjèh-figuur, „welk gezelschap gewoonlijk ook desmiddags om de theetafel op het achterdek verzameld was onder gezelligen kout, want vaak hoorden wij den gullen hartelijken lach van Z.E. wanneer episodes uit het vroegere krijgsmansleven ter sprake kwamen. „Ook maakte de reizende landvoogd gaarne een belangstellend praatje met zijn medepassagiers, die gedurende het verloop van de reis in de gelegenheid werden gesteld om bij den gouverneur generaal en mevrouw Van Heutsz hun opwachting te maken.

In zijn nummer van 30 September 1904 had „De Locomotief” in een artikel „De gouverneur generaal Rooseboom en het leger” eenige woorden van waardeering geuit over den arbeid door den scheidenden landvoogd verricht, en de aandacht gevestigd op de belangstelling, welke hij steeds voor het leger en zijn taak had getoond:

„... Vermelden wij nog, dat geen middel werd verzuimd om het voetvolk meer geschikt te maken voor zijn taak tegen den Inlandschen vijand, zoodat o.a. de landvoogd, die telkenmale schipbreuk leed met zijn voorstellen om de Inlandsche infanterie van de haar onontbeerlijke schoenen te voorzien, in arren moede eigener autoriteit last gaf om alle op het oorlogsterrein vertoevende of tot aanvulling van troepen te velde gereed staande Inlandsche infanterie-afdeelingen schoenen te verstrekken...”¹⁾

„De korte kranige tochten naar Korintji en naar de Gajo- en Alaslanden liggen nog te versch in ieders geheugen, dan dat wij de herinnering daaraan behoeven op te halen. Evenals de ongelukkige pogingen van het leger in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo de toestanden te kunnen beheerschen...”

Den volgenden dag, 1 October, had de bestuursovergave plaats in een buitengewone zitting van den raad van Indië in het gouvernementspaleis op het Waterlooplein te Batavia. Na deze plechtigheid reden de nieuwe en de aftredende landvoogd met escorte en gevolg naar het paleis te Rijswijk, waar zich bij hun aankomst de muziek deed hooren. Toen de laatste tonen van het volkslied waren verstorven nam de heer Rooseboom — aldus „De Locomotief” van 1 October 1904 — blijkbaar bewogen het woord:

„Hij hoopte dat zijn vervanger, als eenmaal de tijd daar zal zijn dat ook hij zal aftreden, evenveel voldoening van zijn arbeid mocht smaken als hij. Daarna richtte Z.E. zich tot de aanwezigen en betuigde allen zijn dank voor den steun, dien hij heeft mogen ondervinden.”

„De gouverneur generaal Van Heutsz beantwoordde de toespraak; langzaam en duidelijk sprak hij met veel waardeering voor zijn voorganger; en riep ten slotte de medewerking in van allen voor het volbrengen van de taak, die hij op zich had genomen, voornamelijk van de gouvernementssecretarissen.”²⁾

Zou dit laatste speciale beroep op de gouvernementssecretarissen een wenk zijn geweest om reeds dadelijk de voorbarige geruchten te ontzenuwen, die Van Heutsz' komst waren vooruit gesneld; nl. dat deze landvoogd zich had voorgenomen om de algemeene secretarie tot een veel bescheidener organisatie terug te brengen en aan de zg. „bureaucratische almacht” van dit gewichtige bestuursorgaan een einde te maken?

In ieder geval leerde de toekomst, dat Van Heutsz aan een dergelijken maatregel niet dacht. Zooals reeds in enkele hoofdlijnen in de „Inleiding” werd gezegd, was Van Heutsz' aandacht hoofdzakelijk gericht op *verbeteren* van het bestaande met zoo

¹⁾ Vgl. ook „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 29 en 30.

²⁾ Vgl. ook „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 142—145.

min mogelijk afbraak. Tot algemeen secretaris benoemde hij dan ook een van de meest uitblinkende figuren uit het corps ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, Van Rees; een keuze waarmee ook Idenburg zijn bijzondere ingenomenheid betuigde in zijn brief van 11 December 1904: „...De keuze van den heer Van Rees tot algemeen secretaris acht ik zeer gelukkig. U zult in hem een goeden en zeer bekwamen steun hebben. U kunt een helder, knap, hard werkend algemeen secretaris niet missen, wilt U niet op den duur met de wetgeving in moeilijkheden komen...”

Overigens bleef voorshands het verbeteren van het financieel beheer en het scheppen van een gezonde basis voor de Indische begrooting een van de belangrijkste aangelegenheden waarover minister en landvoogd in hun briefwisseling geregeld van gedachten wisselden. In zijn brief van 14 Februari 1905 kwam Idenburg daar nog eens op terug:

„...Afgezien van de tekorten van de laatste jaren, blijft het een principieele fout, dat zulke wisselvallige inkomsten als die uit de producten — waaronder nog wel inkomsten, die eigenlijk kapitaal opteren, zooals die uit den mijnbouw — moeten strekken voor een goed deel tot dekking van *vaste* uitgaven. Maar hierin zal eerst zeer, zéér geleidelijk verandering zijn te brengen...” Inderdaad voor een dergelijken omzwaai geldt het Nederlandsche spreekwoord, dat Keulen en Aken niet in één dag zijn gebouwd. Om het gestelde doel te kunnen bereiken zou nog jaren lang een voorzichtig en degelijk financieel en economisch beheer vereischt zijn, en een krachtige hand om te zorgen, dat stelselmatig op den ingeslagen weg werd voortgegaan.

Ten einde deze plannen met kennis van zaken en met een redelijk inzicht in de plaatselijke nooden en behoeften te kunnen uitvoeren, werd in de eerste plaats gestuurd in de richting van een verwezenlijking van Idenburgs plannen ten aanzien van de begrootingstechniek: het opmaken en samenstellen der begrooting in Indië zelf en het sluiten van leeningen namens Indië. Ook in de tweede kamer vonden deze plannen meer sympathie dan de minister had verwacht:

„...Bij de laatste leeningwet bleek het denkbeeld „leeningen ten name van Indië” meer voorstanders te tellen, dan ik kon denken. Het schijnt echter om de staatsrechterlijke bezwaren bij velen te ondervangen, bepaald noodig, dat de begrooting in Indië voorloopig wordt vastgesteld, dus dáár wordt opgemaakt. U weet dat is een der redenen waarom ik daar zooveel aan hecht.”

„In overleg met mij heeft Mr. De Meester in het Indisch Genootschap een voordracht gehouden over koloniale leeningen, en aangegeven welke wetswijzigingen daarvoor noodig zijn. Ik zal in dien geest een herziening van de comptabiliteitswet doen ter hand nemen...” (Idenburg aan Van Heutsz, dd. 24 April 1905).

Alle verbeteringen dus, die gericht waren op een goede financiële politiek, zonder welke geen enkel veelomvattend hervormingsplan kans van slagen zou hebben.

Naast de gedachtenwisseling over deze belangen (de andere hervormingen komen later nog ter sprake) werd een belangrijk deel der eerste correspondentie tusschen den minister, den landvoogd en diens medewerkers in beslag genomen door zaken, welke verband hielden met dat andere groote belang: de opbouw van den geheelen Archipel tot een staatkundige eenheid, het opruimen van alle ernstige belemmeringen van de ontwikkeling van land en volk, en het bevorderen van een doelmatige medewerking door de Inlandsche hoofden en vorsten bij dezen arbeid.

Nog te veel gold bij tal van radja's van landschappen met zelfbestuur het oude beginsel van den Franschen „zonnekoning”: „l'état c'est moi”, zoodat het gedeelte van de landsinkomsten, dat ten bate van land en volk werd besteed, in den regel zeer bescheiden was. Dat deze misstand een ernstige belemmering vormde voor de verbetering van den socialen en economischen toestand der Inheemsche bevolking is duidelijk. In betrekkelijk korten tijd werd in dit opzicht een groote verbetering tot stand gebracht door de oprichting van onder bestuurscontrôle gestelde landschapskassen, waardoor de landsinkomsten in ruime mate ten bate van land en volk konden worden aangewend.

Uiteraard was het bovendien ook voor goed uit met het oogen sluiten voor koppensnellen, slavenjachten, weduwenverbranding e.d. Van nu af aan behoorde de non-interventie politiek tot het verleden.

Waar de medewerking van de landschapshoofden te wenschen overliet, moest getracht worden hen door overreding tot andere gedachten te brengen. Doch zelfs wanneer tengevolge van onhandelbaarheid en halsstarrigheid een ingrijpen met straffe hand onvermijdelijk werd, ook dan nog liet Van Heutsz het niet tot het uiterste komen. Want al was hij eenerzijds een verklaard tegenstander van non-interventie, anderzijds keerde hij zich met denzelfden nadruk tegen onnoodige inlijving van de zelfbesturende landschappen bij het gouvernementgebied. Dergelijke inlijving mocht alleen geschieden op verzoek van de betrokken hoofden en bevolking, dan wel wanneer het in het belang van de bevolking nu eenmaal onvermijdelijk was.

Er was Van Heutsz alles aan gelegen, dat er bij de gewestelijke bestuurshoofden en bij de directeurs der departementen van algemeen bestuur geen misverstand ontstond over doel en strekking dezer nieuwe richtlijnen in de politiek tegenover de zelfbesturen, en dat in het bestuursbeleid eenheid werd betracht. Dat er aan die eenheid en aan de leiding in dezen nog al eens iets

had gehaperd, kwam reeds ter sprake (vgl. pg. 22).

Een impulsieve figuur als Van Heutsz talmde niet met het zoeken naar middelen, om reeds dadelijk te komen tot een beter en meer direct contact tusschen regeering en bestuurders (zonder intusschen de voorbereiding voor een grondige bestuursreorganisatie uit het oog te verliezen). Een van de maatregelen, welke hij reeds kort na de bestuursaanvaarding nam, was even eenvoudig als succesvol. Wanneer nl. voor belangrijke zaken een of meer gewesten betreffende, een meer uitvoerige gedachtenwisseling, dan wel een spoedige afdoening gewenscht was, ontbood hij de betrokken hoofden van gewestelijk bestuur naar Buitenzorg, en besprak hij met hen de kwestie persoonlijk, zoodat in vele gevallen een onmiddellijke beslissing kon worden genomen.

Wel is waar was deze eenvoudige werkwijze onder eenigen van zijn voorgangers ook wel eens een heel enkele keer toegepast, doch het was dan alleen geschied in zeer bijzondere gevallen en bij hooge uitzondering. Onder Van Heutsz echter werden dergelijke dienststreizen, ook van de verst verwijderde posten der buitengewesten, een gewoon verschijnsel. Aldus leerde de landvoogd door persoonlijke kennismaking een groot deel der gewestelijke bestuurders anders en beter kennen, dan alleen uit hun correspondentie mogelijk zou zijn geweest. Bovendien boden dergelijke conferenties gelegenheid om de wederzijdsche opvattingen en inzichten omtrent brandende bestuursvraagstukken tot onderwerp van ingaande besprekingen te maken. Hierdoor werd heel wat onnoodig, wijdloopig en tijdroovend heen- en weergeschrijf vermeden; maar bovenal was een juist begrip over de bedoeling en de strekking van regeeringsmaatregelen bij de hoofden van gewestelijk bestuur beter gewaarborgd dan eertijds.

In zijn schrijven van 11 December 1904 (eenige maanden na de bestuursaanvaarding door Van Heutsz) betuigt ook Idenburg zijn sympathie met dit systeem: „... Ik ben er zeer mee ingenomen, dat U persoonlijk met de bestuurshoofden en met de directeuren confereert; ik twijfel er niet aan of dit is het middel om hunne medewerking te krijgen. Toch zult U er wel op voorbereid moeten zijn, dat U hier en daar passief verzet zult ontmoeten, vooral daar waar het bezuinigingen geldt...”¹⁾

¹⁾ Klaarblijkelijk had Van Heutsz in een particulier schrijven aan den minister van deze conferenties melding gemaakt. Dit was echter niet na te gaan, daar van de eerste privé-brieven van Van Heutsz uit den tijd zijner landvoogdij (die van 4 en 7 November en 26 December 1904, 4/6 Februari, 13, 17 Maart, 7 April, 15, 23/24 Mei 1905) de leggers niet in den brievenbundel werden aangetroffen. In deze studie werd daarom een enkele maal aanvullend gebruik gemaakt van officiele bescheiden.

2. *Colijn adviseur voor de buitengewesten;
Tapanoeli en Djambi*

Intusschen ging Van Heutsz voor de buitengewesten al dadelijk nog een stap verder, en benoemde hij speciaal voor dit gebied een reizend adviseur: den kapitein Colijn, die als civiel gezaghebber in Atjèh blijken had gegeven van uitzonderlijke bestuurs-capaciteiten.

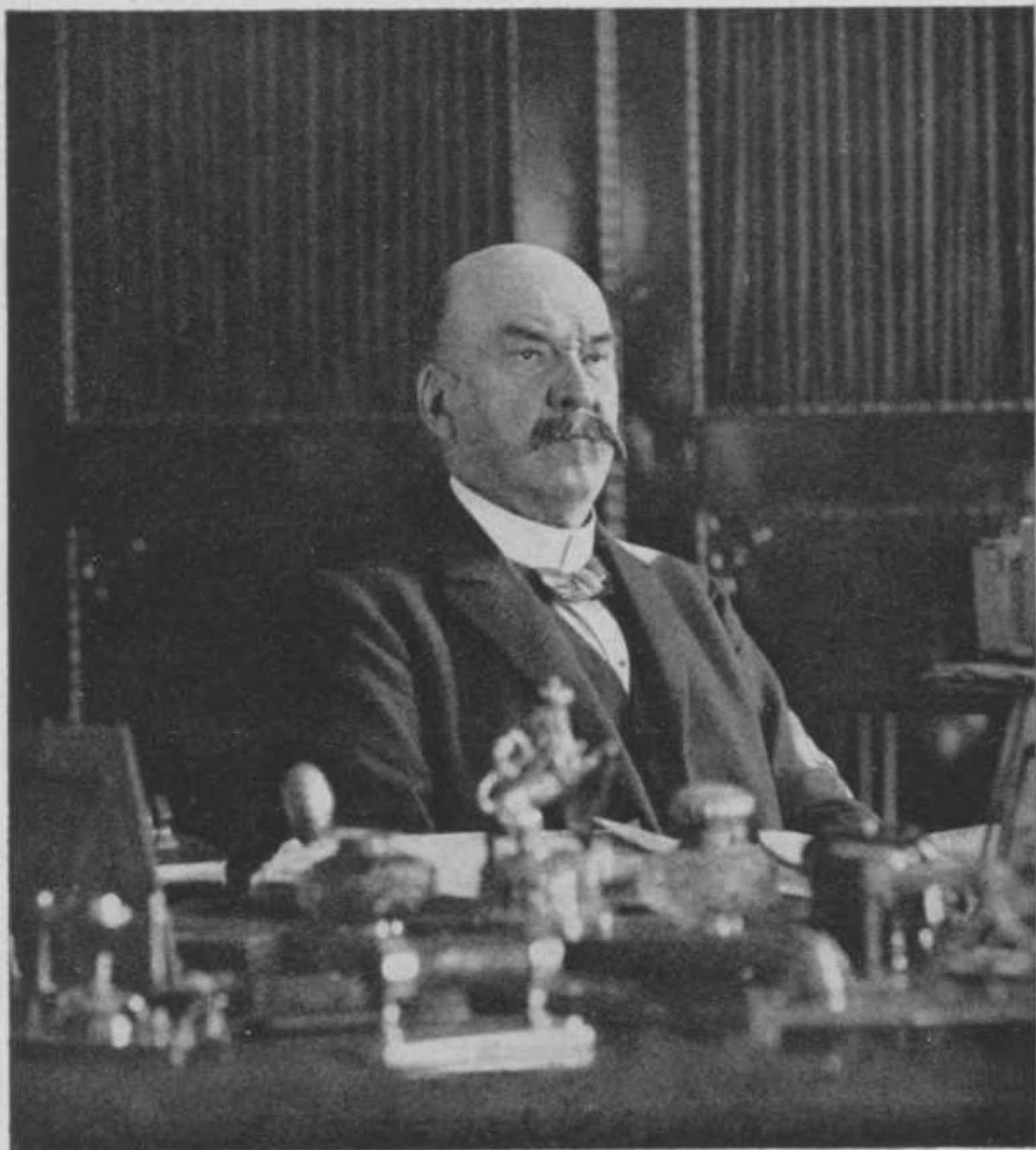
Deze laatste was in dezelfde maand van zijn terugkeer uit Nederland (October 1904) met een colonne van 120 maréchaussées voor een tocht van ruim vier maanden vertrokken naar de kort geleden door de excursie Van Daalen tot onderwerping gebrachte Gajo- en Alaslanden. Verzet werd nergens meer gevonden, en Colijn werkte intusschen in hoofdlijnen een plan uit voor de bestuursregeling van dit gebied en van het naburige Karo Batakland. Reeds in April 1905 kregen verschillende plaatsen in dit centrale bergland een vaste bezetting, en was daarmee ook het geheele binnenland van Atjèh onder ons bestuur gebracht.

Voor Colijn beteekende het beëindigen van dezen tocht tevens een afscheid van een veelbewogen achtjarig verblijf op het Atjèhsche oorlogsterrein, en tevens de feitelijke afsluiting van zijn militaire carrière. Thans ving zijn arbeid aan van adviseur voor de bestuurszaken in de buitengewesten.

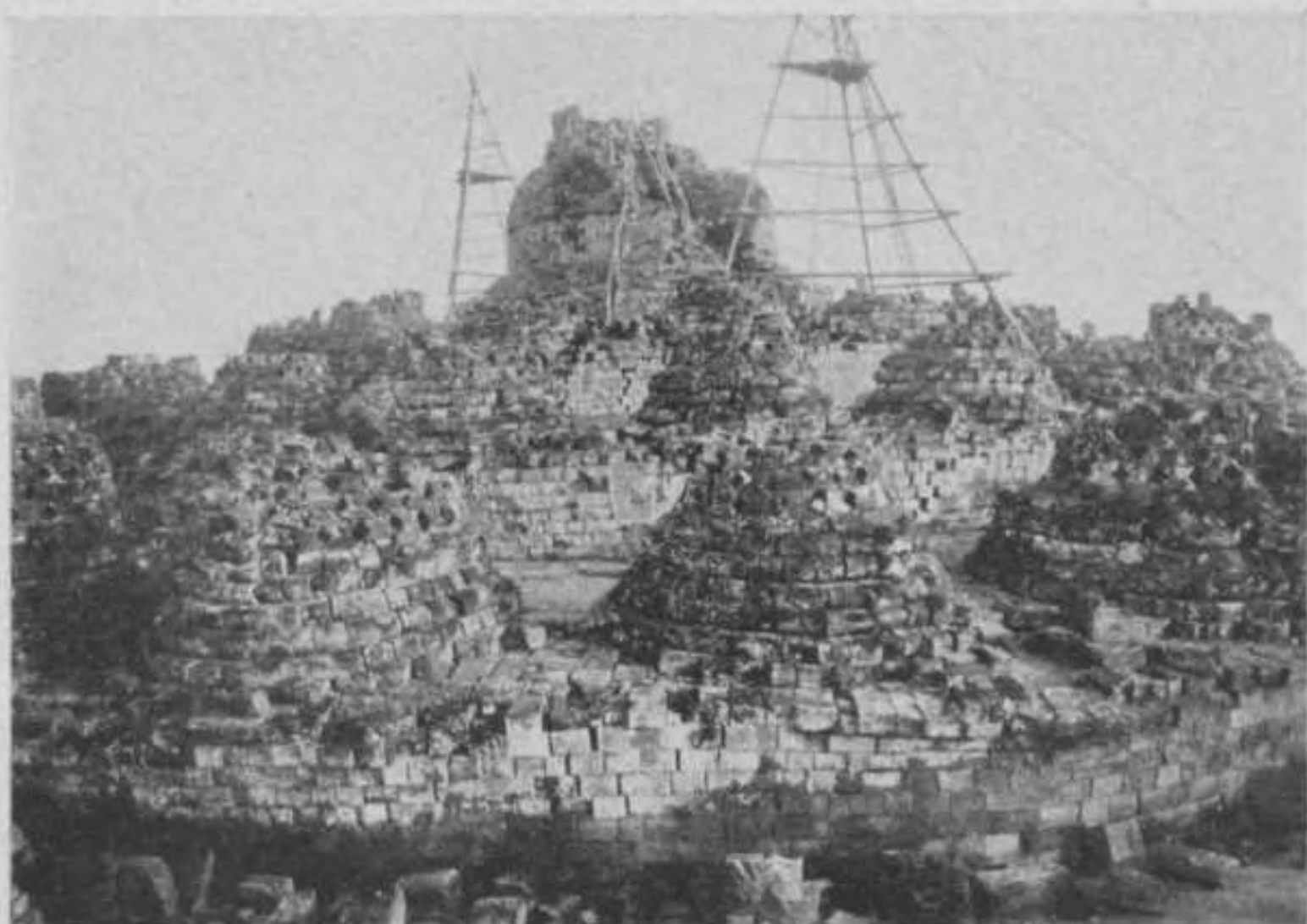
In deze functie bezocht Colijn de verschillende gewesten waar politieke veranderingen en overeenkomsten over uitbreiding van onze bestuursbemoeyenissen op til waren, waar een reorganisatie van de politie of een herdislocatie van legeronderdeelen als anderszins noodig werd geoordeeld, en hield hij besprekingen met de hoofden van gewestelijk bestuur. Uiteraard werd daarbij rekening gehouden met de nieuwe richtlijnen, die de landvoogd voor de te volgen politiek in de buitengewesten had aangegeven.

De zoo juist genoemde vestiging van ons bestuur en ons gezag in het Gajo- en Alasgebied liep parallel met een geleidelijke consolidatie van geregelde toestanden in de aangrenzende zg. onafhankelijke Bataklanden. Van hier toch hadden verschillende hoofden bij den resident van Tapanoeli verzoeken ingediend om hun landschappen bij het gouvernementsgebied te doen inlijven.

Het was in verband hiermede, dat Colijn reeds kort na de beëindiging van zijn taak in centraal Atjèh naar Tapanoeli vertrok voor het houden van besprekingen over de desbetreffende voorstellen van den gewestelijken bestuurder. Zijn kort en zakelijk verslag in een voorloopig privé schrijven aan Van Heutsz (dd. 18 Juni 1905) is typeerend voor de wijze, waarop Colijn zijn taak opvatte. Maar toen dat verslagje eenmaal op papier stond, meende hij dat het toch zijn nut kon hebben om zijn lastgever een beeld te geven van enkele heerschende toestanden, en

Minister Mr. D. Fock. — Foto Kon. Inst. voor Taal-, Land- en Volkenk.
Den Haag

Bovenste drie ronde terrassen van het Boeddhistische heiligdom Baraboe-
doer op Java, vóór en nà de restauratiewerkzaamheden onder leiding van
den kapitein der genie Th. van Erp, 1907—1911

van den man door wiens persoonlijken invloed verhoudingen waren geschapen, die een ander wellicht niet zonder troepen zou hebben kunnen tot stand brengen:

„Padang Sidempoean 18 Juni 1905.

Excellentie!

1e. Inlijving geheel nog onafhankelijk gebied, dus afronding tot Atjeh en S.O. kust kan binnen het jaar langs geheel vrede-lievenden weg haar beslag krijgen. Door aan Baros een flink stuk achterland te geven kan volstaan worden met drie nieuwe onder-afdeelingen, t.w.

a de reeds geschapen Hoogvlakte, *b* Samosir, *c* Pak Pak (ci-viel gezaghebber). Het personeel werd gevonden door inkrimping elders (nl. in Mandailing en Angkola).

2e. Opheffing bezettingen Nias, Padang Sidempoean, Baros en Lagoë Boti. Inkrimping Taroetoeng tot een gewestelijke garni-zoenscompagnie van 120 man en 60 man tijdelijk voor Pak Pak. Taroetoeng blijft, wijl pas *f* 56.000 aan vertimmerd. Na aftrek politieuitbreiding bezuiniging ruim *f* 125.000.

3e. Nieuwe belastingen en verhooging bestaande (zout mee-gerekend)	<i>f</i> 650.000
Bezuinigd werd	„ 125.000

	Totaal.	<i>f</i> 775.000
Af verlies uit koffie		„ 175.000
Restant vooruitgang		<i>f</i> 600.000
....		

De gewestelijke bestuurder van wien deze voorstellen voor een deel uitgingen was de resident Welsink, een van de toen reeds ouderwetsche figuren uit het corps ambtenaren van het binnen-landsch bestuur: niet een man, die zich thuis zou voelen op de een of andere bestuursacademie, maar wel een resident, die land en volk van zijn gewest door en door kende, rustig, bezadigd en beheerscht op het flegmatieke af, die als een modern aartsvader zijn gebied bestuurde, en in wien hoofden en kampoenglieden een onbeperkt vertrouwen stelden. Treffend is de beschrijving, welke Colijn gaf van de practische bestuurscapaciteiten van dezen „rechten man op de rechte plaats”:

„...De resident Welsink dan is als mensch een Indischman van den stempel, waarvan men alleen nog maar in boeken leest. Lang van gestalte, haren van een toonkunstenaar, die hem op de schouders hangen en buitengewoon krachtig van gestel; onvermoeid looper en ruiter trots zijn 55 jaren.

In *physiek* opzicht *uitblinkend*. Gastvrij, houdt bij alle maal-

tijden van den dag open tafel, waaraan *iedereen* vrijen toegang heeft en ook kan gaan zitten eten op een uur dat de anderen al klaar zijn. De patriarch van zijn omgeving. Toch een man, waarvan *veel* gezag uitgaat . . .”

Onder meer volgt dan een uiteenzetting over Welsinks leiding in zake de reorganisatie van het Inlandsch bestuur in het Batakland en over zijn streven om het bovenmatig groot aantal „radja's” bij de Bataks tot meer redelijke verhoudingen terug te brengen.

„... Dat kan naar mijn oordeel alleen resident Welsink, d.w.z. hij alleen kan het zonder geweld, tengevolge van zijn persoonlijk invloed, waarvoor ieder buigt.”

„Als er weer zoo'n radja verdwijnt, maakt men veel misbaar, trekt bij honderden naar Sidempoean om „ompoe” (grootvader) te spreken. Ompoe laat ze enkele dagen demonstreeren, roept ze binnen, vraagt wat ze hebben willen, hoort de bekende bezwaren en zegt dan laconisch: O! is 't anders niet, ga dan maar weer naar huis!”

„Bah, zeggen de Bataks dan, hebben we daarvoor nu zoo'n reis gemaakt? Maar intusschen gaan ze heen, en is er weer een koninkrijk minder in de Bataklanden.”

Een ander zou dat niet zóó kunnen. En aangezien nu over een 2 à 3 jaren die organisatie in Toba en Silindoeng haar beslag heeft gekregen, en de resident bij de inlijving der nieuwe landschappen te voren dien eisch van organisatie stelde, acht ik het zeer in 's lands belang dat de resident nog enkele jaren blijve . . . De resident komt overal zelf, in vele uithoeken van zijn gewest. Geen terrein dat hem afschrikt.

En als hij nu ziet, dat de regeering onder U ook wil, dan zal de belangstelling wel stijgen en is nog veel dienst van hem te verwachten. Hij is geen bezwarenman en bij de belasting zei hij o.a. deze verstandige woorden: Ze praten er veel te veel over. Voer haar in zonder er over te praten en zeg de bevolking op een goeden dag eenvoudig: Voortaan moet je zooveel gulden betalen; daarmee uit . . .”

Volledigheidshalve moge hier nog eens worden herinnerd aan Colijns oordeel over de weinige medewerking die Welsink ondervond wanneer zijn logische voorstellen klaarblijkelijk niet pasten in den bureaucratischen poespas van de hogere sferen of misschien wel te veel „soesah” zouden geven (vgl. pg. 20). Het is dan ook niet te verwonderen, dat Colijn over deze tegenwerking schreef (in denzelfden brief van 18 Juni 1905): „Wat ik daarvan zag, zou ook mij hebben vernietigd en ik heb toch wel veerkracht geloof ik.”

Resident Welsink was de eerste van de gewestelijke bestuurders, naar wien Colijn zijn commissiereizen ondernam. En hij

was ook de eerste, die bij Colijns vertrek diens bezoek uit een geheel anderen gezichtshoek bezag, dan bij zijn aankomst het geval was geweest. Trouwens er zouden spoedig meer goede bestuurders volgen, die hun voldoening over de resultaten der gehouden besprekingen niet onder stoelen en banken staken.

Een verrassend resultaat gaf een half jaar later ook de commissiereis naar het weerspannige Djambi. Op Colijns voorstel werd het geheele daar opereerende 2e bataljon infanterie naar zijn garnizoenen op Java teruggezonden, en vervangen door slechts één maréchaussée compagnie. Hierover rapporteerde Colijn eveneens in een sober gesteld voorloopig verslagje aan Van Heutsz persoonlijk (12 December 1905):

„Ter toelichting van mijn telegram verzend ik heden een nota. Ik verwacht van een goed aangevoerde maréchaussée compagnie binnen een paar maanden het einde, en dan kan niet alleen die compagnie naar Java, maar kan de sterkte garnizoenstroepen op staanden voet van 660 tot 300 man teruggebracht en daarmee belangrijke vermindering van transportkosten. Elke contractkoelie kost jaarlijks ongeveer f 300.— ongerekend transport, verlies van voorschotten, enz. Het nu voorgestelde bespaart aan transportmiddelen al ongeveer twee ton per jaar, terwijl ze — bij Atjèh vergeleken — dan nog overvloed hebben.”

„Ik verkreeg — wonder boven wonder — 's residents goedkeuring op een door mij met Helfrich gemaakt *nieuw* organisatievoorstel Djambi dat ongeveer f 45.000.— 's jaars goedkooper is dan zijn eigen voorstel.”

„Zoodat ik meen dat de financieele resultaten gunstig zijn...”

Inderdaad, niet alleen in Djambi en in Tapanoeli, doch ook in verschillende andere gewesten waren de door Colijns besprekingen bereikte resultaten van dien aard, dat ze de bijzondere tevredenheid van den gouverneur generaal wegdroegen. Over het algemeen ontbrak het bij Van Heutsz nooit aan een woord van lof, waar dit voor verdienstelijken arbeid op zijn plaats was. Doch dit bleef dan in den regel beperkt tot een enkele korte goedkeurende opmerking zonder meer. Slechts bij buitengewone prestaties uitte hij zijn tevredenheid wat uitbundiger, zooals in een later schrijven aan Idenburg van 7 Maart 1906, waarin hij nadrukkelijk de aandacht vestigt op Colijns buitengewone verdiensten:¹⁾

„... Intusschen bewijst Colijn mij onschatbare diensten, want zijn rapporten en voorstellen, na onderzoek in loco, bezorgen den lande duizenden en nog eens duizenden gulden 's jaars voordeel,

¹⁾ Idenburg was als minister reeds afgetreden medio 1905 en kort daarop tot gouverneur van Suriname benoemd. Van Heutsz en hij hadden echter hun particuliere correspondentie aangehouden.

met tegelijkertijd rationeëler indeeling van bestuur, troepen enz. dan allerwegen bestond."

"Hij is nu naar Midden Celebes, Menado, Ternate, Ambon, Nieuw Guinea en Timor, met opdracht om in overleg met de betrokken bestuurders voorstellen in te dienen tot hervorming der bestuursindeeling van de Groote Oost, en gelijktijdige zoodanige hervorming van de stoomvaartregeling dat de economische ontwikkeling dier gewesten beter dan thans in de hand wordt gewerkt."

"In algemeene trekken besprak ik natuurlijk met hem te voren mijn plannen omtrent de wenschelijk geachte andere indeeling, zooveel mogelijk zonder groote verhooging van uitgaven."

"Wat de politiek betrekkelijk de Inlandsche staatjes betreft, kan ik met hetgeen in 1905 verricht is werkelijk tevreden zijn, al gaat men op Celebes niet zoo doortastend en beleidvol te werk als ik wel zou wenschen. Sumatra is nu geheel onder ons gezag, en nu men in Djambi gezien heeft hoe ik de zaak in de boven Batanghari en Kwantan liet regelen, waardoor in enkele maanden een rustige toestand intrad, vroeg het bestuur mij ook daar met maréchaussée aan het nog altijd voortdurend verzet een einde te maken. Ik wees toen op den foutieven opzet van de Djambi-expeditie, waarmede, doorgaande op den tegenwoordigen voet, aan het verzet nooit een einde zou komen. Colijn ging er daarop heen en toonde plaatselijk aan hoe opgetreden moest worden. Het geheele 2e bataljon met staf en al gaat nu naar huis en wordt vervangen door slechts één maréchaussée compagnie, uit dat korps geformeerd, aangevoerd door den maréchaussée kapitein Darlang. Ik ben overtuigd, dat aan het verzet nu in den loop van dit jaar een einde zal komen..."

3. *Conflicten in Ceram, Boné, Borneo en Bali*

Toch had het optreden tegen de Inlandsche staatjes ruim een jaar te voren Idenburg een oogenblik bedenkelijk het hoofd doen schudden. Want ten spijt van zijn bij herhaling geuite groote waardeering voor Van Heutsz' debuut als landvoogd, verluidde het in zijn brief van 11 December 1904:

"... U zult uit de „Handelingen” zien, dat zoowat alle partijen aandringen op inperking van wapengeweld. Het is op het oogenblik ook wel een beetje bar. Wij zijn zoowat overal tegelijk aan den gang, ik ben bezig een officieelen brief daarover aan U te schrijven. Als het noodig is om te vechten dan moeten wij het goed doen, maar ik vraag mij af of bv. op Ceram het nu bepaald noodig was om naar de wapens te grijpen. Wij kunnen nu eens niet overal tegelijk ordelijke toestanden scheppen, en in het niet zien van dingen, die men niet bepaald behoeft te zien, kan ook wel eens wijsheid schuilen..."

Idenburgs opmerking ten spijt was het in Ceram al niet anders gesteld dan in andere onrustige gebieden van den Archipel. Tengevolge van ons voortdurend cajoleeren en paaien waren de woelige Alfoersche koppensnellers, die zich in de dichte oerwouden van hun steil bergland veilig voelden, steeds vrijmoediger en onhandelbaarder geworden. Over den toenmaligen politieken toestand in West Ceram schreef F. J. P. Sachse in „Mededeelingen door het Encyclopaedisch Bureau, Seran” pg. 166:

„Moord en doodslag waren aan de orde van den dag, de berg-Alfoeren voerden een waar schrikbewind over de strandbewoners en schoten van tijd tot tijd op de prauw van den posthouder, als hij op dienstreis langs de kust voer. Inwoners van Hatoesoea en Kamarian werden in hun tuinen overvallen en gesneld, waarom niemand zonder geweer uitging, hetgeen niet belette, dat enkele tientallen hunner werden vermoord door de Hoenitetoe-Alfoeren, die zelfs, toen de verdronken slachtoffers van de zeebeving in het bosch lagen, naar beneden kwamen om de lijken van de hoofden te berooven.”

„De toenmalige bestuurstaktiek was voortdurend vrede te stichten tusschen de stammen, die zg. veeten tegen elkaar hadden, terwijl de bergbewoners met geschenken werden gepaaid. Te Piroe snelden in 1903 de Roemah Soal-Alfoeren in de onmiddellijke nabijheid van het dorp. De gebroeders Noesy en de hoofdmaoewin van Piroe rukten uit en overvielen weer de snellers, waarvan zij de koppen thuis brachten, benevens een dijbeen, om op de tifa (trom) in de baileo (dorpsvergaderhuis) te slaan. Ten slotte overvielen de Roemah Soal-Alfoeren de negorij Waesamoe, verbrandden de kerk en doodden eenige inwoners in de huizen.”

„Dit alles geschiedde in 1903, onder den rook van Ambon! Toen de toestand onhoudbaar was geworden, werd eindelijk een detachement van 2 officieren en 80 bajonetten te Piroe gelegerd, waarvan de commandant tevens civiel gezaghebber zou zijn.”

Het verslag geeft vervolgens een beschrijving van een systeem van voortdurende snel-, roof- en plundertochten der berg-Alfoeren in de strandkampongs in den loop van 1904 en eindigt: „Door langdurige besprekingen heb ik de overtuiging gekregen, dat bijv. de negorijen Waesamoe en Hatoesoea volkomen zijn uitgeschud door de Alfoeren van Hoenitetoe en Roemah Soal.”

Uit de ter beschikking staande correspondentie is niet na te gaan of, en zoo ja, in welken zin, Van Heutsz, die uiteraard van deze gegevens over Ceram op de hoogte was, den minister heeft geantwoord. In ieder geval zal de uitlating over de wijsheid, die wel eens in struisvogelpolitiek kon schuilen, wel niet zijn instemming hebben gehad. Trouwens van Idenburg zelf, die een vijand was van half werk, zal dit wel een „slip of the pen” zijn

geweest. En de verdere gang van zaken wees dan ook uit, dat de militaire macht, hier in West Ceram, er het bijltje niet bij neer kon leggen, maar nog jaren lang heeft moeten optreden, alvorens de primitieve bergbewoners wat rustiger houding begonnen aan te nemen. Eerst in 1912 was de toestand zoover verbeterd, dat de militaire commandant civiel gezaghebber te Piroe het bestuur weer aan een ambtenaar van het binnenlandsch bestuur kon overdragen.

Toevallig werd deze, Idenburgs brief gekruist door een officieel schrijven van Van Heutsz van 12 December 1904 over de verwickelingen met Boné, een conflict, waarin vooral de oude vorst van dit landschap, Lapawawooi een tragische rol heeft gespeeld. Het was toen al bijna een halve eeuw geleden, dat, gedurende de expeditie naar Boné in 1859, Lapawawooi als jonge prins van den bloede, zich van de partij der toenmalige Bonésche vorstin¹⁾ had afgewend, zich ter beschikking had gesteld van den bevelhebber der expeditie, en dezen belangrijke diensten had bewezen. Na afloop der vijandelijkheden werd Lapawawooi aangesteld tot hoofd der Ooster Districten.

Ook daarna bood hij nog eenige malen zijn diensten aan bij militaire excursies in Zuid Celebes. De eerste maal in 1863 ter gelegenheid van de militaire actie tegen de Torothea-landen bij Djeneponto in het uiterste Zuiden van Celebes, en vijf jaren later in 1868 bij de excursie tegen Kraëng Bonto in de Noorder Districten. Voor de in den loop van dien tijd bewezen belangrijke diensten werd hij door het Nederlandsch Indische gouvernement begiftigd met een gouden medaille met gouden ketting.

Op den Bonéschen troon zetelde in 1871 zijn zuster, de vorstin Banri Aroe Timoeroeng, en toen in 1871 de vacature van rijksbestuurder vrij kwam, aarzelde zij niet om haar broeder Lapawawooi, die bij de Indische regeering in blakenden gunst stond, en die zich ook in de sympathie van rijks grooten en volk van Boné mocht verheugen, tot rijksbestuurder te verheffen. 24 Jaar later, in 1895, overleed Boné's vorstin en tot groote voldoening van rijks grooten en volk werd Lapawawooi thans tot den troon geroepen; 31 Augustus 1898 werd hem de groote gouden ster voor verdiensten toegekend. Lapawawooi had het hoogste bereikt, dat een Inlandsch zelfbestuurder zich wenschen kan, doch... daarna ging het bergaf, eerst langzaam, vervolgens sneller en sneller.

In 1899 had hij een gewapende macht naar Wadjo gezonden om wraak te nemen voor het verbranden van een kampoeng op het Bonésche grensgebied door een der Wadjo-vorsten. Deze door

¹⁾ Zij was de weduwe van den vorigen vorst van Boné, die zich indertijd onwettig van den troon had meester gemaakt.

Wadjo geïmprovoceerde actie was wel in strijd met Boné's contractuele verplichtingen, maar . . . in dit geval is de vraag gewettigd of wij zelf wel geheel vrij van schuld waren. Zou het zoo vreemd zijn geweest als Lapawawooi, gezien ons slap noninterventie-systeem van dien tijd, weinig verwachtte van een genoegdoening, die ons bestuur eventueel van Wadjo zou eischen? Intusschen was dit voorval slechts een begin, en geleidelijk verviel Boné van kwaad tot erger.

2 Jaar later, in 1901 stuurde Boné's radja een troep gewapende volgelingen naar het eiland Salajar, waar hij niets te maken had, voor het innen van belastingen en geld van daar wonende Bonieren. Onze papieren protesten bleven zonder gevolg, en in 1903 zeilden 20 prauwen, met gewapende Bonieren bemand, naar het landschap Loewoe, waar zij zich gedroegen als heeren des lands, belastingen inden, brandschattingen oplegden en reeds afgedane zaken op nieuw in behandeling namen. Toen in hetzelfde jaar in Larantoeka (op het eiland Flores) een Bonier werd vermoord, ging een Bonésche flotille van zes prauwen met 100 gewapende Bonieren onder zeil, landde in Larantoeka en maakte zich meester van de nalatenschap van den vermoorden Bonier.

Doch bij deze en andere gevallen van contractbreuk en afpersing bleef het niet. In hun houding tegenover de bestuursambtenaren werden de Bonésche hoofden en grooten steeds ongepast. Ten slotte werden brieven van de bestuursambtenaren niet meer in ontvangst genomen, en uit alles bleek, dat de vorst zich niet langer meer aan zijn contractuele verplichtingen wenschte te houden. O.a. maakte hij steeds bezwaren tegen het toestaan van mijnbouwkundige opsporingen in zijn gebied en tegen het doen van opmetingen in het vaarwater van de Golf van Boné. Ook voor een overdracht tegen schadeloosstelling van het recht tot heffing der in- en uitvoerrechten in zijn landschap¹⁾ weigerde de vorst met groote hardnekkigheid alle medewerking, niettegenstaande hij zich in de artikelen 20 en 21 van het politiek contract tot een dergelijke overdracht bereid had verklaard en de nieuwe regeling voor hem financieel voordeliger zou wezen dan de bestaande.

Het ligt voor de hand, dat een zekere beroering, welke uitging van de Panislamitische beweging in dien tijd, eveneens haar invloed had doen gelden. In Batavia en Singapore waren pas kort geleden Turksche consulaten opgericht; en niet alleen in Celebes, maar ook elders (b.v. in Djambi) doken geruchten op over Turksche of pseudo-Turksche avonturiers, Turksche legerinstructeurs, enz. Deze beroering en onze eigen slappe houding tegenover de buitengewesten in het algemeen hadden aan de

¹⁾ Dit werd o.a. noodig geacht in verband met de plannen tot opheffing van het vrijhavengebied Makassar.

Boné-zaak niet veel goeds gedaan, en de halsstarrige houding van enkele leenvorsten nog gestimuleerd.

Met dat al, was het langzamerhand duidelijk geworden, dat Boné's vorst de bepalingen van het politiek contract nog slechts als van ondergeschikte beteekenis achtte; hoofdzaak was voor hem, dat hij reeds sinds lang probeerde om tot het gouvernement, zijn leenheer, in een andere verhouding te komen dan die van gehoorzaamheid en trouw. Een en ander werd nog bedenkelijker toen dit optreden ook onder andere leenroerige staatjes van Zuid Celebes (o.a. Loewoe) school begon te maken, en zij geleidelijk tegenover het bestuur een zelfde eigengereide houding begonnen aan te nemen als Boné.

Reeds vóór Van Heutsz de landvoogdij aanvaardde had het conflict met Boné zich zoodanig toegespitst, dat er op de een of andere manier moest worden ingegrepen om aan den onhoudbaren toestand een einde te maken. Het was nog slechts de vraag: hoe? Bij hun besprekingen in Den Haag hadden Idenburg en Van Heutsz zich op het standpunt gesteld, dat bij eventueele geschillen met de zelfbestuurders, niets zou worden nagelaten, waardoor wapengeweld zou kunnen worden voorkomen. Hierop doelde Idenburg dan ook, toen hij in zijn officieelen brief aan den landvoogd van 12 December 1904 schreef: „... En evenzeer ben ik er op denzelfden grond (nl. de Haagsche besprekingen) van overtuigd, dat mijne verklaring in de vergadering (van de tweede kamer) van 25 November, nog eens herhaald in die van den volgende dag,¹⁾ dat ik nimmer of nooit zou meewerken tot een oorlog, waarvan de onvermijdelijkheid niet voor mij vaststaat, geheel met de opvattingen van Uw Excellentie strookt...”

Toch was Idenburg ten aanzien van Zuid Celebes alles behalve optimistisch gestemd: „Uit alles wat ik las van Boni en Loewoe kreeg ik den indruk, dat het wel heel moeilijk zal zijn een vreedzame oplossing te vinden. Het was voornamelijk pour acquit de conscience dat ik U seinde wat ik dienaangaande in de kamer heb gezegd; kan gewapend optreden vermeden worden, dan moet dat geschieden; is het onvermijdelijk om te vechten, dan moet het goed geschieden en dan moet de toestand in Zuid Celebes in eens in orde worden gemaakt...” (Idenburg aan Van Heutsz 11 December 1904).

De verslagen en rapporten van den gouverneur te Makassar gaven inderdaad weinig hoop op een vreedzame oplossing, en dit gewestelijk bestuurshoofd zelf zag slechts heil in een krachtdadig optreden en inlijving van het landschap Boné bij het gouvernementsgebied.

¹⁾ Zie ook „Handelingen van de staten generaal” 1904—1905, pg. 253 en 294.

Na het advies te hebben ingewonnen van den raad van Indië en van den adviseur voor Inlandsche en Arabische zaken Dr. Snouck Hurgronje besloot de landvoogd uiteraard om met beslistheid tegen den halsstarrigen radja op te treden, doch tevens om dezen oud-medestander van het Indische gouvernement in de gelegenheid te stellen zijn houding te herzien en zich ter elfder ure te bezinnen.

Als straf voor het ondernemen der tochten naar Salajar, Wadjo, Loewoe, Larantoeka zou den radja een boete worden opgelegd en den eisch worden gesteld van inlevering der bij deze tochten gebruikte vuurwapens met munitie; met mededeeling dat bij een eventueele herhaling van dergelijk eigenmachtig optreden door Boné, onzerzijds onmiddellijk zou worden ingegrepen.

Aangaande het recht tot heffing van in- en uitvoerrechten, zou de eisch, tot overdracht van dit recht aan het Nederlandsch Indische gouvernement volgens art. 21 van het contract, nogmaals worden gesteld. Indien de vorst bij zijn weigering bleef volharden moest hem in overweging worden gegeven om door den rijksraad een opvolger te doen kiezen en af te treden. Werd aan dezen eisch niet binnen een te stellen termijn voldaan, dan zou met kracht van wapenen worden opgetreden.

Terwijl deze zaak met Boné hangende was, ondernam juist de Russische Oostzee-vloot haar bekenden tocht naar de Japansche wateren, en werd deze scheepsmacht binnen kort in het gebied van den Indischen Archipel verwacht. Met het oog op mogelijke eventualiteiten in dit verband werd het ten slotte wenschelijk geacht niet dadelijk tegen Boné op te treden, doch daarvoor een gunstiger oogenblik af te wachten. Dit uitstel werd geen afstel, doch tegen den tijd, dat het geschikte oogenblik voor een aanschrijving aan Boné (en Loewoe) was aangebroken, maakten de verkiezingen in het moederland een einde aan het ministerie Kuyper, en trad Idenburg medio 1905 als minister van koloniën af.

Van te voren had hij echter nog enkele malen zijn instemming met de gematigde houding van den landvoogd betuigd: „... Ik geloof, dat uw Boni-politiek zeer gelukkig is. Ook al komt er geen vreedzame oplossing, dan blijkt toch duidelijk, dat onzerzijds het mogelijke is gedaan om wapengeweld te voorkomen; en daardoor staan wij moreel sterk...” (Schrijven van 14 Februari 1905). En in een afscheidsbrief als minister van 3 Juli 1905 gaat hij nog een stap verder: „... Met uw beleid ten opzichte van Zuid Celebes en van Badoeng (op Bali) kan ik mij geheel vereenigen. Ik schrijf U dit opzettelijk, omdat men nooit kan weten welke kwesties daarover ontstaan bij de wisseling van ministerie, en met het doel dat U dan van mijn mededeeling gebruik kunt

maken, als U dit wenscht. Wat Boni aangaat heb ik nog overwogen of het wenschelijk zou zijn om U te telegrafeeren dat ik mijn ontslag had gevraagd en dat het dus goed zou zijn om, indien eenigszins mogelijk, de aanvang der vijandelijkheden uit te stellen, totdat mijn opvolger eventueel gelegenheid zou hebben gehad om van zijn gevoelen te doen blijken (omdat hij een expeditie tegen Boni in de kamers zal moeten verdedigen). Ik vond echter het gevoerde beleid zoo voorzichtig en zoo rationeel en de noodzaak om als alle andere pogingen schipbreuk lijden, gewapend in te grijpen, zoo evident, dat ik oordeelde, dat ik U kalm uw gang moest laten gaan, ook ondanks de portefeuillewisseling . . .”

In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo vond Van Heutsz bij zijn optreden als landvoogd een toestand, die kort en treffend werd getypeerd door hetgeen „De Locomotief” bij het aftreden van den gouverneur generaal Rooseboom opmerkte over „de ongelukkige pogingen van het leger om in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo de toestanden te kunnen beheerschen” (vgl. pg. 28).

Daar de sultanspartij van uit het Boven Doesoen gebied met Poeroektjaoe als centrum, voortdurend onrust stookte, was in 1902 in Poeroektjaoe een bestuurspost met militaire bezetting opgericht. Toen was de sultan met zijn aanhang uitgeweken naar de Menawing-rivier, en had van hieruit zijn taktiek van onrust verwekken voortgezet. De bovenstreken en zelfs de omgeving van Poeroektjaoe werden herhaaldelijk door de benden van de verzetspartij bedreigd, en de riviertransporten leden meermalen gevoelige verliezen.

Tengevolge van een ondoelmatige wijze van ageeren, behaalden de militaire patrouilles, ten spijt van herhaalde verliezen aan gesneuvelden en gewonden, weinig of geen succes. En door de vele tegenslagen begon er in den troep een geest van ontmoediging en gebrek aan zelfvertrouwen te heerschen. Ten slotte vroeg men zich af of voor den strijd tegen de Dajaksche tegenstanders, die zich in de dichte tropische oerwouden vrijwel onzichtbaar wisten te verschuilen, niet beter Dajaksche hulptroepen konden worden ingezet.

Typeerend voor den toenmaligen geest onder de militaire bezetting van de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo is o.a. een beschouwing in het „Indisch Militair Tijdschrift” van 1904, pg. 856 getiteld: „Welke is de eenige weg tot algeheele onderwerping van de Boven Doesoen”. Na een beschrijving te hebben gegeven van de Dajaksche strijdwijze en de reeds hiervoren genoemde moeilijkheden betoogt de schrijver o.a. „... Tot hiertoe gekomen, zal het den lezer misschien duidelijk zijn geworden

waar wij heen willen, nl. dat in de toekomst het gebruik van hulptroepen in deze streken een eerste vereischte is, en dat het manoeuvreren met militairen alleen niet anders dan leiden moet tot de grootste teleurstellingen en meest onnoodige krachtsverspilling van ons toch reeds zoo geschokt (sic. schr.) Indisch leger . . .”

Dadelijk na zijn optreden als landvoogd gaf Van Heutsz een prompt antwoord op deze en soortgelijke uitlatingen en op de rapporten en verslagen uit Bandjirmasin. Hij stuurde zijn bekwamen aanvoerder uit de Atjèh-school, den overste Van Daalen in commissie naar Borneo met de opdracht om in samenwerking met den resident voorstellen in te dienen tot beëindiging van den strijd in de Doesoen- en de Dajak-landen.

Er was waarlijk geen helderziende geest noodig om te voorstellen hoe het met de Dajaksche hulptroepen zou afloopen. Bij de besprekingen gaf Van Daalen op de hem eigen rustige wijze, maar in kernachtige, duidelijke taal en met krachtige argumenten te kennen, dat het leger zelf in staat behoorde te zijn om den toestand te beheerschen, en dat zonder eenig voorbehoud van het gebruik van Dajaksche hulptroepen meest worden afgezien. Daarentegen achtte hij het noodig, dat de oefening van den troep beter werd aangepast aan de bijzonderheden van het moeilijke oerboschterrein.

In dezen geest luidden dan ook de voorstellen van de commissie, die aanbeval om op deze basis drie mobiele colonnes te laten ageeren, respectievelijk gelegerd te Moeratewe, te Poeroektjaoe en in het Boven Kapoeas-gebied.

Het civiel en militair bestuur van het gewest werd in één hand vereenigd en in Maart 1905 werd de majoor Swart, een bekende Atjèh-figuur benoemd tot civiel en militair resident van de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Twee maanden te voren (1 Januari) was reeds een afdeeling maréchaussées uit Atjèh onder leiding van den luitenant Christoffel te Poeroektjaoe geplaatst, en binnen enkele weken gelukte het aan Christoffel om op 24 Januari den pretendent sultan aan de Menawing-rivier te overvallen. De sultan zelf sneuvelde bij deze actie.

Ook Idenburg begreep dadelijk waar in Borneo de schoen wrong, getuige een uitlating in zijn brief aan Van Heutsz van 7 Maart 1905: „ . . . Het door Christoffel in de Zuider- en Oosterafdeeling verkregen succes is zeer belangrijk, ook omdat het illustreert het tot nu toe daar gevoerde beleid . . .”

Over de samenvoeging van civiel en militair bestuur uitte hij zich in hetzelfde schrijven nog eenigszins aarzelend: „ . . . Zoo- ver ik op dit oogenblik kan zien bestaat er geen formeel bezwaar tegen uw voornemen om den gewestelijk militairen commandant ter Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo tijdelijk met het civiel

bestuur te belasten. Of een dergelijke maatregel wenschelijk is kan ik moeilijk beoordeelen. De leiding van alles in één hand heeft natuurlijk in menig opzicht voordeelen, maar daarnaast staan ontegenzegglijk nadeelen vooral in een gewest, dat reeds vele jaren onder geregeld civiel bestuur was. Ik moet mij natuurlijk van oordeelen onthouden, daar ik van de toestanden in dat gewest slechts ten deele op de hoogte ben en het rapport der commissie mij nog niet heeft bereikt. Dat de hulptroupen afgedankt worden verheugt mijn oud-militair hart ten zeerste; ik heb dat altijd een heilloos gescharrel gevonden, een soort certificaat van onvermogen voor het leger..."

Intusschen had Van Heutsz er geen gras over laten groeien en was zooals reeds gezegd, overgegaan tot een tijdelijke wijziging van het bestuurssysteem in de Zuider- en Oosterafdeeling, en reageerde Idenburg hierop in zijn schrijven van 24 April 1905: "... Ook de door U in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo getroffen tijdelijke maatregelen zal ik gaarne verdedigen; ze zijn m.i. gemotiveerd, ofschoon zij natuurlijk ontstemming zullen geven bij het binnenlandsch bestuur..."

Met groote voortvarendheid vatte Swart zijn nieuwe taak aan, en wist in korten tijd een geheel anderen geest in de militaire actie in zijn gewest te brengen. Over Dajaksche hulptroupen werd niet meer gerept, men dacht er zelfs niet meer aan; doch de militaire patrouilles van het „reeds zoo geschokte” Indische leger zetten een hardnekkige en succesrijke achtervolging à outrance in van de hoofden en de verzetsleiders van de sultanspartij, en reeds medio 1906 waren de meesten hunner gesneuveld of verbannen en was het verzet geëindigd. Juni 1906 kon het bestuur van het tot rust gebracht gewest weer aan civiele handen worden overgegeven.

Op het eiland Bali kon de politieke toestand op het einde van de 19e eeuw niet anders dan zeer onbevredigend worden genoemd. In de met de onafhankelijke Balische staatjes gesloten contracten had de Indische regeering toegezegd, dat zij zich van inmenging in hun inwendige aangelegenheden zou onthouden. En daar maakten de verschillende vorsten een ruim gebruik van om hunne voortdurende onderlinge twisten en oneenigheden uit te vechten door overvallen op elkaars gebied, vernielingen van waterschapswerken en onderlinge oorlogjes. In 1891 werd het landschap Mengoei door vier andere rijkjes aangevallen en verdeeld; en in 1900 zocht Gianjar steun bij het gouvernement om een zelfde behandeling door Kloengkoeng, Bangli en Badoeng te ontgaan.

Ook de weduwenverbrandingen (o.a. in 1901 te Bangli en in 1903 te Tabanan) gaven aanleiding tot krachtige protesten on-

zerzijds, en door het beslist optreden van den gouverneur generaal Rooseboom werd bereikt dat de vorsten van Bali in 1904 een aanvulling op hun contracten teekenden, waarbij zij beloofden dit barbaarsche gebruik in den vervolge achterwege te zullen laten. Een te Kloengkoeng toen juist in voorbereiding zijnde weduwenverbranding ging als gevolg hiervan niet door.

In hetzelfde jaar nog rezen er nieuwe grieven onzerzijds doordat een op de kust van Badoeng gestrande Chineesche schoener de „Sri Koemala” door de bevolking was beroofd en leeggeplunderd. De gouverneur generaal Van Heutsz die toen juist was opgetreden, stelde den vorst van Badoeng voor deze roofpartij aansprakelijk en eischte schadevergoeding. En toen de vorst weigerde liet Van Heutsz aan zijn eischen kracht bijzetten door de kust van Badoeng te doen blokkeeren en de landsgrenzen te laten afsluiten.

Aanvankelijk liet het conflict zich niet ernstig aanzien; althans in zijn brief van 14 Februari 1905 schreef de minister, dat de kwestie met Badoeng hem niet van ernstigen aard leek, en hij er niet aan twijfelde dat de landvoogd succes zou hebben met zijn dwangmaatregelen. Evenwel Badoeng gaf *niet* toe. Toen besloot Van Heutsz nog een poging te wagen om den vorst door overreding tot inkeer te brengen, en werd het lid van den raad van Indië Lieftrinck in commissie naar Bali gezonden om te trachten de gerezen moeilijkheden uit den weg te ruimen.

Lieftrinck was jaren lang als bestuursambtenaar op Bali werkzaam geweest, had nog als resident het gewest bestuurd en had er een grondige kennis opgedaan van land en volk. Ook bij vorsten en bevolking genoot hij veel vertrouwen, en algemeen werd zijn zending naar Bali dan ook als een vredelievende geste toegejuicht, waardoor bij eenigen goeden wil een breuk zou kunnen worden voorkomen. Desniettemin is het te begrijpen, dat Idenburg in zijn brief van 24 April een minder optimistischen toon aansloeg dan twee maanden van te voren: „... De koppigheid der vorsten (van Bali) valt mij tegen. Ik geloof dat het zeer wijs is, dat U Lieftrinck er heen hebt gezonden (ik las dit in de *courant*). Als het mogelijk is, is het wel gewenscht dat, als er gevochten moet worden, *wij niet* beginnen, maar wachten tot de Badoengers op ons terrein of op dat van onze bondgenooten komen ...”

4. *Politiek tegenover de zelfbesturen in de buitengewesten*

Uit den gang van zaken bij de hiervoren beschreven moeilijkheden met enkele Inlandsche staatjes blijkt in de eerste plaats, dat de noninterventie-politiek inderdaad in den ban was gedaan, en Van Heutsz tegenover contractbreuk, aanmatigend optreden,

het verwekken van onrust en andere ongerechtigheden een krachtige en waardige houding aannam. Reeds in den tijd, dat hij als officier werkzaam was in Atjèh, hadden èn hij zelf èn de adviseur voor Inlandsche en Arabische zaken Dr. Snouck Hurgronje er meer dan eens op gewezen, dat men tegenover onwillige landschapshoofden in den regel geen of weinig succes had met uitsluitend papieren protesten, cajoleeren en struisvogelpolitiek. En als gouverneur van Atjèh had Van Heutsz onwillige vasallen steeds onmiddellijk tot de orde geroepen en bij verzet met kracht van wapenen bedwongen.

Dat beiden ook thans dezelfde houding aannamen spreekt van zelf. Dit bleek o.a. uit Snoucks verslag aan de regeering van 5 November 1905 in zake het conflict met Boné. Hij betreurde het dat niet dadelijk bij de eerste gelegenheid, toen de radja eigenmachtig was opgetreden, flinke straffen waren gevallen, de gebruikte wapens opgevorderd en een flinke boete opgelegd; in stede daarvan... niets dan vermaningen. En hij vestigde er de aandacht op hoe de vele gevallen van contractbreuk van den vorst ook andere staatjes tot navolging hadden gewekt. Ook Van Heutsz handhaafde als landvoogd zijn oude systeem: een resolute houding, vrij van politieke slimmigheidjes, geen verdeelen en heerschtaktiek, maar een krachtig en duidelijk protest tegen welken onruststoker ook, en verdere maatregelen waar dit protest niet hielp.

Doch in de tweede plaats treft het hoe Idenburg, steeds wanneer hij kennis kreeg van den aard der genomen maatregelen, Van Heutsz hulde bracht voor zijn gematigd optreden en wijs beleid.

Toch heeft het soms den schijn alsof de minister — niettegenstaande zijn groot vertrouwen in Van Heutsz' bestuursbeleid — een enkele maal niet geheel gerust is op een in alle opzichten bezadigd en tegemoetkomend streven naar een vredelievende oplossing van conflicten met Inheemsche vorsten. Typisch komt dit tot uiting als hij in zijn brief van 11 December 1904 schrijft over de houding aan te nemen bij voorkomende vernieuwingen of wijzigingen van politieke contracten, en in het bijzonder over eventueele eischen tot het teekenen van de zg. Korte Verklaring:¹⁾

„...U kunt de zaken natuurlijk beter beoordeelen dan ik hier, maar ik veroorloof mij toch de opmerking, dat men wel niet in elk deel van den Archipel dadelijk bij de eerste contractswijziging een contract zal kunnen krijgen als in de Atjèhsche Onderhoorigheden, waar aan de Inlandsche bestuurders eigenlijk

¹⁾ Vgl. „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 122 en 123.

geen macht is gelaten. Men kan in die richting streven, maar men zal zich m.i. ook met een minder engen band tevreden kunnen stellen, indien de contracten in drie artikelen niet te krijgen zijn zonder wapengeweld.

Hoofdzaak is naar mijn meening, dat men naast de Inlandsche bestuurders goede ambtenaren plaatst, die hen leiden, en dat men zorgt dat de landsinkomsten gaandeweg minder door de Inlandsche bestuurders als particulier eigendom worden gebruikt, doch worden besteed voor de ontwikkeling van hun land en gedeeltelijk ook voor de restitutie aan het gouvernement voor de uitgaven, die het zich voor zulk een landschap getroost, waar het kan, ook voor een bijdrage aan de algemeene bestuurskosten.

Er is dus, geloof ik, te dezen opzichte geen verschil tusschen U en mij, ik ben alleen maar bang dat een te streng drijven naar de korte Atjèhsche contracten ons onnoodig in moeilijkheden kan brengen; in elk voorliggend geval zal, ook in verband met onze tegenwoordige verhouding tot het landschap en met de historische ontwikkeling van die verhouding moeten worden nagegaan, hoe ver we gaan kunnen . . ."

Vreesde Idenburg dat Van Heutsz, als de geestelijke vader van de Korte Verklaring, deze als een soort van universeel stand-model voor eventueele contractwijzigingen zou beschouwen, en de invoering er van te veel zou forceeren? Hoe dan ook; de verdere correspondentie heeft hem in ieder geval geheel gerustgesteld, en zijn brief van 7 Maart d.a.v. doet dan ook een eenigszins ander geluid hooren:

„ . . . Met uwe inzichten omtrent de wijzigingen van de contracten ga ik natuurlijk geheel accoord; ik verwacht van U in dat opzicht geen ander dan een *verstandig* optreden, en de ervaring met Sigi,¹⁾ Boni, Badoeng geeft aan die verwachting volkomen steun. Natuurlijk is het een groot verschil of er contractwijziging in den gewonen, natuurlijke weg tot stand komt, of dat zij gevolg is van een noodgedwongen gewapend optreden. In het laatste geval kan men natuurlijk veel verder gaan . . .” (In den regel eischte Van Heutsz na een gewapend optreden het teekenen van de Korte Verklaring).

Een dergelijke volkomen accoordverklaring na een aanvankelijke korte aarzeling zagen we reeds toen de minister de opmerking maakte dat het op het oogenblik „ook wel een beetje bar” was, en we zoowat overal tegelijk aan den gang waren. „Wij kunnen nu eens niet overal tegelijk ordelijke toestanden scheppen . . .” (vgl. pg. 36). Het had er wel eenigszins den schijn van alsof men in Den Haag vreesde dat Van Heutsz te veel hooi op zijn vork zou nemen, en alsof men ter wille van de publieke

¹⁾ Sigi, landschap op de Westkust van Zuid Celebes.

meening het tempo, waarmede de ongerechtigheden in de buitengewesten werden opgeruimd, eenigszins wilde matigen.

Zelfs in een schrijven van een der bewonderaars van Van Heutsz, de oud-genieofficier C. de Vries, ambtenaar bij het departement van koloniën, komt deze twijfel tot uiting:¹⁾

„... Evenzeer zal daarbij door U zijn overwogen of het niet meer gewenscht zou zijn eerst de toestanden op Sumatra, Borneo, Celebes en tusschenliggende eilanden geheel te consolideeren, en pas over 2 à 3 jaar den zg. Grooten Oost onder handen te nemen...” De Vries, die verschillende relaties had onder de leden der volksvertegenwoordiging, bij de pers en in toonaangevende politieke kringen, betoogde dat het een zeer gunstigen indruk zou maken als het aantal plaatsen, waar met geweld moest worden opgetreden (al was het maar tijdelijk) een beperking zou kunnen ondergaan.

Het spreekt van zelf, dat het argument van „den gunstigen indruk” géén indruk op Van Heutsz maakte. Natuurlijk was ook hem een „goede pers” liever. Doch overigens waren al zijn maatregelen steeds en onveranderlijk gericht op dat ééne groote doel: het belang van land en volk. Geen enkele met zijn overtuiging strijdige kritiek kon daar verandering in brengen, en zoo kon hij wel eens met weinig égard voor een deel onzer volksvertegenwoordiging zeggen: als die koekebakkers in Den Haag er anders over denken, dan is dat hun zaak, maar mij zal het geen duimbreed van mijn plicht afbrengen.

De Vries zag spoedig zijn vergissing in: „... Ik ben door U overtuigd geworden, dat het beter is nu niet eerst slechts enkele gedeelten te „consolideeren” maar dat geheel Nederlandsch Indië nu in eens moet worden gebracht in een beteren toestand wat betreft de verhouding van ons bestuur tot de Inlandsche besturen...”²⁾ En, zooals reeds gezegd, ook Idenburg had in zijn volgende brieven niet anders dan hulde gebracht voor en instemming betuigd met de voorzichtigheid en de wijsheid van Van Heutsz' politiek beleid.

Trouwens, thans nu de groote tijd der uitvoering van Van Heutsz' veelomvattend hervormingswerk reeds weer lang achter ons ligt, is het duidelijk, dat een dergelijk „vijfjarenplan” niet maar zoo bij stukken en brokken kon worden afgewerkt. Van Heutsz had zich tot levensdoel gesteld:

1e) Het tot stand brengen van de staatkundige eenheid van Indië, en het scheppen van orde en rust in den geheelen Archipel,

¹⁾ Brief aan Van Heutsz van 5 December 1905. C. de Vries had onder het pseudoniem „Alex” een biografie over Van Heutsz geschreven, Amsterdam 1903.

²⁾ De Vries aan Van Heutsz, 19 Februari 1906.

en dit wel als de noodzakelijke voorwaarden om te kunnen komen tot:

2e) daadwerkelijke bevordering van de geestelijke en stoffelijke belangen der Inheemsche bevolking en van de algemeene welvaart van Tropisch Nederland.

Een dergelijke taak moet in opzet en uitvoering één afgerond geheel vormen, dat naar vaste beginselen moet worden afgevoerd. De bestuursrichtlijnen, en de politieke, militaire en economische consequenties ervan grijpen te veel in elkaar, dan dat men b.v. voor Sumatra, Borneo en Celebes de non-interventie politiek in den ban zou kunnen doen, doch tevens voor den zg. Grooten Oost nog gedurende een jaar of drie de oogen zou kunnen sluiten voor tal van ongerechtigheden, die in het Westen van den Archipel met kracht werden tegengegaan.

Een dergelijk hinken op twee gedachten zou de eerste stap zijn geweest op den weg naar een geheele of gedeeltelijke mislukking. Het was juist een der groote verdiensten van Van Heutsz dat hem het gevaar van dit laatste steeds helder voor oogen heeft gestaan, en dat hij bezielde met een hartgrondigen afkeer voor sleur en gemakzucht, de moeilijkheden van den door hem uitgestippelden nieuwen koers flink onder de oogen durfde zien, en ze allerwegen met moed, durf en volharding heeft aangepakt en opgeruimd.

Een van de delicaatste problemen ten aanzien van onze verhouding tegenover de bevolkingsgroepen der buitengewesten was wel het belastingvraagstuk ter Sumatra's Westkust. In de 19e eeuw hadden de Minangkabauers hun bijdrage aan de directe belastingen in den vorm van koffieleveringen opgebracht. Evenwel, tegen het einde van de 19e eeuw was deze gouvernementskoffiecultuur hier, evenals op Java, geleidelijk vrijwel geheel verlopen; en pogingen van de regeering om toen een andere directe belasting daarvoor in de plaats te stellen, waren tot nu toe afgestuit op krachtige protesten van de zijde der bevolking.

Reeds op pg. 11 werd er op gewezen dat dit brandende vraagstuk in Den Haag een der punten van bespreking had uitgemaakt tusschen minister en landvoogd. Wel is waar had men er een zwaar hoofd in om deze belastingkwestie in der minne tot een redelijke oplossing te brengen. Doch de toestand, dat, niettegenstaande den momenteelen nood der Indische schatkist, een van de welvarendste volksgroepen van den Archipel halsstarrig bleef weigeren zelfs de geringste directe bijdrage aan den fiscus te leveren, kon uiteraard niet bestendig blijven.

Kort na Van Heutsz' aankomst in Indië werd dan ook besloten, dat deze zaak onder de oogen zou worden gezien, en rustig zou worden voorbereid; en in zijn brief van 11 December 1904

schreef Idenburg aan Van Heutsz: „...De beslissing omtrent Sumatra's Westkust lijkt mij zeer gelukkig. Dat gewest — en ook Tapanoeli — kan niet in den dwazen uitzonderingstoestand blijven op belastinggebied. U zult daar een goed gouverneur moeten hebben en vermoedelijk op eenig verzet voorbereid moeten zijn...”

Met een keuze voor dezen gouverneur had Van Heutsz intusschen niet getalmd en daarvoor aangewezen den resident Heckler, dien hij in Atjèh reeds als een bezadigd, maar energiek en voortvarend bestuurder had leeren kennen. De toekomst zou leeren, dat ook hier Van Heutsz' keuze een goede was, en dat Heckler inderdaad zooals de minister hoopte „de rechte man op de rechte plaats” zou blijken te zijn: „...Uit de courant zag ik, dat de heer Heckler is benoemd tot gouverneur van Sumatra's Westkust. Ik hoop van harte, dat hij daar de rechte man op de rechte plaats zal zijn, en dat hij er in zal slagen de belastinghervorming met tact voor te bereiden en later met energie door te voeren...” (Idenburg aan Van Heutsz dd. 14 Februari 1905).

5. De benoeming van Van Daalen tot gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden

De benoeming van den anderen gouverneur van Sumatra, dien van Atjèh en Onderhoorigheden zou anders afloopen en in de toekomst nog tot een tragische ontknooping leiden. Toen Van Heutsz in Juni 1904 vrij onverwacht uit Atjèh naar Nederland was vertrokken, had hij het gouverneurschap van zijn gewest tijdelijk overgedragen aan den generaal majoor Van der Wijck, die ongeveer een jaar later, Mei 1905, tot legercommandant werd benoemd.

In dit door een ruim dertigjarigen krijg zoo zwaar getroffen gewest, waren in den loop der laatste jaren alle verzetscentra door onze troepen veroverd en hadden de voornaamste verzetsleiders zich onderworpen of waren gesneuveld. Thans was het oogenblik aangebroken, dat een „pacificator” het heft in handen zou moeten nemen om Atjèh de rust te brengen en de leiding te geven, die het voor zijn wederopstanding zoo hoog noodig had. En Van Heutsz' keuze voor de uitvoering van deze een krachtige hand, doch ook veel menschenkennis, tact en soepelheid eischende taak, viel op zijn bekwamen colonnecommandant militair en civiel bestuurder, den luitenant kolonel Van Daalen. Elders gaf schrijver reeds te kennen dat zijns inziens Van Daalen, ten spijt van zijn gedegen kennis van land en volk van Atjèh, zijn buitengewone militaire capaciteiten, zijn onverzettelijke wilskracht, zijn grooten ijver en zijn strenge plichtsopvatting, toch de karaktereigenschappen miste, die in een pacificator onontbeerlijk moeten

worden geacht. Thans moge worden volstaan met daarnaar te verwijzen.¹⁾

Dat de minister allesbehalve geestdriftig gestemd was voor Van Daalens benoeming tot gouverneur van Atjèh blijkt o.a. uit een schrijven van Idenburg van 27 Februari 1905 dat Naarding publiceerde in zijn dissertatie.²⁾ Wel is waar zou hij er zich niet principieel tegen verzetten, maar wel zocht hij tegen Van Heutsz' advies in een oplossing om deze benoeming voorloopig te voorkomen:

„... Uwe beoordeeling van den generaal Van der Wijck zou het mij zéér ongewenscht doen achten, dat hij — gepasseerd wordende door Van Kooten — het leger thans verliet. Daarom opperde ik in mijn officieelen brief het denkbeeld of Van der Wijck niet — ouder luitenant generaal dan de legercommandant — gouverneur van Atjèh zou kunnen blijven. Zijn frischheid en zijn initiatief kunnen daar nog voldoende tot hun recht komen en hun invloed in het leger doen gelden, evenals dit het geval was toen U te Koetaradja resideerde.

En zou dan niet Van Daalen na eenige maanden verblijf in Nederland, de aangewezen aanvoerder van de troepen tegen Boni zijn en daar dan niet genoeg emplooi vinden op militair gebied en later op civiel gebied om zijn kolonels- en generaalspensioen te verdienen?

Dit zijn vragen, die ik aan uw oordeel onderwerp nu ik toch, voordat ik de voordracht kan doen, nog inlichtingen van U behoef omtrent de wijze, waarop in uw gedachtengang in het gouverneurschap van Atjèh moet worden voorzien, nu het wel niet waarschijnlijk is, dat Van Daalen eind April weder in Indië zal zijn.³⁾

Ik herinner U nog in dit verband aan de uitslating van Colijn omtrent de gezindheid, waarmede de gouverneursbenoeming van Van Daalen door verschillende goede officieren in Atjèh zou worden ontvangen. Ik weet wel, dat zij U toegezegd hebben — ook dan hunne functiën in Atjèh te blijven vervullen, maar ik heb toch wel den indruk, dat zij niet zullen treuren als een oplossing wordt gevonden, die Van Daalen in zijne waarde laat en die hem toch vooreerst nog geen gouverneur van Atjèh doet worden.

Ik heb U mijne meening ronduit uiteengezet: ik zou het het

¹⁾ Zie „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 151—153. Vgl. ook „Marechaussee in Atjèh” door M. H. Du Croo naar gegevens van H. J. Schmidt pg. 25 en 26.

²⁾ „Het conflict Snouck Hurgronje — Van Heutsz — Van Daalen” door J. W. Naarding, bijlagen pg. 74.

³⁾ Van Daalen heeft zijn oorspronkelijk plan, om een kortstondig verlof naar Europa aan te vragen, later opgegeven.

beste achten als Van der Wijck luitenant generaal werd en Van Daalen bij keuze bevorderd en als expeditiecommandant tegen Boni werd bestemd. Maar ik herhaal uitdrukkelijk, dat als U na overweging van dezen weg bij uwe meening blijft, dat het landsbelang eischt, dat Van der Wijck legercommandant wordt, en Van Daalen gouverneur van Atjèh, dan zal ik niet difficulteeren en in dien zin de voordracht aan de Koningin doen. U hebt, nog afgezien van de quaestie van vertrouwen in uw oordeel, er recht op, dat die belangrijke plaatsen zóó worden bezet, dat U eene goede vervulling van de op U rustende zware plichten mogelijk wordt gemaakt...

„Nieuwe heeren, nieuwe wetten”; en op gezag van Colijn verwachtte Idenburg dat een eventueele benoeming van Van Daalen tot gouverneur bij verschillende goede officieren van Atjèh geen gunstig onthaal zou vinden. Trouwens ook tegenover Snouck Hurgronje had Colijn zijn twijfel geuit over Van Daalens geschiktheid voor het gouverneurschap:

„... Van Daalen handhaaft schitterend zijn roem als uitmuntend colonnecommandant en hij verdient die reputatie zonder eenige bedenking.¹⁾ Nu ook U zich met zijn toekomstig gouverneurschap verzoend heeft wordt hij het natuurlijk ook. Toch geloof ik, dat hij eenige noodzakelijke kwaliteiten mist voor die civiele betrekking, want dat wordt het in de toekomst toch. Mocht ik deze keuze doen en... zou er nog eenigen tijd zijn om te wachten, dan zou die keuze op Swart vallen. Goed verstand, studiezin (die beide heeft majoor Van der Maaten ook) en vlot en krachtig werker; heeft slag om met menschen om te gaan en weet hen te prikkelen tot groote werkzaamheid...”²⁾

Ruim een maand later (begin Juni 1904) kwam Colijn in zijn correspondentie met Snouck er nog eens op terug:³⁾

„... De generaal verzocht mij een jaar langer te Atjèh te blijven om generaal Van der Wijck ter zijde te staan. Ik beloofde dit, mits ik mijn ziek gezin (mijn vrouw moet o.a. dringend een operatie ondergaan) thans even naar Nederland kon brengen waartoe goede gelegenheid was door met den generaal in dienst heen en terug te reizen. Terug moet de nieuwe gouverneur generaal toch een adjudant hebben; mijn gezin kan reizen omdat ik aanspraak op verlof maak...”

„Van Daalen zou met verlof gaan in September als ik terug

¹⁾ Van Daalen maakte toen juist zijn beroemde tocht door het Gajoen Alasland in centraal Atjèh; vgl. „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 134 en 135.

²⁾ Colijn aan Snouck Hurgronje, 23 April 1904, zie „Het conflict Snouck Hurgronje — Van Heutsz — Van Daalen” proefschrift door J. W. Naarding, bijlagen pg. 60.

³⁾ Ibid, bijlagen pg. 67.

was en terugkeeren in Mei 1905 om ... als gouverneur op te treden. Ik verdwijn dan van het Atjèhtooneel; denkelijk voor goed. Al zal hij (Van Daalen) van ons niet, evenals van de Atjèhers en andere Inlanders, den voetkus vergen, hij vergt toch van zijn adepten een serviliteit die ik niet van plan ben te bewijzen ..."

"Voor Van Daalen bestaat de bestuurstaak in de eerste, tweede en derde plaats uit het onderwerpen (niet van Atjèh) maar van de Atjèhers."

"En voorts in het onbeperkt heerschen van zijn inzicht ook in de zaken waarin niet Atjèhervaring, maar algemeene studie den doorslag zou moeten geven. Het is — nu de generaal hoogst waarschijnlijk gouverneur generaal wordt — buiten kijf dat ook Van Daalen gouverneur van Atjèh wordt en niemand anders. En ik erken de moeilijkheid iemand anders te vinden zoo lang Atjèhervaring nog zoo onmisbaar is als heden ... X ... is nog pas majoor. Een civiel gouverneur — trouwens wien te nemen? — daarvoor is de toestand nog volstrekt niet rijp. Het is een moeilijk vraagstuk ..."

Ook Snouck Hurgronje was sterk tegen een gouverneurschap Van Daalen gekant, zelfs in die mate, dat hij in een geheime nota over het toenmalige Atjèhsche bestuursbeleid, rechtstreeks gericht aan den gouverneur generaal Rooseboom, ook met nadruk de aandacht op deze quaestie vestigde.

In zijn reeds genoemde publicatie heeft J. W. Naarding Snoucks nota in haar geheel gepubliceerd. Het scherpe betoog tegen Van Daalen, dat daarin voorkomt, zullen wij niet in zijn geheel overnemen, aangezien voor ons doel Snoucks eindconclusie in dezen voldoende is:¹⁾

"... Bladzijden zou ik kunnen vullen met voorbeelden van de inhumane, ruwe, tactlooze manier van besturen en rechtspreken van dezen in vele opzichten verdienstelijken officier. Ik acht het te meer noodig hierop te wijzen, omdat het in Atjèh vaststaat — generaal Van Heutsz sprak het meermalen zoo goed als in het openbaar uit — dat de tegenwoordige luitenant kolonel Van Daalen den generaal als gouverneur moet opvolgen.²⁾

De generaal wordt bij die keuze geleid door hetgeen hij voor het belang der verdere pacificatie van Atjèh houdt; geen enkele andere neiging of overweging is daarbij in het spel. Maar degenen, die den generaal van nabij kennen, weten hoezeer zijn zicht op menschen hem dikwijls bedriegt, en in dit geval heeft hij het, naar mijne stellige overtuiging, ten eenen male mis.

De heer Van Daalen heeft tal van eigenschappen, die ik be-

¹⁾ Ibid, bijlagen pg. 58 en 59.

²⁾ Vgl. ook „Marechaussee in Atjèh” door M. H. Du Croo naar gegevens van H. J. Schmidt pg. 53.

wonder. In energie, het steeds in het oog houden van het voorgestelde doel, onvermoeibare werkzaamheid, militair organiseerend talent doet hij niet onder voor generaal Van Heutsz; boven dezen heeft hij vóór eene kennis van details betreffende Atjèh's taal, land en volk als geen ander officier, en in het algemeen de neiging om zich op dergelijke studie zeer ernstig toe te leggen. Zijne geslotenheid vormt eene scherpe tegenstelling met des generaals losheid van tong. Voor het ruwe werk der onderwerping eener in verzet zijnde Inlandsche bevolking acht ik geenen mij bekenden officier geschikter dan den heer Van Daalen, en voor hetgeen hij te dien aanzien in Atjèh gepresteerd heeft, nauwelijks eene belooning te hoog. Gaarne erken ik, dat ik aan den omgang met den heer Van Daalen, die steeds zeer aangenaam was, menige leering dank. Des te meer betreur ik het echter, dat zulke zeldzame talenten voor het bestuur voeren onbruikbaar zijn door karaktereigenschappen, die men niet kan veranderen. In het belang van Atjèh hoop ik, dat aan deze mijne waarschuwing door de regeering het noodige gewicht gehecht zal worden, vóórdát jaren van treurige ervaring er het stempel op hebben gedrukt. Er moet zekere voldoening in liggen om, zooals mij in 1896—1898 wedervoer, door menschen, die ons vinnig bestreden hebben, de waarheid onzer beschouwingen op grond van niet meer te loochenen feiten te hooren erkennen; veel grooter is de satisfactie van onzalige toestanden, als die van 1892—1896 in Atjèh heerschten, te voorkomen...¹⁾

Toch schijnt het alles beheerschende: „Noem mij dan maar een beteren candidaat dan Van Daalen” ten slotte ook Snoucks tegenstand te hebben overwonnen. Anders zou Colijn in zijn brief aan Snouck niet hebben geschreven: „Nu ook U zich met zijn toekomstig gouverneurschap verzoend hebt wordt hij het natuurlijk ook.”

Aldus waren er adviseurs genoeg, en allen waren het er over eens, dat Van Daalen met al zijn goede eigenschappen, zijn schitterende militaire antecidenten en zijn bijzondere kennis van land en volk van Atjèh, toch voor de civiele taak van het gouverneurschap van Atjèh ongeschikt was. De minister wilde het daarom met den generaal Van der Wijck probeeren, die tijdelijk het gouverneurschap waarnam, doch vrijwel geen Atjèhervaring had. Snouck, die aanvankelijk krachtig en scherp tégen had geadviseerd, had zich blijkbaar ten slotte met een toekomstig gouverneurschap van Van Daalen verzoend. Colijn was ook tegen Van Daalen, noemde den majoor Swart den meest geschikten candi-

1) Snouck doelt hier op de fouten gemaakt in de zg. Oemar-periode onder den gouverneur Deykerhoff, waartegen Van Heutsz en hij herhaaldelijk en met klem hadden gewaarschuwd.

daat, doch erkende de groote moeilijkheid van diens leeftijd en ancienniteit in het officierscorps. De raad van Indië was de eenige, die over dit laatste bezwaar heen stapte.

Reeds een jaar te voren had Van Heutsz in zijn positie van gouverneur van Atjeh, Van Daalen als zijn opvolger aanbevolen. Wel is waar erkende hij dat de laatste inderdaad stug en stroef was, en dat hij bij het uitoefenen van de Inheemsche rechtspraak groote hardheid had getoond, maar overigens wees hij er op, dat hij in den loop der laatste jaren een merkbare verandering ten goede had geconstateerd. Eigenlijk achtte ook Van Heutsz den majoor Swart den meest geschikten opvolger, doch hij meende dat eischen van leeftijd en ancienniteit zich tegen diens benoeming verzetten. Zijn aanbeveling van Van Daalen eindigde dan ook met een slotaanteekening betreffende Swart:

„... Maar in dezen majoor heeft de regeering een zeer geschikt opvolger van overste Van Daalen en tevens een reserve bij de hand als bij overste Van Daalen na zijn optreden als gouverneur, onverhoopt zijn vroegere neigingen tot te streng, te ruw en te arbitrair optreden weder de overhand mochten krijgen, het ruwe soldatenwerk tot nadeel van de pacificatie en ontwikkeling van het land op nieuw te veel op den voorgrond mocht treden, als dan mocht blijken, dat hij in de laatste jaren die neigingen slechts tijdelijk had weten te onderdrukken.”

„In verband hiermee verdient het m.i. aanbeveling om de Instructie voor den heer Van Daalen als gouverneur in dier voege te redigeeren dat — zonder hem te veel te binden — daarin duidelijk de te bewandelen weg, de te volgen gedragslijn wordt aangewezen en bijzondere nadruk wordt gelegd op zijn eerste en voornaamste plichten.” (Zie Naardings dissertatie, bijlagen pg. 66).

Thans hakte de landvoogd Van Heutsz den knoop door, conform zijn eigen vroegere aanbeveling, ten gunste van Van Daalen. Het desbetreffende besluit werd door Naarding gepubliceerd op pg. 75 van de bijlagen zijner meer genoemde dissertatie:

„Van Heutsz aan Idenburg, 21 Mei 1905.”

„... ontving van den raad van N.I. het met de na te noemen bescheiden in afschrift hiernevens aangeboden advies van 28 April jl. no. XIX, waarin het hooge college, in verband met de daarin vervatte beschouwingen tot de conclusie kwam, voor eene benoeming tot civiel en militair gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden als eenigen candidaat slechts te kunnen aanbevelen X.”

„... Met dat advies heb ik mij niet kunnen vereenigen... Ik heb dan ook bij artikel 5 van mijn besluit van 6 dezer no. 2 den luitenant kolonel der artillerie Van Daalen benoemd tot civiel

en militair gouverneur van dat gewest, en wel onder nadere goedkeuring ..."

Zoo had Van Heutsz dan de beslissing genomen, die reeds geruimen tijd van te voren bij hem gerijpt was: „Van Daalen zou zijn opvolger worden". Uiteraard kende hij Van Daalens zwakke zijde als bestuurder, zijn hardheid. In zijn voordracht (van 29 April 1904) voor een eventueele benoeming van Van Daalen tot zijn opvolger verbloemde hij dit niet: „... Al is dus Van Daalen, zooals ik hiervoren zeide, wel eens wat ruw en hard en arbitrair en streng in zijn optreden geweest, ook in dit opzicht heeft hij geleerd en begrepen, dat niet hard en ruw, maar beschermend en vergevingsgezind optreden zonder zwakheid te toonen, ons brengen zal waar wij wezen moeten ..."¹⁾

Van Heutsz was er van overtuigd, dat Van Daalen in dezen op den goeden weg was; trouwens hoe velen zijner medewerkers, waaronder vogels van diverse pluimage, met de meest uiteenloopende karaktertrekken, had hij al niet gevormd en vervormd tot krachtige, maar bezadigde bestuurders, zooals hij ze in zijn systeem noodig had! En waarom zou dat dan moeten mislukken met den besten van zijne colonnecommandanten, met den man die zich met den grootsten ijver had toegelegd op de studie van de taal en van land en volk van Atjèh?

En terwijl het grootste deel van de pers ongebreideld en in onbeheerschte kritiek op ongekend scherpe wijze te keer ging over de recente bloedige verliezen onder de fanatieke Gajo's gedurende Van Daalens tocht door centraal Atjèh; hield Van Heutsz voet bij stuk. Hij zette Van Daalens benoeming door, tegen vrijwel alle adviezen in. Onveranderlijk als steeds handelde hij ook thans weer uitsluitend naar hetgeen hij zag als 's lands belang; of zooals Snouck het reeds een jaar te voren in zijn tegenadvies had gezegd (zie pg. 53): „De generaal wordt bij die keuze geleid door hetgeen hij voor het belang der verdere pacificatie van Atjèh houdt; geen enkele andere neiging of overweging is daarbij in het spel."

De uitkomst zou later bewijzen dat ook Snouck, evenals alle andere adviseurs, het bij het rechte eind had, toen hij betoogde dat Van Heutsz zich in Van Daalen vergiste. Echter evenmin als deze landvoogd bij de benoeming van Van Daalen geaarzeld heeft om geheel alleen de verantwoordelijkheid voor zijn belangrijk besluit te dragen; evenmin heeft hij later, toen bleek dat hij zich had vergist, ook maar een oogenblik geaarzeld om zonder eenig voorbehoud en ruitelijk zijn eenmaal gemaakte vergissing te erkennen. Doch laten wij de geschiedenis niet vooruitloopen.

¹⁾ Naarding, *ibid*, bijlagen pg. 64.

6. De „hormat“-circulaire

Wij schrijven einde 1904 en begin 1905, en nog steeds hebben wij geen melding gemaakt van enkele de algemeene aandacht trekkende besluiten van Van Heutsz uit dien tijd.

Als een loopend vuurtje was in November 1904 plotseling het bericht over Java verspreid: „Van Heutsz heeft een „hormat“-circulaire uitgevaardigd en voor de residenten de „gouden“ paajoeng afgeschaft!“ Voor velen had dit bericht geklonken als een donderslag bij helderen hemel. Vooral voor Java toch, hadden de gebruikelijke beleefdheidsvormen in den omgang van den Inlander met zijn Europeesche bestuurders altijd gegolden als een van de belangrijkste hulpmiddelen tot schraging van ons gezag. En aan dat alles maakte de nieuwe gouverneur generaal nauwelijks één maand na de gezagsovername met één pennestreek een einde.

Het spreekt van zelf, dat deze bestuursdaad van den nieuwen landvoogd vooral in de kringen van het corps ambtenaren van het binnenlandsch bestuur veel stof deed opwaaien, en aanleiding gaf tot velerlei kritiek. Toen deze kritiek, zoowel openlijk in de pers als ondershands, reeds na korten tijd haar weg naar het moederland had gevonden en daar de aandacht had getrokken tot in de hoogste regeeringskringen, schreef Idenburg in zijn brief van 14 Februari 1905 aan Van Heutsz:

„... Van uw hormat-circulaire ontving ik officieel niet veel toelichting. Voor mij is die ook niet noodig; ik kende uw inzichten en ik heb er geen bezwaar tegen. Maar in den kring der oud-Indiërs in Holland — voor een groot deel zeer conservatief — heeft die circulaire zeer de aandacht getrokken. In dien kring heeft U vijanden, niet alleen gewezen militairen, maar ook gewezen ambtenaren en ook meen ik te hebben opgemerkt, dat U niet gunstig gezind zijn personen, van wie U reden hebt te gelooven, dat zij U wel genegen zijn. Onder die personen zijn er van veel invloed. Hun oordeel over uwe handelingen — met name over de hormat-circulaire en over de benoeming van een Inlander tot Europeesch bestuursambtenaar — vindt zijn weg tot de toonaangevers van de publieke opinie.

Ten opzichte van de hormat-circulaire kan men reeds lezen, dat het een aantasting van een „gewichtig beginsel van regeering“ was, als bedoeld in de tweede alinea van art. 24 R.R. ... ik ben overtuigd dat er in de kamer over gesproken zal worden en daarom zou ik er veel prijs op stellen als U mij officieel eenige toelichting op de hormat-circulaire zoudt willen doen toekomen, zoodat ik zeker ben uwe inzichten juist te vertellen...”

Bepaald geesdriftig gestemd ten aanzien van de hormat-

circulaire schijnt Idenburg toen niet te zijn geweest: „Ik ken uwe inzichten, en ik heb er geen bezwaar tegen.” Maar tusschen de regels door voelt de lezer vervolgens vagelijk den twijfel of het wel verstandig was geweest om te debuteeren met baanbrekende maatregelen, waarvan kon worden verwacht, dat zij bij een deel van de bestuursambtenaren groote ontstemming zouden kunnen verwekken. Was misschien ook aan Idenburg de vraag ter oore gekomen of die „generaal van Atjeh” niet beter had gedaan om eerst eens de fijne nuances van de Javaansche hormat-gebruiken en de rol, die ze bij de gezagshandhaving speelden te leeren kennen en begrijpen; in stede van reeds een maand na zijn optreden als landvoogd dergelijke op eeuwenlange ervaring berustende gebruiken het onderste boven te gooien?

Maar hoe dan ook, in beginsel had hij geen bezwaren, en hij verzocht slechts de vereischte officieele toelichtingen noodig om de genomen maatregel in de tweede kamer te kunnen verdedigen. Doch uit deze toelichtingen bleek, dat de voorgeschiedenis van ontstaan en wording der hormat-circulaire zich vrijwel geheel in de laatste zeven maanden vóór de komst van den gouverneur generaal Van Heutsz had afgespeeld.

De baanbreker in dezen was geweest de resident van Pekalongan Steinmetz, die op 13 Februari 1904 (dus meer dan een half jaar vóór het aftreden van den gouverneur generaal Rooseboom) een nota had samengesteld, waarin hij de aandacht van den landvoogd vestigde op het Javaansche eerbiedsbetoon, in het bijzonder dat tegenover de Europeesche ambtenaren.

Hij meende dat deze hormat-gebruiken een nadeeligen invloed op den welstand van den Javaan uitoefenden,¹⁾ doordat deze hormat beoogde de voortdurende herinnering aan de slaafschheid van den kleinen man wakker te houden: „Hij werpt zich voor de voeten van den meerdere, zit in voorover gebogen houding met neergeslagen oogen, heft biddend zijn handen op, telkens als hij tot zijn meerdere wat zeggen wil of gezegd heeft, kust diens voeten, beweegt zich kruipend, stijgt niet alleen van zijn paard of uit zijn voertuig, als hij zijn meerdere tegenkomt, maar doet dit zelfs als hij zijn woning nadert, evenals hij dan zijn hoofddekseel afneemt.”

De resident Steinmetz achtte dergelijk eerbiedsbetoon uit den tijd, en wees er op, dat er ook Inlandsche ambtenaren waren, die dit meer en meer begonnen in te zien. Ook haalde hij eenige voorbeelden aan waarvan de meer ontwikkelden onder hen de vernedering moesten voelen: „b.v. als hij in tegenwoordigheid van een Europeeschen chef op den grond moet zitten of zich niet

¹⁾ Steinmetz was toentertijd voorzitter van de zg. Mindere welvaart commissie (1902—1914).

de luxe van schoeisel mag veroorlooven, hem geen sigaar of andere versnaperingen gepresenteerd worden, terwijl in zijn bijzijn dit aan anderen wel geschiedt bv. aan Chineesche officieren. Ditzelfde kan men waarnemen bij officieele plechtige gelegenheden in een kaboepaten: allen aanwezigen niet Inlanders worden dan champagne en sigaren aangeboden. Behalve de regent blijven alle Inlanders nuchter van die beleefdheden, zelfs zij, te wier wille de plechtigheid plaats heeft, begiftigden met een of andere onderscheiding, een ster voor verdiensten bv...."

Steinmetz betoogde verder dat dergelijk eerbiedsbetoon de ontwikkeling van de energie van den Javaan moest remmen, verlamvend werkte op zijn gevoel van eigenwaarde, een belemmering was voor het verkrijgen van de noodige vrijmoedigheid in den omgang met anderen, en een beletsel vormde voor de vertrouwelijkheid tusschen bestuurder en bestuurden. Schaf alle overvloedige hormat-gebruiken af, en de Javaan zal in gevoel van eigenwaarde, in energie en in vrijmoedigheid niet noemenswaard bij anderen behoeven achter te staan, en in staat zijn zich een behoorlijke mate van welstand eigen te maken. Voorloopig moet een aanvang worden gemaakt met een wettelijk voorschrift dat de vormen zou moeten regelen, in acht te nemen bij het verkeer tusschen Europeesche en Inlandsche ambtenaren. Gaandeweg zou men vervolgens de regenten kunnen uitnoodigen tot medewerking om in het verkeer tusschen Inlandsche ambtenaren en grooten onderling dit goed voorbeeld te volgen en geleidelijk alle overvloedig hormat-betoon af te schaffen. Enkele vormen, die bepaald vernederend waren, moesten eenvoudig worden verboden.

De resident Steinmetz stelde zich voor, dat langs dezen weg de economische verheffing van den Javaan zou zijn te bereiken.

Niet ten onrechte werd hier door Steinmetz over verschillend eerbiedsbetoon en over de wijze waarop zelfs vernederende hormat-gebruiken als zeer gewoon werden aanvaard, de staf gebroken. Daarnaast had hij echter over het ontstaan en de ontwikkeling dier gebruiken een verklaring gegeven, die bij andere deskundigen geen bijval kon vinden, evenmin als dat het geval was met zijn hoog gespannen verwachtingen over de resultaten van een eventueele afschaffing van het overdreven hormat-gebruik.

Over zijn voorstel werd het advies ingewonnen van den hoofdinspecteur der cultures Van Lawick van Pabst. Deze bestreed in de eerste plaats hetgeen door Steinmetz was betoogd over het ontstaan en de ontwikkeling dier hormat-gebruiken, en op grond dier bestrijding kon hij zich niet met Steinmetz' visie op de beteekenis en de nadeelen der hormat-gebruiken vereenigen. Wel erkende hij, dat het voorstel vele behartenswaardige opmerkingen bevatte, maar deze gingen helaas in den overvloed van aanvechtbare theoriën verloren.

Het hoofdbezwaar van Van Lawick tegen Steinmetz' voorstel was echter het ingrijpen in de gewoonten en gebruiken van den Inlander. Ons systeem van koloniseeren is gebaseerd op een zoo weinig mogelijk ingrijpen in godsdienst, taal, gewoonten en gebruiken der bevolking, voor zoover deze niet met algemeen erkende beginselen van humaniteit, recht en billijkheid in strijd zijn. En zoolang opperbestuur en regeering niet uitdrukkelijk hebben verklaard dit beginsel te willen loslaten, moeten alle bestuursuitingen er mede in overeenstemming blijven. Van Lawick van Pabst stelde zich dan ook vierkant tegenover Steinmetz en adviseerde de regeering niet in diens voorstellen te treden.¹⁾

Deze twee missives „voor” en „tegen” werden in handen gesteld van den adviseur voor Inlandsche en Arabische zaken Dr. Snouck Hurgronje. Deze wist in een helder gesteld betoog het voor en tegen, het juiste en onjuiste in de beide stukken scherp omlijnd van elkaar te scheiden.²⁾ Hij wees er op, dat overal ter wereld versleten beleefdheidsvormen in het kosmopolitisch verkeer van zelf verdwijnen. Hij bestreed de opmerkingen van Van Lawick van Pabst over het systeem van ons koloniaal stelsel: „Wij hebben ons, gelukkig, niet beperkt tot het negatieve bestrijden van zaken, die „in strijd zijn met algemeen erkende beginselen van humaniteit, recht en billijkheid”, maar ook positief gewenschte hervormingen van het Indische leven bevorderd en tot stand gebracht.” Daarentegen was hij het met Van Lawick eens, dat de voorstellen van Steinmetz niet van noemenswaardig nut zouden kunnen zijn, aangezien de door hem voorgestelde bestrijdingsmiddelen onvoldoende, en ten deele zelfs practisch onuitvoerbaar moesten worden geacht.

Een groot nadeel noemde Snouck het, dat „de nauwelijks overtroffen slaafschheid van de Javaansche beleefdheidsvormen” het oog van niet bijzonder hoog ontwikkelde Europeanen op den langen duur moest benevelen, en dan ook herhaaldelijk aanleiding gaf tot ongemotiveerde ergernis, tot misplaatste terechtwijzingen en soms zelfs tot mishandeling. De adviseur achtte eenige leiding en aansporing tot beperking der hormat-gebruiken dan ook zeker van nut. Hij deelde ook Steinmetz' opvatting, dat de afschaffing dier schijnbaar zoo diep gewortelde hormat-vormen zeer wel in korten tijd mogelijk zou kunnen zijn; mits eerst ook bij de hogere Inlandsche ambtenaren het ijdele van die overdreven beleefdheidsvormen werd ingezien.

Op grond van het voorgaande was Snouck van oordeel dat over dit onderwerp van regeeringswege wel is waar geen gedetailleerde voorschriften konden worden gegeven,³⁾ maar dat een

¹⁾ Nota van 29 April 1904.

²⁾ Nota van 26 Mei 1904.

³⁾ Zooals Steinmetz voorstelde.

algemeene circulaire aan de hoofden van gewestelijk bestuur veel zou kunnen bijdragen om de bestaande inzichten in dezen te verhelderen.

In deze circulaire zou de regeering er op kunnen wijzen, dat tal van eigenaardigheden van de Javaansche hormat-gebruiken bij vermeerderde deelname aan het algemeen verkeer moeten verdwijnen; vooral omdat zij veel tijdverlies veroorzaken, ten deele vernederend zijn en de vertrouwelijkheid belemmeren. De delicate verhouding Europeesch bestuur — Inlandsch bestuur — Inlandsche bevolking maakt het echter gewenscht, dat bij het temperen van overdreven hormat-betoon het Europeesche bestuur niet ingrijpt op een wijze, die voor het Inlandsch bestuur hinderlijk zou zijn, maar dat het aan den anderen kant ook niet den indruk vestigt, dat het voor zich zelf prijs zou stellen op de handhaving dier tradities.

In dit verband moet worden gebroken met het wanbegrip als zoude het gezag gevaar loopen bij vereenvoudiging der Inlandsche beleefdheidsvormen, en als ware een staatsbelang gemoeid met de instandhouding van gebruiken als het ongeschoeid bij meerderen verschijnen, het nederhurken van voorbijgangers aan den kant van den weg, het zitten op den grond, het begeleiden der rede met sembahs enz. Wat daarvan in onbruik geraakt worde allerm minst door den Europeeschen bestuurder opnieuw ingescherpt. Waar zich de gelegenheid voordoet kan de Europeesche bestuurder Inlandsche grooten, vooral de regenten, wijzen op het nadeelige van overdreven hormat-betoon en hen aansporen om tot vereenvoudiging daarvan ernstig mee te werken. Sommige gebruiken van Inlandsche meerderen jegens hun minderen, die wegens den nadeeligen invloed op de behandeling van zaken niet anders dan misbruiken verdienen te heeten, moeten met kracht worden bestreden; zoo bv. de onder Inlandsche ambtenaren vrij algemeene gewoonte om minderen, die gehoor bij hen vragen of zelfs voor hen ontboden zijn, noodeloos te laten wachten. „Ook hierin zijn voorbeelden de vruchtbaarste lessen.”

„Ieder Europeesch bestuursambtenaar zij doordrongen van het beginsel, dat de specifiek-Inlandsche hormat-gebruiken bestemd zijn om voor de meer eenvoudige, internationale plaats te maken, dat dit proces het spoedigst moet verlopen daar, waar de bevolking zich het gunstigst ontwikkelt, en dat dus die adat *wel aanspraak heeft op tolerantie, maar niet op bescherming of bevordering* van het Europeesche bestuur.” (cursiveering van schrijver).

Alhoewel de directeur van binnenlandsch bestuur weinig resultaten verwachtte van een dergelijke circulaire, had hij tegen de uitvaardiging er van geen bezwaar. Want hij was van inzicht, dat de regeering daardoor in elk geval haar wensch kon te ken-

nen geven omtrent het standpunt dat de Europeesche ambtenaren in dezen hadden in te nemen. Ten slotte diende ongeveer drie maanden later op 30 September 1904 de raad van Indië van advies, en beval ook dit hoogste regeeringscollege de uitvaardiging der circulaire aan.

Thans restte nog slechts de instemming van den gouverneur generaal, i.c. Van Heutsz, die eenige dagen later de teugels van het bewind in handen nam. Het zal wel geen commentaar behoeven, dat het uitnemende betoog van den adviseur voor Inlandsche en Arabische zaken Snouck Hurgronje hem uit het hart was gegrepen. Vrijwel conform het advies van Snouck werd de circulaire samengesteld, en aan de betrokken hoofden van gewestelijk bestuur toegezonden.

Aangezien de ambtspajoengs van Europeesche ambtenaren van zuiver Inlandschen aard en oorsprong waren, en als zoodanig onvereenigbaar werden geacht met Europeesche begrippen van uiterlijk decorum, werd in de zelfde maand ook het voeren van de vergulde ambtspajoeng door residenten afgeschaft.

Zooals uit het voorgaande blijkt is het aandeel, dat Van Heutsz in de totstandkoming der circulaire heeft gehad, zeer bescheiden geweest. Dat neemt echter niet weg, dat de inhoud er van volkomen met zijn inzichten strookte, en de uitvaardiging dus met zijn volle instemming is geschied. Toen hij dan ook in een brief van medio Maart Idenburg op de hoogte bracht van dezen gang van zaken, zal hij uiteraard niet hebben nagelaten, zijn eigen inzicht in dezen ook kenbaar te maken.¹⁾ In zijn schrijven van 24 April 1905 antwoordde Idenburg privé:

„...Hormat-circulaire. Wat U daaromtrent meedeelt over uw aandeel en dat van anderen, vind ik in hooge mate merkwaardig. Trouwens ik voor mij persoonlijk heb er geen oogenblik aan getwijfeld, dat die circulaire andere dan goede gevolgen zal hebben. Maar misschien heeft hier wel invloed op, dat ik niet in ambtenaarshoogheid ben groot gebracht...”

7. Plaatsing van Inlanders bij het Europeesch binnenlandsch bestuur

De politiek van Van Heutsz en Idenburg om in de nieuw onderworpen gebieden der buitengewesten de Inlandsche zelfbesturen zooveel mogelijk te handhaven liep parallel met hun stre-

¹⁾ Deze brief werd niet aangetroffen (verg. noot ¹⁾ pg. 31). Zijn officieel schrijven over de hormatcirculaire aan den minister van 20 Juni 1905 besloot de landvoogd aldus: „... De zaak was bij mijn optreden reeds voorbereid, terwijl mijn persoonlijk aandeel daarin slechts bestaan heeft in het uitvaardigen der circulaire, hetgeen ik nochtans met volle instemming deed, aangezien de inhoud volkomen met mijne inzichten strookt.”

ven om in het algemeen het Inlandsche element meer zelfstandigheid te geven. Plannen werden overwogen om sommige rangen van de Europeesche magistratuur voor Inlanders open te stellen en om ook ten behoeve van het leger Inlanders op te leiden voor officier. En bij het binnenlandsch bestuur werd gezocht naar een weg om den invloed van het Inlandsch element geleidelijk uit te breiden en dien van het Europeesch controleerende bestuur in te krimpen.

In het kader van dit streven ging Van Heutsz er toe over om een Inlander van hoge geboorte met een bijna uitsluitend Europeesche opvoeding te benoemen tot adspirant controleur bij het Europeesch binnenlandsch bestuur. Het schijnt zijn bedoeling te zijn geweest dergelijke Inlandsche adspirant controleurs en controleurs te bestemmen voor een latere benoeming tot regent, uiteraard met een gelijktijdigen overgang naar het Inlandsch bestuur. Afdeelingen waar dergelijke regenten met een hogere Europeesche opleiding het bestuur zouden uitoefenen, zouden dan het toezicht van controleerende Europeesche assistent residenten kunnen ontberen.

Op deze wijze hoopte men het aantal assistent residenten en controleurs belangrijk te kunnen inkrimpen, waardoor de promotie voor deze ambtenaren vlugger zou gaan, en men jongere residenten zou krijgen (vgl. ook „De Indische Gids” 1905, pg. 1101).

Evenwel hoezeer Idenburg ook accoord ging met Van Heutsz' streven naar emancipatie van het Inlandsche element, met dezen maatregel kon hij zich geenszins vereenigen. In zijn schrijven van 14 Februari 1905 liet hij een voorloopige toelichting volgen op het telegram, dat hij den landvoogd naar aanleiding dezer benoeming had doen toekomen:

„... Wat de benoeming van een Inlander bij het werkelijk Europeesch bestuur betreft, — ik seinde U reeds dat ik liever had, dat hij elders werd geplaatst: bij de tinwinning, bij de pandhuizen, de opium, of een departement, bij het onderwijs of waar U wilt, maar niet bij *dit* deel van het bestuur, dat speciaal het moederland vertegenwoordigt, en waarnaast een parallel van Inlandsche ambtenaren bestaat. Ik ontving uw antwoord nog niet, dus onthoud mij voor het oogenblik van verdere bespreking...”

En na ontvangst van dat antwoord zette Idenburg in zijn brief van 24 April 1905 zijn standpunt nader uiteen: „Ik deel geheel uw gevoelen dat gestreefd moet worden naar belangrijke inkrimping van het Europeesche element en belangrijke verheffing van het Inlandsche element. Ik juich dan ook hartelijk toe elke poging om goed onderlegde Inlanders meer zelfstandigheid te geven

dan nu het geval is, en hen aan een minder in détails afdalend toezicht te onderwerpen dan nu hun deel is. Ik zou het dan ook zeer natuurlijk vinden als een Inlander, die het grootambtenaars-examen heeft afgelegd, na een korte practische leerschool in weinig tijd districtshoofd en regent werd, met grootere zelfstandigheid.

Maar dat is iets anders dan een benoeming van een Inlander bij het Europeesch bestuur. De ambtenaren van het Europeesch civiel bestuur worden geacht te zijn de representanten van het moederland; en dat kan toch moeilijk het geval zijn met iemand, die tot de Inlandsche bevolking behoort. Evenmin als dat het geval zou kunnen zijn met iemand van Duitsche of Fransche nationaliteit.

U weet ik stel den Inlander als zoodanig geenszins lager dan den Europeaan, maar even onmogelijk als het is om een Europeaan te benoemen bij het Inlandsche bestuur, even onmogelijk is het m.i. een Inlander bij het Europeesche bestuur in te lijven zoolang hij Inlander blijft. Het is mij echter niet onbekend, dat U de bedoelingen van den wetgever aan uw zijde hebt. Er is inderdaad wel degelijk gedacht aan de mogelijkheid dat Inlanders bij het Europeesch bestuur zouden worden benoemd, maar rationeel lijkt mij dat niet. Wel is het rationeel, dat het Inlandsche element naarmate het beter onderlegd wordt, meer zelfstandigheid krijgt en dat in diezelfde mate het Europeesche element teruggedrongen en in getalssterkte verminderd wordt.

Ik deel overigens geheel in uw gevoelen, dat het alleen op die wijze mogelijk zal zijn om het Europeesche element te recruteeren uit hoogstaande personen met breedden blik en goede ontwikkeling, die dan ook eene daaraan geëvenredigde positie kunnen bekomen . . .”

Zonder voorbehoud erkende dus ook Idenburg, dat aan het Inlandsche element al naarmate van zijn emancipatie, meer zelfstandigheid behoorde te worden toegekend, en dat tegelijkertijd naar een evenredige vermindering van het Europeesche element moest worden gestreefd. Maar vóór alles behoorde dit *niet* te geschieden langs den radicalen weg, dien Van Heutsz zou willen inslaan, dien eener geleidelijke *vermenging* van beide bestuurs-corpsen.

Van de hogere verantwoordelijke ambtenaren was er slechts één, die Van Heutsz' inzicht deelde, nl. de adviseur voor Inlandsche en Arabische zaken, Dr. Snouck Hurgronje. Deze toch achtte het systeem van een dubbel bestuur, uitgeoefend door twee bestuurs-corpsen, één Europeesch en één Inlandsch, slechts gerechtvaardigd als een voorloopige tijdelijke organisatie, die op den duur langs den weg der evolutie zou moeten overgaan in een normaal systeem van *enkel* bestuur. Hij beschouwde de plaatsing

van Inlanders bij het Europeesch bestuur dan ook niet anders, dan als een overgangsmaatregel om van den bestaanden toestand geleidelijk te geraken tot den z.i. normalen van enkel bestuur.¹⁾

Intusschen had de raad van Nederlandsch Indië met groote beslistheid geadviseerd tégen de opneming van Inlanders bij het Europeesch bestuur. Ook andere adviseurs sloten zich bij dit inzicht aan; en in zijn missieve van 23 Augustus 1906 berichtte Van Heutsz ten slotte aan den minister, dat „... de te dezer zake uitgebrachte adviezen mij tot het inzicht hebben gebracht, dat zal moeten worden afgezien van het denkbeeld om Inlanders tot het Europeesche bestuurscorps toe te laten.” Daar dit inzicht overeen kwam met de zienswijze van den minster was dit vraagstuk hiermede afgedaan.²⁾

8. *Het aftreden van minister Idenburg*

Medio 1905, nauwelijks 9 maanden na de aanvaarding van de landvoogdij door Van Heutsz, maakten de verkiezingen in het moederland een einde aan het ministerie Kuyper; en dientengevolge moest ook Idenburg aftreden als minster van koloniën. In zijn afscheidsbrief als zoodanig aan Van Heutsz van 3 Juli 1905 somde hij de belastingplannen op, die op dat oogenblik gereed lagen voor behandeling in de tweede kamer:

„... Ik laat alles gereed maken om met *ons* financieel plan door te gaan; wil mijn opvolger het anders dan moet hij het weten, maar ik wil hem althans mogelijk maken om de middelen te versterken. Alles is of wordt gereed gemaakt voor belasting: uitkeeringen op levensverzekeringen, uitbreiding en verhooging patentrecht, suikerbelasting, herziening tarief, verhooging uitvoerrecht op tabak, en de verschillende door U voorgestelde wijzigingen...”

„... Uitvoerrecht op copra zal zeker groote tegenkanting ontmoeten; U mag het voorstel eventueel wel zeer deugdelijk toelichten, vooral waar is te verwachten dat mijn vervanger nog wel wat meer dan ik tegen uitvoerrechten in het algemeen zal zijn gekant. Ik waarschuw U in dit opzicht maar, omdat un homme averti en vaut deux.” Wel is waar waren èn Idenburg èn Van Heutsz, beiden, op grond van de bekende economische overwegingen, in beginsel tegenstanders van uitvoerrechten op handelsproducten van het land. Gezien echter den bijzonderen toestand

¹⁾ Nota van 19 Februari 1905.

²⁾ Gevolg gevende aan den wensch van den minister had Van Heutsz den betrokken Javaan reeds een jaar te voren met behoud van zijn titel bij het landbouweredietwezen doen tewerk stellen. Zie ook in dit verband op pg. 207 de ontboezeming van Van Heutsz — kort voor zijn aftreden — in een brief aan Idenburg van 16 Mei 1909.

van een land als Indië en gedachtig aan den nood der schatkist had Van Heutsz aanvankelijk zelfs nog een uitvoerrecht op suiker overwogen. Na eenig beraad echter had Idenburg toen in de plaats daarvan een speciale progressieve winstbelasting op de suiker voorgesteld.

Idenburgs opvolger, Fock, had — zooals de eerste trouwens reeds verwachtte — tegen het heffen van een uitvoerrecht op copra overwegende bezwaren; de suikerbelasting echter en het meerendeel van de voorstellen voor tariefherzieningen en voor nieuwe of verhoogde belastingen nam hij wèl over. Naar aanleiding van het verhoogde uitvoerrecht op tabak teekende hij aan in de memorie van toelichting op de begroting voor 1906 (pg. 28):

„De ondergeteekende, ofschoon in het algemeen geen voorstander van uitvoerrechten, meent het denkbeeld van zijn ambtsvoorganger, dat als tijdelijke maatregel bedoeld werd, en waarvan een grootere bate van ongeveer f 125.000.— wordt tegemoet gezien, te moeten overnemen, in afwachting van het resultaat van het hieronder op bl. 34 dezer memorie bedoelde onderzoek naar de mogelijkheid eener algemeene progressieve inkomstenbelasting.”¹⁾

Ook de moeilijkheden, welke werden ondervonden bij het ontwerpen van een belastingstelsel ter Sumatra's Westkust bracht Idenburg in zijn afscheidsbrief nog ter sprake. Volgens sommige adviseurs toch was het vooral de moederrechtelijke organisatie van de maatschappelijke instellingen der Minangkabauers, die een groot bezwaar zou zijn voor de invoering van een *hoofdelijke* belasting. Na zeer in het kort een wenk te hebben gegeven in welke richting misschien een oplossing zou zijn te vinden, vervolgde Idenburg: „... Het komt mij voor dat wat den vorm der belasting aangaat het gouvernement gemakkelijk en meegaand moet zijn; daarentegen wat het *feit* der belasting betreft, sterk op zijn stuk moet staan. Ik kan mij niet wel voorstellen dat een volgend minister daarover anders zou oordeelen.”

Uiteraard hadden dergelijke opmerkingen van een scheidenden minister geen andere bedoeling dan die van een vriendschappelijke en vertrouwelijke, goed gemeenden raad. En dat gold natuurlijk ook voor hetgeen hij verder opmerkte klaarblijkelijk naar aanleiding van suggesties van den landvoogd omtrent bezuinigingen op hoge salarissen, op hoge pensioenen, e.d.:

„... Wat de verlaging van sommige traktementen aangaat — dit behoort tot die zaken, waaromtrent mijn oordeel geen waarde meer heeft. Ik veroorloof mij alleen in het belang van den goeden

¹⁾ Deze tijdelijke belastingverhoging werd dan ook een jaar later bij de invoering van de algemeene inkomstenbelasting, weer ingetrokken.

gang van zaken, er uwe aandacht op te vestigen; dat de toepassing van patentrecht op ambtenaren feitelijk neerkomt op een progressieve vermindering der traktementen;¹⁾ dat bezuiniging op bezoldigingen van geneeskundigen zeer bezwaarlijk schijnt met het oog op de groote moeilijkheden om geneesheeren voor Indië te vinden; dat het mij meer rationeel voorkomt om, waar mogelijk te streven naar vermindering van personeel, dan naar minder betaling van personeel. Voor Indië is noodig: *goed* personeel, maar dit krijgt men nu al weinig en zal men nog minder krijgen als men minder betaalt; maar daar staat tegenover dat van goed personeel, goed betaald, ook goed en veel werk mag worden gevorderd...

De wijze waarop Idenburg in dezen brief zijn vertrouwen uitsprak in de krachtige en doelbewuste, maar ook beheerschte en bezadigde politiek van Van Heutsz tegenover weerspannige vassallen in de buitengewesten werd reeds op pg. 41 besproken.

Het behoeft hier niet te worden herhaald, dat Idenburg als minister en Van Heutsz als landvoogd wederzijds voelden hoe zij beiden met meer dan normale toewijding hun volle persoon gaven voor hun moeilijk hervormingswerk. Begrijpelijk is het dan ook, dat als de staatsman Idenburg verder niets meer op het hart heeft, in het slot van den brief de hartelijk en vriendschappelijk voelende medewerker in een eenvoudige maar treffende taal het woord neemt:

„... Ik vrees dat ik U vóór mijn aftreden niet meer zal kunnen schrijven. Laat mij U daarom nu reeds mogen verzekeren, dat het mij zeer leed doet, dat onze samenwerking zoo plotseeling wordt afgebroken. Het neerleggen der portefeuille is op zichzelf een genot; maar gaarne had ik met U *ons* programma uitgevoerd. Ik betwijfel niet, dat mijn opvolger grooten prijs zal stellen op uw blijven als gouverneur generaal en ook verwacht ik, dat hij U in alle opzichten steunen zal; maar meer en meer van harte dan ik het deed en het zou hebben gedaan, kan hij het niet. Ik treed voorloopig uit het publieke leven, al is het niet onmogelijk dat ik te eeniger tijd weer in de kamer kom. Rechtstreeks kan ik U dus niet meer steunen: kan ik het zijdelings doen, dan ben ik daartoe te allen tijde gaarne bereid; ofschoon ik mij niet ontveins dat de delicate verhouding tusschen gouverneur generaal en minister het onmogelijk maakt dat ik bij mijn opvolger uw plannen zou kunnen voorstaan, als hij er zich niet mede verenigt en mijn oordeel niet vraagt.

Ik heb geen flauw vermoeden wie mijn opvolger zal zijn. Hoe

¹⁾ Ook deze maatregel was bedoeld als een tijdelijke, in afwachting van de invoering der algemeene inkomstenbelasting.

die keuze echter uitvalt, ik hoop dat het U gegeven zal zijn nog verscheidene jaren even krachtig als tot nu, het bestuur over Indië te voeren, en dat U veel moogt tot stand brengen in het belang van Indië en Nederland.

Ik persoonlijk dank U nog zeer voor uw bereidwilligheid om het gouvernement te aanvaarden en voor de aangename wijze, waarop wij dit jaar hebben mogen samenwerken. Van harte wensch ik U ook in uw persoonlijk en in uw familielevens die voorspoed toe, die noodig is om uw zware ambtelijke taak met opgewektheid en energie te kunnen blijven vervullen."

II. DE LANDVOOGDIJ GEDURENDE HET MINISTERSCHAP FOCK

1. *Minister en landvoogd*

Door het heengaan van Idenburg verloor Van Heutsz een toegewijd medewerker aan zijn hervormingsarbeid, iemand, die met gerechtvaardigden trots en zelfbewustheid mocht schrijven, dat hij slechts noode afscheid nam van den arbeid aan „ons” programma en „ons” financieel plan. Eerst op 13 Augustus, dus bijna twee maanden na den val van het ministerie Kuyper medio Juni 1905, was het den kabinetsformeerder Borgesius gelukt zijn ministerie samen te stellen, waarin Mr. D. Fock, een voorman van de liberale unie, optrad als minister van koloniën.

Ook in dezen minister kreeg Van Heutsz een onvermoeibaar medewerker, van wien mocht worden verwacht, dat zijn politieke overtuiging geen beletsel zou zijn om denzelfden koers als zijn ambtsvoorganger te volgen. Trouwens bij de verschillende politieke partijen in het moederland bestonden er vrijwel geen noemenswaardige verschillen over de te volgen richtlijnen in de koloniale politiek. Juist Mr. Fock was een dergenen geweest, die daarop reeds de aandacht hadden gevestigd, o.a. bij de begrotingsdebatten in de tweede kamer in 1901:

„De minister (Van Asch van Wijck) heeft onderschreven,” aldus de heer Fock, „hetgeen blijkens het voorloopig verslag in de afdeelingen door sommige leden is uitgesproken, dat tusschen de aanhangers van de verschillende politieke richtingen weinig of geen verschil meer bestaat over de richting die op koloniaal gebied moet worden gevolgd; dat de koloniale politiek zich moet kenmerken door onbaatzuchtigheid en dat gestreefd moet worden naar een krachtige bevordering van de zedelijke en de stofelijke belangen der Inlandsche bevolking; de beginselen waarnaar het beheer in Indië behoort gevoerd te worden, worden niet meer beheerscht door politieke overwegingen, nu geen enkele politieke partij zich het monopolie dier beginselen meer toekent.”¹⁾

Zeventien jaren arbeid op Java²⁾ hadden Fock wel geleerd,

¹⁾ Mr. H. A. Idema, „Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië 1891—1918”, pg. 146.

²⁾ Van 1882—1899 had Mr. Fock op Java de advocaten-praktijk uitgeoefend.

dat er in Indië, onafhankelijk van de enkele koloniale paragrafen in de politieke partijprogramma's, nog veel viel te verbeteren; dat er wel is waar voortdurend geadviseerd, veel geschreven en nog meer geadministreerd werd, doch dat het met de noodige daden niet al te best wilde vlotten. En als hij dan in 1901 in de tweede kamer zijn teleurstelling over dezen gang van zaken uitspreekt, is een nauwelijks bedwongen toon van ongeduld in zijn woorden onmiskenbaar:

„Op welke wijze zullen wij afdoende verbetering in de Indische toestanden kunnen brengen, en op welke wijze zullen wij de Inlandsche bevolking meerdere welvaart kunnen brengen?” vraagt hij en laat er dan op volgen:

„Die vraag is werkelijk niet zoo gemakkelijk te beantwoorden. Hoe gaat het nu met de Indische zaken? Dat adviseeren, adviseeren en nog eens adviseeren is een rem, die vele Indische hervormingen tegenhoudt. De vorige minister van koloniën heeft ons verleden jaar een aardig kijkje gegeven in die adviezenmassa. Hij zeide: „Men werkt deze dikwijls zoo schrikkelijk lang uit, dat men daarvan heele brochures maakt. Men krijgt den indruk van een berg, die men doorworstelen moet.” Wanneer wij b.v. de geschiedenis van de koffiecultuur gedurende de laatste jaren nagaan, dan kan toch niet worden ontkend, dat die geschiedenis een ware lijdensgeschiedenis mag heeten. Twaalf jaar geleden luidde het advies eener staatscommissie (in 1888 ingesteld door minister Keuchenius), dat men zoo spoedig mogelijk moest komen tot opheffing der dwangcultuur. Tien jaar geleden nam de kamer eene motie Van Houten aan, waarbij de regeering werd uitgenoodigd het monopolie dadelijk op te heffen. En thans wordt er weer een advies uitgebracht dat juist tot een tegenovergesteld resultaat moet leiden; thans wil men de dwangcultuur nog wat gehandhaafd zien. En inmiddels is een bijslagstelsel toegepast dat op grond van de onbillijke toepassing weer ingetrokken moest worden.”

„Ten aanzien van de heerendiensten zullen wij thans dank zij de voortvarendheid van dezen minister een stap in de goede richting doen. Maar toch heeft het te lang geduurd en heeft men jarenlang van de bevolking een hoofdgeld geheven, dat besteed moest worden in het belang van de Inlandsche bevolking zelve tot afschaffing van heerendiensten maar dat ten deele voor andere doeleinden werd gebruikt.”

„Wat de irrigatiewerken betreft is over de Solo-vallei reeds een jaar jaar geleden een degelijk rapport van de daarvoor uitgezonden commissie verschenen, thans is men weder aan het verzamelen van nieuwe adviezen die nog steeds niet volledig schijnen te zijn.”

„Ten opzichte van de pandhuispacht zijn wij (sinds 1894) in

een stadium van proefneming gekomen, maar reeds 12 of 13 jaar geleden werden ergerlijke misbruiken die bij die pacht voorkomen in de kamer uiteengezet en besproken."

„Hoe vele jaren heeft het geduurd eer men gekomen is tot het overwegen van hetgeen op het gebied van landbouwcrediet kon worden gedaan? En werkelijk het eischt dringend voorziening; de bevolking moet aan den woeker worden onttrokken. Waaraan is het dan toe te schrijven dat er zoo weinig tot stand komt, dat het zoo lang duurt eer men ten aanzien van eenige quaestie van belang iets bereikt?"

„Wij hebben aan het hoofd van het departement van koloniën steeds de bekwaamste mannen gezien, die zich met den meesten ijver aan het koloniaal bewind hebben gewijd. Het ligt dus allerm minst aan de personen aan wie de regeeringstaak toevertrouwd is geweest, het ligt ook niet aan den financieelen toestand, den geldelijken toestand van Indië zie ik niet zoo donker in, de schuld ligt elders."

„Het is de bestuursinrichting die niet deugt."

„Daarin moet eene groote verandering komen; zoolang die inrichting onveranderd blijft, zullen wij geen stap verder komen, ook al is de kas nog zoo ruim voorzien."

„Men moet komen tot decentralisatie van bestuur."

„Dit is mijn lievelingsdenkbeeld hetwelk ik zoo spoedig mogelijk zou wenschen te verwezenlijken. Nu maak ik mij niet de illusie, dat, wanneer eenmaal die decentralisatie van bestuur zal zijn ingevoerd dadelijk als met een tooverslag alle toestanden zullen verbeteren, maar wel meen ik, dat een bestuur met een behoorlijke verdeeling van den bestuursarbeid zal leiden tot een goed bestuur. In aansluiting bij het voornemen van dezen minister om weldra een wetsontwerp¹⁾ terzake aanhangig te maken, op dit oogenblik slechts eenige opmerkingen..."

Fock wenschte dan als een eerste begin van decentralisatie plaatselijke zelfbesturen met eigen financiën, die, zij het dan ook onder toezicht van het centraal bestuur, zelfstandig zouden moeten kunnen optreden. De bemoeienis van de staten generaal met tal van detailzaken zou moeten worden beperkt, daarentegen zouden de kamers over de zaken van meer algemeen belang beter moeten worden voorgelicht dan tot nu toe geschiedde. Een nieuw in te stellen adviseerend lichaam in Indië, een koloniale raad, zou veel van het werk voor de staten generaal kunnen voorbereiden en toelichten.

Aan, zooals hij het noemde „de alles overheerschende positie" van de algemeene secretarie wilde hij een einde maken door dit gewichtig bestuursorgaan terug te brengen tot een eenvoudig

¹⁾ Deze wet, de zg. decentralisatiewet kwam in 1903 tot stand.

kabinet van den gouverneur generaal.¹⁾

Het kon Van Heutsz niet anders dan welkom zijn in dezen voortvarenden minister een medewerker te krijgen, die reeds als kamerlid zijn ongeduld had uitgesproken over den stroeven gang van zaken bij het tot stand brengen van de meest noodige hervormingen in Indië. Met Fock thans als minster zou de landvoogd zich in ieder geval geen zorgen behoeven te maken dat de kabinetswisseling schade zou kunnen doen aan de vlotte medewerking van „het Plein” bij de behandeling der Indische voorstellen.

Bovendien kon Fock zich in hoofdzaak vereenigen met de algemeene strekking van de politiek Van Heutsz-Idenburg. Kort te voren was dit bevestigd door een beschouwing van zijn hand over de Indische begrooting 1905 in „De Indische Gids” van 1905, pg. 193 e.v. Alhoewel hij niet met alle details accoord ging, had hij in deze publicatie toch een welwillende kritiek uitgeoefend, vooral op de groote lijnen van het regeeringsbeleid: de wijze waarop Idenburg zich voorstelde gebruik te maken van de gelden van het hulpverschaffingsfonds van 40 millioen;²⁾ de plannen om aan Indië rechtspersoonlijkheid te verleenen met de bevoegdheid om voor eigen rekening leeningen te sluiten; het streven van Van Heutsz en Idenburg naar een krachtige versterking der middelen (nieuwe belastingen en verzwaring van enkele bestaande, reorganisatie van het tarief der invoerrechten, redelijke bijdragen van de bewoners der buitengewesten in de eigen bestuurskosten — in de eerste plaats van de welvarende Maleiers van het gouvernement van Sumatra's Westkust); en de energieke leiding van Van Heutsz bij de uitvoering van het bezuinigingsplan en bij het beperken van den administratieven omhaal (pg. 204 en 205):

„Er zal sterk moeten worden bezuinigd; door den minister is erkend dat de Indische staatshuishouding kostbaar is, en daarin moet verandering worden gebracht. De nieuwe gouverneur generaal Van Heutsz zal kunnen toonen, dat hij zonder schade voor den dienst vereenvoudiging in de administratie weet aan te brengen, en dat hij zich niet door stil of openlijk verzet van de zijde

¹⁾ Zie Mr. H. A. Idema, „Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië”, pg. 150—152.

²⁾ Zie noot ¹⁾ pg. 18. Fock betuigde zijn instemming met het plan van den minster om deze hulpverschaffing te besteden voor maatregelen, die of een uitgave in eens, of een in eenige jaren aflopende uitgaaf vorderen. Idenburg noemde als zoodanig irrigatie, emigratie, verschaffing van bedrijfscrediet, bevordering van veeteelt en paardenfokkerij, aanleg en verbetering van voor de bevolking nuttige wegen en bevordering van de nijverheid voor de Inlandsche bevolking van belang... „Het zijn maatregelen, die geen blijvenden last op de begrooting leggen.” („De Indische Gids” 1905, pg. 198).

der ambtenaren van het doorvoeren der beperking van de administratie laat afhouden. Het is een moeilijke taak, maar wij mogen toch vertrouwen dat bij den nieuwen landvoogd naast den ijzeren wil om tot stand te brengen wat hij goed en noodig acht, de tevens vereischte kalmte en bezadigdheid niet ontbreken."

Naar aanleiding van de vermeende mindere welvaart der bevolking¹⁾ maakte Fock de opmerking, dat de economische toestand der bevolking inderdaad ongunstig was, doch dat het onjuist was van een „inzinking" te spreken. De minister, aldus Fock, sprak van het geringe weerstandsvermogen van de Inlandsche bevolking van Java; ook had de afgetreden gouverneur generaal zich op 31 Augustus in denzelfden geest uitgelaten; en hiermede achtte de schrijver de kwaal waaraan de Inlandsche bevolking lijdende was, dan ook juist aangeduid (pg. 202).

Het is dan ook begrijpelijk, dat Fock in zijn beschouwingen de aandacht vestigde op de noodzaak van belangrijke uitgaven in het belang der Inlandsche bevolking, waarmede „bezwaarlijk langer gewacht kon worden," in de eerste plaats uitbreiding en verbetering van het Inlandsch onderwijs; en hij liet er op volgen: „Ook op ander gebied is er nog veel, dat nieuwe offers van de schatkist zal vragen en ons bestuur kan en mag niet doof blijven voor gerechtvaardigde eischen."

Dus naast woorden van instemming met de plannen Idenburg-Van Heutsz, bracht het kamerlid Fock ook *eigen* wenschen en verlangens in den geest dier plannen te berde. Zonder twijfel streefde dan ook de nieuwe minister Fock dezelfde doeleinden na als de landvoogd. En toch... in hun inzichten omtrent de middelen, waarmede deze bereikt moesten worden, zou zich alras een gradueel verschil openbaren.

Beiden wilden de economische ontwikkeling van Indië bevorderen en door sociale maatregelen het economisch weerstandsvermogen der Inlandsche bevolking versterken. Van Heutsz streefde in de eerste plaats naar het scheppen van een gezonde financieele basis, en concentreerde zijn financieele hervorming op: bezuiniging — uitzetting der middelen — kloppende begroting. Eerst daarmede achtte hij een berouwbare basis aanwezig, om maatregelen te kunnen treffen ten behoeve van de sociale belangen der bevolking. Focks aandacht was vóór alles gericht op *directe* maatregelen ten behoeve dier belangen, en zijn begrijpelijk ongeduld om in dezen tot daden te komen werd reeds besproken.

In hun gezamenlijk streven naar *één zelfde* doel had aldus

¹⁾ Zie „Inleiding" pg. 23.

ieder voor zich zijn eigen „zorgenkind”: Van Heutsz zijn „klopende begrooting” en zijn hardnekkigen strijd om te voorkomen, dat men weer langs lijnen van geleidelijkheid zou terugkeeren tot de stelsellooze financieele politiek der laatste decennia: voortdurende tekorten en speculeeren op „meevallertjes” met de koffie of op een „tinregentje”; Fock zijn hartgrondigen wensch om ten spijt van de ongunst der tijden, spoedig tot daden te komen wat betreft het inhalen van den achterstand in sociale maatregelen.

Bovendien had Fock reeds in het hiervoor genoemde artikel over de Indische begrooting 1905 te kennen gegeven, dat hij in zake de mogelijkheid om de vereischte middelen te fourneeren optimist was:

„Wanneer echter de buitengewone maatregelen met kracht worden uitgevoerd en doorgezet, wanneer de versterking van de middelen wordt gezocht, waar die zonder bezwaar voor den vooruitgang en bloei onzer koloniën mogelijk is, en wanneer tevens de overbodige omslag en weelde in onze bestuurshuishouding wordt geweerd, dan zal naar mijn overtuiging ons bestuur alle verplichtingen, welke op een goed bestuur rusten, kunnen nakomen, en meer en meer zich kunnen wijden aan datgene, wat nu nog verbetering en uitbreiding behoeft.”

Het is duidelijk dat het drietal desiderata, welke Fock hier stelde, geheel in de lijn lag van Idenburgs en Van Heutsz’ streven. Maar even zeker zal Van Heutsz, ten spijt van zijn spreekwoordelijk geworden optimisme, geenszins ten volle de meening van Fock zijn toegedaan geweest over het kunnen nakomen van alle verplichtingen, welke op een goed bestuur rusten. Hij zag den toestand ernstiger in, was matiger in zijn verlangens, achtte voorshands alleen nieuwe uitgaven verantwoord, welke „bepaald noodzakelijk” waren, en deed daarvan blijken in zijn openbare rede te Batavia op 31 Augustus, een paar weken na de kabinetswisseling in het moederland:

„... de eerste dure plicht van de Indische regeering (is) zelfbeperking in de gewone steeds terugkeerende uitgaven, en daarnaast uitzetting van de vaste inkomsten; het eerste zonder achterwegelating van hetgeen bij de gestadige uitbreiding van onze bestuursbemoeienis bepaald noodzakelijk is, het laatste zonder verzwaring, zoo mogelijk zelfs met verlichting van den druk op de landbouwende bevolking.” (cursiveering van schr.).

„En de regeering moet onverzettelijk met vaste hand hiernaar streven, ongeacht den tegenstand of de ontstemming van velen, die hun persoonlijk voordeel daardoor in meerdere of mindere mate bedreigd achten.”

In een van zijn eerste brieven aan den minister vestigde Van Heutsz de bijzondere aandacht op dit gedeelte van zijn rede.

Ja, antwoordde Fock, „... Ik stem met U in, dat zooveel het

kan moet worden bezuinigd, en dat aan den anderen kant de middelen moeten worden versterkt." Doch toen volgde het voorbehoud: „Bezuiniging mag echter, zooals U trouwens met mij eens zult zijn, niet terughouden van noodzakelijke uitgaven, die in het belang der bevolking moeten plaats hebben." ¹⁾ Het was bekend, dat Fock in zijn verlangens in dezen niet bescheiden zou zijn.

Waar de zaken aldus stonden, behoeft het niet te verwonderen dat Van Heutsz een hartgrondige vrees koesterde, dat een al te milde sociale politiek van den minister zijn programma van financieel herstel in gevaar zou kunnen brengen. Gedurende den tijd van hun samenwerking gaf de gang van zaken op financieel gebied hem dan ook meermalen aanleiding om bij den minister aan te dringen op zelfbeperking bij het voorstellen van nieuwe uitgaven. Reeds in zijn brief aan Fock van 5 Februari 1906 schreef de landvoogd:

„Zooals U in de staten generaal terecht hebt doen uitkomen kost de regeling van dit alles (uitbreiding en verbetering van het Inlandsch onderwijs) veel studie en gezette overweging, en moet men in de tweede kamer leeren wat geduld te oefenen. Maar tevens moet men bedenken, dat ter behartiging van dit alles geld noodig is (iedere hoofden- en onderwijzersschool b.v. kost den lande jaarlijks ongeveer f 35.000 à f 40.000), en dat gelijktijdig het noodige behoort gedaan te worden tot versterking der *middelen*, een veel moeilijker vraagstuk dan uitzetting der uitgaven; zelfs zóó moeilijk in verband met den eisch, dat geen schade wordt toegebracht aan de economische ontwikkeling, dat de heeren leden der staten generaal en ook de meeste schrijvers over Indië zich hieraan niet wagen."

„Ik werk hieraan dag in, dag uit, denk daarover voortdurend na, maar dan is het ontmoedigend als allerwegen bezwaren worden ingebracht, welke men voelt dat vrees voor benadeeling van eigen belang tot grondslag hebben." Uiteraard doelde Van Heutsz hier op bezwaren ingebracht tegen de voorstellen voor nieuwe belastingen en bezuinigingen, noodig om de nieuwe uitgaven te kunnen financieren.

Een half jaar later stelde Van Heutsz in een schrijven aan den minister van 16 Juni 1906 een lijstje samen van verschillende posten, welke bij nota's van wijziging nog aan de begroting 1907 moesten worden toegevoegd: „... Uit mijn hoofd (ik heb geen stukken thuis) citeer ik de volgende posten" aldus Van Heutsz, en hij somde vervolgens een twintigtal bedragen op varieerende van 10.000 gulden voor een nieuwen inspecteur van

¹⁾ Fock aan Van Heutsz, 3 Januari 1906.

van financiën tot 260.000 gulden voor positieverbetering Europeesche onderofficieren, 850.000 gulden voor haven Soerabaja, 1.000.000 gulden voor Inlandsch onderwijs, en andere uitgaven tot een totaal van bijna 5 miljoen. En... de landvoogd zag zijn „kloppende begrooting” weer in gevaar:

„... Maar het slot is toch zeker, dat het $3\frac{1}{2}$ miljoen dat de voorloopige begrooting als overschot becijfert, ten slotte verandert in een deficit van ongeveer $5 - 3\frac{1}{2} = 1\frac{1}{2}$ miljoen..., en in aanmerking genomen, dat een groot deel der nieuwe opgebrachte en nog op te brengen posten uit *blijvende* uitgaven bestaan, behoeft het geen betoog, dat zeer voorzichtig beleid en groote spaarzaamheid noodzakelijk zijn, en zulks te meer omdat de uitkomst der begrooting door het tin een zeer wisselvallige is met een labiel evenwicht...”¹⁾

Als dan de tinopbrengsten blijven stijgen waarschuwt hij voor de begrooting van 1908 nogmaals dringend om zich daardoor niet te laten verleiden tot het opvoeren van onvoldoend gedekte vaste uitgaven (schrijven aan Fock van 6 April 1907):

„... Deze begrooting (1908) zal er vermoedelijk — dank zij den gestadigen vooruitgang en de groote productie van het Bankatin (te schatten op 240 à 250.000 picol) weer goed uitzien, maar in verband met de wel wat snel klimmende *vaste* uitgaven is zeer voorzichtig beleid ten opzichte van de vaste *inkomsten* dringend noodzakelijk. Tegenover de gestadige en te snelle vermeerdering van de vaste uitgaven is een vermeerdering van de vaste inkomsten met 4 miljoen welke te verwachten is, *onvoldoende*...”

In zijn vrees voor de verleidelijk mooie cijfers van de tinbaten stond Van Heutsz niet alleen. Ook Pierson had bij de behandeling van de begrooting 1906 in de tweede kamer een waarschuwend woord doen hooren:

„... Wij hebben in 1906 eene hoeveelheid tin te wachten van $9\frac{1}{2}$ miljoen kilogram, d.w.z. 190.000×50 kilogram, waaruit volgt, dat iedere gulden meer of minder op de prijs een verschil maakt van f 190.000. Naar de nu geldende prijzen zal in 1906 uit de tin een bedrag worden ontvangen van 13 miljoen. Maar de prijzen zijn thans bijna het dubbele van hetgeen zij waren in 1894—1898.”

„Ik noem dit het bij uitstek zwakke punt in den toestand. En

¹⁾ De definitieve begrootingscijfers gaven later tengevolge van verschillende meevallers een beduidend gunstiger resultaat. Alleen reeds de tinbaten bleken te zijn opgelopen tot $18\frac{1}{2}$ miljoen, de opbrengsten van koffie, tin en boschwezen tezamen bedroegen $24\frac{1}{2}$ miljoen. Het definitieve eindcijfer der begrooting wees na het afsluiten der rekening dan ook een overschot van ruim 12 miljoen aan. Vgl. het staatje op pg. 85.

de slotsom? In de eerste plaats deze, dat de financiën een zeer belangrijk element moeten uitmaken van de zorg van dezen minister."

Fock beaamde wel is waar, dat de toestand inderdaad zorg-eischend was, „maar” zeide hij „wij komen langzamerhand tot een gezonden financieelen toestand. Men wijst op een tekort van de jaren 1892 tot en met 1904 van 107 miljoen, maar in diezelfde jaren is aan productieve uitgaven besteed 134 miljoen...” Vervolgens wees hij op de zeer lage raming van de tinopbrengst, maar het meest verblijdend achtte hij toch de stijging der vaste inkomsten: deze bedroegen nl. dit jaar f 126.500.000, terwijl zij het vorige jaar slechts 117.000 miljoen opbrachten en er zelfs jaren zijn geweest van 113 en 111 miljoen. Ook het nadeelig verschil tusschen vaste inkomsten en vaste uitgaven werd gunstiger: „...het is dit jaar slechts 12 miljoen, terwijl men in de jaren, die pas achter ons liggen vindt 21 miljoen en meer.”¹⁾

Nadat Van Heutsz bij de behandeling van de begroting voor 1907 in den raad van Indië een zelfde geluid had doen hooren als Pierson later in de tweede kamer, achtte ook hij het nuttig er de aandacht van den minister op te vestigen in zijn schrijven van 9 September 1906:

„...Ik weet niet of dit dispuut (over de raming der tinopbrengsten in den raad van Nederlandsch Indië) in de notulen is opgenomen, maar wel is in de notulen opgenomen en met algemeene stemmen aangenomen mijn betoog, dat de goed uitzien-de begroting moest worden aangemerkt als eene *niet gunstige* vanwege het nog altijd bestaande labiele evenwicht onzer financiën, juist omdat de tin en de tinprijzen daarop van grooten invloed waren. Tin toch is geen artikel als een landbouwproduct, dat men door bijplanten en nijverheid in het leven kan houden en uitbreiden (suiker, caoutchouc, koffie, enz.) maar een artikel, dat opraakt en wel des te sneller naarmate men meer produceert...”

Met uitzondering van de korte repliek in zijn schrijven van 3 Januari 1906 (zie pg. 74), ging Fock in zijn officieuze brieven de passages waarin Van Heutsz op een voorzichtig financieel beleid aandrong, stilzwijgend voorbij. In beginsel toch was hij het in dezen met den landvoogd eens; edoch hij was reeds tevreden met een langzamer tempo van het financieel herstel, en wilde niet ter wille van een vlugger tempo een belangrijk deel van zijn sociaal programma tot later uitstellen.

Van een bepaalde tegenstelling in opvattingen was dan ook

¹⁾ Mr. H. A. Idema, „Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië”, pg. 189.

geen sprake; wel van een gradueel verschil in de waardeering van verschillende belangen, hetgeen echter een vruchtdragende samenwerking niet in den weg stond. Uiteraard was deze samenwerking niet zooals ze tusschen Idenburg en Van Heutsz was geweest. Daarvoor ontbrak nu eenmaal de hartelijke wederzijdsche hoogachting en waardeering voor elkanders karaktereigenschappen en bekwaamheden, zooals die alleen mogelijk was bij kameradschappelijke genegenheid.

De vertrouwelijke toon, die in de briefwisseling tusschen Idenburg en Van Heutsz herhaaldelijk naar voren trad, maakte in de briefwisseling met Fock plaats voor een koel zakelijken betoogtrant, die van de zijde van den minister wel eens — zonder bepaald opzet — tot een zekere stroefheid kon overslaan.

De eigenlijke sfeer in de onderlinge verhouding wordt wel karakteristiek belicht in een schrijven van den algemeen secretaris Van Rees aan Van Heutsz. De eerste was nl. einde 1905 voor eenige maanden met verlof in Den Haag. Van zijn aanwezigheid aldaar maakte minister Fock gebruik voor het houden van besprekingen over enkele belangrijke hangende zaken (reorganisatie van het binnenlandsch bestuur, uitbreiding van den raad van Nederlandsch Indië, instelling van een nieuw departement van gouvernementsbedrijven, e.a.). Over de eerste indrukken van zijn bezoek aan het departement van koloniën gaf Van Rees in een ongedateerd schrijven (vermoedelijk van December 1905), dat door den warmen toon, welke er in doorklinkt, prettig aandoet, een interessant en lezenswaardig relaas:

„... Het gesprek (met den minister) liep overigens over mijn denkbeeld tot verdeeling van Java in 3 gouvernementen en over tal van andere onderwerpen, ten slotte ook over U.E. Zonder daaromtrent rechtstreeksche vragen te doen, scheen de heer Fock toch inlichtingen omtrent U.E. te erlangen. Nu, die heb ik hem gegeven, maar ik vermoed, dat ze eenigszins anders uitvielen dan hij misschien verwacht had. Van een der ambtenaren van zijn departement wist ik, dat in den laatsten tijd verschillende brieven naar Indië waren verzonden, waarvan of de strekking, of sommige uitdrukkingen U.E. denkelijk niet aangenaam zouden aandoen. Het bureau had den minister daarop gewezen, maar zonder veel resultaat, vermits het naar het inzien van den heer Fock moeilijk ging in de ambtelijke briefwisseling alle gevoeligheden te sparen; mijn zegsman had dan ook den indruk gekregen, dat de minister zich geen juiste voorstelling maakte van zijn verhouding tot den gouverneur generaal.”

„De wetenschap van een en ander gaf mij aanleiding mij op het standpunt te stellen, dat natuurlijk de minister niets liever begeerde dan den gouverneur generaal krachig ter zijde te staan, maar dat er anderen in den lande waren, die om allerlei rede-

nen diens taak wilden of beproeven zouden te verzwaren. Tegen die anderen trok ik te velde, door met de meeste beslistheid te verklaren, dat volgens mijn gevestigde overtuiging een ieder, die het wel meende met Indië, zich de taak behoorde te stellen, wel verre van U te bemoeilijken, U zoo krachtig mogelijk te steunen, dat een ander begrip van hetgeen de eerlijkheid en de omstandigheden geboden, noodwendig den gouverneur generaal zou nopen om heen te gaan, wat een ramp zou wezen voor Indië; dat U.E. er allermint de man naar was om zich te schikken naar allerhande inzichten, die U verwerpelijk achtte; dat juist nu, meer dan ooit, een bijzonder actieve politiek in alle richtingen vereischt werd, en dáárom U.E. en niemand anders te Buitenzorg op zijn plaats was, gelijk dan ook reeds voldoende gebleken was; vooral hetgeen in het laatste jaar was tot stand gebracht mocht enorm worden genoemd, en volstrekt niet alleen op militair gebied."

"Ik kon uiteraard niet zeggen of die verklaring eenig effect heeft gehad, mogelijk is daarin niet meer gezien dan een praatje van iemand, wiens ambtelijke positie en verhouding tot U.E. geen andere uitlegging toelieten. Intusschen heb ik reden om te onderstellen, dat mijn beweringen zijn opgevat, zooals ze bedoeld werden en komende van iemand, die, had hij een ander oordeel gehad, zou hebben gezwegen of de uitdrukking van zijn gevoelens zou hebben ontweken, gelijk dan plichtmatig ware geweest. Dat deed ik integendeel niet, omdat ook van verschillende andere zijden blijk was gegeven van bezorgdheid over den gang van zaken in Indië, over de uitbreiding van ons gezag in de buitenbezittingen, over onnoodig geheeten militaire actie."

"Deze en dergelijke beweringen als grondslag eener niet altijd welwillende kritiek ergerden mij in niet geringe mate, en ik heb dan ook niet nagelaten, overal waar ik kon uiting te geven aan mijne op heel wat betere gronden steunende afwijkende convictie."

"U.E. leide uit een en ander niet af, dat hier algemeen oppositie tegen Haar zou bestaan, dat is beslist niet zoo, al zouden de schreeuwers en krantenschrijvers een andere opinie wettigen. Trouwens de debatten in de 2e kamer, die ik voor een deel bijwoonde, kunnen zulks bewijzen. De minister heeft bij de algemeene beraadslagingen bijzonder goed gesproken en U.E. flink verdedigd; stem en intonatie zijner ietwat rad uitgesproken rede maakten indruk, wat hij zeide werd cordaat gezegd. En, met uitzondering van enkele sprekers, die nu eenmaal aan hun parlementair verleden of aan hun partij verschuldigd waren zoo en niet anders te spreken, was de algemeene stemming volstrekt niet tegen U.E. Ik weet, dat het U niet deert wat het publiek van Uw bestuur gelieft te vertellen, maar ik weet ook, dat geen mensch

— wie hij zij — het op den duur zou kunnen verduren zijn beste bedoelingen en moeitevol streven gekleinacht en in een verkeerd daglicht gesteld te zien.”

„Toen ik U verliet meende ik symptomen op te merken van zekere mismoedigheid en teleurstelling. Misschien zag ik verkeerd, maar in elk geval bestaat daarvoor vooralsnog uit een politiek opzicht geen aanleiding. Handhaaf, Excellentie, het krachtig standpunt door U ingenomen, blijft U U zelf gelijk en blijft U pal front maken tegenover uwe tegenstanders, ook al mochten dezen tot geheele drommen samenpakken; het eindresultaat *moet* een succes zijn, en zal de bekroning wezen van een goed stuk werk, dat onder de gegeven omstandigheden alleen door U kan worden ten einde gebracht.”

„Bezigt de minister in zijn brieven onvriendelijke uitdrukkingen, het moet U begrijpelijkerwijze hinderen, maar, Excellentie, het is vooreerst volstrekt niet uitgemaakt en zelfs niet aannemelijk, dat zulks met opzet zou geschieden, terwijl juist indien dit wél zóó ware, ik er niet genoeg op kan aandringen, dat in de Indische antwoorden de tegenovergestelde weg worde ingeslagen, door de meest mogelijke correctheid en hoffelijkheid te betrachten. Niet beter zou U.E. Hare positie tegenover den minister kunnen versterken, al ware het alleen maar omdat aldus hem geen troeven in handen worden gespeeld, waarvan onder zekere conditiën te Uwen nadeele een handig gebruik zou kunnen worden gemaakt.”

„U.E. houde mij het vorenstaande ten goede; ik zou in dien geest zeker niet tot Haar hebben durven schrijven indien U een ander waart dan U is, en ik niet op zoo uiterst welwillende wijze door U ware behandeld geworden als steeds het geval is geweest.”

Vóór zijn vertrek uit Den Haag kwam Van Rees nog eens terug op den toon van enkele brieven van het departement van koloniën, en belichtte toen tevens de houding van den minister nader:

„... Ik verneem, dat weder brieven en telegrammen aan U zijn afgezonden, die U moeten ontstemmen. Laat het niet zoo zijn, is een oprechte wensch, dien ik met velen hier deel. Vooreerst begin ik hoe langer hoe meer tot de overtuiging te geraken, dat de minister (welke gedachten hij mogelijk in zijn binnenste moge koesteren) volstrekt niet tegen U.E. is. Na mijn eerste gesprek met hem heeft hij nooit iets laten blijken, dat ook maar eenige gezindheid tegen U verraadde, integendeel; zoo ook denken verschillende ambtenaren van zijn departement.”

„Maar hij is haastig en zenuwachtig, wil blijkbaar veel doen om een goed figuur te maken en weet niet wat aan de zaken vast zit.”

„Daarenboven zal de gelegenheid zich wel voordoen om, wan-

neer nog meer materiaal zal zijn verkregen, in een kalm doch beslist gestelden kabinetsbrief duidelijk te maken, dat U.E. geen genoegen kan nemen met al die aanschrijvingen en op- en aanmerkingen." (Van Rees aan Van Heutsz 18/19 Februari 1906).

Blijkbaar werd dit bureaucratisch optreden van „het Plein” Van Heutsz zelf op een gegeven oogenblik ook te machtig; want reeds in een officieus schrijven aan Fock van 26 April 1906 stelde hij een vrij scherp protest op. In de copie is dit gedeelte echter doorgehaald en voorzien van de aantekeningen: „Dit maar een volgende mail” en daaronder „Sedert *officieel* geschreven dd. 14 Mei.” Vermoedelijk heeft Van Heutsz zich later bedacht, dat het beter zou zijn om met de behandeling hiervan te wachten tot de terugkomst van Van Rees uit Nederland tegen einde April. Is dit vermoeden juist dan zal de algemeen secretaris wel met eenigen nadruk hebben geadviseerd om dit onderwerp officieel te behandelen. Om eenig denkbeeld te geven van den aard van het protest moge dit doorgehaalde deel hier volgen:

„... Ten slotte acht ik het bepaald gewenscht er uwe aandacht op te vestigen, dat weer nu en dan door enkele afdeelingchefs van uw departement blijk wordt gegeven van de bekende daar dikwijls heerschende zucht tot ongewenschte kritiek op de handelingen der Indische regeering, en tot voortdurende beperking van het gezag van den gouverneur generaal; sommige heeren schijnen maar niet te kunnen begrijpen dat opbouwend medewerken hun taak is, en met onnoodig vitten op allerlei en nog wat een zeer slechten dienst wordt bewezen aan den Lande. Voorbeelden van dien geest zijn b.v. de brieven over de Bintang Hindia, over het binnenlandsch verlof c.q. in het buitenland door te brengen en andere.”

„Wat mij persoonlijk betreft kan ik voor kleingeestigheid (de bekende echt Hollandsche eigenschap van minstens $\frac{7}{8}$ onzer natie) de schouders ophalen, eenvoudig heengaan als het mij verveelt en mij verder in het buitenland vestigen, maar in het belang der koloniën acht ik het uwe aandacht er op te vestigen, dat de ambtenaren van uw departement alles behalve de beste beoordeelaars zijn van hetgeen in Indië al dan niet wenschelijk is.”

„Zoo zou het bepaald verkeerd zijn als bij de instelling van het nieuwe departement van *gouvernementsbedrijven* b.v. het mijnwezen uit handen van Mr. Pott geraakte en *voorloopig* mag ook de tinwinning op Banka niet daarheen verhuizen; de laatste niet, vóórdát ik daartoe het tijdstip gekomen acht.”

.

Twee harde werkers, die met uitzonderlijken ijver en groote wilskracht tezamen streefden naar een zelfde doel: het in een betrekkelijk korte ambtsperiode met spoed inhalen van een be-

denkelijken achterstand in de uitvoering van onze nationale taak in Tropisch Nederland. Ieder voor zich met een zeer besliste meening en een eigen inzicht over de wijze van uitvoering van zijn aandeel in die taak. Beiden wederzijds waardeerende elkan- ders grooten ijver en toewijding voor hun gemeenschappelijken arbeid. Beiden gewend om bij meningsverschillen zonder eenige terughouding hun opvattingen in duidelijke taal kenbaar te ma- ken.

Wanneer Fock het met Van Heutsz' maatregelen niet eens was, zeide hij het hem duidelijk, koel zakelijk meestal. Doch wanneer Van Heutsz' beleid in 's lands vergaderzaal werd aan- gevallen verdedigde Fock hem met krachtige en overtuigende argumenten.

Van Heutsz, die steeds probeerde te remmen, wanneer Fock met zijn sociale politiek — die ook *zijn* volle belangstelling had — te hard van stapel liep, voerde evenwel, wanneer de beslis- sing eenmaal was gevallen, alle nieuwe uitbreidingen en maat- regelen met grooten spoed en voortvarendheid uit.

2. De „kloppende begrooting”

Het vraagstuk van de *versterking der middelen*, zonder daar- bij schade toe te brengen aan de economische ontwikkeling, had Van Heutsz genoemd „zóó moeilijk dat de heeren leden van de staten generaal zich hieraan niet wagen. Ik werk hieraan dag in, dag uit, denk daarover voortdurend na...” (vgl. pg. 75).

Dat dit laatste niet zoo maar bij wijze van spreken werd ge- zegd, blijkt uit tientallen van zijn brieven. Als een roode draad loopt door Van Heutsz' correspondentie zijn voortdurende zorg eensdeels om te beletten dat ondoordacht groote bedragen nut- teloos aan onnoodige uitgaven worden verspild (vgl. ook bl. 74 —76), anderdeels voor het verschaffen van de benoodigde mid- delen.

Op 5 Februari 1906 had hij nog aan Fock geschreven, dat hij „vermeerdering van 's lands inkomsten een dringende eisch” achtte, en hij liet er op volgen dat de staatsspoorwegen over het afgelopen jaar een meerdere opbrengst hadden van 1.000.000 gulden, opium idem 1.000.000 en in- en uitverroechten 1.200.000 gulden; dat zet echter nog onvoldoende zoden aan den dijk. Thans zijn 61 belastingvoorstellen in bewerking, een groot con- tingent hiervan komt voor rekening van de buitengewesten. De begrooting van oorlog zal in weerwil van de lotsverbetering der officieren ongeveer 1½ miljoen gulden lager worden dan die voor 1906, hetgeen bevredigend kan heeten.

Bovendien werden voorstellen ingediend voor een algeheele herziening van het tarief van de in- en uitvoerrechten. Doch het

eerste resultaat van den omvangrijken arbeid aan deze herziening besteed, was een bericht uit Den Haag, dat niet veel goeds voorspelde. In zijn schrijven van 8 Augustus 1906 toch maakte Fock de opmerking:

„Nu de cijfers van de begrooting goed zijn zal de Kamer wel niet bijzonder geneigd zijn, om met het tariefontwerp spoed te maken.”

Het behoeft waarlijk niet te verwonderen, dat Van Heutsz per keerende mail een krachtig protest deed hooren (9 September 1906).

„Ik hoop zeer, dat de stand der begrooting niet tot gevolg zal hebben dat het herziene tarief (van in- en uitvoerrechten) niet doorgaat of daarvan nog veel wordt geschrapt. Vermeerdering van *vaste*, niet van tin of koffie — vooral niet van mijnbouw — afhankelijke wisselvallige inkomsten is voor den lande dringend noodig. Er is waarachtig op het *oorspronkelijke* voorstel al meer dan genoeg geschrapt en vertrouw ik daarom, dat U krachtig zult kunnen strijden voor behoud van alles wat er thans nog op staat.”¹⁾

„Verleden jaar (1905) gingen wij zooals U weet met ruim 1½ miljoen gulden aan in- en uitvoerrechten vooruit en heette het toen dat zulks te danken of te wijten was aan een bijzonder, economisch gunstig jaar, en aan het aanzetten der duimschroeven door mij. In het eerste halfjaar 1906 zijn we weer ongeveer f 650.000 vooruit gegaan, niettegenstaande dit jaar niet bijzonder gunstig was.”

„Ik ben benieuwd wat de marktschreeuwers nu zullen zeggen, maar een feit is het gelukkig, dat vele ambtenaren thans beter 's lands belangen behartigen dan vroeger.”

Over de eerste resultaten die waren bereikt met het beperken van niet strikt noodige uitgaven had Van Heutsz reeds eenige maanden te voren (in zijn brief aan Fock van 14 Juli 1906) een beknopt overzicht gegeven:

„Binnen kort hoop ik U een overzicht te kunnen zenden van de reeds ingevoerde en nog in behandeling zijnde door mij in overweging gegeven bezuinigingen. De overzichten van de verschillende departementen ontving ik kort geleden, en worden deze thans bij de secretarie geverifieerd.”

„De opgaven der departementen beliepen een bedrag van meer dan 2 miljoen gulden 's jaars, maar daarbij was nog geen rekening gehouden met verschillende voor de buitenbezittingen onderhanden reorganisatievoorstellen, die mede nog tot bezuiniging op de bestuursuitgaven met verbetering van de toestanden en daarnaast vermeerdering van inkomsten leiden.”

¹⁾ In zijn schrijven van 25 Mei 1907 berichtte Fock dat de tariefwet was aangenomen.

„Het voorstel van den gouverneur Heckler tot reorganisatie van het bestuur ter Westkust van Sumatra b.v., dat thans gedrukt wordt, wijst op een vermindering van uitgaven van 255.000 gulden 's jaars. Het eindresultaat zal ongetwijfeld minstens f 2.500.000 's jaars zijn. Voorwaar een zeer aanzienlijk bedrag, dat jaren achtereen geheel onnoodig te veel werd uitgegeven.”

Dank zij den hardnekkigen strijd, mocht Van Heutsz de voldoening smaken, dat de eerste onder zijn leiding samengestelde begrooting — in tegenstelling met die van de vorige jaren — met een bescheiden overschot sloot.

Reeds in 1905 had hij de begrooting in Indië behandeld op de wijze, zooals Idenburg hem had voorgesteld (vgl. pg. 17). De ramingen van de uitgaven en inkomsten in Nederland (hoofdstuk I) waren hem telegrafisch van uit Den Haag toegezonden, waardoor hij met de ramingen van de uitgaven en inkomsten in Indië (hoofdstuk II) een volledig overzicht van het geheel verkreeg.

Met behulp van deze gegevens werd de begrooting in haar geheel (dus niet alleen hoofdstuk II) in Indië ontworpen, waarna de landvoogd een gecombineerde vergadering van den raad van Nederlandsch Indië met de directeurs van de departementen van algemeen bestuur bij elkaar riep. Onder leiding van den gouverneur generaal werden op deze vergadering de beslissingen genomen omtrent de posten, welke in het belang van het evenwicht tusschen ontvangsten en uitgaven, al of niet van de begrooting moesten worden afgevoerd.

Het is duidelijk, dat deze zakelijke wijze van werken een aanmerkelijk beter resultaat moest geven dan mogelijk was bij de vroegere wijze van samenstellen der begrooting op het ministerieel bureau in Den Haag. Terecht betoogde minister Fock dan ook in de memorie van toelichting op de begrooting 1906 (pg. 13): „Tot het met de ingediende begrooting verkregen gunstig resultaat en met name tot de verkregen bezuinigingen heeft ook meegewerkt, dat zij in Indië volgens een andere werkwijze is samengesteld dan vroeger het geval was...” en hij liet daarop een gedetailleerde uiteenzetting dier werkwijze volgen, zooals deze hiervoor zoo juist in het kort werd omschreven.

Een enkele oogopslag op bijgaande staatjes is voldoende om een indruk te ontvangen van de plotselinge gunstige wending, die intrad met de begrooting van 1906.

Begrotingscijfers in millioen guldens van 1891 t/m 1910
(gemiddeld per jaar)

Jaren	Uitgaven	Inkomsten	Tekort	Overschot
1891—1895	134	127	7	
1896—1900	147	138	9	
1901—1905	162	151	11	
1906—1910	193	192.8	0.2	

Begrotingscijfers in millioen guldens van 1906 t/m 1911

Jaren	Uitgaven	Inkomsten	Tekort	Overschot
1906	167.5	169.3	„	1.8
1907	173.5	185.8	„	12.3
1908	191.3	190.0	1.3	„
1909	200.8	197.4	3.4	„
1910	231.8	221.6	10.2	„
1911	248.5	247.3	1.2	

In het voorafgaande 15-jarige tijdvak konden slechts twee jaren (1893 en 1900) worden aangewezen met een matig voordelig saldo; de overige jaren vormden een opeenvolging van voortdurende tekorten, gemiddeld van 7, 9 en 11 millioen gulden 's jaars.

De eerste begrooting van Van Heutsz (1906) begon met een overschot van 1.8, de volgende van 12.3 millioen gulden. Daarna volgden eenige jaren met niet noemenswaardige tekorten, doch het gemiddelde van 1905 t/m 1910 gaf een practisch reeds sluitend geheel van gemiddeld per jaar 193 millioen uitgaven tegen 192.8 millioen inkomsten.

De econoom Pierson sprak dan ook reeds in 1905 in de tweede kamer zijn waardeering uit over het bij de begrooting voor 1906 bereikte resultaat, en hij rekende zijn toehoorders voor: „We moeten vergelijken de gewone middelen en de gewone uitgaven. Er was een generaal tekort van 8.2 millioen, tel op de 17 ton, die zooals de minister zegt gereserveerd moeten, maakt 9.9 millioen, trek af de uitgaven waarvoor geleend mag worden, volgens de opgave van den minister 6.3 millioen, dan houdt men over 3.6 millioen, wat nu slechts 0.2 millioen meer is dan de uitgaven voor de economische ontwikkeling van Indië.”

„Men kan dus zeggen, dat wij dit jaar ongeveer klaar zijn. Maar waaraan danken wij dit geluk?...” Hierop liet de spreker zijn reeds op pg. 76 aangehaalde betoog volgen over den invloed der hooge tinprijzen.

Van Kol was minder tevreden. In zijn onzakelijke en oppervlakkige kritiek had hij slechts schampere woorden over voor „de beroemde begrootingsvergadering”:

„Zooals uit de berichten in verschillende bladen blijkt, presideerde de gouverneur generaal Van Heutsz op eenigszins militaire wijze, hij zat daar weer als brigade-generaal, die eenvoudig commandeerde: wij gaan niet verder voor gij zooveel millioen hebt geschraapt, want dat is mijn wensch: de begroting moet sluiten! en dat is gelukt. Ik noem het een schande, in plaats hem daarvoor hulde te brengen.”¹⁾

In spijt van Van Kols verontwaardiging, waren de uitgaven op deze kloppende begroting nog *hooger* dan die van de vorige jaren. En het zou hier niet bij blijven. Tengevolge van de voortdurende uitbreiding van onze bemoeienis met de buitenbezittingen en van de uitbreiding en de verbetering van het Inlandsch onderwijs en van andere sociale verbeteringen, bleven de uitgaven met flinke sprongen omhoog gaan: van 1906 tot 1911 van 167.5 tot 248.5 millioen. En... de begroting bleef, practisch gesproken, sluiten!

3. Nogmaals Colijn, adviseur voor de buitengewesten

Kort vóór Van Heutsz aan het bewind kwam, was er in de tweede kamer een zware wijs opgegaan over koeliemishandelingen op de tabaksplantages van Sumatra's Oostkust. Naar aanleiding van een in 1902 verschenen brochure van Mr. Van den Brand „De millioenen uit Deli” was in Mei 1903 aan den officier van justitie te Batavia Mr. Rhemrev opgedragen een plaatselijk onderzoek naar de beweerde mishandelingen, onwettige gevangennemen en naar onregelmatigheden bij de rechtspraak der magistraten (i.c. de betrokken ambtenaren van het binnenlandsch bestuur) in te stellen. In 1904 had de minister Idenburg de conclusie van Rhemrevs rapport aan de tweede kamer overgelegd.

Wel was de kritiek in de tweede kamer over hetgeen men omtrent de misstanden in Deli vernomen had, niet malsch geweest, doch de rede van den minister had ten slotte de leden weer gerust gesteld. Idenburg had herinnerd aan de historische ontwikkeling van het cultuurgebied: Er waren indertijd planters naar Deli gekomen, toen er nog geen Europeesch bestuur was; en de sultan had aan de planters een soort van rechtsmacht gegeven over de geïmmigreerde Inlandsche arbeiders in zijn gebied. Daardoor waren de planters gewend geraakt aan een zeker eigengereid optreden, met de gevolgen van dien, en de minister erkende

¹⁾ Vgl. ook Mr. H. A. Idema, „Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië,” pg. 180—185.

volmondig, dat er later te kort was geschoten toen het bestuur had moeten ingrijpen.

Thans echter zou door een verscherpt toezicht en versterking van de politiemacht verbetering in den toestand worden gebracht. Sinds Februari 1904 was een tijdelijke arbeidsinspectie ingesteld (die in 1907 definitief werd); de politie, nu sterk 434 man, zou met 337 man worden uitgebreid, en de kamer had haar vertrouwen uitgesproken in de genomen en de toegezegde maatregelen van den minister.

Tot een beter begrip van het onderling verband, moge het voorgaande summier gehouden relaas voorafgaan aan een gedachtenwisseling tusschen Fock en Van Heutsz over Colijns commissiereis naar Sumatra's Oostkust.

Een van de eerste belangen, welke Colijn bij zijn besprekingen met de gewestelijke bestuurshoofden had te behartigen was de dislocatie van de legerafdeelingen en van de politie. Zeer ten nadeele van 's lands kas liet deze in de meeste gevallen te wenschen over.¹⁾ Ter Sumatra's Oostkust beviel de voorgestelde dislocatie Van Heutsz al evenmin, en meende hij ook door een uitbreiding van de sultanspolitie een redelijker verdeling der lasten te kunnen verkrijgen, en de kosten der politieuitbreiding voor den lande te kunnen verminderen. Het lag dus voor de hand, dat Van Heutsz, alvorens gebruik te maken van het toegestane crediet voor uitbreiding, eerst de resultaten van Colijns commissiereis wenschte af te wachten. Fock had daar echter geen vrede mee; ook Colijns commissiereizen gaven hem aanleiding tot kritiek:

„Over de uitbreiding der politie ter Sumatra's Oostkust schreef ik U (officieel) met de vorige mail. Het deed mij zeer veel leed uit de stukken te moeten lezen, dat die uitbreiding niet is uitgevoerd. Na al wat daarover in de staten generaal is voorgevallen, nadat de op voorstel van de Indische regeering ingediende suppletoire begrooting in de staten generaal werd goedgekeurd, had men hier op onmiddellijke uitvoering van de bij de wet vastgestelde uitbreiding gerekend. Verleden jaar is er op gewezen dat de ambtenaren op Sumatra's Oostkust hun plicht niet hadden gedaan, daar, wanneer de politiemiddelen te gering waren, zij meerdere middelen hadden moeten aanvragen. Die middelen werden nu aangevraagd en toegestaan, en nu onthoudt de Indische regeering de meerdere politie toch aan den resident van S.O.K. Dit schijnt mij niet goed te verdedigen, en ik hoop dan ook van U telegrafisch bericht te ontvangen, dat de uitvoering heeft plaats

¹⁾ Vgl. o.a. het resultaat der besprekingen van Colijn met den resident van Tapanoeli, pg. 33.

gehad en de politie dus conform het aangenomen voorstel is uitgebreid. Er moet toch ernstig worden gewaakt, dat de droevige toestand, zooals deze verleden jaar in de tweede kamer op grond van de gepubliceerde conclusies van Mr. Rhemrev is gebleken, niet voortdure, en al dergelijke misdrijven en mishandelingen als toen zijn geconstateerd zooveel mogelijk worden voorkomen."

"Ik zag uit het betreffende mailrapport, dat de kapitein Colijn naar Sumatra's Oostkust was gezonden onder meer om te onderzoeken of de uitbreiding der politie nog noodig was. Was het dan nog niet genoeg onderzocht, hoe was dan het goedgekeurde voorstel in de wereld gekomen, en had de resident dan niet de uitbreiding gewenscht? Moet in dergelijke zaken niet op den resident worden vertrouwd? Heeft men een goeden resident, dan is een dergelijk vertrouwen toch ook gerechtvaardigd."

"Het is vooral ook dit punt waarover ik mij wil veroorlooven U eenige inlichtingen te vragen. Mijn meening is dat de positie van de hoofden van gewestelijk bestuur zooveel mogelijk moet worden gereleveerd; vooral met het oog op de toch zoo gewenschte decentralisatie, waarvan ook U een voorstander zijt, acht ik dit van zeer veel belang. Wanneer nu andere ambtenaren of officieren naar een resident worden gezonden om te onderzoeken wat een resident behoort te onderzoeken, dan schijnt mij dit niet te zullen leiden tot verheffing van de positie der residenten, tot vermeerdering van hun zelfstandig optreden. Is een resident niet geschikt, dan vereenig ik mij gaarne met uwe opvatting (althans ik meen dat dit zoo uwe opvatting is) om hem zoo spoedig mogelijk te ontslaan. Maar indien de residenten worden neergedrukt, dan loopt men gevaar, dat de goeden er uit loopen en niet in dienst willen blijven. Te meer vind ik aanleiding tot deze vertrouwelijke beschouwing, omdat het mij voorkomt, dat vooral de rang van kapitein, die toch ondergeschikt is aan een resident, de zaak nog zooveel moeilijker maakt."

"Ik had slechts even het genoegen den kapitein Colijn te ontmoeten op het afscheidsmaal, dat mijn voorganger U verleden jaar aanbood; ik kan hem dus niet beoordeelen. Maar het feit, dat U vertrouwen in hem stelt is voor mij een reden om aan te nemen, dat hij een bekwaam en geschikt man is. Indien U echter meent hem opdrachten van zoodanig belang te moeten geven, zou het dan niet beter zijn hem een andere positie te geven?"

"Ik vertrouw dat U de goedheid zult willen hebben over dit alles uw gedachten te laten gaan, en indien U daartoe gelegenheid vindt hoop ik dat U mij op dezelfde vertrouwelijke wijze Uwe meening zult willen mededeelen..." (Fock aan Van Heutsz, 25 September 1905).

Tegen Focks betoog over de politieuitbreiding ter Sumatra's

Oostkust viel weinig in te brengen; ook al was Van Heutsz er evenals Colijn persoonlijk van overtuigd dat bij een doelmatiger regeling niet onbelangrijk zou kunnen worden bezuinigd.

Gedane zaken nemen nu eenmaal geen keer; volgens den wensch van den minister werd deze zaak met grooten spoed afgedaan, en met verwijzing naar de officieele correspondentie schreef de landvoogd in zijn brief van 26 October 1905:

„Politie Sumatra's Oostkust. Hieromtrent weet U.E. thans het noodige, een nadere toelichting van mijn (officieel) telegram volgt met deze mail. Ik verhaast zooveel doenlijk de uitvoering van het G.B. ten opzichte van het cultuurgebied, maar de directeur binnenlandsch bestuur moet nu eenmaal de noodige voorstellen tot uitvoering opmaken en dat kost tijd. Ik dring voortdurend op spoed aan. (27 October. Gister avond ontving ik het voorstel en werd het besluit direct uitgevaardigd. De praktijk zal leeren, dat ook in het cultuurgedeelte thans overdaad is).”

Van Heutsz zag in de wijze van behandeling en afdoening van deze zaak een voorbeeld van die talrijke gevallen, waarin door onvoldoende contact tusschen regeering en gewestelijk bestuur voorstellen werden gedaan en beslissingen genomen, welke bij beter overleg doelmatiger zouden zijn uitgevallen, en waardoor dan den lande in den regel een deel der meerdere uitgaven zou zijn bespaard. In zijn brief volgt dan verder de reeds aangehaalde uitlating, dat de fout in Indië voorheen daarin had gezeten, dat de Indische regeering niet bestuurd, maar door de gewestelijke bestuurshoofden en de departementschefs bestuurd werd... „Ik bedank daarvoor...” etc. (vgl. verder pg. 21).

Intusschen konden de bezwaren van den minister betreffende de reizen van Colijn en zijn besprekingen met de gewestelijke bestuurshoofden Van Heutsz niet bewegen zijn houding in dezen te herzien. Het was hem al spoedig gebleken, dat hij met Colijns tewerkstelling een uitzonderlijk goeden greep had gedaan, en dat Colijn bij de vervulling van de hem opgedragen taak blijken gaf de rechte man op de rechte plaats te zijn. In denzelfden brief van 26 October 1905 zette Van Heutsz dan ook zijn standpunt nader uiteen:

„Zending Colijn. De resultaten van Van Daalens zending naar Borneo en van Colijns zending naar Tapanoeli hebt U thans uit de stukken gezien. Ze zijn schitterend niet waar? Ook het resultaat der zending van Colijn naar Sumatra's Oostkust zal U blijken van groot nut en groot voordeel voor den lande te zijn geweest. Hij had ook hier een veelzijdige opdracht, welke hij prachtig ten einde bracht. De regeering leert de werkelijke toestanden kort en zakelijk, na plaatselijk onderzoek, kennen, en krijgt het heft in handen om af te schaffen wat overbodig, in te voeren wat noodig of gewenscht is, en ten slotte de schatkist te

doen toekomen, wat haar in billijkheid toekomt."

„Toen er *niets* gedaan werd, was men ontevreden en werd voorspeld dat de koloniën naar den kelder gingen; nu aangepakt wordt zijn velen ook ontevreden, want nu worden groote en kleine particuliere belangen geschaad en menigeen uit zijn zoete rust en gemak opgeschrikt."

„Kan *ik* het soms helpen, dat ik allerwegen verkeerde menschen op verkeerde plaatsen en een totaal verouderd en ingeslapen bestuurskorps aantrof. Is het *mijn* schuld dat ik op Java met voorbijgang van velen al no. 24 op de ranglijst van de assistent residenten tot resident bevorderde (Ebbink), no. 32 van deze lijst (Quarles) moest uitkiezen voor de Molukken en gisteren no. 33 op de ranglijst der assistent residenten van de buitenbezittingen (Ballot) de voorkeur boven anderen moest geven voor resident te Deli?"

„Dat geeft weer 50 ontevredenen meer, die oude gepensioneerde grootwaardigheidsbekleeds te 's Hage in den arm zullen nemen om op den gouverneur generaal, den ouden generaal van Atjèh te schelden en te schimpen en te betoogen dat men in Indië op den verkeerden weg is."

Vervolgens schreef de landvoogd over een nieuwe opdracht aan Colijn voor een reis naar Sumatra's Westkust, Palembang, Djambi en Indragiri (Riouw) om, na plaatselijk onderzoek en overleg met de bestuurders van de aangrenzende gewesten, voorstellen op te maken omtrent de pas in onderwerping gekomen Batanghari- en Kwantandistricten, en hij betoogde verder:

„Wordt geen degelijk plaatselijk onderzoek gehouden, dan bestaat er groot gevaar dat sommige landschappen verkeerd worden ingedeeld, geen eenheid en samenhang komt in de wijze van optreden en onnoodig veel bestuursmiddelen worden noodig geacht (referte Korintji)..."

„Als nu na afloop van Colijns tocht de resident van Palembang ontslag vraagt, dan zal er weer geschreeuwd worden als bij de ontslagaanvraag van den resident X, dat die reis daarvan de oorzaak is, terwijl hij thans al lang van plan is heen te gaan, omdat niet op hem de keuze viel voor gouverneur van Sumatra's Westkust en niet voor directeur binnenlandsch bestuur. In dien zin althans liet hij zich al een paar maanden geleden uit, terwijl resident X reeds in het voorjaar (ik meen Februari) in besprek was voor passage naar Nederland met de maatschappij „Nederland". Zoo gaat 't!"

„Colijn is een bijzonder bekwaam man, die op Atjèh geleerd heeft te volstaan met het noodige, die met scherp blik spoedig ziet wat noodig en nuttig, en wat ondoelmatig en overbodig is, die handig is in het opmaken van voorstellen en concept regelingen, en naar behooren het standpunt weet in acht te nemen,

dat hem tegenover de bestuurshoofden en andere hooge bestuursambtenaren past."

„Dat de vooruitstrevende degelijke hoofden van gewestelijk bestuur over die zending van den kapitein Colijn *anders* denken dan de ongenoemde critici, moge blijken uit het feit, dat de resident Welsink, *na afloop* van het commissoriaal onderzoek dien officier zijn *blijdschap* te kennen gaf over zijn komst, omdat nu eindelijk eens kans bestond op invoering van hetgeen hij lange jaren gewenscht had, doch wat door allerlei ondeskundige adviseurs was tegengehouden en in den doofpot gestopt. De gouverneur *Heckler* van Sumatra's Westkust verzekerde mij trouwens persoonlijk in gewichtige zaken gaarne van de werkkraft van den heer Colijn te zullen gebruik maken."

„Wat de resultaten van de Deli-reis betreft ontving ik, behalve over de politie, rapporten over:

1e. De bestuursorganisatie, rechtspraak, belastingen enz. in de Karo-landen en de Simeloengansche rijkjes.

2e. Het rechtswezen ter Oostkust, dat U weldra zal bereiken en van het groote nut zijner zending overtuigen.

3e. De wijziging der politieke contracten, ten doel hebbend:

a. Van de enorme inkomsten der zelfbesturende hoofden een gedeelte aan te wenden in het belang van de ontwikkeling van land en volk.

b. Een eind te maken aan den onhoudbaren toestand, dat duizenden gewezen gouvernementsonderdanen bij vestiging in Deli c.a. dat onderdaanschap verliezen, sultans onderdanen worden, en belastingvrij blijven, niettegenstaande welvaart.

4e. De heffing eener zakelijke opbrengstbelasting van de tabaksondernemingen ten doel hebbend equivalent te zijn van de verponding.

5e. Aanleg van gewone wegen en andere middelen tot economische ontwikkeling van centraal Oost Sumatra, waarbij ik o.a. noem het voorstel tot nadere regeling van de zoutpacht van Bagan Api Api (visscherij-centrum) en Panei, welke aangelegenheid naar mijne overtuiging in niet goede richting was gestuurd door een voorstel van resident X en het daarop uitgebracht advies van directeur Y."

Uit deze opsomming blijkt ten volle het groote aantal belangrijke onderwerpen, welke ter Sumatra's Oostkust op afdoening wachtten, evenals dat trouwens in de meeste andere gewesten van den Archipel het geval was. Men behoeft zich waarlijk niet af te vragen hoeveel tijd de bureaucratie uit die dagen langs den normalen weg van haar beruchten slakkengang zou hebben noodig gehad, om dit alles in behandeling te nemen en af te doen. Terrecht gaat Van Heutsz dan ook verder:

„Als ik voor al deze dingen had moeten wachten op voorstel-

len van den resident, waren jaren van geschrijf over toch maar half doelmatige regelingen heen gegaan en zoolang hebben wij geen tijd."

"Wat nu de *positie* van dezen kapitein aangaat ten opzichte van de residenten, daarvoor voel ik maar matig belangstelling. Ik moet een *jongen* man hebben, die de *uithoeken* der gewesten even goed bezoeken kan als de hoofdplaatsen."

"Juist met het oog op de ambtelijke verhoudingen kan ik geen controleur of assistent resident nemen — gesteld ik had er een geweten — en daarom nam ik er een *buiten* het korps. Dat de subalterne rang van kapitein in het algemeen een bezwaar oplevert zie ik niet in. Waar een kapitein optrad als minister, en dus boven zooveel andere grootwaardigheidsbekleeders kwam te staan *met gezag*, daar zie ik niet in dat — waar de kapitein Colijn komt *zonder gezag* alleen om besprekingen te houden — de *residenten* bezwaar kunnen hebben tegen dien maatregel."

"Uit de lezing van de rapporten van den kapitein Colijn zal U voorts blijken, dat hij steeds — voorstander zijnde zelfs van voortgezette gewestelijke autonomie — waar eenigszins mogelijk het beginsel voorop stelt om de residenten zoo zelfstandig mogelijk te maken; en ik zelf *por* meer dan ik kortwiek, wek voortdurend op tot *durven* en *doen*. Dat *enkelen* misschien in hun ambtenaarshoogheid zich gekrenkt zullen voelen en eruit loopen is mogelijk. Dat zijn dan dezulken waarmee ik in mijn maag zit, maar die ik er — zoolang ze administratief geen kwaad doen — zeer moeilijk uit kan krijgen."

"Zoo is het b.v. mijn overtuiging dat de zeer zwakke resident van Banka ongeschikt is om den boel daar te redden. Toch zal ik hem niet kunnen ontslaan zonder in conflict te komen met de adviezen van den raad van Indië, die — zooals U uit de officieele stukken zal zijn gebleken — vraagt: Wat heeft hij voor *kwaads* gedaan?; terwijl ik den eisch meen te mogen stellen, dat hij, behalve nalating van het kwade, ook iets *goeds* doet en flink doortastend optreedt. Als *zulke* personen *vrijwillig* weggaan, bewijzen ze het land een bijzonder grooten dienst."

"Een zwakke persoonlijkheid, bovendien onvoldoende valide, was ook resident X. De krachtige flinke bestuurshoofden — ik haalde zooeven een paar voorbeelden aan — hebben niet alleen geen bezwaren," maar juichen dien maatregel toe. Of ik betere resultaten zou krijgen als ik den kapitein Colijn een hogere positie toekende, betwijfel ik, en *omdat* zulks niet *vaststaat* ben ik tot zulk een maatregel, — die hogere uitgaven noodig zou maken — niet overgegaan. Wèl heb ik daaraan ten vorigen jare een oogenblik gedacht en er zelfs met uw ambtsvoorganger over gesproken, maar de *urgentie* zie ik er nog niet van in."

Maar... Van Heutsz had geen principeel bezwaar; integen-

deel: En wanneer we een oogenblik terugdenken aan de voortdurende kritiek der goê-gemeente over „bevoorrechting” en „nepotisme” zoodra Colijns arbeid ter sprake kwam, dan schuilt er in het nu volgende voorstel van Van Heutsz ongetwijfeld een tikje humor:

„Intusschen — mocht U termen vinden om dezen buitengewonen, algemeen zeer ontwikkelden en van ijver en toewijding blakenden, energieken man bij voorkomende gelegenheid rondweg in een hoogere positie te plaatsen, ten einde hem meer poids te geven tegenover besturende hoofdambtenaren, dan zal ik dat ten zeerste toejuichen. Brengt U hem bij de eerstkomende — zoo noodig te maken — gelegenheid bij H.M. in aanmerking voor lid van den raad van Indië,¹⁾ dan zal ik hem *als regeeringscommissaris* het groote werk opdragen dat voor het volgende jaar nog voor hem in het verschiet ligt, nl. eene algeheele hervorming van de Groote Oost (de residenties Timor, Ternate, Amboina in verband met Nieuw Guinea), welk belangrijk gedeelte van onzen Archipel eindelijk eens zal moeten worden wakker geschud uit den diepen slaap, waarin het eeuwen gedompeld ligt, dat ook zal moeten komen tot ontwikkeling en zal moeten bijdragen in de kosten voor het bestuur dezer koloniën.”

„Voor de in dat belangrijk gedeelte van onzen Archipel aan te brengen groote wijzigingen heb ik reeds een schema in 't hoofd, dat ik al in korte trekken met Colijn besprak. De te Ambon door mij geplaatste flinke resident Quarles zal weer geen bezwaar hebben tegen Colijns komst, ook niet in den rang van kapitein. Als de beide anderen ontstemd mochten heengaan, dan zeg ik met de Delicourant toen deze het aftreden van den resident X besprak: „Wij danken hem voor zijn heengaan.”

In hun verdere correspondentie kwamen minister en landvoogd nog wel even in het kort op dit onderwerp terug, doch beiden handhaafden hun standpunt. Fock besloot in zijn brief van 3 Januari 1906:

„Ik ben met U ongenegen om al die ambtenaarsvooroordeelen te accepteren en te menageeren, maar men kan de rangkwestie toch niet geheel terzijde stellen...”

„Hoewel dit natuurlijk geheel ter Uwer beoordeeling staat, welke positie U den heer Colijn meent te moeten geven, achtte ik het toch niet zonder belang dit een en ander nog eens met U te behandelen, daar ik vertrouw dat deze behandeling en gedachtenwisseling tusschen ons slechts kan leiden tot betere behartiging van de goede zaak, waarvoor wij beiden werken.”

¹⁾ Fock had hier geen ooren naar: hij vond den sprong te groot en een reizend lid van den raad van Indië minder gewenscht.

In zijn wederantwoord van 5 Februari 1906 berichtte Van Heutsz, dat hij den legercommandant in overweging zou geven een voordracht op te maken om Colijn bij keuze tot majoor te bevorderen:

„... De legercommandant erkende, dat Colijn daarop ten volle aanspraak heeft, daar hij behalve het vele mooie werk door hem verricht sedert October 1904, ook nog eene koninklijke onderscheiding te goed heeft voor zijn civiele en militaire verrichtingen in het jaar 1903 als bestuurder van de onderafdeeling Lho'Seumawé.”

„Generaal Van der Wijck, die nu als legercommandant speciaal te maken heeft met de officieren bureaulisten te Batavia, was een beetje bang voor ontstemming bij deze achter de coulissen zittende Heeren; het waren ook dergelijke departementsadviezen, die tegen de bevordering van Darlang tot kapitein waren.”

„Ik ben nu in afwachting van 's legerscommandants voorstel, maar intusschen moet het werk van Colijn voortgang hebben; en nu een reis met Mr. Pott naar Banka voorloopig is afgesprongen,¹⁾ zal hij tegen het einde van deze maand de reis naar de „Groote Oost” moeten aanvaarden, waarover ik U reeds schreef.”

„Laat U intusschen die rangquaestie gerust op haar beloop, na afloop van dit jaar is het gemopper vanzelf uit, en het land is met zijn werk enorm gebaat.”

Evenwel, na verloop van een jaar was het gemopper *niet* uit, in de verste verte niet, doch dat komt nog wel ter sprake. Zelfs de samenwerking tusschen landvoogd en legercommandant was intusschen niet bij machte om de „stille kracht” te overwinnen, die zich verzette tegen deze poging om buitengewone verdiensten ook extra te beloonen. Colijn bleef voorloopig „hoofdman over honderd”.

Toen echter vijftien maanden later het voorbereidend werk voor de decentralisatie der buitengewesten voldoende was gevorderd, om tot een reorganisatie over te gaan, kwam ook Colijns beurt.

„... De bijzonder bekwame kapitein Colijn” aldus Van Heutsz aan Fock (brief van 29 Mei 1907) „op wien bijzondere prijs werd gesteld voor de invoering van de decentralisatie in de buitenbezittingen stelde zich hiervoor alleen beschikbaar als hij in civielen dienst kon overgaan. „Nu men bij het opperbestuur blijkbaar tegen bevordering bij keuze is, krijgt men in het leger toch weer den vroegeren sleurboel” zei hij mij, „en is daar voor mij en

¹⁾ Mr. Pott was directeur van het departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid; de voorgenomen reis naar Banka stond in verband met de reorganisatie van het tinbedrijf.

anderen geen plaats meer." Ik heb hem nu benoemd tot adjunct regeeringscommissaris voor de decentralisatie, en met algeheele dispensatie van het grootambtenaarsexamen doen overgaan in civielen dienst met toekenning van den majoorsrang. Zoodoende kan men hem later gemakkelijk den luitenant kolonelsrang en hooger geven, en ieder oogenblik in den militairen dienst herplaatsen, als zulks voor Celebes, Atjeh of om andere redenen noodig mocht zijn. Gouverner c'est prévoir!"

4. Bevordering bij keuze

„Ik moet een jongen man hebben, die de *uithoeken* der gewesten even goed kan bezoeken als de hoofdplaatsen..." (zie pg. 92). Het was een spontane uitroep uit den grond van zijn hart van den man van de daad, die bij zijn optreden allerwegen te kampen had tegen een geest van gemakzucht, apathie en bureaucratische sleur, tegen een gebrek aan voortvarendheid en initiatief. Niet dat in het Indië van dien tijd de *wil* tot vlotte voortvarendheid bij jonge energieke krachten zou hebben ontbroken! Uiteraard was die er wel. Doch bij de ouderen ontbraken in den regel de *waardeering* ervoor en de lust om aan te moedigen; er heerschte een geest van onbewogen, zelfgenoegzame behoudzucht, men was bevreesd voor het nieuwe en angstig om „z'n vingers aan koud water te branden."

In de met dezen zuurdeesem doortrokken kringen waren er velen, voor wie het „omschakelen" niet meer goed mogelijk bleek, die niet meer in staat waren om dat te geven, wat Van Heutsz bij zijn hervormingswerk van actieve, zelfstandige mannen met initiatief en durf verwachtte. Het ligt dan ook voor de hand, dat hij in de eerste plaats dáár een verjongingskuur noodzakelijk achtte, dat hij reeds dadelijk na zijn optreden een ruim gebruik maakte van de mogelijkheid om gewestelijke bestuurders bij keuze te benoemen, en den minister deze noodzakelijkheid mededeelde.

„Ik kan mij zeer goed voorstellen," antwoordde Idenburg, „dat U eenige minder geschikte elementen opruimt; het zal echter niet altijd gemakkelijk vallen om *goede* vervangers te vinden." (schrijven van 11 December 1904). Neen, gemakkelijk was het inderdaad niet, en een aangename taak was het evenmin. Maar nood breekt wet; en waar het in 's lands belang noodig was, werden oudere minder geschikte ambtenaren door jongere energieke krachten vervangen, en hadden daarbij de meest geschikten, ongeacht rangnummer en ouderdom, den voorrang. Zoo als reeds op pg. 90 werd gezegd, geschiedde aldus bij de benoeming van enkele residenten.

En zoo geschiedde ook op Banka, waar de resident niet opgewassen was tegen zijn taak, doch de raad van Indië dit zwakke gewestelijke bestuurshoofd in bescherming nam: „Uit de stukken

zult U zien, dat ik den resident van Banka, tegen 's raads tweede advies in, heb ontslagen. Er *moest* een einde aan komen. Hij mag een braaf mensch zijn, maar dat is niet voldoende, ook niet voor andere residentien. Kracht gaat absoluut niet van hem uit." (Van Heutsz aan Fock, 5 Februari 1906).

Ruim een week later (14 Februari 1906) schreef de landvoogd aan den minister: „... Ik kan natuurlijk niet wachten op de in behandeling zijnde reorganisatievoorstellen (voor het binnenlandsch bestuur) en daarom — ik wees er U in een vorig schrijven al op — ben ik genoodzaakt thans al dadelijk met forsche hand in te grijpen door de oude sokken en de minder geschikten er uit te zetten en de *besten* in de eerste plaats te bevorderen. Behalve de bevordering van jonge assistent residenten tot resident, pik in nu en dan ook bijzonder goede controleurs er uit om die extra tot assistent resident te bevorderen...”

Ook de minister begreep, dat onder de bestaande omstandigheden bezwaarlijk anders kon worden gehandeld; en in zijn verschillende antwoordbrieven betuigde hij zijn instemming met het standpunt van den landvoogd en met de door dezen getroffen maatregelen. Reeds in zijn schrijven van 3 Januari 1906 verklaarde hij zich accoord met het beginsel, dat niet altijd de oudste voor een hoogere betrekking werd aangewezen, en sprak hij zijn verbazing uit over het advies van den raad van Indië in zake den resident van Banka (vgl. ook pg. 92). Toen naar het oordeel van den minister de raad van Indië de reorganisatievoorstellen voor het binnenlandsch bestuur te lang in studie hield, schreef hij in zijn brief van 2 Februari 1906: „... Het geldt hier een groot belang; er moet, zegt Van Rees terecht, een andere geest in het binnenlandsch bestuur komen...” En na ontvangst van het bericht van Van Heutsz' ingrijpen in Banka gaf Fock per keerende mail (schrijven 13 Maart 1906) zijn voldoening hierover te kennen: „Banka. Ik heb met genoegen gezien, dat U een jong energiek resident aan het hoofd hebt gesteld, en dat U U door den raad van Indië niet hebt laten weerhouden; ik begrijp van het betrekkelijk advies van den raad niets...”

Het volgende jaar echter gaven voorstellen van den landvoogd voor keuzebevordering bij het leger aanleiding tot eenige meeningsverschillen.

Reeds als gouverneur van Atjeh had Van Heutsz een begin gemaakt met uitblinkende officieren voor buitengewone promotie voor te dragen. Mannen als Van Daalen, Swart, Van der Maaten, Colijn, Geertsema Beckering, Darlang, Christoffel zagen zich met gelijktijdige bevordering bij keuze tot een hooger rang, met verantwoordelijke eervolle opdrachten belast, dan wel in leidendes functies geplaatst.

Een der werkhallen in een gevangenis op Java, zooals gedurende de landvoogdij van Van Heutsz allereigen in Indië werden opgericht. — Foto Indisch Instituut Amsterdam

Afdeeling gewapende politie. — Foto Indisch Instituut Amsterdam

Prauwentransport bij de exploratie van Nieuw Guinea. — Foto Indisch Instituut Amsterdam

Exploratie-bivak in Nieuw Guinea. — Foto Indisch Instituut Amsterdam

Als landvoogd deed Van Heutsz weer nieuwe voorstellen voor bevorderingen bij keuze. Bij een tweetal, Christoffel en Swart, had hij den steun van den minister, doch bij een derde voorstel was deze niet bereid tot medewerking. In dat geval, aldus de minister, waren geen goede gronden aangevoerd, en zou z.i. de bevordering aanleiding geven tot groote ontevredenheid. Tegen een bevordering bij keuze van buitengewone mannen maakt het opperbestuur geen bezwaar, maar... dan ook werkelijk buitengewoon. Dan is er voor bekwame officieren ook geen aanleiding om uit het leger te loopen. (schrijven van 3 Augustus 1907).

Toch had dit alles slechts betrekking op incidenteele gevallen, die de algemeene legerleiding slechts in beperkte mate ten goede kwamen. Van Heutsz wilde echter verder gaan, en de bevordering bij keuze, die voor de benoeming van generaals wettelijk verplicht is, uitbreiden tot de benoeming van kolonels. Het bestaande systeem van een normale promotie tot kolonel werkte volgens Van Heutsz niet voldoende selectief, en gaf daardoor als resultaat te veel middelmatige krachten in den kolonelsrang, den rang waaruit de generaals, de legerleiders, werden gekozen. Zijn voorstel om hierin verandering te brengen vond echter bij het opperbestuur in Nederland geen instemming.

In zijn schrijven aan Fock van 29 Mei 1907 spreekt hij zijn teleurstelling er over uit, dat zijn voorstel om de luitenant kolonels bij keuze te bevorderen niet is opgevolgd, zoodat de landvoogd de handen niet vrij heeft om de goede krachten uit te kiezen en vervolgt dan: „... Als de bevordering bij keuze (van luitenant kolonels) niet wordt ingevoerd is de kans zeer groot, dat men in oorlogstijd alleen de beschikking heeft over menschen, die niet ten volle berekend zijn voor hun taak. Gevaar bestaat dat dan de aanvoerders zullen zijn gerecruteerd uit de 90 % middelmatigen, die tegen het keuzestelsel zijn, omdat zij niet behooren tot de menschen, die men boven anderen kiest. De regeering mag niet aan de zijde van deze categorie staan. Ik kan dan (later) wel de schouders ophalen en zeggen, dat ik tijdig gewaarschuwd heb, maar daarmee is 's lands belang niet geholpen.”

De minister, die het vorige jaar zijn instemming had betuigd met de keuzebenoeming van verschillende residenten, huldigde ten opzichte van de kolonelsbenoemingen een andere meening. In zijn antwoord van 13 Augustus 1907 betoogde hij dat het opperbestuur zich niet tegen bevordering bij keuze van werkelijk buitengewone mannen verzette. Het voorstel van Van Heutsz echter, voor uitsluitend promotie bij keuze voor den kolonelsrang, achtte hij verkeerd, aangezien hij meende dat het aanleiding zou geven tot groote ontevredenheid.

Voor Van Heutsz bleef toen weinig andere keuze over dan

zijn zakelijk antwoord van 27 November 1907, dat hij de bevordering bij keuze voor den kolonelsrang minstens evenzeer noodig achtte als die tot den rang van resident. „... Niettemin was ik bij de indiening van het voorstel al overtuigd, dat men het in Nederland *niet* zou overnemen. Ik heb intusschen gedaan wat in het belang van het leger noodzakelijk was; 30 jaren achtereen heb ik de noodzakelijkheid van dezen maatregel gezien en gevoeld. Nu blijven de middelmatigen aan de supérieurs in den weg staan, zooals ik 30 jaren achtereen zag, dat 't geval was...”

Hiermede was de weg afgesneden om te komen tot de zoo noodige selectie bij de benoeming van kolonels, en om uitblinkende jongere krachten zoo spoedig mogelijk in dien rang geplaatst te krijgen. Nadien is geen poging meer gedaan om deze belangrijke zaak opnieuw aanhangig te maken.

5. *De actie in Celebes en Bali*

Toen Fock als minister optrad was in het conflict met Boné de kogel reeds door de kerk. Een halve maand van te voren, dus midden in den tijd van de kabinetswisseling in het moederland, was een vloot met een expeditionnaire troepenmacht aan boord naar de kust van Boné gestoomd.

De expeditie-commandant, de kolonel Van Loenen, een van Van Heutsz' beproefde Atjèh-mannen, trachtte aanvankelijk door een landing bij Patiro, ten Zuiden van Badjowa, een frontaanval op dit verdedigde kustgedeelte te vermijden. Toen hem echter bleek, dat het terrein bij Patiro voor een opmarsch in het groot ongeschikt was, liet hij weer inschepen, stoomde met zijn vloot naar Bena bij Badjowa en gaf 28 Juli 1905 de order om in het front van de vijandelijke kustverdediging te landen.

Onder dekking van het vuur der begeleidende oorlogsbodems werden de kustversterkingen rechtstreeks van uit de landings-sloepen bestormd en veroverd; en het onweerstaanbaar élan van dezen aanval maakte een dusdanigen indruk op den vijand, dat de tegenstand van Boné daardoor geheel gebroken was.¹⁾

De oude vorst Lapawawooi, die nog gedurende enkele maanden met een kleine groep volgelingen in het binnenland rondzwierf, werd in November 1905 overvallen, gevangen genomen en naar Java verbannen. Dit beteekende echter niet, dat hiermede het zelfbestuur in Boné werd afgezet. Integendeel, niettegenstaande een zondenregister van talrijke tekortkomingen, een voortdurende uitdagende houding, en de gebleken onhandelbaarheid, besloot Van Heutsz het zelfbestuur te handhaven, en volgde hij het

¹⁾ Zie E. B. Kielstra, „Indisch Nederland”, pg. 344—381 en „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 153—156.

advies van den gouverneur van Celebes, om Boné bij het rechtstreeks bestuurde gouvernementsgebied in te lijven, dan ook niet op:

„Nog altijd gaat het daar (in Boné) naar wensch,” schreef Van Heutsz 3 October 1905 aan Fock, „en heb ik dadelijk de noodige maatregelen bevolen om voor de toekomst voor goed den gewenschten staat van zaken te verkrijgen. Voorloopig voer ik daar indirect bestuur in, waardoor het mogelijk is *zonder eenigen omslag* dadelijk alle vereischte maatregelen op ieder gebied — bestuur, rechtspraak, heerendienstregeling, afschaffing slavernij, directe en indirecte belastingen, mijn- en landbouw enz. — te treffen. Daarom liet ik de zg. korte Atjèhverklaring ¹⁾ teekenen, welke nagenoeg onbeperkte bevoegdheid verleent. Het is droevig dat meer dan twee eeuwen Celebes onder ons gezag staat, en het land nog volslagen onontwikkeld is. Dat *moet uit* zijn in *geheel Celebes* en daarom is het noodzakelijk dat ook in Midden Celebes — zooals nu al gebeurt — voor goed ons gezag gevestigd wordt.”

Voor den moeilijken, maar zooals spoedig bleek tevens zoo heilzamen arbeid, die leger, vloot en bestuur in Celebes verrichtten, meenden enkele leden der tweede kamer hun waardeering het beste te kunnen uiten, door . . . interpellaties over zg. „wreedheden” in Boné. Fock schreef hierover reeds op 25 September 1905 en vroeg inlichtingen om de interpellanten te kunnen beantwoorden; en op 26 October d.a.v. gaf Van Heutsz zijn commentaar hierop:

„Wreedheden in Boni. Ik hoop van harte, dat U de interpellanten ter zake eens krachtig zult terechtwijzen. Is het *nog* langer noodig te verzekeren, dat het Indische leger sedert jaren als model kan dienen voor humaan oorlogvoeren. Kijk eens naar Rusland, naar Turkije, naar Engeland in den Boerenoorlog, naar Duitschland in Afrika (Herero's) enz. Lees het verslag over den Gajotocht van overste Van Daalen door Kempees en laat de praatvaers in Nederland zich schamen, dat zij nobele, hoog staande troepenaanvoerders en een eerlijk trouw leger hebben durven bekladden.”

„Dit wil nu niet zeggen, dat er *nooit* door een ondergeschikte een onnoodige op wreedheid gelijkende slag wordt gegeven. Dit is nergens ter wereld te voorkomen, en in ons leger zeker niet meer dan in andere legers. Vergeet vooral niet, dat in de gelederen van de zg. Christen Amboineesche bataljons en de Amboineesche maréchaussee een groot aantal woeste Ternataansche Alfoeren loopen, die in de hitte van het gevecht — en een handgemeen is heet en woest — en ook wel bij de daarop volgende

¹⁾ Zie o.a. „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 121—123.

achtervolging van den terug geslagen vijand hier of daar een slag te veel geven."

„Dat zg. jongetje bij Oedjoeng Patiro, door zoo'n maréchaussée bij de achtervolging — men kan een vluchtenden vijand toch niet eerst in het gelaat zien om zijn leeftijd te taxeeren — neergeveld, heeft daarna *misschien* nog wel een *extra* slag gekregen, die strikt genomen overbodig was, maar wie zal dat uitmaken? Alleen bedillers achter de lessenaar of laag staande individuen zooals b.v. de redacteur van . . . , die zijn kost verdient met zuigen van venijn uit alles en nog wat, en daarom dan ook door het fatsoenlijke deel der maatschappij in Indië met den nek worden aangezien, gaan daarover redekavelen. Eerstgenoemde soort zonder bepaald booze bedoeling, de tweede daarentegen met zuiver boos opzet. Gaat men tot onderzoek over, dan blijkt het aangewrevene bovendien geheel of grootendeels laster te zijn . . ."

„Laten de heeren leden van de staten generaal toch eindelijk eens begrijpen dat het onwaardig is om voortdurend, puttende nog wel uit lasterblaadjes als . . . , een smet te werpen op het Indische leger, dat onafgebroken in de moeilijkste omstandigheden zijn plicht doet, en zonder morren zijn leven offert in dienst van het Vaderland. 't Is *al* te *treurig!*'"

Intusschen werden niet alleen de vorst van Boné, maar ook de andere onwillige zelfbesturen in Zuid en Midden Celebes (o.a. Loewoe en Gowa) tot de orde geroepen. Alles doen wat mogelijk is om een gewapend conflict te vermijden, had ook Idenburg reeds betoogd (vgl. pg. 40) maar . . . als het dan ten slotte onvermijdelijk is om te vechten, dan moet het goed geschieden, en dan moet de toestand in Zuid Celebes in eens in orde worden gemaakt. Door de toepassing van dit beginsel behoorde onze vroegere struisvogelpolitiek al spoedig in geheel Celebes tot het verleden. Overal waar onwillige vasallen volhardden in hun weigering om hun contractueele verplichtingen behoorlijk na te komen, werd met den sterken arm ingegrepen. Vrijwel gelijktijdig werd een aanvang gemaakt met den pacificatie-arbeid: invoering van een geregeld bestuur, toezicht op de inkomsten der hoofden en op het marktwezen, oprichting van landschapskassen, bevordering van landbouw, veeteelt en handel, enz.

Terwijl deze nieuwe orde, hand aan hand met de pacificatie, zich op Celebes over een steeds grooter gebied uitbreidde, begon het conflict op Bali (met Badoeng) een dreigender vorm aan te nemen. Lieftrinck (zie pg. 45) was er niet in geslaagd den radja en diens medebestuurder tot andere gedachten te brengen; en toen de regeering daarop de blokkade verscherpte, koos de radja van Tabanan openlijk partij voor den vorst van Badoeng en sloten

beide bestuurders een defensief verbond. Hun pogingen om ook de bestuurders van de staatjes Bangli en Kloengkoeng over te halen zich openlijk aan de zijde van Badoeng te scharen leden echter schipbreuk. Daarentegen weigerde de vorst van Bangli de door ons bestuur gevraagde medewerking om in gezamenlijk overleg enkele geschillen te onderzoeken en in het reine te brengen, welke waren gerezen tusschen grenskampoengs gelegen in het gouvernementsgebied en in het landschap Bangli.

Evenals Idenburg zag ook Fock den toestand niet rooskleurig in, en reeds twee weken na zijn optreden als minister schreef hij dd. 1 September 1905 aan den landvoogd:

„Bij kennisneming der stukken omtrent Badoeng heb ik mij eenigermate bezorgd gemaakt omtrent hetgeen ons daar te wachten staat. Voor zoover ik uit de adviezen en rapporten kan opmaken, krijg ik den indruk dat geen toegeven van den radja wordt verwacht. De afsluiting (voor den in- en uitvoer) schijnt weinig afdoend, doordat toch over land via Tabanan alles in- en uitgaat. Zal dus het slot een expeditie moeten zijn? Ik zou dit zeer betreuren en ik zou het bijzonder op prijs stellen, wanneer ik uw meening langs dezen weg in particuliere correspondentie zou kunnen vernemen. Er komt bij, dat naar het mij voorkomt het ultimatum op langen termijn, waarmede wij nu bezig zijn, toch niet al te lang zal kunnen duren; en Boni, hoe goed het daar ook loopt, zal toch vooreerst wel niet beëindigd zijn, althans niet zoo beëindigd, dat wij de handen vrij hebben.”

Het antwoord van Van Heutsz op Focks betuiging van leedwezen over de dreiging van een militaire expeditie naar Bali laat zich gemakkelijk raden. Ook de landvoogd wenschte niets liever dan een vredelievende oplossing:

„Badoeng. Met U vrees ik, dat het Inlandsch bestuur in Badoeng niet zal toegeven. Wij hebben ons in Bali aan dezelfde fouten schuldig gemaakt als in Celebes,¹⁾ met het natuurlijk gevolg, dat ons gezag daar niets te beteekenen heeft. Niets is schadelijker dan het toonen van zwakheid en het jaren lang volgen van een politiek van onthouding. Dat straft zich ten slotte altijd en bovendien is het gevolg dat vooruitgang absoluut uitgesloten is. In 1894 hadden wij na Lombok dadelijk de wapenen moeten keeren tegen Karangasem (Goesti Djilantik) dan zou thans Bali in even gunstige omstandigheden verkeerden als Lombok.”

„Nu is en blijft Bali een land van slavenhandel en pandelschap, van verpachting van in- en uitvoerrechten aan Chineezers.

¹⁾ Ook Dr. Snouck Hurgronje had in zijn advies aan de regeering van 5 November 1904 de zwakke houding van bestuurszijde aangenomen tegenover de onwillige leenvorsten van Zuid Celebes, als een der oorzaken genoemd van de halsstarrige oppositie en onhandelbaarheid van Boné's radja.

tot kort geleden zelfs van weduwenverbranding, een groot smokkelgat van opium voor Java enz., enz."

„Militaire expeditiën betreur ik — die de ellende van den krijg van nabij ken — zeker evenzeer als U; en overal waar zonder wapengeweld vrede, voorspoed en ontwikkeling kan gebracht worden, verdient het ongetwijfeld de voorkeur boven optreden met den sterken arm; maar een koloniale mogendheid mag tegen dat laatste niet opzien als de vredelievende middelen falen. Te Badoeng tracht ik dit militair optreden te voorkomen zoolang als het maar eenigszins mogelijk is door de thans toegepaste sluiting van het kustgebied."

„Niet juist is de meening, dat die sluiting weinig afdoende is omdat over land via Tabanan wordt in- en uitgevoerd. Dit zou zoo zijn als de sluiting werd toegepast naar de letterlijke beteekenis van het woord en zou deze dan tevens achteruigang van handel en vertier veroorzaken. De toepassing is echter — op mijn last — anders. Niet de bevolking heeft straf verdiend, alleen het Badoengsche vorstenbestuur, en daarom wordt steeds vergunning tot in- en uitvoer gegeven, mits aan ons de rechten worden betaald, welke vóór de sluiting de vorst trok."

„Alzoo gebeurt sedert de uitvaardiging van de sluitingsordonnantie; de handel lijdt dus niet onder de sluiting en in Augustus bedroegen de door onze met de blokkade belaste schepen geheven rechten reeds 8000.— gld, welke gelden in 's lands kas worden gestort. De *radja* moet voelen, dat wij feitelijk de meester zijn, wiens beslissing moet worden gehoorzaamd. Nu kosten natuurlijk de schepen meer dan de opbrengst van de rechten bedraagt, maar voor ons maakt het geen verschil of de schepen in de wateren van Bali of elders in den Archipel kruisen. Wordt Tabanan betrapt op het verleenen van hulp aan Badoeng inzake in- en uitvoer, dan zou ook de kust van dat landschap afgesloten moeten worden."

„Wij kunnen zonder bezwaar deze sluiting volhouden zoolang wij zelf verkiezen, maar ten slotte moet er — zooals U opmerkt — een einde aan komen en mag dit m.i. niet anders zijn dan den vorst — zoo noodig — dwingen om te voldoen aan den eenmaal gestelden eisch."

„Ten slotte komt een militaire expeditie — referte Lombok — land en volk ten goede."

„Over het beschikbaar zijn van de eventueel vereischte troepenmacht, behoeft U zich niet ongerust te maken; wij hebben troepen in overvloed, het leger is thans geheel anders dan 10 jaar geleden, het is thans even mobiel — dank zij Atjèh — als het destijds stram en stroef was." (Van Heutsz aan Fock, 3 October 1905).

Uit van Heutsz' nadere toelichting op den aard der zg. af-

sluiting van het landschap Badoeng blijkt dat hier een scheepvaartregeling was ingesteld, zooals voorheen ook reeds in den strijd tegen de Atjèhsche Onderhoorigheden was toegepast.¹⁾ Het doel van den landvoogd met dezen dwangmaatregel was tweeledig: naast belemmering van den invoer van oorlogsbehoeften, uitoefening van pressie op den vorst, ten einde te trachten uiterste maatregelen van geweld te voorkomen.

De raad van Indië, aldus schreef hij aan den minister, verwachtte van de afsluiting weinig heil, en wilde reeds dadelijk overgaan tot het stellen van een ultimatum, op zijn minst het geven van een laatste ernstige waarschuwing. „In mijn dispositie op dit advies heb ik aangetoond, dat op ons de plicht rustte om *alle* maatregelen *uit* te putten, die alsnog een militaire expeditie *kunnen* voorkomen en daarom ook de voorgestelde maatregelen zou dienen beproefd te worden alvorens aan 's raads advies gevolg te geven... Een expeditie zal het allerlaatste hulpmiddel zijn, weest hieromtrent gerust.” (Van Heutsz aan Fock, 5 Februari 1906).

Van eenig succes met de door de regeering betoonde lankmoedigheid was intusschen niets te merken. Reeds toen Lieftrinck in Badoeng pogingen aanwendde om het zelfbestuur tot inkeer te brengen, hadden handelaren en landsgrooten er bij den radja op aangedrongen om toe te geven, zij hadden zelfs aangeboden om de door de regeering geëischte schadeloosstelling te voldoen. De radja verbood hen daarop echter uitdrukkelijk om zonder zijn voorkennis eenige schadeloosstelling aan het gewestelijk bestuur af te dragen. Daarentegen eischte hij zijnerzijds vergoeding voor de schade door de blokkade aan den Badoengschen handel toegebracht.

Ook de zelfbesturen van Bangli en Kloengkoeng bleven in hun houding van lijdelijk verzet tegen medewerking in de afdoening van bestuurszaken volharden, en zochten allerlei uitvluchten om zich aan hun verplichtingen te onttrekken. Onder voorwendsel van ziekte weigerde de vorst van Bangli bij herhaling om den resident van Bali voor het houden van besprekingen te ontvangen; en in Maart 1906 werd op last van den radja van Bangli een inval gedaan in Karangasem, aldaar een woning overrompeld, het huisraad vernield, de woning verbrand en de eigenaar met een deel van zijn vee gevankelijk weggevoerd. Toen het bestuur zich gereed maakte om deze zaak te onderzoeken, wist de radja van Bangli zich aan het onderzoek en de afdoening te onttrekken.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat de gemachtigde van

¹⁾ Zie o.a. „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 23, 24, 56 en 70.

het gedupeerde Karangasem daarover verontwaardigd, zich vrijmoedig tegenover den assistent resident uitliet: „Ik begrijp niet, dat Bangli zoo iets durft te doen; vroeger toen Karangasem nog niet tot het gouvernementsgebied behoorde, zou de radja zoo iets niet gewaagd hebben, omdat wij veel sterker zijn, maar nu wij onderhoorigen van het gouvernement en daardoor nog veel sterker zijn, durft hij wel.”¹⁾

Uit Van Heutsz' brieven blijkt intusschen, dat hij ook toen de onwillige vasallen hun laatste kans op een vredelievende oplossing niet wilde ontnemen. 16 Mei 1906 schreef hij aan den minister:

„Uit de stukken zal U.E. meer en meer de overtuiging krijgen, dat een expeditie naar Bali niet te vermijden zal zijn. De heer Liefrinck geeft er thans zelf de voorkeur aan spoedig ter zake te komen, en dan niet met Bangli, maar met Badoeng aan te vangen. Ik blijf intusschen — in weerwil dat de stuurlii aan den wal mijne houding al als weifelend gaan qualificeeren — volharden in de pogingen om nog zonder strijd de quaestie te beëindigen. De troepen staan echter gereed.

Een maand later, 16 Juni, laat hij er op volgen:

„Voor Bali staan thans vier volledige veldbataljons (3 voor de expeditie, 1 in reserve) met hulpwapenen en diensten gereed, en laat ik al het verder noodige voorbereiden om, desvereischt, dadelijk te kunnen oprukken. De pers is overstag gegaan; eerst schold ze op imperialistische neigingen, nu wordt ze zelf agressief en verwijt de regeering talmen. Zoo gaat het! Ik put intusschen — al is het dan ook tegen eigen overtuiging in — nog steeds alle middelen uit om zonder wapengeweld ons doel te bereiken. Ik zeg tegen eigen overtuiging in, omdat ik vast overtuigd ben, dat al dat pogen boter aan de galg gesmeerd is, na ons eindeloos cajoelen, jaren en jaren achtereen.”

Fock, die zich met Van Heutsz' standpunt in dezen volkomen kon vereenigen, gaf in zijn schrijven van 13 Mei 1906 dan ook zijn bijzondere instemming ermede ondubbelzinnig te kennen. Evenwel een maand later (schrijven van 12 Juni 1906) had de minister weer nieuwe bedenkingen:

„Is, als het dan niet anders kan en het tot een expeditie zou moeten komen, de toestand op Atjeh en Celebes geen bezwaar? Het telegram betreffende hetgeen in Mandhar is voorgevallen, dat ik eergisteren ontving, doet denken dat in Celebes de troepen nog niet kunnen worden gemist.”

Neen, in de toestand elders in den Archipel zag Van Heutsz allerminst een bezwaar om in zake Bali slechts dat te doen, wat

¹⁾ Zie ook Dr. E. B. Kielstra, „Indisch Nederland”, pg. 93—97; en „Indisch Militair Tijdschrift”, Extra-Bijlage no. 27. pg. 1—19.

hij in het waarachtig belang van Indië noodzakelijk achtte, en zijn antwoord was thans in eenigszins krachtiger termen vervat:

„Bali. Terecht merkte U op — in een vorig schrijven gaf ik U hetzelfde te kennen — dat de loop van zaken ongetwijfeld tot een expeditie zal leiden; een laatste waarschuwing van mij gaat eerstdaags.”

(In Tabanan en Bangli waren in de maand Juni de vorsten begonnen de aanwezige geweren aan de verschillende desa's uit te reiken en de bevolking van blanke wapens te voorzien. Bovendien had in Juni clandestiene invoer in Badoeng en Tabanan plaats via Kloengkoengsche enclaves, waarbij de smokkelaars werden geëscorteerd door lieden met geweren gewapend!)

„Men zal nu natuurlijk in de tweede kamer wel weer over imperialisme en dergelijke praten en op mij schelden, maar aan schelden en lasteren ben ik al zóó gewend, dat ik er minachtend mijn schouders voor ophaal.¹⁾ Het nageslacht zal, vertrouw ik, dankbaarder zijn, en overtuigd dat alleen 's lands werkelijke belang — nooit zelfs de geringste nevengedachte — bij mij gegolden heeft. U vraagt of de toestanden in Atjèh en Celebes geen bezwaar opleveren voor de expeditie? Absoluut niet, ik verzeker U, dat het leger als het noodig was, nog meer hooi op zijn vork zou kunnen nemen...”

„Houd U verzekerd, dat ik precies weet wat het leger kan presteeren en dat ik voortdurend het oog gevestigd houd op alle gebeurlijkheden...” (Van Heutsz aan Fock, 14 Juli 1906).

De laatste waarschuwing, waarbij den vorsten van Badoeng en Tabanan nog éénmaal de gelegenheid werd geboden om ernstig over hun houding na te denken ging 17 Juli in zee; en tegen het einde van Augustus antwoordden beide zelfbesturen met een besliste weigering. Thans nam de regeering het besluit begin September een militaire expeditie naar Bali te zenden om gewapenderhand de inwilliging onzer eischen af te dwingen, eerst in Badoeng en Tabanan, en vervolgens in Bangli en Kloengkoeng.

14 September 7 u. 10 m. v.m. was het eerste échelon van de expeditionnaire troepenmacht bij Sanoer op de kust van Badoeng geland, zonder eenigen tegenstand te hebben ondervonden.

Te 7 u. 30 m. v.m. landde de bevelhebber der expeditie, generaal Rost van Tonningen, die persoonlijk het bevel over het gedebarkeerde gedeelte op zich nam.

Tegen het vallen van den avond waren alle troepen aan den wal.

Reeds den volgenden dag namen de verkenning en de opmarsch

¹⁾ De weerzinwekkende lastercampagne, wele aan Van Heutsz aanleiding gaf tot deze bittere woorden, komt hierna nog ter sprake, zie pg. 227.

een aanvang. Hier en daar deden kleine benden Baliërs zwakke pogingen om lansaanvallen te ondernemen, die steeds gemakkelijk werden afgeslagen; doch overigens bleek maar al te duidelijk, dat slechts enkele weinigen gevolg hadden gegeven aan den oproep van den radja tot een algemeen gewapend verzet. Zoowel uit de hoofdplaats Dènpasar als uit de omliggende kampoengs was het grootste gedeelte van de bevolking gevlucht, en de achterblijvenden boden onze troepen vruchten en klappers aan. Zonder den minsten schroom brachten zij hunne gewonden bij onze militaire geneesheeren voor geneeskundige hulp.

Slechts een duizendtal getrouwen hadden zich bij den vorst en zijn gevolg aangesloten. Ook bij den beslissenden aanval op de hoofdplaats Dènpassar op 20 December werd geen ernstige tegenstand geboden...

Doch dan plotseling, als een afgedwaald klein groepje van enkele infanteristen onzer aanvalslinie uit een der kampoengranden te voorschijn treedt, staat het onverhoeds voor een verrassend aanvallenden grooten drom vijanden, allen in het wit gekleed ten tekenen dat zij zich ten doode hebben gewijd: De radja, zijn familieleden, eenige honderden getrouwen, zijn gevolg, mannen en vrouwen, doen gewapend met de korte lans, een aanval op onze troepen.

Een oogenblik onthutst, zoowel door de omstuimigheid als door het fascineerend beeld van dezen zelfs in deze vreemde omgeving ongewonen aanval, wijkt het verraste troepje voor de geweldige overmacht achteruit en stelt zich achter de muurtjes langs den weg in veiligheid. Een korte weifeling slechts van enkele seconden, waarin echter spontaan enkele sectiën infanterie van rechts en links haastig komen toeijlen, stelling nemen, en al spoedig genoodzaakt zijn enkele salvo's af te geven.

De uitwerking van ons geweervuur was ontzettend. Nòch sommaties om de wapens neer te leggen, nòch het staken van ons vuur, noch pogingen om de aanvallers te ontwapenen hadden ook maar het geringste succes. Slechts werden er onze verliezen door vermeerderd. Van elke vuurpauze maakten de nog niet gekwetsten gebruik om de eigen gevallenen te krissen en daarna opnieuw aan te vallen. Zelfs vrouwen met zuigelingen op den arm en het blanke wapen in de hand drongen met ware doodsverachting voorwaarts.

Hier was ieder beroep op bezinning vruchteloos: Voorwaarts! De korte lans en de kris in de hand, gingen zij een roemvollen dood tegemoet; aldus speelde zich de „poepoetan”, een heftig, geweldig drama in enkele minuten tijds af; een vorstengeslacht had zich ten doode gewijd, en aan de Balische eer was voldaan.

Met eenzelfde beklemmend en bloedig slot eindigde dien dag ook de strijd bij de poeri van den medebestuurder te Pametjoetan.

Twee vorstengeslachten met hun gevolg en 600 getrouwen hadden den dood verkozen boven de nederlaag.

Zes dagen later, 26 September, rukten onze troepen op naar Tabanan. Reeds halverwege den tweedaagschen opmarsch kwam de radja met zijn familieleden en rijks grooten de expeditionnaire colonne tegemoet om zijn onvoorwaardelijke onderwerping aan te bieden. Deze werd aangenomen, doch met de mededeeling, dat de vorst met zijn familieleden voorloopig op Lombok zou worden geïnterneerd. Om zich aan de schande van deze verbanning te onttrekken pleegden de radja en zijn zoon, de vermoedelijke troonopvolger, in den nacht vóór hun vertrek naar Lombok zelfmoord. Wat de bevolking van Tabanan betreft, ook bij haar was geen spoor van vijandige gezindheid jegens onze troepen te bekennen.

Met deze feiten voor oogen was de lust tot verzet bij de zelfbesturen van Bangli en Kloengkoeng verdwenen. De vorsten toonden zich thans meer handelbaar, en maakten ook geen bezwaar meer tegen het teekenen der nieuwe contracten.

Allerwegen werden thans de vuurwapenen ingeleverd, talrijke pandelingen en slavinnen uit de vorstenverblijven in vrijheid gesteld, de bekende nieuwe bestuursmaatregelen ingevoerd en landschapskassen ingesteld.

Nog één keer, nl. in April 1908, kwam het in Bali tot een korte, heftige uitbarsting, toen voor de bestrijding van het opiumkwaad de regie werd ingevoerd, en de familieleden van den vorst van Kloengkoeng zich daardoor benadeeld achtten. Dit gaf aanleiding tot een korten strijd, die ook hier weer werd beslecht met hetzelfde aangrijpende slot, de „poepoetan”, en ook hier onmiddellijk werd gevolgd door een volkomen verzoening van de zijde der bevolking.

Aldus had het leger met onverholen bewondering voor den moed en de doodsverachting van zijn vorstelijke tegenstanders zijn harde plicht gedaan. Het was een onvermijdelijke operatie voor den overgang van een gemakzuchtige non-interventie politiek naar de instelling van een sociaal rechtvaardig bestuur, i.c. een rechtstreeksch gouvernementsbestuur, dat aan alle Baliërs, adel en volk, personen van kaste en kasteloozen, in gelijke mate de gelegenheid bood voor een evenwichtige ontplooiing van hun geestelijke eigenschappen en van hun stoffelijke welvaart.

En die gelegenheid werd ten volle aanvaard, want het was in de naastvolgende jaren, dat dit mooie en door de natuur zoo rijk gezegende eiland met zijn mild klimaat en zijn sympathieke bewoners zich ontwikkelde tot een tropisch lustoord, dat over de geheele wereld de bewondering opwekte door den kunstzin, de

levensblijheid en de welvaart van zijn zoo uitnemend bestuurde bevolking.

Dertig jaren later, 1938, werden de zelfbesturen op Bali weer op plechtige wijze hersteld. Voor hetgeen in die dertig jaren werd tot stand gebracht is geen mooier getuigenis te geven, dan het waarschuwendende woord van den Balischen edelman Tjokorde Gdé Raké Soekawati bij de behandeling van het betreffende regeeringsvoorstel in den volksraad: Hij kon slechts zijn steun aan het voorstel geven, als hij de verzekering kon ontvangen, dat het gouvernement waakzaam zou blijven — let wel, hier is een afstammeling uit de eeuwenoude regerende kasten op Bali aan het woord — en dat het goede van het rechtstreeksche gouvernementsbestuur, zooals b.v. de rechten en persoonlijke vrijheid van den enkeling geen schade zouden lijden, en dat gewaarborgd zou blijven het tegenwoordige bestuurssysteem, dat geheel wortelt in Balische zeden, opvattingen en gedachtenleven.¹⁾

6. Het volksonderwijs

Van het algemeen aanbevolen recept ter genezing van het „geringe weerstandsvermogen” der Inlandsche bevolking van Java: „Emigratie, irrigatie en educatie” stond én bij Van Heutsz én bij Fock „educatie” op de eerste plaats. In 1906 beschikte het departement van onderwijs voor deze opvoeding van het volk in de ruim 20.000 dorpsgemeenten op Java over 675 gouvernements-scholen, d.w.z. één school per 30 desa's. Er waren twee soorten van Inlandsche lagere scholen: de driejarige tweede klasse school met een zeer eenvoudig leerprogramma, voor kinderen van den gewonen dorpsman in het agrarisch binnenland, en de zg. eerste klasse school met een meer uitgebreid programma, voor de hogere standen in de groote centra.

Het denkbeeld om in elke desa ook maar één tweede klasse school op te richten, zou een 30-voudige uitbreiding van het bestaande onderwijs beteekenen, en een uitgave eischen, welke reeds meer zou bedragen dan de helft van de toenmalige Indische begroting. Hieraan viel natuurlijk niet te denken; en men had dus de keuze tusschen òf een beperkte uitbreiding van het aantal tweede klasse scholen, welke slechts aan een zeer klein gedeelte van de bevolking ten goede zou komen, òf wel een overgang tot een ander goedkooper stelsel, dat binnen redelijken tijd in alle dorpen van Java zou kunnen worden ingevoerd. Van Heutsz zocht en vond een oplossing in laatst bedoelden zin: een goed-

¹⁾ Vgl. J. C. Lamster, Het daghet in den Oosten, „De Indische Gids” 1938, pg. 803, 804.

kooppe dorpsschool, waarvan de kosten grootendeels door de dorpsgemeenschap zouden worden gedragen. Over het resultaat van zijn eerste overwegingen ter oplossing van dit vraagstuk schreef hij op 26 October 1905 aan Fock:

„Inlandsch onderwijs. Mijn voorloopig telegrafisch antwoord hebt U al. Dit vraagstuk is uiterst moeilijk, de voorloopige adviezen van den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid en van Dr. Snouck Hurgronje zijn thans naar den raad van Indië, doch worden U alvast bij mailrapport in afschrift toegezonden. Het advies van Dr. Snouck Hurgronje zal U niet meevalen.”

„Naar mijn oordeel is de oplossing te zoeken in de richting van *desa*onderwijs, waarbij dan naast primitief schoolonderwijs in lezen, schrijven en rekenen met Maleisch (c.q. Javaansch) als voertaal, eenvoudig ambachtsonderwijs wordt gegeven, verband houdend met de grondstoffen in de verschillende streken voorhanden en de werktuigen daar in gebruik.”

„Desascholen, waarbij alleen schoolonderwijs in vorenstaanden zin werd gegeven, hebben al eens in een afdeeling op Java bestaan, opgericht door den toenmaligen assistent resident De Bruyn Prince, maar weer te niet gegaan onder zijn opvolger. Spreekt U den heer De Bruyn Prince maar eens daarover.”¹⁾

„Ik heb mijn hierboven aangeven zienswijze aan den heer directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid in overweging gegeven. Meer kan ik omtrent dit onderwerp voorloopig niet zeggen.”

Met zijn onderwijshervorming had Van Heutsz niet dadelijk van wal kunnen steken, want aan den toenmaligen directeur van onderwijs wilde hij zijn hervormingsplannen niet ten uitvoer geven. Wel is waar streefde ook deze, Abendanon, naar uitbreiding en verbetering van het Inlandsch onderwijs, doch hij zag meer heil in cursussen en lessen in het Nederlandsch voor Inheemschen. Inderdaad kwam hij daarmee tegemoet aan den wensch van de Inlandsche aristocratie en van vele ontwikkelde en beter gesitueerde Inlanders. De landbouwende millioenen bevolking van Java echter, die voor de overgrootste meerderheid uit analphabeten bestond, was daarmee niet geholpen.

Juist wat Van Heutsz in de allereerste plaats noodig achtte was eenvoudig onderwijs voor de groote massa, bestrijding van het analphabetisme ter verhooging van de economische weerbaar-

¹⁾ De Bruyn Prince had als assistent resident van Ambarawa en resident van Kedoe dergelijke schooltjes in zijn gewest opgericht. In 1905 werd hij als vice president van den raad van Indië gepensionneerd. Zie o.a. Dr. I. J. Brugmans, „Geschiedenis van het Onderwijs in Nederlandsch Indië”, pg. 306. Over het in denzelfden brief genoemde advies van Dr. Snouck Hurgronje, zie Brugmans *ibid.* pg. 299.

heid van den landbouwer en van den kleinen man. Abendanon, die zijn aandacht te veel concentreerde op het streven naar verbreiding van de Nederlandsche taal onder de Inlandsche bevolking, zag daarbij het groote dringende belang van *algemeen volksonderwijs* over het hoofd.

Aan dezen directeur wilde Van Heutsz zijn hervormingsplannen dan ook niet ter uitvoering geven. Hierover schreef hij aan Fock in zijn brief van 5 Januari 1906:

„... Ik moest dus wachten tot ik een bekwaam, energiek en verstandig directeur had, en daarom sprak ik met den vice president van den raad van Indië af, dat hij zou zorgen Mr. Pott op de voordracht te brengen... Thans heb ik in een korte Nota het volgende *denkbeeld* aan de hand gedaan.”

„*Volksonderwijs* moet zijn *desa*onderwijs, vast te koppelen aan het landbouwcrediet op coöperatieven grondslag, en dat onderwijs zodoende te brengen ten laste van deze instelling. Het onderwijs te geven door dezelfde personen bij de loemboeng (dorpsrijtschuur) in dienst en zooveel mogelijk in de *balé desa* (dorpsvergaderlokaal) ter voorkoming van onnoodige uitgaven voor gebouwen...”

„Het voorgaande omtrent de *desa*scholen dient in aansluiting van hetgeen ik U reeds schreef over dergelijke scholen à la De Bruyn Prince.”

„Voorts had ik juist toen uw brief kwam in behandeling gegeven het denkbeeld van oprichting van een school voor Inlandsche rechtskundigen (met weglating van Latijn en Grieksch).”

Met deze plannen kon Fock zich in beginsel vereenigen. Zijn streven was vooral gericht op bevordering van het ambachtsonderwijs als een werkzaam middel om de Inlandsche nijverheid te stimuleeren. Reeds in de memorie van toelichting op de begroting voor 1906 (pg. 44) had de minister gezegd, dat hij bereid was mede te werken tot een reorganisatie van het Inlandsch onderwijs door uitbreiding van het bestaande en in het leven roepen van technisch- en ambachtsonderwijs, en aan den landvoogd schreef hij op 3 Januari 1906:

„Uit de discussie zult U hebben gezien, dat ik de uitbreiding van het Inlandsch onderwijs meen te moeten doorzetten. Uit uw laatste draadbericht bleek mij, dat ik over een dag of tien het betrekkelijke mailrapport kan ontvangen; ik reken er op ook te dien aanzien bij de begroting voor 1907 voorstellen te zullen doen... Ik maak uit hetgeen U mij schrijft nu reeds op, dat volgens het vrij algemeen oordeel de oplossing te zoeken is in de richting van *desa*onderwijs, waarin het meest primitieve schoolonderwijs met Maleisch (c.q. Javaansch) als voermiddel en eenvoudig ambachtsonderwijs in verband met de grondstoffen en werktuigen in de streek in gebruik, gegeven wordt.”

„Welnu tegen een dergelijke oplossing heb ik allerm minst bezwaren, en ik hoop dat wij de zaak van het onderwijs bij de begroting voor 1907 met kracht onder handen zullen kunnen nemen; het mag niet uitgesteld, hetgeen U met mij eens zijt, zooals ik uit uw telegram meen te mogen afleiden, daar de uitbreiding der scholen *dringend* noodig werd genoemd...”

De nieuwe directeur van onderwijs Mr. Pott, die eertijds gedurende zijn diensttijd in Kedoe wel het een en ander had hooren verluiden over den zeer primitieven aard van het onderwijs op de dorpsschooltjes De Bruyn Pince, was voor de plannen met de nieuwe desaschooltjes alles behalve geestdriftig gestemd. Ook de inspecteurs van onderwijs en andere deskundigen trokken een bedenkelijk gezicht. Toen eenige maanden later de minister zijn voldoening te kennen gaf over de goed geformuleerde voorstellen van Mr. Pott schreef Van Heutsz over dit wantrouwen in zijn volksschooltjes:

„Directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid. Dat deze bijzonder goed was, wist ik wel, en daarom trok ik er mij ook niets van aan, dat velen het tegendeel beweerden en *tegen* zijn benoeming tot directeur adviseerden. Hij is een superieur ambtenaar, maar heeft zich wel wat overwerkt en is daardoor bijzonder zenuwachtig geworden. Jammer dat hij vroeger niet een tijd bij het binnenlandsch bestuur heeft gediend, dan zou hij thans meer voelen voor het *desa*onderwijs, dat, in weerwil van het eenzijdig minder gunstig oordeel daarover van het gewone onderwijspersoneel, waaronder de inspecteurs van het lager onderwijs, zal blijken het *ware* en meest gewenschte onderwijs te zijn voor de Inlandsche maatschappij in het binnenland.” (Van Heutsz aan Fock, 27 September 1907).

Dit ongunstig oordeel van de zijde der „deskundigen” kon Van Heutsz’ vertrouwen in zijn desascholen niet aan het wankelen brengen. Begin 1906 gaf hij aan de directeuren van onderwijs en van binnenlandsch bestuur opdracht om over de uitvoerbaarheid van zijn denkbeeld te rapporteeren. In het kort daarop uitgebrachte verslag verklaarden beide rapporteurs de oprichting van desascholen uitvoerbaar, mits de regeering waar noodig steun verleende en een deugdelijke proefneming aan de uitvoering zou voorafgaan. Daarentegen achtten zij Van Heutsz’ denkbeeld om den dorpsschrijver of den gecommiteerde voor de desaloemboeng met het onderwijs te belasten onuitvoerbaar, en zouden dus afzonderlijke dorpsonderwijzers moeten worden benoemd.

Begin Mei 1906 werden de gewestelijke bestuurshoofden van Priangan, Cheribon, Kedoe en Kediri uitgenoodigd om bij wijze van proef de totstandkoming van desaschooltjes in hun gewest te bevorderen (schooldwang mocht niet plaats hebben, slechts langs den weg van overreding en bespreking zou de school ingang mo-

gen vinden). Reeds in 1907 waren de eerste 122 desaschooltjes in gebruik genomen, en al spoedig bleek, dat deze eigen dorpschooltjes bij een groot deel van de bevolking een zekere mate van populariteit begonnen te genieten.

Voor een belangrijk deel was dit te danken aan de omstandigheid, dat de proef plaats had onder leiding van de plaatselijke en gewestelijke ambtenaren van het binnenlandsch bestuur. Want dezen toch konden, beter dan anderen, er voor waken, dat bij de invoering steeds zooveel mogelijk rekening werd gehouden met het volkseigen en de volksgebruiken der bewoners van de verschillende gebieden.

Toen in 1908 werd besloten om definitief met de invoering van het desaonderwijs voort te gaan, was het dan ook goed gezien om een ambtenaar van het binnenlandsch bestuur, den assistent resident J. H. Ziesel, met de leiding te belasten. In voortdurend overleg met het gewestelijk bestuur en met de inspecteurs van het Inlandsch onderwijs werd het peil van het onderwijs op deze drie-jarige volksschooltjes geleidelijk opgevoerd tot dat van de drie laagste leerjaren van de Inlandsche school 2e klasse. Bovendien werden regelingen getroffen, waardoor leerlingen, die de dorpsschool hadden afgeloopen, desgewenscht nog eenige jaren vervolgonderwijs konden ontvangen. Dit vervolgonderwijs komt later nog wel ter sprake. De oorspronkelijke plannen om onder de leervakken ook eenvoudig ambachtsonderwijs op te nemen liet men, als minder doelmatig, varen.

In 1918, dus 12 jaren na de eerste proefnemingen, had het dorpsonderwijs een dusdanig peil bereikt en was de organisatie zoodanig geconsolideerd, dat deze gemeenteschooltjes onder de leiding van het departement van onderwijs konden worden gesteld. Het wantrouwen in en de smalende kritiek op de desaschooltjes veranderde geleidelijk in waardeering, en ten slotte begon men de groote beteekenis in te zien van deze reorganisatie, die bleek de oplossing te hebben gebracht van een eerst onoplosbaar geachte puzzle, namelijk een goed georganiseerd volksonderwijs op *Inheemsche basis*, waarvan de kosten plaatselijk worden gedragen, dat zich voortdurend aan de draagkracht en het ontwikkelingspeil kan aanpassen, en dat zich daardoor gunstig onderscheidt van vele systemen in andere primitieve agrarische landen.

In zijn „Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch Indië”, pg. 305, zegt Dr. I. J. Brugmans:

„Zonder overdrijving kan worden verklaard, dat daarmee (met de oprichting van de desascholen) de belangrijkste beslissing viel die in de 20e eeuw ooit ten aanzien van het onderwijs van den Inlander werd genomen. In de desaschool toch werd een onderwijstype in het leven geroepen, dat voor het eerst uitzicht

De actie op Bali in 1906, kamponghoofd verwelkomt de Nederlandsche troepen door het aanbieden van kokosnooten. — Foto Kon. Inst. voor Taal-, Land- en Volkenk. Den Haag

De actie op Bali in 1906, de dewa-agoeng van Kloengkoeng op weg om zijn onderwerping aan te bieden. — Foto Kon. Inst. voor Taal-, Land- en Volkenk. Den Haag

Dorps- (desa-) schooltje op Java. — Foto Indisch Instituut Amsterdam

Boekenauto van het in 1907 opgerichte „Bureau voor de Volkslectuur”. Dergelijke auto's bezoeken geregeld tot zelfs de diepste binnenlanden van Java en een deel der buitengewesten. — Foto Indisch Instituut Amsterdam

bood op bereiking van den idealen eindtoestand, waarbij ieder Inheemsch kind eenig onderwijs, hoe elementair ook, zal genieten. Met het bestaande stelsel was dat ondoenlijk. De Inlandsche school der tweede klasse immers, hoe eenvoudig onderwijs zij in haar drie-jarigen leergang¹⁾ ook mocht geven, was een naar verhouding duur instituut met haar betrekkelijk hoog bezoldigde leerkrachten — hoog in verhouding tot het gemiddelde inkomen van den desaman, niet ten opzichte van de genoten opleiding — en met haar van landswege opgerichte lokalen.”²⁾

In 1935 werd in ongeveer 17.000 desascholen les gegeven aan 1.6 miljoen leerlingen. Voor het geheele volksonderwijs beschikte men toen over ongeveer 19.600 desa- en vervolgscholen met ruim 1.8 miljoen leerlingen.

Reeds van den aanvang af had het Van Heutsz voor oogen gestaan, dat het Inlandsche volksonderwijs gemeentezaak moest zijn, en dat dus de desascholen in de behoeften van het eigenlijke volksonderwijs zouden moeten voorzien. Aan de te kostbare gouvernementsscholen 2e klasse — de oorspronkelijke gouvernements volksscholen — zou een meer beperkte taak moeten worden opgedragen.

In de memorie van toelichting op de begroting voor 1907 (pg. 21) had Fock het voorstel voor de oprichting van de desascholen in denzelfden geest ingeleid:

„Aangezien het gouvernements Inlandsch onderwijs ook na aanzienlijke uitbreiding, slechts aan een betrekkelijk klein deel der bevolking ten goede kan komen, (curs. van schr.) wenscht de Indische regeering proeven te nemen ter beantwoording van de vraag of niet *langs anderen weg* een algemeene voorziening in de behoefte aan onderwijs kan worden verkregen. In verband daarmede wordt een bedrag uitgetrokken van 20.000 gulden voor een proef met de oprichting van Inlandsche gemeentescholen.”

„Gedachtig aan het voorbeeld van de dorpsscholen hier te lande in ouden tijd, zal men ook in Indië gemeentelijke instellingen van dien aard in het leven roepen...”

Voor Van Heutsz beteekende het een niet geringe teleurstelling, dat Fock, terwijl hij de proef met de desascholen aldus aanbeval,³⁾ toch vasthield aan een belangrijke uitbreiding van de te

¹⁾ In 1907 had de tweede klasse school slechts drie leerjaren. Reeds spoedig daarna volgde uitbreiding met een vierde en vervolgens met een vijfde leerjaar.

²⁾ Vgl. ook Brugmans, *ibid.* pg. 299—231. B. J. Schrieke, „Het onderwijs in Nederlandsch Indië, voordracht gehouden op de 18e Koloniale Vacantiecursus voor geografen, Koloniaal Instituut Amsterdam op 29 December 1937. J. C. Lamster, „J. B. van Heutsz”, pg. 165—167.

³⁾ Zie ook zijn brief van 3 Januari 1906, pg. 110.

kostbaar gebleken gouvernementsscholen 2e klasse, en wel tot meer dan het dubbele van het bestaande aantal. Er waren 675 gouvernementsscholen en de minster vroeg er 700 nieuwe scholen 2e klasse bij, waarvan voor 1907 reeds gerekend werd op een vermeerdering met 186. Op de begrooting voor 1907 werden voor uitbreiding en verbetering aangevraagd: ¹⁾

A. 186 nieuwe scholen 2e klasse	f 583.000
Verbeteringen id. id.	„ 73.000
	f 656.000
B. Ambachtsschool voor Soerabaja	f 137.000
4e kweekschool op Java en onderwijzers voor Nederlandsch aan de kweekscholen	„ 42.000
Nederlandsche onderwijzers voor de scholen 1e klasse	„ 43.000
	f 222.000

De uitbreiding en verbeteringen ad B waren geheel in de lijn van de bestaande plannen ten aanzien van uitbreiding en vermeerdering van opleidingsinstituten in het belang van de emancipatie der Inheemsche bevolking (Vgl. hiervoor ook pg. 204 e.v.). Door het toevoegen van het Nederlandsch als leervak op de kweekscholen en op de Inlandsche scholen 1e klasse werd op praktische en redelijke wijze tegemoet gekomen aan de ook reeds door Abendanon gewenschte verbetering van het onderwijs aan kinderen van beter gesitueerden. De proef met de ambachtsschool te Soerabaja was een belangrijke stap in de richting van het ambachtsonderwijs, en ook de uitbreiding van het aantal kweekscholen was urgent. Voor dit alles was ten behoeve van het jaar 1907 2¹/₄ ton aangevraagd.

Doch het drievoudige bedrag, het leeuwenaandeel, was bestemd voor uitbreiding van de aangevochten Inlandsche scholen tweede klasse: 583.000 gulden voor 186 scholen of ruim 3100 gld. per school. De kosten, die voor de oprichting der desascholen op de begrooting drukten bedroegen nog niet een tiende gedeelte hiervan. Voor 1907 en 1908 waren deze berekend op ongeveer 214 gld. per school. ²⁾ Bovendien was men er in Indië lang niet zeker

¹⁾ Zie de „memorie van toelichting” op de begrooting voor 1907, pg. 22.

²⁾ Voor 1909 werd per desaschool 266 gld. begroot (memorie van toelichting op de begrooting voor 1909, pg. 23). In de memorie van toelichting op de begrooting voor 1910, pg. 30 werden de vaste kosten voor den lande op gemiddeld 100.— gld. per school en per jaar becijferd, d.i. rond twee miljoen voor 20.000 van deze scholen. Daarentegen berekende de directeur van onderwijs Creutzberg voor een eventuele voorziening van de geheele bevolking met Inlandsche scholen tweede klasse op 417 miljoen gulden 's jaars! (rede in den volksraad op 21 Juni 1918).

van of het inderdaad wel mogelijk zou blijken om voor de on-evenredig groote uitbreiding van 186 scholen in één jaar het personeel bij elkaar te krijgen.

Maar hoe dan ook, het voorstel kwam, wekte in de kamer algemeene geestdrift van wege de hooge cijfers, en slechts van een enkele zijde werd er een waarschuwend woord gehoord nl. van De Waal Malefijt, die vroeg of het niet beter ware een jaar te wachten tot een grooter deel van het benodigde personeel zou zijn opgeleid. Maar de enthousiaste tweede kamer had daar geen ooren naar, en de minister haalde er zijn onderwijsuitbreiding met vlag en wimpel door.

Met tegenzin had men zich in Indië bij deze overhaaste en on-voorbereide uitbreiding neergelegd.¹⁾ Doch toen Fock voor de begrooting van het volgende jaar (1908) weer met plannen voor den dag kwam voor een verdere speculatieve uitbreiding, toen achtte Ven Heutsz het noodig een poging te wagen den al te volijverigen minister wat te remmen:

„U noemt in uwen brief (van 15 April 1907) voorts eenige onderwerpen als *urgent* op, die dat slechts gedeeltelijk zijn, en voor zoover ze dat zijn, daarom wellicht nog niet in vervulling kunnen gaan...”

„b. Inlandsch onderwijs. Juist uit vele aanwezige krachten, die niet reeds bij verschillende diensttakken een emplooi vonden, zal men er in 1907 in slagen om voor 186 scholen onderwijzend personeel bij elkaar te trommelen, dat aan redelijke eischen voldoet; maar op de begrooting voor het volgende jaar is zulks *onmogelijk*, en kan in geen geval gerekend worden op meer personeel dan voor 100 scholen noodig is. Gaan knoeien met minderwaardig personeel zou allerm minst in het belang zijn van de volksontwikkeling; dergelijk personeel is hoogstens te gebruiken — althans in de eerste jaren — voor het meer eenvoudige desa-onderwijs, waarvoor 89.000 gulden op de begrooting wordt gebracht, althans is het voorstel ter zake thans bij den raad.”

„c. Chineezen onderwijs. ... Het staat of valt echter met de al of niet mogelijkheid om voor het volgende jaar 126 goede onderwijzers daarvoor uit Nederland uit te zenden, extra boven het voor Europeesch en Inlandsch onderwijs aangevraagde aantal. En krijgen de Chineezen minderwaardige stumpers, zooals sommigen der verleden jaar uitgezonden onderwijzers zijn, dan komt dit neer op mislukking der zaak; want dat zou onder de Chineezen, die scherper kijken dan menig Europeaan, groote ontevredenheid wekken. Kan slechts een *gedeelte* van het genoemde aantal onderwijzers worden uitgezonden, dan is uiteraard slechts

¹⁾ Vgl. ook hierna pg. 215 en 220.

de oprichting mogelijk van een gedeelte der voorgestelde scholen."

„d. Vermeerdering en uitbreiding der Inlandsche hoofdscholen. Dat voorstel van Mr. Pott is thans bij den raad, doch er komt nog een klein vervolg op. Het slotvoorstel van den directeur is uitbreiding met 7 scholen, maar met het oog op het benoodigde onderwijzerspersoneel (men denke b.v. aan de juristen) kan hiervan al evenmin sprake zijn en zal men zich moeten bepalen om in 1908 het aantal leerlingen op de bestaande scholen tot 100 ieder uit te breiden en nog één school op te richten. *Meer* doen is absoluut onmogelijk, dat zal U uit voorstel en adviezen blijken."

„Begrooting. De *vaste* uitgaven zetten zich in veel grootere mate en sneller uit dan de *vaste* inkomsten zijn gestegen, en zullen stijgen zoolang men in Nederland theoretische argumenten laat zegevieren boven practische inzichten van de Indische regeering (tengevolge van gebrek aan voldoende kennis van zaken en toestanden hier. — Enfin het einde zal den last dragen, al kan men ook door het sluiten van leeningen het berijden van stokpaardjes nog eenige jaren voortzetten).¹⁾ De toestand ziet er daarom dan ook alles behalve rooskleurig uit; en de redeneering in de staten generaal, dat, als men de uitgaven voor de economische ontwikkeling waarvoor tot een bedrag van 40 millioen feitelijk geleend mag worden in verband met de hulpverschaffing van Nederland in 1904, zoomede de uitgaven voor de zg. productieve werken er afrekent, er eigenlijk een overschot is, is eenvoudig een praatje voor de vaak... (schr. van Van Heutsz aan Fock 29 Mei 1907).

Met de voorgestelde beperking van de onderwijsuitbreiding ging Fock accoord, maar ook toen bleef er nog een aanzienlijke lijst over: nieuwe uitbreiding van het aantal Inlandsche scholen tweede klasse, uitbreiding van de desascholen, reorganisatie van de Inlandsche scholen eerste klasse, oprichting van een opleidingsschool voor Inlandsche rechtskundigen, ambachtsscholen in Soerabaja en Semarang, oprichting van 12 scholen voor Chinezen.

In dit alles was veel dat te prijzen viel en het is begrijpelijk, dat o.a. over het ontwerp voor de oprichting van een opleidingsschool voor Inlandsche rechtskundigen door enkele leden in de tweede kamer met zooveel warmte het woord werd gevoerd, dat de minister meende daar weinig meer aan te kunnen toevoegen (vgl. ook pg. 205). Doch het was zeker niet ten onrechte, dat

¹⁾ Het gedeelte tusschen haakjes was in den legger-brief doorgeslagen; het is echter te typeerend voor Van Heutsz' opvattingen om het geheel weg te laten.

zich daarnaast in het voorloopig verslag ook stemmen deden hooren, die tot meerdere voorzichtigheid maanden. Eenige leden merkten op:

„... Zoo zal de uitvoering van de plannen des ministers ten aanzien van het Inlandsch onderwijs de jaarlijksche uitgaven stellig met 4 millioen boven het voor 1908 uitgetrokken bedrag doen stijgen.” Tengevolge van deze en andere uitgaven achtten zij het financieel evenwicht voor de toekomst geenszins verzekerd. Men wees er op, dat de uitvoering der hervormingsplannen zoodanig behoorde te geschieden, dat de gewone uitgaven gelijken tred met de gewone inkomsten hielden, en men meende dat de minister de door hem gewenschte hervormingen wel wat snel zocht tot stand te brengen. (Voorloopig verslag begrooting 1908, pg. 14/15).

Het antwoord van Fock was niet anders dan men van hem kon verwachten: „Dat de ondergeteekende de door hem gewenschte hervormingen wel wat snel zoekt tot stand te brengen, kan hij niet toegeven. Het geldt hier hervormingen, die niet langer mogen worden uitgesteld. En de tegenwoordige financiële toestand geeft daartoe ook geen aanleiding.” (Memorie van antwoord begrooting 1908, pg. 34).

Bij de behandeling in de tweede kamer maakte ook dit jaar De Waal Malefijt weer bezwaar tegen de groote vaart waarmede de minister zijn onderwijshervorming wilde uitvoeren, omdat z.i. de opleiding van het onderwijzend personeel dit tempo niet zou kunnen bijhouden.¹⁾

Intusschen was te verwachten dat Van Heutsz zich op den duur niet zou blijven neerleggen bij een verdere onevenredig groote uitbreiding van de gouvernements volksscholen. Want naarmate de desaschooltjes slaagden bleek des te meer hoezeer de Inlandsche scholen tweede klasse voor het beoogde doel veel te kostbaar waren. Ook tegenover Idenburg, die toen gouverneur van Suriname was, had Van Heutsz in een vriendschappelijk schrijven van 7 Maart 1906 reeds zijn teleurstelling uitgesproken over Focks onderwijspolitiek: „... Hij (Fock) wil nu per sé een

¹⁾ Toen later de ontgoocheling kwam, en Van Deventer in 1911 in de eerste kamer kritiek uitoefende op de geringe voortgang van de uitbreiding der Inlandsche scholen tweede klasse, antwoordde De Waal Malefijt, die toen minister van koloniën was, wel is waar eenigszins scherp, maar zeer te recht: „Ik heb reeds als kamerlid altijd al gevreesd, dat de plannen van Mr. Fock onuitvoerbaar zouden blijken wegens onvoldoende personeel. Welnu, die twijfel is maar al te gegrond gebleken. Wanneer de geachte afgevaardigde mij achterstelt bij mijn geachten ambtsvoorganger, verwacht hij „beloven” en doen”. Na vervolgens zijn betoog met eenige cijfers te hebben gestaafd, eindigde de minister: „De regeering doet wat zij kan, zij heeft alleen dit gebrek, dat zij niet meer belooft, dan zij doen kan.” Idema, „Parlementaire geschiedenis”, pg. 266.

zeer groot bedrag op de begrooting brengen voor uitbreiding van Inlandsch onderwijs (educatie) en moet ik remmen om hieraan niet enorme sommen verspild te zien. Ik heb, natuurlijk binnen de ... (?) van 's lands financiën, niets tegen uitbreiding van het onderwijs aan Inlanders; maar het mag niet gaan, als onder den directeur ..., geheel stelselloos. Gelukkig heb ik thans een bekwamen en bezadigden directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid (Mr. Pott) en met behulp van dezen zal de uitbreiding thans naar een vast stelsel methodisch geschieden; eensdeels door uitbreiding te geven aan de zg. hoofdenscholen en van de opleidingsscholen voor Inlandsche onderwijzers, anderdeels door uitbreiding en c.q. vervorming van de lagere scholen, terwijl ik voorts het denkbeeld aan de hand deed om geleidelijk *volks*onderwijs in de desa in het leven te roepen voor rekening van de desa zelve, door dit onderwijs vast te koppelen aan het landbouwcredietwezen ..."

Toen einde December 1907 het kabinet de Meester viel en Fock dus als minister aftrad, aarzelde Van Heutsz dan ook niet langer om een poging te wagen met het Inlandsch onderwijs „over stag te gaan”. Telegrafisch richtte hij zich tot minister Heemskerk (deze beheerde ad interim het departement van koloniën) met het verzoek de Indische onderwijspolitiek opnieuw in overweging te nemen.

Tezelfder tijd droeg hij aan de directeuren van onderwijs en van binnenlandsch bestuur (onder den laatste ressorteerden toen de desascholen) op, om een onderzoek in te stellen en met spoed een verslag uit te brengen. De eerste, Mr. Pott, zou rapporteeren over den stand der uitbreiding van het Inlandsch onderwijs op het einde van 1907; de tweede over de doelmatigheid van de Inlandsche scholen 2e klasse in verband met de instelling van het instituut der desascholen.

Zooals de landvoogd verwachtte, was er van de door Fock met groote overhaasting doorgedreven uitbreiding der Inlandsche scholen 2e klasse weinig terecht gekomen. Mr. Pott rapporteerde dat het departement van burgerlijke openbare werken, dat voor de schoolgebouwen moest zorgen, geen kans had gezien om bij den bouw het door den minister gewenschte tempo ook maar bij benadering bij te houden. Dat men onder deze omstandigheden nog geen ervaring had kunnen opdoen hoe het in de praktijk zou gaan met de aanvulling van het onderwijzend personeel is duidelijk. De directeur van onderwijs kon dan ook niet anders doen dan voorstellen om per jaar op hoogstens 50 nieuwe scholen te rekenen.

Doch het verslag van den directeur van binnenlandsch bestuur deed bovendien de vraag rijzen of zelfs die 50 scholen al niet te veel waren. Deze directeur toch (S. de Graaff) was er van over-

tuigd, dat voor het volk in het algemeen, d.i. dus voor de kinderen van den gewonen desaman, wier oogmerk het zal moeten zijn om in den stand hunner ouders voort te leven, het onderwijs gegeven aan den desascholen de aangewezen opleiding moest zijn. De Inlandsche scholen tweede klasse achtte hij als *volksscholen* ongeschikt; niet alleen omdat zij te duur waren, maar ook omdat zij bij de kinderen der landbouwende bevolking te veel de neiging opwekten om een ambtelijken werkkring te zoeken. De taak van deze scholen moest z.i. dan ook beperkt blijven tot het geven van iets uitgebreider elementair onderwijs en tot de opleiding van dorpsonderwijzers.

Uiteraard kon Van Heutsz zich geheel met deze adviezen vereenigen, en richtte hij thans, 25 Juni 1908, een schrijven aan het opperbestuur, waarin hij de beginselen aangaf, volgens welke de uitbreiding van het volksonderwijs zou moeten geschieden. In een goed geargumenteed betoog zette hij uiteen dat en waarom de Inlandsche gemeentescholen in voldoende mate tegemoet konden komen aan de behoefte aan onderwijs voor het gros der bevolking van Java en Madoera, zooals landbouwers, visschers, enz.

De gouvernementsscholen tweede klasse behoefden alleen te worden bezocht door leerlingen welke zich ten doel stellen de een of andere betrekking te verkrijgen, dan wel in handel of nijverheid een bestaan te zoeken. Deze „standaardscholen” moeten dan ook beperkt blijven tot die plaatsen, waar in verband met de op te richten desascholen behoefte bestaat aan scholen voor meer uitgebreid onderwijs en tot enkele weinige centra, waar het beschavingspeil der inwoners de oprichting van een school tweede klasse noodzakelijk maakt.

Het opperbestuur verklaarde zich hiermede accoord, zoodat thans principieel de grondslag was aangegeven, waarop de verdere opbouw van het Inlandsche lager onderwijs zou plaats hebben:

- 1e) de desaschool voor de groote massa;
- 2e) de Inlandsche school eerste klasse voor de aristocratie en de meer gegoeden;
- 3e) de Inlandsche school tweede klasse voor de tusschenlaag, degenen, die zich hadden los gemaakt van het dorpsverband, en meer in contact met Westersche elementen kwamen.

Naarmate in de nu volgende jaren het aantal desascholen werd uitgebreid, deed zich meer en meer de behoefte gevoelen om aan leerlingen, die de desaschool hadden afgeloopen, de gelegenheid te openen, om desgewenscht eenig verder elementair onderwijs te volgen. In 1915 werden voor dit doel voor het eerst twee-jarige vervolgscholen gesticht.¹⁾

¹⁾ Op plaatsen met tweede klasse scholen kon dit vervolgonderwijs

Het was met deze vervolgscholen, dat tevens de eerste stap werd gezet op den weg naar een volkomen liquidatie der Inlandsche scholen tweede klasse. Geleidelijk werden deze vervormd tot twee- (soms drie-) jarige vervolgscholen.¹⁾ Bijzonder vlug is dit proces niet in zijn werk gegaan. Maar als dan in 1929 de zware wereldcrisis ook in Indië tot straffe bezuinigingsmaatregelen dwingt, worden ook de laatst overgebleven tweede klasse scholen al spoedig omgezet in desascholen (de drie laagste leerjaren) met vervolgscholen (de twee hoogste leerjaren).

Hiermede was dan de Inlandsche school tweede klasse voor goed van het tooneel verdwenen, en had Van Heutsz' gemeentelijke volksschool het geheele terrein veroverd. Wel is waar is er in enkele nevenzaken van Van Heutsz' denkbeeld afgeweken (b.v. betreffende een benoeming van den dorpsschrijver en den loemboeng-gecommitteerde tot onderwijzer), maar de kerngedachten zijn geheel tot haar recht gekomen. En al genieten nog niet *alle* Inheemsche kinderen volksonderwijs, toch begint men het groote doel — ieder Inheemsch kind minstens drie jaar volksonderwijs — te naderen, en beschikken de ruim 25.000 desa's op Java reeds over 17.000 desascholen.

Intusschen is tot nu toe het vervolgonderwijs voor een aanmerkelijk kleiner deel van de desajeugd weggelegd.

7. *Gouvernementsbedrijven, staatsspoorwegen*

Kort vóórdat Van Heutsz de landvoogdij had aanvaard, was de productie van het gouvernements Banka-tinbedrijf met sprongen achteruit gelopen, van ruim 200.000 pikol in 1900 tot nog geen 150.000 pikol in 1904. Met den financiëleen nood der schatkist voor oogen was deze tegenvaller te meer pijnlijk, nu in denzelfden tijd de tinprijzen veelbeloovend omhoog liepen. Het is dan ook begrijpelijk, dat Idenburg in zijn brief aan Van Heutsz van 24 April 1905 op eenigszins spijtigen toon schreef: „Aan Banka schijnt iets te mankeeren. Is het niet diep ellendig, dat we prachtige tinprijzen hebben, genoeg tin in den grond, en dat er niet voldoende geproduceerd kan worden omdat men kibbelt met het werkvolk. Billiton heeft niet dergelijke klachten.”

Inderdaad „aan Banka mankeerde iets”: de werving van de Chineesche mijnwerkers deugde niet, het werkvolk verliep, ten deele wegens ziekte (vooral beri-beri), ten deele wegens ontevredenheid over de betaling, de voeding, de regeling van de terugreis naar China, enz. De technische hulpmiddelen waren ver-

uiteraard in de twee hoogste leerjaren dier scholen worden genoten.

¹⁾ Van 1921—1926 heeft Fock als gouverneur generaal deze omvorming krachtig bevorderd. (Vgl. pg. 220).

ouderd. En de leiding, die in dit alles verbetering zou moeten brengen, faalde; zag geen kans om dit ingedommeld bedrijf weer tot nieuw leven op te wekken. De genomen maatregelen waren onvoldoende, soms ondoelmatig.

Ten slotte zag Van Heutsz zich genoodzaakt persoonlijk in te grijpen, en den resident, tevens superintendent van het Banka-tinbedrijf, te vervangen (zie pg. 92, 95 en 96).

Behalve aan Fock, had hij ook aan Idenburg, toen nog gouverneur van Suriname, een en ander over den gang van zaken in Banka meegedeeld (schrijven van 7 Maart 1906):

„De ingewikkelde Banka-zaak komt gelukkig ook tot oplossing. Voorshands heb ik verschillende verbeteringen aangebracht, waardoor het bedrijf opnieuw verzekerd is, en zoowel de koelies als de mijnhoofden betere betaling erlangen, met *zekerheid* voor de werklieden, dat zij met overgespaard geld naar huis gaan, en de productie tot 200.000 pikol zal oploopen. Maar nu moet een geheel nieuw stelsel worden opgezet naar zuiver commercieele beginselen, en daarom heb ik — na met veel moeite, tegen den raad van Indië in, den zwakken resident gepensionneerd te hebben — den meest doortastenden assistent resident der buitenbezittingen, tevens een man met goed verstand, tot resident benoemd, niettegenstaande hij no. 35 op de ranglijst stond.”

Inderdaad was er reeds na enkele maanden een andere geest in Banka merkbaar; en een half jaar later (schrijven van 9 September 1906) kon Van Heutsz aan Fock melden, dat men het tinbedrijf weer geheel onder de knie had:

„Uit mijn antwoord op uw telegram hebt U gezien, dat ik in mijn brief van 16 Juni de kostenverhooging voor Banka nog ruim 100.000 gld. te laag schatte; dat geschiedde aan de hand van het rapport De Jongh. Het gaat intusschen in Banka naar wensch en bij slot van rekening zal de berekende hoeveelheid van 190.000 picol wel overschreden worden. Wij leggen dan echter desnoods maar de voorraad op, die dan o.m. benut kan worden om te beleenen bij de Javasche Bank, en verkocht als er behoefte aan geld is of hoge prijzen te maken zijn.”

„Ondertusschen werkt de resident Coenen voort aan de samenstelling van een nieuw stelsel, dat veel tijd en bedachtzaam overleg kost. U wordt geregeld op de hoogte van den stand van zaken gehouden.”

Aldus gelukte het aan den resident Coenen om binnen zeer korten tijd het tinbedrijf weer naar eisch op gang te brengen. Bovendien werd aan de hand van adviezen van mannen als Mr. Pott (zie pg. 111) en den kundigen ingenieur De Jongh de grondslag gelegd voor een degelijk commercieel beheer en een moderne technische exploitatie. De koeliewerving, die in 1904 en 1905 beneden de 900 Chineesche mijnwerkers was gebleven, steeg in

1905/1906 weer tot boven de 2800 (memorie van toelichting begroting 1907, pg. 24); en de productie van het Banka-tin liep in de jaren 1900—1910 geleidelijk op van 145.000 tot 270.000 pikol 's jaars. En in de jaren 1908 en 1909 werden bedragen van 336.000 tot 392.000 gulden ter beschikking gesteld voor het nemen van proeven voor de invoering eener machinale werkwijze met excavateurs en baggervartaalgen. De voldoening gevende resultaten, welke met deze werkmethode werden bereikt, zijn thans algemeen bekend.

Intusschen was Banka niet het eenige gouvernementsbedrijf, waar Van Heutsz zich genoodzaakt zag persoonlijk in te grijpen: „Er zijn” schreef hij op 5 Februari 1906 aan Fock, „twee bedrijven, die nog slecht marcheeren, nl. het *kolenbedrijf* en het *zoutbrikettenbedrijf*. In het kolenbedrijf had ik dezer dagen gelegenheid tot ingrijpen en kon aantonen, dat de heeren ingenieurs tot dusverre weinig begrip van *exploitatie* hadden. Een kwestie tusschen Sabang en Sawahloentoe gaf daartoe aanleiding en de wn. chef kwam gisteren zijn schuld bekennen en excuus aanbieden. Thans bleek dat n.b. op de afscheephaven te Padang slechts een bergruimte was voor 5500 ton boven de kolenstort. Er kwam nu ter elfder ure een voorstel voor den bouw van nog een pakhuis van 5000 ton, dat liefst 187.000 gulden moest kosten. In heb dit *morsen* genoemd en gezegd, dat dat pakhuis minstens de dubbele afmeting moest hebben. Een kolenafscheepplaats als Emmahaven, die niet beschikt over een voorraad kolen aldaar van minstens 20.000 ton zal nooit naar eisch den handel kunnen bedienen. Ik hoop U spoedig voorstellen te kunnen doen, die ook geld zullen kosten, maar het bedrijf dan ook in de toekomst loonend zullen maken.”

„De *verkoop* zal daarbij in handen worden gegeven van een groote handelsfirma, die de kolen „en masse” zal moeten gooien (goedkoop vervoer met eigen of gecharterde schepen over zee) op de drie havens — Sabang, Singapore en Batavia — en verkoopen tegen scherp concurreerende prijzen; het eerste jaar zeker — misschien zelfs langer — tegen verlies.”

De moeilijkheden met het zoutbrikettenbedrijf waren in hoofdzaak een gevolg van onjuiste ramingen der kosten van de invoering van dit bedrijf. In 1899 was, ten behoeve van het gouvernementszoutmonopolie, te Kalianget (Madoera) een fabriek voor het persen van briketten gebouwd. Eenige jaren later werd besloten de bestaande fabriek uit te breiden en er nog twee andere bij te bouwen (te Mangoenan en Krampon). Deze bouw, eerst geraamd op ongeveer 550.000 gulden, later op 600.000, bleek ten slotte 1.270.000 gulden te kosten. Deze en andere geflatteerde ramingen en een minder doelmatige organisatie van enkele onderdeelen van dit bedrijf gaven aanleiding tot groote tegenvallers bij de uit-

komsten. Ook hier werd ingegrepen en het bedrijf reëler en doelmatiger georganiseerd.

Reeds gedurende eenige jaren hadden de gouvernementsbedrijven een meer dan gewone belangstelling gehad van het opperbestuur en den landvoogd. De invoering van de commercieele boekhouding voor deze bedrijven was in voorbereiding,¹⁾ en uit de zoo juist aangehaalde brieffragmenten blijkt voldoende, welk een overwegend belang Van Heutsz persoonlijk in een doelmatig en deskundig beheer dier bedrijven zag. En ook Focks initiatief liet zich in dezen niet onbetuigd. Het was reeds in een schrijven van 3 Jan. 1906 aan Van Heutsz, dat hij zijn plan voor de oprichting van een afzonderlijk departement voor de gouvernementsbedrijven (zie ook noot ²⁾) pg. 13) ter sprake bracht:

„Over Banka schrijvend, komen mij van zelf ook de andere bedrijven in de gedachten, Ombiliënkolen, zoutbrikettenfabrikage. Ik heb nu Dr. Bos opgedragen de kwestie der boekhouding te bestudeeren, en ik zou wenschen, dat aan het hoofd der bedrijven meer commercieele, meer zaakkundige mannen konden worden geplaatst. En ik vraag mij af, of voor de betere samenwerking een afzonderlijk departement misschien gewenscht is. Ook dit besprak ik met Van Rees.²⁾”

Twee maanden later, in een schrijven van 13 Maart 1906, liet hij er op volgen: „Van Rees was met het denkbeeld van een nieuw departement zeer ingenomen, ik hoop, dat U U er ook mede kunt vereenigen.”

Uiteraard had Van Heutsz dadelijk het groote belang van dit „gelukkig denkbeeld”³⁾ van den minister ingezien. 1 April gaf hij Fock kennis van zijn onderhoud met de directeuren van burgerlijke openbare werken en van onderwijs, eeredienst en nijverheid, welke hij beiden van de mogelijkheid en de wenschelijkheid der oprichting van het voorgestelde departement overtuigde, en 16 Juni d.a.v. kon hij reeds berichten, dat het ontwerp bij den raad van Indië voor advies in behandeling was, doch dat de invoering der nieuwe regeling geleidelijk zou moeten plaats vinden: „Als alles geregeld van stapel wil loopen, kan er onmogelijk dadelijk alles bijkomen hetgeen U verlangt, wèl geleidelijk al naar gelang de voorbereidende maatregelen tot den overgang zijn ge-

¹⁾ Vgl. pg. 11 en 14. Ook de tweede kamer toonde haar belangstelling, en in de memorie van antwoord van de begroting van 1906 (pg. 36) moest de minister eenige leden, die meenden dat de invoering eener commercieele boekhouding een eenvoudige zaak was, die men in korten tijd tot stand kon brengen, tot meer geduld manen.

²⁾ Zie pg. 78.

³⁾ Een „gelukkig denkbeeld” noemde Van Heutsz de oprichting van het nieuwe departement in zijn brief aan Fock van 9 September 1906.

troffen. Aan de uitvoering toch zit zóóveel vast, dat het op een warboel zou uitloopen als dadelijk al het gewenschte werd overgebracht. Vooral de marine verzet zich tegen overgang bij dat departement van de afdeeling scheepvaart en natuurlijk eventueel nog meer tegen overgang daarbij van het marine-etablisement; en zoo ontraadt de directeur van burgerlijke openbare werken den overgang van de S.S., ofschoon ook deze er ten slotte bij *moeten* komen...

Nog hetzelfde jaar deed de minister in de memorie van toelichting (pg. 16) op de begroting voor 1907 een voorloopige mededeeling over zijn plannen: „Ten einde te geraken tot eene intensiever en op commercieele leest geschoeide exploitatie van de gouvernementsbedrijven in Nederlandsch Indië, is de ondergeteekende met den gouverneur generaal in overleg getreden en tot overeenstemming gekomen in zake de oprichting van een nieuw departement van algemeen bestuur, waaronder die bedrijven zullen ressorteeren.”

„De meeste aanbeveling verdient het de tinmijnen op Banka; de Ombiliënkolenvelden en ook overigens het mijnwezen; het zoutmonopolie; de opiumregie; den post- en telegraafdienst en de postspaarbank; de landsdrukkerij; zoomede de aanrakingen met de kamers van koophandel te brengen onder één departement van gouvernementsbedrijven.”

„De spoor- en tramwegen en het stoomwezen zullen vermoedelijk ook naar het nieuwe departement worden overgebracht, maar het is nog onzeker, of dit aanstonds bij de oprichting van het nieuwe departement zal kunnen geschieden, dan wel eerst later daartoe zal kunnen worden overgegaan.”¹⁾

Ook van uit de tweede kamer klonken toen slechts woorden van instemming met Focks denkbeeld. Doch toen in 1907 het wetsontwerp in de kamers in behandeling zou komen was daar de wind intusschen weer gedraaid:

„Het ontwerp voor het departement van gouvernementsbedrijven is gereed voor openbare behandeling in de kamers,” schreef Fock in zijn brief van 25 Mei 1907; en het is te begrijpen, dat hij niet zonder ontstemming er op liet volgen: „Bij de begroting vond men het mooi, maar in het voorloopig verslag heeft men nu weer honderd bezwaren.”

„Dat men in het voorloopig verslag weer vele bezwaren heeft gemaakt,” antwoordde Van Heutsz op 15 Juli d.a.v., „heb ik gelezen, maar was te verwachten. Wanneer maken Nederlanders géén bezwaren?”

Toen dan ook in begin Juni de mondelinge behandeling van

¹⁾ De spoor- en tramwegen werden in 1909 naar het departement van gouvernementsbedrijven overgebracht.

het wetsvoorstel in de tweede kamer aan de beurt kwam, gingen er stemmen op, waaronder niet het minst die van De Waal Malefijt, die zich krachtig tegen de oprichting van het nieuwe departement verzetten. Edoch, de minister zorgde voor een verrassende wending, en las voor hoe bij de jongste begroting De Waal Malefijt... zijn instemming met het nieuwe departement had betuigd? Na deze beschamende demonstratie van lichtvaardige kritiek over een belangrijk voorstel werd het wetsontwerp verder zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Met dat al was het aan de ingedommelde bureaucratie ontgaan, dat wij in Indië ook op ander gebied: post en telegrafie, spoorwegen, verkeer te land en te water, niet in alle opzichten met den tijd waren meegegaan. Ook daar werd thans, tezelfder tijd als bij het tin- en het kolenbedrijf, tot verhoogde activiteit aanzet. Reeds in 1906 volgden voorstellen van het Indische gouvernement aan het opperbestuur, die hoofdzakelijk ten doel hadden om achterlijke toestanden, die remmend op de economische ontwikkeling van het land werkten, te verbeteren of op te heffen. In zijn brief van 11 October 1906 vraagt Van Heutsz de bijzondere belangstelling van den minister voor deze plannen:

„... en blijkt uit al die stukken, dat ik den meest radicalen en ingrijpenden weg ter verbetering van de toestanden voorsta. Ik beveel dit alles in uw bijzondere aandacht aan.”

„a) De surtaxes op het brievenport moeten m.i. geheel worden afgeschaft; m.i. brengt het Nederlandsche belang, onzen naam in den vreemde, mede dat wij up to date in het groote concert mede zingen en niet opzien tegen geldelijk verlies (winstderving) al compenseert dit verlies zich zelfs niet spoedig door grooter brievenvervoer.”

„b) Op grond van dezelfde overweging adviseerde ik verleden jaar tot wijziging in vrijgevingen zin van ons telegrammentarief en ben ik zelfs geneigd om over te gaan tot een radicaal verbeterd universeel tarief, zoodra onze financiën weer wat beter zullen staan.”

„c) Ook hoop ik, dat U termen zult vinden om de voorgestelde verminderde heffing van de haven- en ankeragegelden te aanvaarden, al geven wij daarmee weer ongeveer f 250.000 's jaars prijs; het *tegenwoordige* tarief is *te* nadeelig voor vreemde schepen.”

„d) Ook de door mij krachtig bepleite rechtstreeksche stoomvaartverbinding met Australië beveel ik bijzonder aan; die verbinding is noodzakelijk willen wij in de toekomst niet door de buitenlandsche mogendheden schouderophalend worden behandeld en voor niet vol worden aangezien. Ik sta verbaasd over de negatieve Indische adviezen ter zake.”

„d) Ook acht ik een proef met *nachttreinen* bepaald gewenscht, al geeft dit verder een verhoogde jaarlijksche uitgave van f 250.000. Wij moeten met den tijd mede, vooral nu tegenwoordig vele vreemdelingen onze koloniën bezoeken; en de maildienst tusschen Batavia en de beide andere hoofdplaatsen is thans te langzaam.”

„e) Voorts is noodzakelijk de voorgestelde verbeterde indeeling en positieregeling van het personeel der S.S., al kost deze wijziging ook ongeveer f 200.000 's jaars meer dan thans.”

„Dit alles tezamen genomen, krijgt men voorshands aan winstderving en verhoogde uitgaven een verschil met thans van ongeveer 12 ton 's jaars ten nadeele van de schatkist, hetgeen gevoegd bij de andere voor de eerstvolgende jaren noodige vaste uitgavenvermeerdering, de begrooting zeker weer met 3 à 3½ miljoen bezwaren zal. Ook de nieuw voor te stellen bestuursregelingen voor Timor en Nieuw Guinea zullen in de eerste jaren geld eischen, zonder dat daartegenover flinke inkomsten voor den lande zullen staan.”

„Maar als U al de nieuwe belastingregelingen ten opzichte van de buitenbezittingen er weet door te krijgen; in de bovengenoemde verbeteringen in de communicatie te land en ter zee medegaat; instemt met een flinke leening voor aanleg van spoorwegen, eerst op Sumatra, daarna in Celebes, en met de verbetering van de spoorwegtoestanden... op Java door aanleg van enkele lijnen en naasting van andere; en ten slotte weerstand weet te bieden aan het onzaakkundig, zg. ethisch, gewauwel over hulpverschaffing à fond perdu aan Java, maar deze op verschillend gebied alleen verleend wordt op economisch juiste basis, dan zal zonder eenigen twijfel geheel Indië snel vooruitgaan en algemeen zeer welvarend worden.”

De ingediende voorstellen openden den weg tot belangrijke verbeteringen. In hetzelfde jaar nog werd met subsidie van de regeering door de Koninklijke Paketvaart Maatschappij een Java-Australië-lijn ingesteld, die een maandelijksche dienst onderhield van de Java-havens en Makassar naar Brisbane, Sydney, Melbourne en terug. Ook de Stoomvaart Maatschappij Nederland en de Rotterdamsche Lloyd richtten in 1906 gezamenlijk een nieuwe lijn op, de Java-Bengalen-lijn, met een maandelijksche vrachtverbinding tusschen Java, Rangoen (rijst) en Calcutta (Java-suiker).

Te zelfder tijd had het havenwezen de aandacht. Bij het meeren deel der zeehavens, zelfs die van de belangrijke handelsstad Soerabaja, bestond geen goed geoutilleerde verbinding tusschen wal en zeeschip en moest het lossen en laden der schepen nog steeds met behulp van lichters geschieden. De correspondentie

tusschen minister en landvoogd over plannen voor het aanleggen van een aan de eischen des tijds voldoende zeehaven voor Soerabaja gaf aanleiding tot eenige voorstellen voor de verbetering van het Westgat en de Kali Mas.

Dit initiatief gaf tevens den stoot tot de benoeming in 1911 van de commissie Prof. Dr. J. Kraus en Ir. G. J. de Jongh voor een algemeen onderzoek naar de Indische havenstoestanen. Voor Soerabaja bracht het ontwerp dier commissie, dat in 1911 werd aangenomen, en later geheel volgens de plannen werd uitgevoerd, de definitieve oplossing. Hierdoor kreeg Soerabaja een 80 HA. groot haven-bassin met ruime kaden voor schepen tot en met 9, 10 en 12 meter diepgang, elektrische kranen en drijvende dokken van 14.000, 3.500 en 1.400 ton lichtvermogen.

Ook de haven van Tandjoeng Priok werd op advies van de commissie Kraus-De Jongh met een tweede binnenhaven uitgebreid: 1000 meter lang, 150 meter breed, en voor schepen tot en met 40 voet diepgang. Deze tweede binnenhaven was in 1917 voltooid.

De havenwerken van Makassar, die door de koraaleilanden voor de kust eenigszins beschut lagen, werden nog onder Van Heutsz' bewind uitgebreid met een schroefpaalsteiger van 500 meter lengte voor schepen tot en met 7½ meter diepgang. Op advies van de commissie Kraus-De Jongh werden deze havenwerken uitgebreid met een kademuur van 1340 meter lengte voor schepen tot en met 9 à 10 meter diepgang. De golfbreker voor deze in 1918 voltooide kademuur kwam in 1921 gereed.

Voor het verkeer te land had de reorganisatie van de staats-spoorwegen een baanbrekende beteekenis. Toen Van Heutsz aan het bewind kwam kleefden er aan de organisatie van den dienst tal van gebreken. Tusschen opneming, aanleg en exploitatie bestond geen behoorlijk verband; het personeel van opneming en aanleg was slechts in tijdelijken dienst, en had van de exploitatie zelf te weinig begrip; en overigens liet over het algemeen de vak-kennis van het personeel — de goeden niet te na gesproken — te wenschen over.

Ook de organisatie van de centrale leiding bij beheer en exploitatie gaf moeilijkheden. Uiteraard werd het wenschelijk geacht om de afzonderlijke exploitatiekringen der Ooster- en Westerlijnen van Java in één hand te brengen; vooral na de totstand-koming van de stamlijn Batavia-Soerabaja. Doch men zag daar nog geen kans toe, en typeerend voor den toestand is hetgeen de minister een paar jaar later nog opmerkte in de memorie van toelichting op de begroting 1909, pg. 27: Ook toen kon men nog steeds niet overgaan tot een concentratie van de Ooster- en de Westerlijnen tot één enkele exploitatie, aangezien „niet be-

schikt kon worden over personeel, dat in staat was om de ruimere bevoegdheid en de grootere zelfstandigheid te dragen, die bij de doorvoering van den maatregel aan een deel hunner gegeven zou moeten worden."

Deze toestand was voor een groot deel een gevolg van bedenkelijke fouten, die men bij een reorganisatie van den dienst in 1888 had gemaakt. Vóór dien tijd toch ressorteerden de staatsspoorwegen onder het departement van burgerlijke openbare werken als een afzonderlijken dienst, welks chef een bijna volledige vrijheid van handelen had. In 1888 echter werden de staatsspoorwegen — voornamelijk om redenen van bezuiniging en bureaucratie — als afzonderlijke dienst opgeheven, en de positie van den hoofdinspecteur practisch teruggebracht tot die van een bureauchef van den directeur van B.O.W.

Het is niet de bedoeling in den breede uit te weiden over de fouten van deze ondoelmatige reorganisatie. Voldoende zij het te weten, dat de gevolgen niet uitbleven, de verdere gang van zaken tot steeds meer klachten aanleiding gaf, en de regeering zich ten slotte genoodzaakt zag om in te grijpen. In 1898 droeg zij aan den directeur van B.O.W. op voorstellen in te dienen voor het aanbrengen van verbeteringen in de regelingen van 1888. Voorshands was het gevolg van deze aanschrijving slechts een jaren lang geschrijf, geadviseer, geconfereer en geharrewar zonder dat eenig merkbaar resultaat kon worden bereikt. Ten slotte was het ook bij deze aangelegenheid weer Van Heutsz, die 8 jaren later bij gouvernementsbesluit van 25 September 1906 den knoop doorhakte:

De staatsspoorwegen werden als een afzonderlijke dienst in eere hersteld; aan den hoofdinspecteur werden weer als van ouds zeer ruime bevoegdheden toegekend; en de slappe, administratieve, ten deele ondeskundige leiding van de laatste decennia, moest weer plaats maken voor het oude krachtige bewind van bekwame deskundige spoorwegingenieurs.¹⁾ Thans werden de handen aan den ploeg geslagen om een algeheele reorganisatie van den dienst voor te bereiden, waarmede dan ook in 1909 een begin kon worden gemaakt. Het geschikt zijnde tijdelijke personeel werd in vasten dienst genomen, de positie van het personeel werd verbeterd, en voor den geheelen dienst werd één staat van bezoldiging ingevoerd. Door deze maatregelen en door de invoering van examens en van mogelijke promotie bij keuze werd bereikt dat de vakkennis en het gehalte van het personeel op het vereischte peil kwamen.

Tengevolge van deze maatregelen werd er spoedig een geheel

¹⁾ De staatsspoorwegen bleven toen echter nog een onderdeel uitmaken van het departement van burgerlijke openbare werken. In 1909 gingen zij over naar het departement van gouvernementsbedrijven.

andere geest over den dienst der staatsspoorwegen vaardig; en reeds weinige jaren later bleek het personeel in staat om onder doelmatige leiding de staatsspoorwegen op te bouwen tot een goed geoutilleerd, en voorbeeldig beheerd vervoers- en verkeerbedrijf. En toen zich tezelfder tijd de merkwaardige economische ontwikkeling inzette, die Van Heutsz o.a. in het zoo juist aangehaalde schrijven had voorspeld, en deze ontwikkeling gepaard ging met een tot nu toe ongekenen opbloei van nijverheid, handel en verkeer, toen bleken de staatsspoorwegen, zelfs in de moeilijkste en kritiekste momenten van den overgangstijd, volkomen tegen hun nieuwe en zware taak te zijn opgewassen.

Naast deze algemeene, op de toekomst gerichte reorganisatie had Van Heutsz' persoonlijke bemoeienis zich niet alleen beperkt tot de hier boven reeds genoemde verbetering van de dienstleiding in 1906, doch ook tal van andere verbeteringen doen invoeren: o.a. in 1906 de instelling van den dienst met expresse-treinen, en in 1909 met postrijtuigen.

In zijn streven om nachttreinen te laten loopen, ten einde reeds dadelijk een ééndagverbinding Batavia-Soerabaja tot stand te brengen, slaagde hij echter niet. In verhouding tot de andere exploitatiekosten zouden die voor de nachttreinen onevenredig hoog worden, en bleven deze voorloopig tot de vrome wenschen behooren.¹⁾

Thans bleef slechts de andere oplossing over: kortere verbinding en grootere snelheid. Daarvoor was het noodig, dat het lange bergtraject in West Java met zijn groote hellingen en grillige bochten of geheel uitgeschakeld of zooveel mogelijk bekort zou worden.

Dit bergtraject van de oorspronkelijke stamlijn (via Buitenzorg-Soekaboemi) was door den aanleg van de nieuwe lijn Krawang-Padalarang wel iets verkort en verbeterd geworden, maar nog geenszins voldoende; en Van Heutsz was met dit laatste lijntje dan ook niet bijster ingenomen: „De lijn Krawang-Padalarang was fout” schreef hij 6 April 1907, een jaar na de totstandkoming, aan Fock, „...had moeten zijn Krawang-Kadipaten-Bandjar.” Inderdaad zou reeds toen door een verbinding Krawang-Kadipaten-Bandjar de geheele stamlijn, met uitzondering van een kort bergtraject bewesten den G. Tjaramé, geheel door vlak terrein hebben geloopt. (zie de schets van pg. 131).

Doch... voor een dergelijke oplossing was het op dat oogenblik weer te laat geworden. Van Heutsz' toenmalige plannen reikten reeds verder: Een nieuwe lijn Tjikampek-Cheribon,

¹⁾ Eerst 30 jaren later, in 1936, werden op de stamlijn nachttreinen ingevoerd.

waardoor reeds dadelijk een verbinding langs de kuststrook geheel door vlak terrein tusschen Batavia en Semarang tot stand kon worden gebracht; gevolgd door een lijn van Cheribon via Boemiajoe naar Kroja aan de oorspronkelijke stamlijn. Behalve een enkel traject bergspoor bewesten den G. Slamet van 75 kilometer lengte, zou hierdoor de geheele stamlijn door vlak terrein loopen en 57 kilometer korter worden.¹⁾ In 1909 werd besloten tot den aanleg van het eerste traject tot Cheribon, en in 1912 tot het tweede gedeelte tot Kroja.

Maar voldaan was Van Heutsz nog bij lange niet; aan zijn persoonlijke bemoeienissen is het te danken, dat de onhoudbare spoorwegtoestanden te Batavia en te Tandjoeng Priok onder de oogen werden gezien en tot een goed einde werden gebracht:

„Ook de voorgestelde verbeteringen (der spoorwegtoestanden te Batavia) zijn bepaald noodig. Ik hoop dat men in staat zal zijn de cijfers te leveren, die U noodig acht om het voorstel bij de kamer in te dienen. Zooals thans de toestand is zijn wij eenvoudig belachelijk om onze achterlijkheid in de oogen van alle vreemdelingen, die Java bezoeken.”

„Verplaatsing station Priok. Ook dit is noodzakelijk, de haven van Priok heeft uitbreiding noodig, maar als de verplaatsing van het station moet wachten op het gereed komen van die uitbreidingsvoorstellen, dan kan het nog lang duren alvorens er iets van komt. Ik hoop dat B.O.W. in staat zal zijn de noodzakelijkheid der verplaatsing van het station afzonderlijk aan te toonen.” (schrijven van Van Heutsz aan Fock van 27 September 1907).

Daarnaast komen in zijn briefwisseling met Fock de plannen voor den spoorwegaanleg in Sumatra herhaaldelijk ter sprake. In zijn schrijven van 16 Juni 1906 had hij reeds aanbevolen om, indien Indië zou kunnen leenen, het door hem gedachte Sumatra-spoorwegnet door den staat te doen aanleggen; in de eerste plaats een verbinding van het Midden Sumatra-net (Sumatra's Westkust) met dat van Noord Sumatra (Sumatra's Oostkust en Atjeh); en vervolgens met Zuid Sumatra tot Teloekbetoeng en Palembang. M.a.w. zou dit dus een stamlijn worden, die de geheele lengte van Sumatra zou doorsnijden van Teloekbetoeng in het Zuiden tot Koetaradja in het Noorden, en die dus tevens Padang op de Westkust en Medan op de Oostkust onderling zou verbinden.

Uit een officieus schrijven van Van Heutsz aan den directeur van burgerlijke openbare werken van 10 October 1906 blijken Van Heutsz' plannen ten aanzien van den aanleg van de lijn Padang-Medan, die hij het meest urgent en het belangrijkste achtte:

¹⁾ Vgl. ook „De Indische Gids” 1907, pg. 1088.

DE STAMLIJN DER JAVA-SPOORWEGEN

Schaal van 300 Kilometers

100 50 0 100 200 300 K.M.

- Stamlijn Batavia-Soerabaja en enkele zijlijnen in 1899.
- Bergspoor Krawang-Tjikampek-Padalarang aangelegd ter verbetering van de stamlijn en in 1906 gereed gekomen.
- Schetsmatig traject grootendeels in vlak terrein, dat Van Heutsz in de plaats van het bergspoor Krawang-Tjikampek-Padalarang doelmatiger zou hebben geacht.
- Verkorting en verbetering der stamlijn, welke in de jaren 1909-1917 tot stand kwam.
- Spoor- en tramwegverbinding Batavia-Soerabaja "langs de Noord", via Cheribon-Semarang-Goendik, welke in 1912 gereed kwam.
- Berg- en heuvelkand.

„Zeer geachte Heer Melchior, Naar aanleiding van het door mij in algemeene trekken aangegeven plan voor spoorwegaanleg in Sumatra, gaf — zooals U gelezen zult hebben — de minister van koloniën in de memorie van toelichting op de begroting voor 1907, bl. 33 te kennen: „Het ligt voorts in de bedoeling als voorbereiding van een krachtiger aanvatten van den spoorwegbouw op het eiland Sumatra, van gouvernementswege terreinopnemingen te laten verrichten en voorontwerpen te doen opmaken” Particulier schreef de minister mij: „De spoorwegaanleg op de Buitenbezittingen zal krachtig moeten worden aangevat, ik ben te dien opzichte geheel van uwe meening . . .”

„Een opname van de lijn op Sumatra van West naar Oost (Padang-Medan) schijnt mij het eerst en het meest aanbeveling te verdienen, en ik denk hierbij *natuurlijk niet* aan de kolen, want daarvoor verwacht ik er vooralsnog niet veel van.¹⁾ Voor de Soebanglijn zal ik vermoedelijk hier een commissie van deskundigen hooren.” (zie de schets van pg. 133).

„Zooals U weet zal naar mijn oordeel, bij onderzoek blijken dat de bedoelde verbinding van *West* naar *Oost* door de meest vruchtbare en tamelijk bevolkte streek *ongeveer* zal moeten loopen van Fort de Kock of Pajakoemboh via de L Kota, het zuidelijk deel van de Rokan-streek, Padang Lawas naar de Batak-hoogvlakte, Noord van het Toba-meer, en van hier door een deel van Batoebahra en Padangbedagai naar Tebingtinggi in aansluiting aan de Deli-spoor.”

„Aangezien met het oog op het bovenstaande deze opname reeds vrij spoedig ter hand zal zijn te nemen, schijnt het mij, ten einde zoo groot mogelijke zekerheid te hebben dat de zaak dadelijk flink en rationeel wordt aangepakt, zeer gewenscht, dat het geheele spoorwegwezen op Sumatra zoo spoedig mogelijk komt onder dezelfde algemeene leiding als thans de spoorwegen op Java staan, nl. onder die van den hoofdinspecteur van uw departement.”²⁾

„Natuurlijk zal in verband hiermede *afscheiding* noodig zijn van de *spoorweg*-exploitatie ter Westkust van Sumatra van de *mijn*-exploitatie, en kan de hoofdingenieur De Jongh dan in de positie blijven of komen, waarin de chefs van exploitatie van

¹⁾ De chef van de kolen- en spoorweg-exploitatie op Sumatra (Ombiliën-mijnen), de hoofdingenieur De Jongh, wenschte voor den afvoer der kolen naar Straat Malaka een nieuwe spoorwegverbinding naar Siak. Van Heutsz achtte dit evenwel niet urgent, en meende dat kon worden volstaan met een verkorte verbinding naar de bestaande afvoerhaven Padang door den Soebang-pas.

²⁾ De Ombiliën-mijnen en de spoorwegen ter Sumatra's Westkust ressorteerden onder het departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid, de staatsspoorwegen op Java echter onder het departement van burgerlijke openbare werken.

DE STAMLIJN VAN DE SUMATRA - SPOORWEGEN

LEGENDA
Schaal van 500 Kilometers

100 200 300 400 500 KM.

Spoor- en tramwegen ten tijde
der landvoogdij van Van Heutsz.

----- Schetsmatig traject
van het noordelijk
deel eener stamlijn,
zooals Van Heutsz het
meest doelmatig achtte
door het dichtst be-
volkte gebied van de
Bataksche hoogvlakte.
— Stamlijn ontworpen na
onderzoek en opmeting.
— Uitbreiding van het
spoor- en tramwegnet
na 1909.-

Berg- en
hoogland.

Ooster- en Westerlijnen op Java ten opzichte van den hoofding-specteur staan."

"Het zou m.i. bepaald verkeerd zijn de bovenbedoelde en andere opnamen voor aan te leggen lijnen te stellen onder leiding van den hoofdingenieur De Jongh; ik vrees dat deze zich niet los zou willen of kunnen maken van zijn stokpaardje — spoorweg-aanleg van Sawahloentoe naar de Siak-rivier in verband met kolenafvoer en kolenverkoop te Bengkalis en Singapore, waardoor wij maanden en maanden met onnoodig geschrijf zouden verliezen, dan wel het tracé in die richting per sé het beste zou blijven heeten."

"Gaarne zou ik met een enkel woord van U vernemen wat uw oordeel omtrent het bovenstaande is en of — met het oog op het beschikbare personeel — kans bestaat dat al spoedig met de opname in Sumatra wordt aangevangen."

"Mocht U het wenschelijk achten deze — en c.q. andere spoorwegaangelegenheden nog eens met mij te bespreken of door den heer Van Stipriaan (Luiscius) te doen bespreken, dan ben ik daartoe gaarne bereid, en verzoek ik eenvoudig mededeeling van datum en uur, waarop het U in verband met het vele werk gelegen komt die bespreking te houden."

De aanleg van een staatsspoorweg van Sawahloentoe naar Siak was reeds spoedig na dit schrijven van de baan. Doch met de lijn door de Soebang-pas wilde het evenmin vlotten. Het kamerlid IJzerman, de ontwerper en tevens de voormalige exploitatiechef van de bestaande lijn, waarlangs de Ombiliën-kolen via een omweg langs Padangpandjang naar Padang werden afgevoerd, was sterk tegen het plan van de Soebang-lijn gekant. Uiteraard zag Van Heutsz dan ook een gevaar voor de totstandkoming van de Soebang-lijn in de benoeming van IJzerman tot lid van de kamer-commissie, die het Indische voorstel in dezen zou onderzoeken. Hij vond het ongelukkig voor Indië, aldus schreef hij in zijn brief van 6 April 1907 aan Fock, dat eindadviezen op dergelijke voorstellen berusten bij mensen, die te lang uit Indië weg waren.

Zes maanden later, toen het rapport der commissie verscheen, bleek dat men voor de Soebang-lijn als zoodanig niet veel voelde, wel voor een kabeltransportbaan. En nogmaals wees Van Heutsz op het onlogische van een systeem, waardoor een kamercommissie onder leiding van een reeds eenige jaren geleden gepensionneerd ambtenaar, beslissende eindadviezen uitbracht over belangrijke Indische voorstellen, opgesteld door Indische ambtenaren en deskundigen, die geheel van de *momenteele* plaatselijke omstandigheden op de hoogte waren!

"Soebang-lijn. Het rapport van de commissie heeft geen ver-

heffenden indruk op mij gemaakt. Ik voel zeer weinig voor het kabelplan, dat prutswerk zal blijken te zijn. In *Holland* is nu eenmaal niet goed te beoordeelen wat in *Indië* wel en wat niet noodzakelijk is."

„Spoorwegopname Sumatra. De bewering van den heer IJzerman, dat er allerlei geld verknoeid is voor opname van lijnen, die reeds vroeger opgenomen zijn, is absoluut onjuist; een gevolg alweer van oordeelen zonder plaatselijk op de hoogte te zijn. Toen de heer IJzerman chef was van spoor- en kolen-exploitatie op Sumatra, duldde hij geen meepraten door anderen en terecht. Nu moest hij zoo verstandig zijn zijn verouderde kennis van Sumatra niet als up to date aan anderen te willen opdringen." (Van Heutsz aan Fock 27 September 1907).

Met den aanleg van de stamlijn werd in 1912 een begin gemaakt, echter niet met de noordelijke helft, doch in het Zuiden met den Zuid-Sumatra-spoorweg. 21 Jaar later, in 1933, waren 645 kilometer daarvan in exploitatie: een stamlijn van Teloeckbe-toeng (Oosthaven) over Batoeradja, Praboemoelih en Lahat naar Loeboeklinggau (aan de Soengai Klingi, een bronrivier van de Moesi). Palembang is door een zijtak Kertapati-Praboemoelih met deze lijn verbonden.

In hetzelfde jaar 1933 bereikte de felle en langdurige wereld-crisis, die reeds in 1929 was begonnen, ook in Nederlandsch Indië een dieptepunt. O.a. waren 's lands inkomsten achteruit gegaan van 848.5 miljoen gulden in 1929 tot slechts 460.6 miljoen gulden in 1933, d.w.z. in vier jaren tijds tot iets meer dan de helft. Indië's leeningsschuld was gestegen tot 1.4 milliard, en voor rente en aflossing waren 's jaars 85 tot 89 miljoen gulden noodig. — Bezuiniging werd weer het wachtwoord.

Niettegenstaande de inkomsten van den Zuid-Sumatra-spoorweg in 1933 2.2 miljoen gulden bedroegen tegen 1.6 miljoen gulden aan uitgaven, werd de verdere spoorwegaanleg hier stopgezet. Nadien is aan de verbinding met het Midden-Sumatra-net niet meer verder gewerkt. Aan de geprojecteerde verbinding van het Midden-Sumatra-spoor met Noord Sumatra (Padang-Medan) is nog niets gedaan. En de Ombiliën-kolen rijden op hun tocht naar de Emma-haven bij Padang nog steeds langs den omweg via Padangpandjang.

8. *Burgerlijke geneeskundige dienst*

Het behoeft waarlijk geen uitvloeisel van chauvisme te zijn als het noemen van den burgerlijken geneeskundigen dienst in Nederlandsch Indië ons Nederlanders met een gevoel van nationalen trots vervult. Wat deze dienst in de laatste decennia verricht heeft op het gebied van bestrijding en voorkoming van tropische

ziekten en epidemieën en van bevordering der tropisch-medische wetenschap, der tropische hygiëne en der volksgezondheid, behoort tot het beste, dat op medisch gebied in de tropen tot stand werd gebracht.

En toch is het slechts veertig jaren geleden, dat Van Heutsz, toen hij het bewind aanvaardde, een burgerlijken geneeskundigen dienst aantrof, die ternauwernood op dien naam aanspraak kon maken. De zg. ziekenzalen en hospitalen van dien civielen dienst waren in den regel primitieve steenen of houten gebouwen door de zorg van de B.O.W. rijkelijk met witkalk en (of) teer besmeerd, en dagelijks door dwangarbeiders even rijkelijk met carbol besprenkeld. In deze overigens zeer matig onderhouden gebouwen, die in vrijwel niets aan hospitalen deden denken, had de behandelende geneesheer slechts dwangarbeiders, gevangenen, prostituée's en dergelijke personen tot patiënten.

De Inheemsche bevolking, die van huis uit meer vertrouwen stelde in haar doekoens en medicijnmeesters dan in de westersche geneeskundigen, bezocht intusschen wel de polikliniek der keurig ingerichte militaire hospitalen, en liet zich daarin, onder bepaalde omstandigheden, ook wel ter behandeling opnemen. Doch de zg. hospitalen van den civielen geneeskundigen dienst schuwde zij als oorden, waarmede zij, ook in gevallen van ernstige ziekte, niets te maken wilde hebben.

Dat dit alles dringend verbetering behoefde, was al lang bekend, doch tot daden wilde het maar niet komen; totdat Van Heutsz, zonder zich te storen aan persoonlijke belangen van wien ook, en uitsluitend de belangen van de „zaak” in het oog houdende, ook bij den civielen geneeskundigen dienst „den knuppel in het hoenderhok wierp...”

„... Maar zeer noodig is een algeheele reorganisatie van den civielen geneeskundigen dienst. Ook dit is wederom een zeer omvangrijk werk, dat uiterst moeilijk is tot stand te brengen zoolang niet flink, zaakkundig en rationeel wordt meegewerkt door den chef van den (militairen) geneeskundigen dienst. Hierop nu valt niet te rekenen, omdat de chef van dien dienst bang is zijne 300.— gulden toelage per maand daarbij te verspelen...”¹⁾ (Schrijven van Van Heutsz aan Fock 1 April 1906).

Alleen op enkele hoofdplaatsen waren burger stadsgeneesheeren aangesteld; overigens werd een groot deel van den arbeid door officieren van gezondheid, tegen vergoeding van een vaste maandelijksche toelage, tegelijk met hun militaire taak, verricht. Feitelijk was hier een geheel nieuwe opbouw noodig; een „zeer omvangrijk werk” zei Van Heutsz, dat niet zoo maar, een, twee,

¹⁾ De chef van den militairen geneeskundigen dienst was tevens chef van den civielen dienst en ontving daarvoor een vaste maandelijksche toelage.

drie, uit den grond kon worden gestampt; vooral werk dus voor de toekomst. Doch dat was geen bezwaar om alvast, voor zover zulks met de beschikbare middelen mogelijk bleek, de ergste misstanden op te ruimen, in de eerste plaats in de groote kustplaatsen Batavia en Soerabaja. Ook hierbij greep Van Heutsz persoonlijk in:

„... Met de mail droeg ik den heer Dr. Eilerts de Haan voor de toekenning van de tweede periodieke verhooging voor; ik hoop dat U alles omtrent hem met aandacht zult lezen en op mijn voorstel zult ingaan. Jaren achtereen offerde deze buitengewone man al zijn particuliere praktijk op ter wille van de behandeling der gewonden te Atjèh en redde zodoende aan *velen* het leven. Zijne verdiensten ter zake zijn werkelijk buitengewoon groot, hij was in den waren zin een weldoener van den soldaat; ook voor de verbeteringen door hem aangebracht in het voedingssysteem in de militaire hospitalen, dat tevens den lande aanzienlijke besparing bezorgt, maakte hij zich bijzonder verdienstelijk; en voor een en ander zou hij onvoldoende beloond zijn als men het liet bij de bewoordingen van mijn besluit, waarmede hij van den militairen in den burgerlijken dienst overging.”

„In het belang van den stadsdienst te Batavia was die overgang zeer gewenscht en is hij daartoe ondershands aangezocht; zonder eenige bedenking te maken en zonder een enkele voorwaarde te stellen was hij dadelijk bereid om over te gaan en nu mag hij daardoor toch zeker geen schade lijden.”

„Het was een schande zooals door de doctoren P. en Q. de dienst werd opgevat, en na een maand werken door Eilerts de Haan was de roep over de groote verbeteringen al algemeen. P. gaat nu in Mei as. met pensioen en zal ik zorgen dat dan een man van grooten ijver en toewijding in diens plaats komt.”

„Te Semarang is de stadsdienst onder Dr. De Vogel in orde, maar te Soerabaja deugt het nog niet onder Dr. R., dien ik onlangs een ontevredenheidsbetuiging moest toedienen. —”

„Gaat U er echter vooral niet toe over om Dr. Eilerts de Haan een decoratie toe te kennen; te Atjèh reeds heeft hij met aandrang verzocht om daarvoor nooit in aanmerking te worden gebracht, hij is in staat om die niet te accepteren. Misschien dat hij hierover later kalmer zal denken.” (Schrijven van Van Heutsz aan Fock, 1 April 1906).

Over de groote toewijding van Dr. Eilerts de Haan voor zijn taak als militair arts te Atjèh en elders had Van Heutsz hier niets te veel gezegd. Ook zijn strijd tegen het geknoei van de hospitaaladministratie met de voeding der patienten was algemeen bekend; niet het minst door zijn publicatie „Hospitaalhyena's”¹⁾, waar-

¹⁾ Omstreeks 1900 gepubliceerd in een Indisch dagblad; schrijver meent zich te herinneren dat dit de „Java-Bode” was.

door hij er ten slotte in slaagde den stoot te geven tot zeer belangrijke verbeteringen in dezen.

Eenige maanden nadat aldus te Batavia de gang van zaken in goede banen was geleid, en althans in twee belangrijke hoofdplaatsen de leiding der reorganisatie in goede handen was gelegd (de tweede plaats was Semarang met Dr. De Vogel), volgden de eerste maatregelen voor de voorbereiding van een algemeene reorganisatie van den burgerlijken geneeskundigen dienst. Op 3 December 1906 werd voor dit doel een commissie benoemd onder voorzitterschap van den dirigeerend officier van gezondheid, luitenant kolonel Bijker. Ook Bijker was een van de vertrouwde medewerkers van Van Heutsz, en had o.a. in Atjèh en in Celebes blijken gegeven van groote toewijding, veel inzicht en werkkraft.

Tegelijk met dit optreden in het belang van de algemeene volksgezondheid, ging Van Heutsz' strijd tevens tegen misbruiken en uitwassen tengevolge van een al te vrijgevige hand bij het toekennen van vrije geneeskundige behandeling. De gratis verstrekking van medicijnen en verbandmiddelen gaf aanleiding tot een soort van handel in recepten, en namen sommige apothekers tegen vaste tarieven recepten als betaalmiddel aan voor de levering van eau-de-cologne, luxe-zeep, poederkwastjes, en soortgelijke artikelen (vgl. o.a. de nota Bogaardt, bijlage B van het voorloopig verslag begrooting 1907).

„Ik heb onlangs bepaald,” aldus Van Heutsz in zijn schrijven aan Fock van 5 Januari 1906, „dat te Batavia de vrije recepten van de civiele geneesheeren niet meer bij particuliere apothekers, maar in de gouvernementsapothek moesten worden gehaald. Dit gaf voor Batavia al dadelijk een besparing van 21.000 gulden 's jaars; een fameuse klont uit de pap van een paar apothekers. Zoo gaat het in den Oost!”

In Juni 1908 verscheen het rapport der commissie Bijker, die in de eerste plaats aanbeval een volledige scheiding van den burgerlijken en den militairen geneeskundigen dienst, en de benoeming van 3 inspecteurs en 5 adjunct-inspecteurs voor de drie op Java en Madoera in te stellen afdeelingen.

Momenteel waren er 94 ziekeninrichtingen op Java; naar westersehen maatstaf gerekend, een zeer gering aantal voor een bevolking van eenige tientallen millioenen. Indien men echter dit aantal naar een redelijke verhouding had willen uitbreiden, zou zeker een twintigvoudige vermeerdering noodig zijn geweest. Dit laatste nu was noch financieel, noch personeel bereikbaar. Tengevolge van deze en van tal van andere bezwaren werd daarom in beginsel aangenomen, dat de behandeling van zieken onder de bevolking in hoofdzaak van poliklinischen aard zou zijn.

Met inachtneming van dit beginsel zou dus de taak van den

burgerlijken geneeskundigen dienst bestaan in: de zorg voor de openbare gezondheid, voorkoming en bestrijding van epidemiën en andere ziekten, behandeling van zieken, die om de een of andere reden aanspraak hadden op vrije geneeskundige behandeling, en het verstrekken van geneeskundige hulp aan Inlandsche behoeftigen.

Voor dit doel zou in ruime mate gebruik worden gemaakt van de aan de STOVIA (School tot opleiding van Inlandsche artsen) te Batavia opgeleide Inlandsche geneeskundigen en van de in Indië opgeleide Inlandsche verplegers, verpleegsters, vaccinateurs, vroedvrouwen, laboranten, analysten, enz.

Ook tegen de ergerlijke verspilling en het misbruik maken van vrije medicijnen en verbandmiddelen werden maatregelen voorgesteld; onder meer door, zooals Van Heutsz reeds op psychologische gronden in overweging had gegeven, in bepaalde gevallen een geringe betaling te eischen, liefst de zelfkosten.¹⁾

Ter voorkoming van misverstand zij nog gezegd, dat het niet de bedoeling is, met het voorgaande den indruk te wekken, alsof er vóór dien niets in het belang van de volksgezondheid zou zijn gedaan. Want dat is geenszins het geval; en er zijn feiten te over die het tegendeel bewijzen. Om slechts enkele voorbeelden te noemen denke men aan de oprichting van de STOVIA in 1902, aan de reis naar Indië van Prof. Pekelharing en Dr. Winkler in 1886 en de instelling naar aanleiding van hun bezoek, van het burgerlijk geneeskundig laboratorium te Batavia, de oprichting van 's lands koepokinrichting in 1891, van het instituut Pasteur in 1895, van het krankzinnigengesticht te Buitenzorg in 1882, en dat te Lawang in 1902. Doch uiteindelijk waren dit alle incidenteele verbeteringen, die zonder onderling verband, tot stand kwamen.

De belangrijke en groote wending in dezen kwam echter pas door de reorganisatie van 1911, die een gevolg was van de voorstellen van de commissie Bijker. Toen eerst werd de burgerlijke geneeskundige dienst doelmatig georganiseerd, verkreeg onder een eigen leiding zijn volledige zelfstandigheid, en kon naar een vast plan stelselmatig aan den arbeid gaan.

Wel is waar beteekende deze reorganisatie van 1911 niet meer dan een eenvoudig begin, doch een begin op een degelijken grondslag en met een goed doordacht stelsel, waaraan het is te danken

¹⁾ In zijn schrijven aan Fock van 5 Januari 1906 had Van Heutsz reeds op een en ander de aandacht gevestigd. Het is trouwens een bekend verschijnsel, dat gratis verstrekking van welk artikel ook, in den regel verspilling in de hand werkt, doch dat zelfs de meest bescheiden betaling de waarde in de oogen van den ontvanger doet stijgen, en de verspilling aanmerkelijk beperkt.

dat de burgerlijke geneeskundige dienst, die bij de ambtsaanvaarding van Van Heutsz nauwelijks op den naam van gezondheidsdienst aanspraak kon maken, zich in een tijdperk van 15 à 20 jaren wist op te werken tot een der best georganiseerde en best geoutilleerde tropische gezondheidsdiensten ter wereld.

De Inlandsche artsenscholen werden uitgebreid en vermeerderd. De STOVIA te Batavia verhuisde naar een nieuw, modern ingericht gebouwencomplex op Salemba, en te Soerabaja werd de NIAS (Nederlanlsch Indische artsenschool) opgericht. In de drie groote kustplaatsen van Java, Batavia, Soerabaja en Semarang, verrezen drie groote centrale burgerlijke ziekeninrichtingen, in elk waarvan het gemiddeld aantal verpleegden in korten tijd tot 500 à 600 per dag steeg; en elders werden geleidelijk eenige honderden kleine ziekenhuizen geopend.

In 1911 begonnen met enkele stadsgeneesheeren, eenig gediplomeerd Inlandsch personeel en een 100-tal zeer primitieve zg. hospitaaltjes, waren in 1935 bij den burgerlijken geneeskundigen dienst werkzaam een 100-tal Europeesche geneesheeren, 60 officieren van gezondheid (waarnemend), 200 Inlandsche artsen, 400 Inlandsche vaccinateurs, en 800 man overig gediplomeerd personeel. In 560 ziekeninrichtingen met ruim 45.000 bedden, bedroeg het aantal verpleegdagen ongeveer 8½ miljoen per jaar.

Daarnaast ontstonden gewestelijke-, gemeentelijke- en particuliere ziekenhuizen, zendings- en missie-hospitalen en hospitalen van het leger des heils, die alle in zekeren zin aan het toezicht van den burgerlijken geneeskundigen dienst zijn onderworpen. Rekent men de medische diensten van de locale raden en van de particuliere ziekeninrichtingen mede, dan telde Indië in 1935 550 Europeesche burgerartsen, 400 Inlandsche artsen en 2300 man overig gediplomeerd personeel, 634 ziekeninrichtingen met 61.000 bedden en 14 miljoen verpleegdagen.

Algemeen bekend zijn de mooie resultaten in Indië bereikt met de bestrijding en de afdoende onderdrukking van de eertijds zoo heftige cholera-epidemiën, de bestrijding van besmettelijke buikziekten, van de malaria, van de pest en niet te vergeten de systematische behandeling met neo-salversan van de eertijds allereigen verspreide framboesia, de bestrijding van de mijnwormziekte, van de lepra, van geslachtsziekten, enz.; en ten slotte het aandeel, dat de burgerlijke geneeskundige dienst heeft gehad in de assaineeringswerken en het malaria-vrij maken van uitgestrekte gebieden, en het verbeteren van het drinkwater door den aanleg van waterleidingen.

Het geeft steeds een gevoel van voldoening, wanneer een bescheiden organisatie, maar met een goed doordachten opzet, later uitgroeit tot een dienst, waarvan resultaten als de bovenstaande kunnen worden genoemd. Destemeer stelt het teleur, als dan

blijkt welke moeite het kostte om voor de eerste pioniers, rustige harde werkers, voor den extra arbeid van het eerste moeilijke en zware reorganisatie-werk ook een extra belooning van St. Bureaucratius los te krijgen.

Toen Van Heutsz een poging deed om Dr. Bijker, die jaren lang te velde (Atjeh en Celebes) en later voor de reorganisatie van den burgerlijken geneeskundigen dienst buitengewoon verdienstelijk werk had verricht, bij keuze tot kolonel te bevorderen, antwoordde Fock (schrijven van 3 Augustus 1907) dat daarvoor geen goede gronden waren aangevoerd, en hij Van Heutsz' voorstel niet kon overnemen. Anders zou dit voor andere bekwame officieren een aanleiding kunnen zijn om uit het leger te loopen, meende Fock. (zie pg. 97).

Een even ongunstig onthaal ontmoette het zoo juist genoemde voorstel van den landvoogd om den verdienstelijken, altruïstischen en onbaatzuchtigen Dr. Eilerts de Haan bij zijn overgang naar den burgerlijken geneeskundigen dienst een tweede periodieke verhooging toe te kennen. In zijn schrijven van 15 Mei 1906 betoogde Fock, dat het al meer dan gewoon was, dat de eerste verhooging dadelijk werd toegekend, en hij tot zijn spijt onmogelijk de tweede verhooging dadelijk kon geven. Gelukkig waren de omstandigheden van dien aard, dat de landvoogd zich in dit geval niet bij de weigering van den minister behoefde neer te leggen, wat hij dan ook niet deed:

„Het is jammer” schreef hij in zijn brief van 16 Juni 1906, „dat door U de tweede verhooging (voor Eilerts de Haan) niet werd toegestaan. Zoo heb ik feitelijk dezen buitengewonen, belangeloozen man benadeeld, ofschoon ik geen beloften deed. Hij is intusschen op voordracht van den directeur tot eerstaanwezend stadsgeneesheer benoemd, en nu doet zich het zonderlinge geval voor, dat de chef het geringste traktement krijgt. Ik denk dan ook wel, dat de directeur dadelijk na ontvangst van uw brief op nieuw een voorstel zal aanhangig maken, want de stadsdienst marcheert al prachtig onder de voorbeeldige leiding van Eilerts de Haan.”

„De meening, dat het ongewoon is dat hij zijn eerste verhooging dadelijk kreeg, is niet juist; op deze verhooging had hij recht, die zou ik hem zelf niet hebben kunnen onthouden, evenmin als ik die heb kunnen onthouden aan den thans benoemden derden stadsgeneesheer, Dr. Ouwehand.” (In een particulier schrijven aan Idenburg, toen gouverneur van Suriname, van 7 Maart 1906, had Van Heutsz de opmerking gemaakt, dat de eerste brieven van minister Fock blijk gaven van een groot gebrek aan inzicht in de werking der Indische regeermachine).

Met dat al kreeg Eilerts de Haan zijn tweede verhooging.

9. Gevangeniswezen, politie

Van Heutsz' hervormingsarbeid was voor hem tevens een strijd voor de meest verschillende zaken. Wie dien volgt springt als het ware van den hak op den tak. Want deze landvoogd was steeds daar het meest actief, waar in het algemeen belang verbetering of voorziening het dringendst noodig, waar de moeilijkheden het grootst waren, of waar met de oplossing van lastige problemen het langst gewacht was; om het even of het ging om een kloppende begroting, dan wel om het verzet van onwillige vasallen, om een deugdelijke contrôle op het beheer der financiën van de landschappen in de buitenbezittingen, om algemeen volksonderwijs, om een doelmatige organisatie van den burgerlijken geneeskundigen dienst, of om een behoorlijke organisatie van het gevangeniswezen, enz.

Het gevangeniswezen had reeds jaren lang aanleiding gegeven tot ernstige kritiek; ook hierbij grieven, klachten en rapporten over wantoestanden, doch *geen* daden. Weinig doeltreffend was vooral het stelsel waarnaar de Inlandsche veroordeelden in „dwangarbeid” werden „te werk gesteld”. Zeker, er was een percentage gestraften, dat althans nuttigen arbeid verrichtte. Zij, die veroordeeld waren tot langer dan één jaar dwangarbeid konden als dragers aan de militaire expedities worden toegevoegd, of wel bij de Ombiliën-mijnen als koelies worden te werk gesteld. Doch in de groote depots te Batavia en te Soerabaja en in de plaatselijke gevangenissen waren nog vele duizenden dwangarbeiders, die daar of geheel werkeloos bleven, of door een „ten arbeidstelling aan de publieke werken voor den kost zonder loon” zoo goed en zoo kwaad mogelijk werden bezig gehouden. Dat wil zeggen, dat deze gestraften onder toezicht van een medeveroordeelde (mandoer-dwangarbeider) in groepjes van eenige tientallen langs 's heeren wegen liepen te slungelen, voor de reparaties aan den weg in kleine platte mandjes minimale hoeveelheden grind aandroegen, en op de erven van gouvernementsgebouwen, van kantoren en van ambtenaarswoningen, hun tijd zoek brachten met wieden en luieren. Zelfs kwam het voor dat dwangarbeiders in de woningen van ambtenaren in huislivrei werden gestoken, en gedurende hun straftijd als huisbediende, koetsier e.d. onder het bediendenpersoneel werden opgenomen.

Zoowel politioneel als licht en zwaar gestraften liepen in het zelfde groepje broederlijk bij elkaar, gezamenlijk gingen zij aldus naar hun „arbeid”, en gezamenlijk maakten zij hun geheime uitstapjes naar de kampoengs en waroengs op oogenblikken, dat er gewerkt moest worden.

Het is duidelijke dat op deze wijze van de als straf bedoelde tewerkstelling weinig terecht kwam, dat deze „straf” voor den

Inlander ook weinig afschrikwekkends had, en het geheele stelsel als zoodanig tot tal van misstanden en misbruiken aanleiding gaf.

Het zou te ver voeren uit te weiden over het zeer gebrekkige toezicht op de gestraften, de onmogelijkheid om ontvluchtingen te beletten, de onveiligheid in gebieden waar ontvluchte gevangenen moeilijk waren te achterhalen, en soortgelijke gevolgen van dit systeem. Voldoende zij het te weten, dat reeds kort na het aanvaarden van het bestuur door Van Heutsz een opeenvolging van maatregelen werd genomen, waardoor bij het gevangeniswezen een geheel andere toestand werd geschapen.

Merkwaardig was wel, dat voor de tewerkstelling van de dwangarbeiders *binnen* de gevangensemuren elke wettelijke grondslag ontbrak. Daarom werd dan ook in 1906 een ordonnantie uitgevaardigd, waardoor de gouverneur generaal de bevoegdheid verkreeg voor een dergelijke tewerkstelling toestemming te verleen. Bij wijze van proef was intusschen in 1906 met dezen gevangenisarbeid reeds een begin gemaakt, eerst te Semarang en vervolgens te Batavia.

Het begin was niet gemakkelijk. De wanorde en de ongebondenheid hadden te lang bestaan, dan dat hier in korten tijd een grondige verbetering tot stand zou kunnen worden gebracht. Het lijdelijk verzet van de gestraften, die thans hun gulden vrijheid kwijt raakten, berokkende de leiding veel moeilijkheden; en vele belanghebbenden, die zich beperkt zagen in een al te ruim gebruik van goedkoope en gemakkelijke werkkrachten, oefenden een onredelijke kritiek uit. Bovendien moest in korten tijd worden gezorgd voor geschikte werkplaatsen en voor vakkundig personeel voor leiding en toezicht.

Doch men hield voet bij stuk: eischte dat dwangarbeiders inderdaad werkten, en dat zij leerden begrijpen dat vlijt wordt beloond, en dat luiheid zich zelf straft: en men ging daarbij uit van het beginsel, dat de arbeid der gevangenen voor de gemeenschap op doelmatige wijze productief moest worden gemaakt, en dat het toezicht op dien arbeid verscherpt zou moeten worden.

„In hoofdzaak komt de nieuwe regeling, die men wenscht te treffen, hierop neer,” aldus de minister in de memorie van antwoord van de begroting voor 1907, pg. 57, „dat een betere en rationeelere concentratie van de dwangarbeiders aan wie niet meer dan één jaar vrijheidsstraf is opgelegd, in elk gewest afzonderlijk plaats hebbe in één groote gevangenis en hunne tewerkstelling aldaar, ... hetzij binnen de muren der gevangenis aan voor den staat productieven arbeid (o.a. voor leger- en marine-behoeften), hetzij in groote groepen aan omvangrijke buitenwerken ...”

Van de eerste resultaten bereikt in de strafgevangenis te Semarang gaf het dagblad „De Locomotief” van 16 Juni 1906 een

korte beschrijving, welke ten deele is overgenomen in „De Indische Gids” 1906 pg. 619:

„Arbeid in het dwangarbeiderskwartier te Semarang.”

„... Werden die lieden (de gestraften) daar vroeger op onvoldoende wijze buitenshuis te werk gesteld, thans is die arbeid omgezet in een dagtaak tot het vervaardigen van kleedingstukken voor de gevangenen van geheel Java, voor het leger, de Inlandsche politie, de hospitalen en den pandhuisdienst...”

„Tijdens een beschreven bezoek waren 300 Inlanders van verschillend ras en Chineezers werkzaam met 11 trapmachines, 60 handmachines en verder uit de hand met naald en draad, en schenen met eenige opgewektheid bezig, terwijl de orde voorbeeldig was. Nog een 40-tal handmachines werden verwacht om de productie nog verder te doen stijgen, die thans reeds een winst van bijna 2000.— gld. 's maands afwerpt, welke men tot 2500.— gld. hoopt op te voeren...”

Geleidelijk werden de gestraften ook in enkele andere gevangenen in kleermakerijen te werk gesteld, o.a. in Batavia en Soerabaja en in de vrouwengevangenis te Semarang; een textielfabriek met machinale weverij en bleekerij werd in de gevangenis te Cheribon geopend, en handweverijen in Meester Cornelis en in de vrouwengevangenis te Semarang. In Padang, Madioen, Malang en Soerabaja werden machinale zagerijen in de gevangenen gemonteerd met timmermanswerkplaatsen en meubelmakerijen, elders cementtegelfabrieken (in Madioen, Malang en Padang), vlechterijen van kokosmatten, schoenmakerijen en andere ambachtsbedrijven.

In 1930 hadden 50.000 gestraften 12 miljoen werkdagen, waarvan bijna 6 miljoen werkdagen aan ambachtswerk werden besteed; de netto-winst bedroeg 267.000 gulden. Doch de moreele winst, dat eenige tienduizenden gestraften 's jaars onder deskundig toezicht zijn gesteld, een ambacht leeren en aan regelmatig arbeid worden gewend, deze winst is nog van veel meer belang. Vele dwangarbeiders, die zich gedurende hun straftijd voor een of ander ambacht bekwamen, keeren daardoor onder geheel andere en gunstiger omstandigheden in de maatschappij terug dan eertijds. Bovendien worden zij gedwongen om van de premies, die zij met hun arbeid verdienen, een spaarduitje op zij te leggen, dat hun bij het verlaten van de gevangenis als zg. uitgaanskas wordt meegegeven.

Een hervormer, die aan enkele groote fouten van het gevangeniswezen in Nederlandsch Indië een einde had gemaakt, kon evenmin doof blijven voor de vele kritiek, die in den aanvang van deze eeuw herhaaldelijk werd uitgeoefend op de organisatie van de politie en op de wijze waarop zij haar taak vervulde.

Veel goeds werd daar niet van gezegd, en met reden: Van de algemeene politie was het aantal politieoppassers, dat ter beschikking stond van het plaatselijk bestuur, veel te gering in verhouding tot de uitgestrektheid der te bewaken gebieden. Bovendien werden deze menschen slecht betaald, werden ook met allerlei werk belast, dat met politiediensten niets te maken had, en hadden niet de minste opleiding voor hun politietaak genoten. Van de stadspolitie in de groote steden kon ongeveer hetzelfde worden gezegd.

De uitoefening van de politie op het platte land was toevertrouwd aan de desapolitie, in ieder dorp bestaande uit twee of meer leden van het zg. desabestuur, dat het dorpshoofd bij de uitoefening van zijn taak terzijde staat. Was deze laatste functionaris betrouwbaar, en kon hij het noodige gezag doen gelden, dan was de veiligheid in zijn gebied in den regel bevredigend. Het is intusschen voldoende bekend, dat vele dorps hoofden niet aan deze eischen voldeden.

Daarnaast bestonden nog bosch-, havenpolitie en eenige andere afzonderlijke organisaties, doch van geen van alle was het personeel vakkundig opgeleid, en in de lagere rangen waren corruptie en omkoopbaarheid een gewoon verschijnsel. Vooral berucht waren in den tijd van de opiumpacht de vele huiszoekingen naar zg. clandestiene opium en de ergerlijke vexaties door de lagere politiebeambten.

De beveiliging der bevolking tegen diefstal, inbraak en roofpartijen liet bovendien in vele streken zoowat alles te wenschen over. Op het dicht bevolkte Java gold dit o.a. voor het gebied van Krawang in het bijzonder de particuliere landerijen, de omstreken van Meester Cornelis en van Buitenzorg, het Rembangsche en enkele districten in de Vorstenlanden. Alleen een grondige reorganisatie der politie zou hier verbetering kunnen brengen.

De bestaande toestanden gaven Van Heutsz aanleiding om een opdracht te verstrekken aan Mr. Boekhoudt, raadsheer van het hoog gerechtshof, tot het instellen van een onderzoek naar den politioneelen toestand en tot het voorstellen van maatregelen ter verkrijging van een verhoogde veiligheid van persoon en goed.

Toch schijnt Van Heutsz hiermede slechts een voorbereiding te hebben bedoeld voor den arbeid zijner opvolgers, en niet voornemens te zijn geweest zelf met de reorganisatie een aanvang te maken. Althans de opdracht Boekhoudt beschouwde hij als een zaak, welke een lange voorbereiding vereischte: Toen de minister in April 1907 om inlichtingen over het onderzoek Boekhoudt vroeg, ten einde de kamer alvast over de bestaande plannen te kunnen inlichten, antwoordde Van Heutsz dat dit onderzoek een belangrijke en ingrijpende zaak betrof, welke veel studie vorder-

de; en dat hij hoopte, dat de minister geen beloften aan de staten generaal zou doen, die eenigszins zouden binden. Dit klemde te meer, meende hij, daar de toestand van 'slands financiën alles behalve schitterend was, en bijzonder groote bedachtzaamheid eischte.¹⁾

Daarbij is het dan ook gebleven, en noch de minister, noch de landvoogd zijn later in hun particuliere correspondentie op deze zaak terug gekomen. De persoonlijke bemoeienis van Van Heutsz met de politie-reorganisatie heeft zich dan ook uitsluitend beperkt tot het verstrekken van de opdracht Boekhoudt.

Dat Van Heutsz niet te pessimistisch is geweest in zijn schatting van den tijd noodig voor een deugdelijke voorbereiding der reorganisatie heeft de latere uitkomst aangetoond.

In 1909 trad hij af als gouverneur generaal. Doch eerst 5 jaren later in 1914, werd als eerste gevolg van de voorstellen voortvloeiende uit het onderzoek Boekhoudt, een aanvang gemaakt met de reorganisatie der stadspolitie in de groote steden. In 1916—1918 volgde de uitbreiding en reorganisatie van de gewapende politie in de buitengewesten. Het duurde echter nog tot 1920 eer de groote verbetering van de veiligheid op het platte land op Java en Madoera tot stand kwam door de oprichting van de veldpolitie. Doch toen was het ook de hoogste tijd. Want in verschillende streken op Java was de misdadigheid dusdanig toegenomen, dat reeds sedert 1918 marechaussee's van het leger en gewapende politie van de buitengewesten herhaaldelijk moesten ingrijpen, om in afwachting van de organisatie der veldpolitie, de onveiligheid den kop in te drukken.

In deze zes jaren, van 1914—1920, onderging de politie in Indië een algeheele omwenteling. De leidende functies kwamen geleidelijk in handen van vakkundig onderlegde politieambtenaren, het gehalte van het lagere personeel werd verbeterd, de bewapening en het materieel gemoderniseerd. De *gewapende politie* in de *buitengewesten*, die ter beschikking stond van het binnenlandsch bestuur, was bestemd om als gezagsmiddel daar te worden aangewend, waar krachtig optreden voor de handhaving van het gezag of tot steun van de bestuurspolitie noodig was. De *veldpolitie* op *Java en Madoera* werd in mobiele groepen van 20 tot 60 man op de belangrijkste plaatsen gekazerneerd; aan opleiding en oefening werd de vereischte zorg besteed; de agenten werden voorzien van rijwielen of paarden en het controleerende Europeesche en Inlandsche kader van motorrijwielen. Patrouilles van 2 à 3 veldpolitieagenten doorkruisen dagelijks het binnenland, zoowel ter bewaking van de verkeerswegen als tot steun en contrôle van de bestuurs- en desapolitie.

¹⁾ Van Heutsz aan Fock, schrijven van 29 Mei 1907.

Door deze en soortgelijke maatregelen werd binnen korten tijd, ook op het platte land een toestand van openbare veiligheid verkregen, welke een vergelijking met die van ieder ander land kan doorstaan.

In het begin van deze eeuw was met de toen onvolwaardige 10.000 man politie in Indië nog een uitgave gemoeid van 4 miljoen gulden 's jaars. In de jaren 1916—1919 (reorganisatie der politie in de groote steden en uitbreiding der gewapende politie) stegen de totaal uitgaven tot gemiddeld 12½ miljoen gulden 's jaars. In het tijdperk 1920—1923 (oprichting der veldpolitie) bereikte het totaal der uitgaven voor de politie een gemiddelde van 20 miljoen gulden 's jaars, en werd de totale sterkte opgevoerd tot ongeveer 28.000 man.

Slechts de gewapende politie in de buitengewesten heeft zich als zoodanig niet lang kunnen handhaven. Reeds in 1914 had Colijn ten aanzien van de organisatie van dit korps zijn waarschuwendende stem in de tweede kamer doen hooren:

„De uitgaven voor de gewapende politie zijn in de laatste jaren gestegen van niet één miljoen tot ruim 4 miljoen gulden per jaar. Wat heeft men daar nu voor? Een korps van ongeveer 10.000 man, eigenlijk een legeruitbreiding, waar men voor de politie zoo goed als niets aan heeft.”

Inderdaad was de gewapende politie noch als politieorgaan, noch als legerorganisatie van eenige beteekenis. De politioneele opleiding van kader en manschappen liet zoowat alles te wenschen over, en de militaire vorming stond geheel buiten het toezicht en de contrôle van het legerbestuur. Ten slotte werd dan ook wijselijk besloten om aan den halfslachtingen toestand, die een gevolg was van dit hinken op twee gedachten, een einde te maken.

Na 1920 werd een aanvang gemaakt met de geleidelijke inkrimping der totale sterkte, die binnen enkele jaren werd teruggebracht van 10.000 tot ongeveer 5.000 man, terwijl het verminderde korps in zijn geheel werd omgevormd tot veldpolitie, die op Java haar bruikbaarheid reeds had bewezen. In 1937 bedroeg de totale sterkte der politie in Nederlandsch Indië ongeveer 25.000 man, waarvan 5.000 man veldpolitie in de buitengewesten en 3.500 op Java en Madoera.

10. Na de reorganisatie in het Westen van den Archipel, volgde de actie in de „Groote Oost”

In de Toba Batak-landen, de Karo Batak-landen ten Oosten van het Toba-meer, de pas onderworpen gebieden in de binnenlanden van Midden Sumatra, allerwegen in Sumatra was de reorganisatie met groote voortvarendheid ingezet. De breedvoerige correspondentie, welke eertijds over dergelijke belangen jaren

in beslag kon nemen, en de lijvige folianten, die er bij werden volgeschreven, waren vervangen door de besprekingen van Colijn met de gewestelijke bestuurshoofden en door korte zakelijke voorstellen van deze bestuurders, welke Colijn zoo noodig te Buitenzorg mondeling kon toelichten.

Deze nieuwe werkwijze had niet nagelaten een gunstigen invloed uit te oefenen op het vlotte verloop van het scheppen van een toestand van orde en rust in de vóór dien nog onafhankelijke landschappen.

Bovendien werd Tapanoeli, als een gevolg van Colijns besprekingen (zie pg. 20 en 34) in Januari 1906 tot een zelfstandige residentie verheven. In de memorie van toelichting op de begroting voor 1906, pg. 16 noemde de minister de indeeling van deze residentie bij het gouvernement van Sumatra's Westkust, uit een politiek oogpunt beschouwd, irrationeel (groot verschil in sociale organisatie, gebruiken en gewoonten, familie- en erfrecht en godsdienst van de volken dezer beide gebiedsdeelen). Gezien van een administratief standpunt leidde deze samenvoeging voor Tapanoeli tot onnoodigen omslag en vertraging; en aangezien het zwaartepunt van het bestuur in de Padangsche landen lag, werd dientengevolge bij het ontwerpen van wettelijke regelingen en het treffen van andere voorzieningen onwillekeurig in den regel het meest gedacht aan de behoeften en de belangen van het Maleische deel der bevolking: Tapanoeli met zijn Bataksche bevolking werd alzoo min of meer een „stiefkind” aan welks belangen niet altijd voldoende aandacht werd besteed.

Reeds hiervoor kwam ter sprake hoe eertijds belangrijke voorstellen van den resident Welsink, gedaan in het belang van zijn gewest, door den bureaucratischen domper van hoogerhand werden belemmerd of geremd. Na Colijns besprekingen echter en de verheffing van Tapanoeli tot een zelfstandige residentie kon Welsinks initiatief tot zijn volle recht komen.

Terwijl eertijds verschillende verzoeken van Toba Bataksche volksgroepen om onder het rechtstreeksch bestuur van de „Kompenie” en van „ompoe” Welsink te worden gesteld, slechts aanleiding hadden gegeven tot veel geschrijf zonder afdoend resultaat; bleek het na Colijns bezoek mogelijk ook deze zaak vlot af te handelen. In 1905 werden de desbetreffende verzoeken van een 18-tal landschappen ingewilligd, en in 1906 en 1907 van nog 44 andere landschappen en van het schiereiland Samosir in het Toba-meer. Wel ging er in den aanvang nog eenige vijandelijke invloed uit van den Batakschen priestervorst Si Singa Mangaradja en zijn aanhang; doch na zijn sneuvelen in Juni 1907 kwamen ook diens familieleden en volgelingen in onderwerping.¹⁾

¹⁾ Zie hiervoor de belangrijke en zeer lezenswaardige beschrijving

En hier, en overal elders in de nieuw onderworpen gebieden van Sumatra wist het bestuur het vertrouwen der bevolking te winnen. De aanwijzingen voor den aanleg van communicatiemiddelen werden prompt opgevolgd en uitgevoerd; en bij het aanbrengen van verbeteringen in zake rechtspraak, landbouw en handel verleenden de hoofden alle gewenschte medewerking. In alle daarvoor in aanmerking komende gebieden werden landschapskassen opgericht, waardoor ten voordeele van land en volk, een volkomen scheiding tot stand kwam tusschen de inkomsten der zelfbestuurders en de financiën der landschappen.

Aldus had zich nog vóór het einde van 1907, dus nadat Van Heutsz gedurende drie jaren het bewind over den Archipel had gevoerd, onze bestuursinvloed over geheel Sumatra uitgebreid, waren de vele witte vlekken op de kaart van het eiland verdwenen, en heerschten (Atjeh buiten beschouwing gelaten) allerwegen rust en veiligheid.

Ook in Borneo ondervond het bestuur na de commissiereis van Van Daalen, het ingrijpen van Swart en de actie van Christoffel geen moeilijkheden meer (vgl. pg. 43 en 44); door de vestiging van bestuurs- en politieposten in de vóór dien onrustige gebieden waren ook daar orde en veiligheid verzekerd. Tochten van ambtenaren en officieren naar het moeilijk te bereiken binnenland¹⁾ hadden behalve vriendschappelijke aanrakingen met de Kenja, de Bahau en de Segai Dajaks, ook de gelegenheid gebracht om het koppensnellen door deze binnenlanders tegen te gaan. Na 1906 konden de bestuursambtenaren zich weer overal zonder militaire dekking bewegen, werden het samenwonen van verstrooide groepen in de kampoengs en het schoolbezoek aangemoedigd, en het ondernemen van nuttige cultures in de hand gewerkt. Een tiental landschapskassen werden opgericht. (Zie ook de memorie van antwoord van de begrooting voor 1909, pg. 53 en 54).

Intusschen was tegen het begin van 1906 de tijd genaderd voor de groote reis van Colijn naar de oostelijke helft van den Archipel. Ingevolge Van Heutsz' plannen met de „Groote Oost” (zie pg. 93) ontving deze kapitein bij besluit van den gouverneur generaal van 12 Februari 1906 opdracht om zich naar de Mo-

van den Batakschen auteur Radja H. A. m. Tampoebolon „Het sneuvelen van Si Singa Mangaradja” in het „Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap” September 1944. De schrijver is een neef (tantezegger) van de voornaamste gemalin van S. S. Mangaradja, Boroe Sagala.

¹⁾ Een tocht van de kust naar het Apo Kajan-gebied in Centraal Borneo duurt onder gunstige omstandigheden minstens zes weken; in den regel echter veel langer.

lukken, het gewest Timor en Nieuw Guinea te begeven, ten einde in overleg met de gewestelijke bestuurders advies uit te brengen nopens een, in het belang van de economische ontwikkeling, door den landvoogd wenschelijk geachte gewijzigde indeeling van dit gebied. In het bijzonder diende de aandacht te worden gewijd aan het brengen van meer evenwicht tusschen de uitgaven en de inkomsten dier gebieden.

11. *Nieuw Guinea*

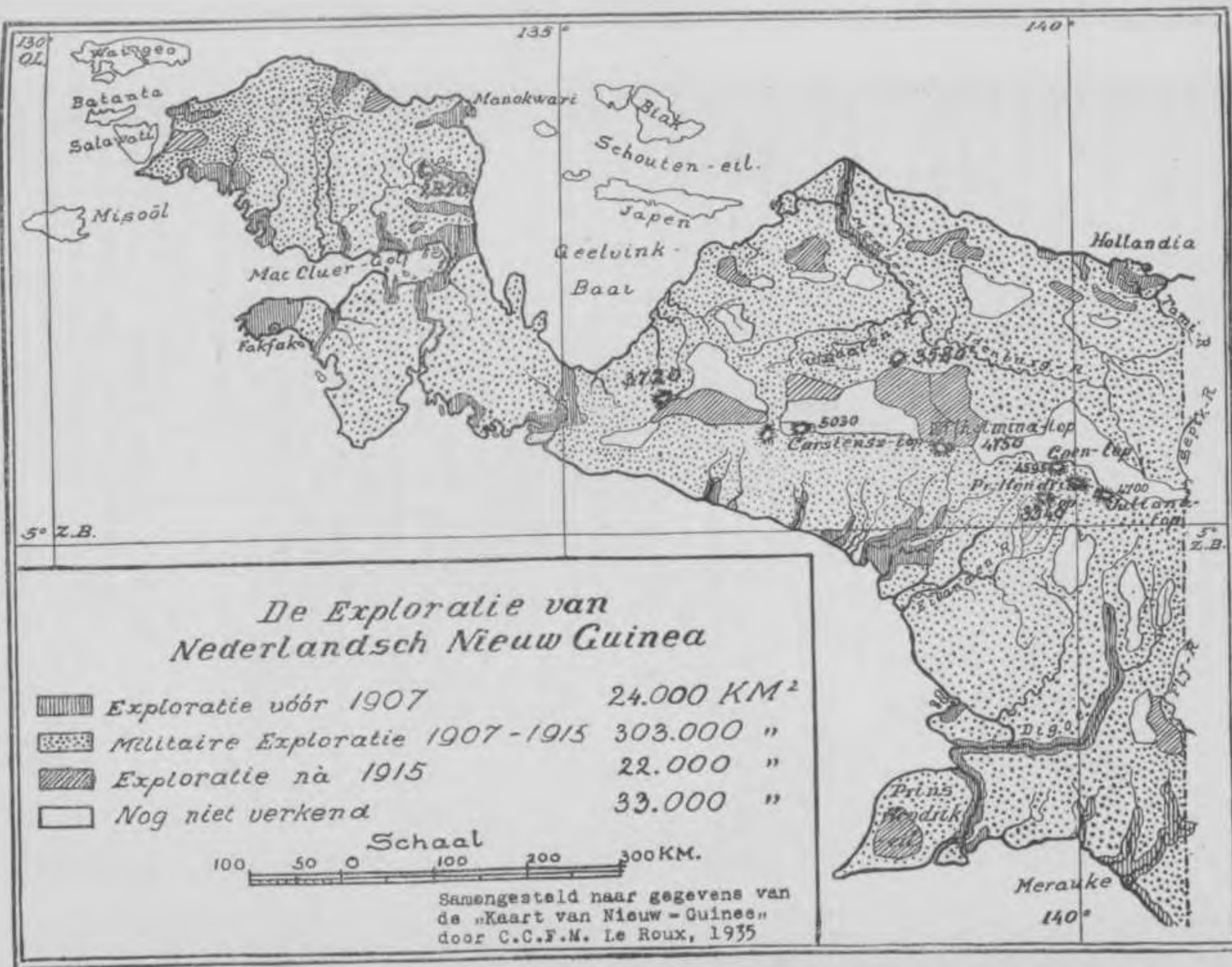
Het grootste, maar economisch zeker niet het belangrijkste eiland van deze groep is Nieuw Guinea. Het westelijke Nederlandsche deel heeft een oppervlakte van 416.000 vierkante kilometer, d.i. bijna 13 maal Nederland; de afstand van den westelijken tandjoeng Sele tot de zuidoostelijke grens bij Merauke is gelijk aan dien van Rotterdam tot Belgrado, ongeveer 1400 kilometer.

Toen Van Heutsz aan het bewind kwam, hadden wij in dit uitgestrekte gebied, op een kustlijn van ongeveer 4000 kilometer lengte, slechts een drietal bestuursvestingen: Manokwari in het Noorden, Fakfak in het Westen en Merauke in het Zuidoosten. Zoowel aan de kust als in het binnenland was onze bestuursinvloed vrijwel nihil, en onze kennis van land en volk was uiterst gering. De bewoners, de primitieve Papoea's, waren berucht als koppensnellers, sommige stammen zelfs als menscheneters; zoowel handel als aanraking met de bevolking beperkten zich tot de periodieke bezoeken van Ternataansche paradijsvogeljagers in een naar verhouding vrij smalle kuststrook.

Deze vogeljagers, ruwe klanten, die geenszins tot de betere elementen van de Inlandsche maatschappij behoorden, hebben toch in zekeren zin nog een beschavenden invloed op de Papoea's uitgeoefend. Hun hooger beschavingspeil en hun ijveren tegen koppensnellen en menscheneten zijn vooral ter West- en Noordkust van Nieuw Guinea niet zonder gunstigen invloed gebleven. Dat dergelijke weinig scrupuleuse beschavingsapostelen daarnaast ook invloed ten kwade hebben uitgeoefend spreekt van zelf.

Waar deze vogeljagers, en later ook handelaars, met de bevolking in aanraking kwamen, waren — in een smalle kunststrook — ijzeren kapmessen en metalen gereedschappen, ja zelfs hier en daar geweren, niet onbekend. Doch in het overgroote gedeelte van het kustgebied en verder in het binnenland behielp men zich uitsluitend met steenen, beenen en bamboe gereedschap.

Het meest onbekende gedeelte van Nieuw Guinea was de vlakke, moerassige, moeilijk genaakbare Zuidkust, bewoond door zeer primitieve Papoea's, die er over en weer hun speciale „jachtterreinen" voor hun periodieke sneltochten op na hielden. In

deze ongastvrije oorden was de aanraking met vreemdelingen nog geringer dan op de West- en Noordkust. Zelfs de gemachtigden van de sultans van Tidore (Noordelijke Molukken), die reeds jaren lang eenig gezag hadden uitgeoefend op de West- en Noordkust, bleven in den regel verre van de Zuidkust. Deze gezagsuitoefening, door tusschenkomst van een viertal vorsten (de „radja empat”) van enkele eilanden bij de westelijke punt van Nieuw Guinea, bestond hoofdzakelijk in het heffen van belasting en het handhaven van een handelsmonopolie. De belasting werd opgebracht in boschproducten, paradijsvogels, kokosnooten, andere voortbrengselen van het land en slaven. „Radja's” en „hoofden” zorgden voor de inning der belastingen, zoo mogelijk goedschiks, en anders door middel van hongitochten en brand-schatting. Nadat de Indische regeering was begonnen met een daadwerkelijke bestrijding van den slavenhandel, was de belangstelling van de sultans van Tidore voor Nieuw Guinea echter aanmerkelijk bekoeld.

Ten slotte wordt volledigheidshalve nog melding gemaakt van de in het begin dezer eeuw nog volkomen onbekende, goedmoedige, vreedzame, dwergachtige Papoea-stammen, die op de hoogvlakten en in de dalen van het hooggebergte wonen. Volkomen verstoken van alle rechtstreeksch verkeer met de kust, leefden deze Berg Papoea's, vóór onze komst in hun gebied, nog ten volle in het steenen tijdperk. In tegenstelling met de fors gebouwde, ruwe Kust Papoea's hebben zij een afschuw van koppensnellen en anthropophagie.

Een humoristisch toeval met wrangen bijsmaak heeft gewild, dat kort nadat Colijn zijn reis naar de „Groote Oost” was begonnen, Buitenzorg bezoek kreeg van een Australisch senator, die zijn licht eens kwam opsteken omtrent de ondervinding, die wij bij het bestuur van Nieuw Guinea hadden opgedaan. Voor een man als Van Heutsz, die nog in zijn zoo juist aangehaald schrijven (pg. 93) had gesproken over de „diepe slaap, waarin het (dit deel van den Archipel, de Groote Oost) gedompeld ligt”, was de aankondiging van dit bezoek een bittere pil om te slikken. Aan Fock schreef hij hierover 16 Mei 1906, niet zonder een zekere gêne voor zijn nationaal gevoel:

„Het wordt hoog tijd, dat wij het bestuur in Nieuw Guinea reorganiseeren, en daar meer ingrijpend gaan besturen. Engeland stelde Britsch Nieuw Guinea onder beheer van Australië, en nu kwam eenigen tijd geleden een Australisch senator hier om informaties te nemen omtrent een wenschelijke bestuursinrichting daar, ten opzichte van de „natives”, waaromtrent zij geen ervaring hadden. Hij vroeg naar onze wijze van besturen van Nieuw Guinea. Hij is toen ingelicht over onze wijze van bestuur voeren

over Java, omdat wij, naar ik zeide, in Nieuw Guinea nog aan het organiseren waren."

Met dat al was hetgeen Colijn over zijn bevindingen in Nieuw Guinea kon rapporteeren niet bepaald opwekkend: Tengevolge van de weinige bestuursmiddelen op de kust, het ontbreken van bestuursvestigingen in het binnenland, de onvoldoende communicatiemiddelen, en een op den laagsten trap van ontwikkeling staande maatschappij, had men tot nu toe „noch vestiging van bestuursinvloed, noch economische opheffing" mogen verwachten. In fiscaal zin was Nieuw Guinea een lastpost, en zou dat voorloopig wel blijven ook, oordeelde Colijn.

Maar wat dan? Langs welken weg zou een dergelijk gebied met slechts ongeveer 300.000 inwoners op 416.000 vierkante kilometer dan wel tot ontwikkeling zijn te brengen? Op deze vraag moest de adviseur het antwoord schuldig blijven, omdat de vereischte gegevens ontbraken, en onze kennis van land en volk nog te gering was. Het éérste noodige was uitbreiding dier kennis, en vóór alles achtte Colijn dan ook een stelselmatige exploratie van het eiland noodzakelijk.

Toen hij zijn advies schreef hadden reeds eenige tientallen van exploratietochten en tochtjes op bescheiden schaal plaats gehad: verkenningen en opnemingen per stoomer en per prauw van rivieren en vaarwaters, en enkele tochten over land in de kuststrook. Bovendien waren kort te voren door bemoeienis van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap en van de Treub Maatschappij twee belangrijke wetenschappelijke expedities uitgezonden: de eerste onder leiding van Dr. Wichman naar Noord Nieuw Guinea in 1903 en de tweede, de Zuidwest Nieuw Guinea expeditie, onder leiding van Dr. Posthumus Meijes in 1904—1905.

Ontegenzeglijk hebben deze op zichzelf staande expedities en tochten onze kennis van Nieuw Guinea met waardevolle gegevens verrijkt. Doch met dit al waren zij slechts van plaatselijk belang. Van een gebied, dat zich uitstrekt over een lengte gelijk aan die van de helft van Europa, kon dit naar verhouding gering aantal verkenningen geen samenhangend globaal overzicht over het geheel geven.

Voor wetenschappelijke expedities — althans op kosten der regeering — achtte Colijn het oogenblik dan ook niet aangebroken: „... de deelnemers aan een zoodanige expeditie willen wetenschappelijk werk leveren, dat *af* is, en zijn daardoor slechts in staat een klein deel van het onmetelijk terrein te onderzoeken... De tijd voor dergelijke deskundige onderzoeken acht ik eerst aangebroken, wanneer te voren op meer eenvoudige voet

onderzoekingen zijn gedaan, vooral omtrent de topographische gesteldheid van den bodem."

Met deze voorstellen kon Van Heutsz zich in het algemeen vereenigen. Hij was echter van meening dat wetenschappelijke expedities — ook niet-Nederlandsche — op steun van de Indische regeering zouden moeten kunnen rekenen. Zoo werd ook aan de Engelsche wetenschappelijke expedities onder leiding van Goodfellow en van Wollaston (zie pg. 158) belangrijke steun met transportmiddelen en met militaire dekking verleend.

Voor de eigenlijke stelselmatige exploratie van geheel Nederlandsch Nieuw Guinea echter deed Van Heutsz militaire detachementen aanwijzen, die aan de hand van een gedrukten „leidraad" algemeene gegevens over land en volk verzamelden; in het bijzonder die betreffende bevaarbaarheid der rivieren, bodemverheffing, bodemgesteldheid en de overige topografische gegevens noodig voor de samenstelling van een gedetailleerde overzichtskaart.

Medio 1907 reeds ving het eerste exploratiedetachement, dat van Zuid Nieuw Guinea, sterk 2 officieren, 80 Inlandsche militairen en trein onder bevel van den kapitein Gooszen (standplaats Merauke), zijn werkzaamheden aan met de verkenning van den zuidoosthoek van ons gebied, gelegen beneden de lijn getrokken West-Oost door de Digoel-monding en tusschen de Prinses Marianne-sstraat en de grens met het Australisch gebied.

Voor de verkenning van West Nieuw Guinea werd in 1910 een detachement van gelijke sterkte onder den kapitein Koch gelegerd te Fakfak, dat de exploratie voortzette, waarmede het daar sedert 1907 gevestigde excursie-detachement reeds een aanvang had gemaakt.

Ten slotte werd in 1909 een gelijk sterk detachement onder den kapitein Sachse gelegerd aan de Humboldt Baai. De eerste opdracht van dit detachement was voorbereidingen te treffen voor de werkzaamheden der later volgende Nederlandsch-Duitsche grenscommissie, die zou pogen een natuurlijke grens te vinden ter vervanging van den tot dusver als grens dienende 141e lengtegraad. Onder leiding der commissie, die van Nederlandsche zijde bestond uit den luitenant ter zee eerste klasse Luymes, den detachementscommandant kapitein Sachse en den luitenant ter zee tweede klasse Dalhuisen, werd in de jaren 1910—1911 het grensgebied in Noord Nieuw Guinea verkend en in kaart gebracht.

In 1912 diende de grenscommissie haar verslag in, waarbij zij een natuurlijke grens voorstelde, welke in hoofdzaak het beloop zou volgen van een deel der Tami-, der Keerom- en der Sepik-

rivier met enkele hunner affluënten en eenige tusschenliggende bergruggen. De behandeling van dit voorstel werd door den wereldoorlog onderbroken; en toen Duitsch Nieuw Guinea als mandaat-gebied aan Australië werd toegewezen, door de Australische regeering niet meer opgevat. Hierdoor is de 141e lengtegraad nog steeds de oostelijke grens van Nederlandsch Nieuw Guinea.

Gedurende een achttal jaren (1907—1915, de wereldoorlog maakte een stopzetten der exploratie noodzakelijk) hebben deze drie detachementen onder moeizamen en gestadigen arbeid de gegevens verzameld, welke den grondslag zouden vormen voor onze topografische kennis van dit eertijds onbekende eiland, en welke tevens een inzicht gaven in den primitieven economischen toestand der bevolking. Bovendien hebben zij onze kennis op ethnografisch en biologisch gebied met tal van wetenschappelijke bijzonderheden verrijkt.

Het belangrijkste gedeelte dier resultaten werd te boek gesteld in een publicatie van het departement van oorlog in Nederlandsch Indië: „Verslag van de militaire exploratie van Nederlandsch Nieuw Guinea 1907—1915 met 9 kaarten, 10 schetsen en 160 foto's", Lands Drukkerij Weltevreden 1920.

De oppervlakten van de aaneengesloten onderzochte gebieden, waarvan de aardrijkskundige gegevens in kaart werden gebracht, waren ruw genomen; voor West Nieuw Guinea 80.000 vierkante kilometer, voor Noord Nieuw Guinea 58.000, Zuid Nieuw Guinea 140.000 en het Mamberamo-gebied 25.000, dus totaal 303.000 vierkante kilometer, d.i. $9\frac{1}{3}$ maal de oppervlakte van Nederland. De belangrijkste rivier in het Noorden, de Mamberamo, werd verkend en opgenomen van af haar monding tot op een afstand van hemelsbreed gemeten 450 kilometer, de Digoel in het Zuiden tot 300 kilometer van haar mond. (De Rijn is van af zijn monding tot Straatsburg hemelsbreed gemeten ongeveer 450 kilometer).

Dank zij het bezadigde optreden der detachements- en patrouillecommandanten heeft de jaren lange verkenning van dit uitgebreide gebied vrijwel zonder bloed vergieten plaats gehad. Reeds vóór den aanvang adviseerde Colijn: „Eén voorbehoud moet bij die exploratie worden gemaakt. Mocht onverhoopt blijken, dat het doordringen in het binnenland gepaard zou moeten gaan met bepaald gewelddadig optreden, dan behoort de exploratie onverwijld te worden gestaakt, omdat men anders gevoerd wordt op een weg, waarvan het einde zelfs bij benadering niet is vast te stellen.” (Verslag militaire exploratie Nederlandsch Nieuw Guinea, pg. 9).

Intusschen is van werkelijk verzet slechts een hoogst enkele

keer sprake geweest: „Als regel was roofzucht de drijfveer tot vijandelijk optreden” zegt het genoemde verslag op pg. 267. „Soms ook liet een stam zich niet van onze vredelievende bedoelingen overtuigen en trachtte met de wapens den doortocht te beletten. Meestal waren enkele schoten in de lucht voldoende om er den schrik in te jagen en werd spoedig vriendschap gesloten. Een enkele maal echter moest eerst bloed vloeien, voordat men de kracht onzer moderne repeteergeweren kon erkennen. Hoogst zelden verlieten onze soldaten een streek, waarin niet alle stammen hen hadden leeren vertrouwen en respecteeren, zoodat in volle vriendschap werd afscheid genomen.”

In het stroomgebied van den boven Digoel verzette de bevolking zich aanvankelijk met beslistheid tegen het betreden van haar terrein, vast er van overtuigd, dat onze soldaten kwamen om naar Papoea-gebruik koppen te snellen. Toen zij tot het besef kwam, dat onze soldaten niet op sneltocht kwamen, werd het verzet opgegeven.

Daar een dergelijk wantrouwen meermalen oorzaak van een vijandige houding kon zijn, werd onzerzijds de zaak niet op de spits gedreven; ja, een enkele maal werd zelfs voor een met geweld dreigende bende de terugtocht aanvaard. Dit geschiedde bv. bij de verkenning van de Songgoto (stroomgebied Idenburg-rivier) waar de Papoea's zich tegen een verder doorroeien van onze prauw verzetten. „Op ongeveer 20 meter vóór de prauw had zich dwars over de rivier een keten van meerendeels ongewapende mannen opgesteld, blijkbaar met het doel den doortocht te beletten. De gewapenden op beide oevers stonden deels in het water op nog geen 10 à 15 meter van de prauw af, de pijlen meerendeels tot afschieten gereed; op enkele meters van de prauw had zich ongemerkt een cano met gewapenden opgesteld.”

De detachementscommandant voorzag, dat een nog verder doordringen tot een treffen zou leiden, en begreep dat de Papoea's zich van de uitwerking onzer repeteergeweren op dezen korten afstand niet bewust waren. De belangen der exploratie moesten hier wijken voor overwegingen van humaniteit.

„Alsnu werd door gebaren te kennen gegeven, dat wij teruggingen en de last daartoe gegeven. Een algemeene ontspanning was hiervan het merkbare gevolg.”

Beschermd door de ongewapende vrienden werd verder ongestoord het gebied van dezen stam verlaten.¹⁾

Wel doorkruisten de militaire exploratiedetachementen ook de belangrijkste verkeerspaden in het bergachtige binnenland,²⁾

¹⁾ „Verslag militaire exploratie Nederlandsch Nieuw Guinea”, pg. 278, 279.

²⁾ De militaire exploratiedetachementen bereikten o.a. de volgende

maar de verkenning van het centrale hoogland, het areaal der pygmeeënachtige Berg Papoea's, viel practisch buiten hun arbeidsveld. Dit centrale gebied werd in dien tijd door eenige beter en kostbaarder uitgeruste wetenschappelijke expedities met een grooteren transporttrein verkend.

Slechts één enkele maal, nl. op een onderzoekingstocht van den officier van gezondheid A. C. de Kock naar de noordelijke helling van den Goliath-berg (in het bovenstroomgebied van de Eilanden-rivier, Zuid Nieuw Guinea) kwam de militaire exploratie met de ongeveer 150 cm lange pygmoïde Papoea's van deze streek in aanraking. Van zijn eerste ontmoeting met deze in de bergdalen van Nieuw Guinea verborgen gebleven ethnische oudheid gaf de Kock een levendige beschrijving:

„... Het pad werd uiterst slecht begaanbaar, op één punt zelfs gevaarlijk, waar een onbeklimbaar rotsblok bijna de geheele breedte van den bergkam innam en weinige decimeters overliet voor een pad, dat naast een peilloozen afgrond langs de rots voerde.”

„Op 2800 meter even uitrustende van de vermoeienissen onzer alpensport, hoorden wij de stem van een druk redeneerenden man, die al nader en nader kwam. Op deze hoogte is de begroeiing ijl, en op 20 meter afstand konden wij tusschen de struiken door een man met vrouw en kind onderscheiden, die ons in snellen pas tegemoet liepen. De man liep vooraan, sprak luid en heftig en merkte ons niet op, totdat hij een bocht van het pad omsloeg en plotseling op 5 meter vóór ons stond. Zijn schrik was geweldig; hij gaf een schreeuw, staarde ons met wijde, angstige oogen aan, terwijl de mond open en dicht ging zonder verder geluid te kunnen voortbrengen. Behalve een paar rotanstrengen om het middel was hij totaal naakt, droeg een steenen bijl over den linkerschouder, een boog op den rug en een bosje pijlen in de rechterhand. Hij retireerde pasje voor pasje, terwijl wij nog juist konden zien, hoe de vrouw met een snellen greep het kind van den grond opnam en overhaast vluchtte. Niet zoodra wist hij hen in veiligheid, of hij maakte rechtsomkeert en was met een paar groote sprongen verdwenen.”¹⁾

Zoo stonden daar in het binnenland van Nieuw Guinea plotseling tegenover elkaar twee menschen, wier beschavingen door een tijdvak van duizenden jaren van elkaar waren gescheiden. Aan den eenen kant de Europeaan uit de eeuw van stoom, electriciteit,

hoogten: den Doorman-top 3800 m., en de waterscheiding op het Weyland-gebergte 3720 m., beide in Noord-, de top van het Lina-gebergte 2870 m. in West-, en de top van den Goliath-berg 3340 m. in Zuid Nieuw Guinea.

¹⁾ Zie „Tijdschr. Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap” 1912, pg. 154 e.v.

draadloze telegrafie, vliegwezen en onderzeeërs; en een paar passen verder de op een eenvoudige schaambedekking na geheel naakte wilde, die nog ten volle in het steenen tijdperk leefde. De Kock liet de menschen natuurlijk loopen, hij begreep dat de ontmoeting niet geforceerd kon worden. Maar hij zocht verder en vond al spoedig den weg om eerst een vredelievende aanraking met deze menschen te verkrijgen, en daarna hun vertrouwen te winnen.

De gunstige indruk, welke de Kock van het vredelievend karakter van deze primitieve bergbewoners kreeg, werd door de deelnemers aan de wetenschappelijke expedities bevestigd. In 1907 leidde Mr. H. A. Lorentz een wetenschappelijke expeditie van af de Zuidkust langs de Noord- (Lorentz-) rivier in de richting van den besneeuwden Wilhelmina-top. Na een verblijf van drie dagen op den kam van het ten Zuiden van den Wilhelmina-top gelegen Hellwig-gebergte moest de terugtocht worden aanvaard. Bij een volgende poging, twee jaren later, slaagde Lorentz er in om op 8 November 1909 met zijn tochtgenooten als eerste Europeanen de eeuwige sneeuw op Nieuw Guinea te betreden en den Wilhelmina-top, 4750 m., te bereiken.¹⁾

Met gelijk resultaat herhaalde de kapitein A. Franssen Herderschee in 1912 dezen tocht langs dezelfde route.

Een tweetal Engelsche wetenschappelijke expedities wijdden haar krachten aan een poging om de 5000 m. hoge Carstensz-toppen te beklimmen. De eerste onder leiding van W. Goodfellow verkende in 1910—1911 de Mimika-rivier en het omliggende heuvelterrein, doch bereikte het gestelde doel niet. De leider moest in October 1910 wegens ziekte naar Europa terugkeeren. De tweede Engelsche expeditie ondernomen in 1912—1913 onder de leiding van A. F. R. Wollaston was gelukkiger. Zij bereikte de sneeuwgrens aan den voet van den Carstensz-top 3½ maand na het binnenvaren van de Otakwa-rivier. Hier echter maakten loodrechte rotsen en een steile ijsmuur een verder doordringen onmogelijk, zoodat de expeditie terugkeerde zonder den eigenlijken top te hebben bereikt.²⁾

Zoowel de Nederlandsche als de Engelsche wetenschappelijke expedities verzamelden waardevol materiaal op ethnologisch, biologisch en geologisch gebied. Bij de anthropologische onderzoekingen in het Mimika-gebied constateerde Wollaston bij de Tapiro-pygmeëen een gemiddelde lichaamslengte van 145 cm.

¹⁾ Deze beide expedities werden uitgerust door de „Maatschappij ter bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederlandsche koloniën” en het „Indisch comité voor wetenschappelijk onderzoek”, waarbij de Indische regeering steun verleende.

²⁾ In 1936 gelukte het aan een expeditie onder leiding van A. H. Colijn om den hoogste der Carstensz-toppen, den Nggapoeloe, 5030 m., te beklimmen.

Als een olievlek had zich in deze acht jaren de militaire exploratie en daarmee ook onze kennis van het grootste eiland der aarde uitgebreid; was ook onze bestuursinvloed toegenomen en kon met het scheppen van meer geregelde toestanden een aanvang worden gemaakt; eerst in de omgeving van de bestuursvestigingen, en later geleidelijk elders.

Waar zulke uiterst primitieve toestanden heerschten als bij de Papoea's van Nieuw Guinea, ging dit alles uiteraard niet altijd even gemakkelijk. Het minst ongunstig was de toestand op de West- en Noordkust, waar reeds een — alhoewel nog zeer primitieve — toch iets meer ontwikkelde gezagsorganisatie aanwezig was.

Hier kon althans gebruik worden gemaakt van de tusschenkomst van radja's en hoofden, en werd er dan ook naar gestreefd om hun invloed en gezag te vergrooten; daarnaast werd een geregeld toezicht op de handelingen dier hoofden uitgeoefend. Reeds vrij spoedig bleek het mogelijk in West Nieuw Guinea (Fakfak) een rapat (Inlandsche rechtbank van landsgrooten onder Europeesch toezicht) op te richten, en de bevolking gewende er spoedig aan om ook in civiele zaken de beslissing van dezen rapat in te roepen. Voor het handhaven van rust en orde had het bestuur de beschikking over gewapende politie.

In 1912 werd in Noord Nieuw Guinea een landschapskas opgericht; in 1916, het eerste jaar na de beëindiging van de militaire exploratie, bedroeg het budget dier kas ongeveer 200.000 gulden. Van de 118.000 gulden, welke het gouvernement dat jaar aan de afdeeling ten laste legde, werd uit de landschapskas 80.000 gulden aan den lande gerestitueerd.

Moeilijker echter ging deze „pénétration pacifique” op de onherbergzame Zuidkust. Thans echter oefende ook hier de meerdere aanraking met vreemdelingen een verzachtenden invloed uit op de ruwe zeden der Papoea's van dit gebied. In enkele streken heeft het nog jaren geduurd eer men het kwaad van het koppen snellen geheel onder de knie had. Een stelselmatig ingrijpen van het bestuur, en een rustelooze achtervolging van overtreders door politieszoldaten hebben ten slotte aan dit euvel een einde gemaakt.

Voor de Marind-anim — de Papoea's, die de vlakke kuststrook ten Zuiden van de Digoel-rivier bewonen — kwam ons ingrijpen nog juist op tijd om deze volksgroep voor den algeheelen ondergang tengevolge van geslachtsziekten en voortdurende onderlinge snel- en rooftochten te behoeden. Het is vooral aan de bemoeienissen van pater Geurtjens te danken geweest dat er op hygiënisch gebied tijdig afdoende maatregelen werden genomen.

Door het gebrekkige handelssysteem van zwervende kooplieden, die met de booten van de K.P.M. de kusten van Nieuw

Guinea afreisden, had de handel niet veel te beteekenen. Ten einde hierin verbetering te brengen, had Colijn voorgesteld Nieuw Guinea te verdeelen in een aantal ressorten, en met te goeder naam en faam bekend staande handelsondernemingen overeenkomsten aan te gaan. Voor een bepaald ressort zou aan de betrokken onderneming een handelsmonopolie op het hoofdproduct der streek worden gewaarborgd. Als tegenprestatie zou de onderneming de verplichting op zich nemen om op bepaalde plaatsen handelsstations op te richten en een pachtschat op te brengen.

Afgezien van de bedenkingen, die zouden zijn in te brengen tegen de invoering van een handelsmonopolie, is het de vraag of het in het algemeen mogelijk zou blijken om met het voorgestelde systeem de handel in een schaars bevolkt achterlijk gebied te stimuleeren. Maar hoe dan ook, Van Heutsz is ten rechte niet op het voorstel ingegaan. Slechts deed hij, zooals dat in dergelijke omstandigheden gebruikelijk was, de vestiging van Inlandsche en Chineesche winkels aanmoedigen, en het opperbestuur sloot zich hierbij aan (zie de memorie van antwoord op de begroting voor 1910, pg. 61).

Ook werden in 1908 in de gesubsidieerde scheepvaartverbindingen, welke de K.P.M. toen in het oostelijk deel van den Archipel onderhield, verschillende wijzigingen aangebracht, zoodat een geregelder communicatie met de Molukken en met Nieuw Guinea werd verkregen. Overigens liet men de ontwikkeling van het handelsverkeer op zijn beloop.

Een tegenslag was de sterke achteruitgang van den handel in paradijsvogels, als een gevolg van verbodsbepalingen door verschillende landen uitgevaardigd tegen den invoer van vogelhuiden. Daarentegen nam de handel in boschproducten en copra, alhoewel langzaam, geleidelijk toe.

Zoo was Nieuw Guinea van een onbekend, voor een deel zelfs ongenaakbaar land, in enkele jaren tijds geworden tot een voor een belangrijk deel geregeld bestuurd gebied, waarvan de geografische gesteldheid in hoofdlijnen was bloot gelegd; met een bevolking, die zich had leeren aanpassen aan den omgang met vreemdelingen; en waar de Kaieesche, Ternataansche en andere Moluksche handelsprauwen niet meer schuw voorbij zeilden zonder te durven aanleggen.

Nieuw Guinea was eindelijk, zooals Van Heutsz het gewenscht had, „wakker geschud uit den diepen slaap, waarin het eeuwen gedompeld had gelegen.” (vgl. pg. 93).

12. *Soemba, Timor, Flores, Soembawa*

In een brief van 6 April 1907 aan Fock gaf Van Heutsz een

beknopt overzicht van den momenteelen toestand in de buiten-bezittingen:

„Zooals U zegt zijn de Balische zaken goed geloopt. Alles komt daar nu onder geregeld bestuur en is er het Nederlandsche gezag voor goed gevestigd. Ook in Celebes gaat alles onder overste Swart naar wensch, ofschoon het volk veel moeilijker dan het Balische onder geregeld bestuur is te brengen; en Christoffel heb ik thans doen overgaan naar de Batak-landen om daar aan het verzet van Singa Mangaradja een einde te doen maken. In Nieuw Guinea wordt ons gezag nu ook geleidelijk ingezet; aan hongitochten met koppensnellen en slavenhandel moet ook daar een einde komen. Ook aan den zeer wanordelijken toestand op Soemba en Flores zal ik nog een einde laten maken; ook daar menschenroof en slavenhandel voor goed den kop doen indrukken en geregeld bestuur invoeren...”

Vóór Van Heutsz' landvoogdij was ook *Soemba*, het eiland van het pittige sandelhoutpaard, een dier gebieden, waar wel is waar een civiel gezaghebber was gevestigd, doch waar de machtsmiddelen om het gezag te handhaven ontbraken. Met de weinige gewapende politiedienaren waarover deze besturende ambtenaar beschikte, kon hij niet handelend optreden tegen de landschapshoofden, die weigerden ons gezag te erkennen, en die hun onderlinge geschillen trachtten uit te vechten door roof- en plundertochten in elkanders gebied. Het ergste was de toestand in het landschap Lewa in Midden Soemba, waar door jaren lange onderlinge twisten over het radjaschap, de bestaande onveiligheid en anarchie nog waren toegenomen.

Daar evenwel in dien tijd ook op Soemba nog steeds het non-interventie-parool gold, bleef den civiel gezaghebber niet veel anders over, dan de oogen te sluiten voor „dingen, die men nu niet bepaald behoefde te zien,” en overigens als de hoofden het al te bont maakten, zoo nu en dan een welwillende, vaderlijke waarschuwing te doen hooren. En dus ging men in Lewa, en ook elders op het eiland, met de roof- en plundertochten, de slavenjachten, de georganiseerde vee- en paardendiefstallen op groote schaal, het offeren van slaven bij het overlijden van vorsten en aanzienlijken, enz. onverstoorbaar verder alsof er geen Nederlandsche driekleur te Waingapoe woei en alsof de protesten van den daar gevestigden vertegenwoordiger van het Nederlandsche gezag slechts „lucht” waren.

Het was onder deze omstandigheden, dat in 1900 een bereden officier, de kapitein der artillerie Dijk, te Waingapoe werd geplaatst voor den aankoop van legerpaarden, en tevens als tijdelijk civiel gezaghebber met het bestuur werd belast. Ook Dijk kreeg voor dit bestuur de noodige non-interventie-restricties mede, ook

hij moest veel meer dan hem lief was de oogen sluiten voor tal van ongerechtigheden, en zorgen dat zijn opvattingen over het hoog houden van de waardigheid van het Nederlandsche gezag niet in conflict kwamen met de aanmatigende houding van den vorst van Lewa en van anderen.

Het duurde niet lang of de bom barstte. Dijk was pas een jaar in functie, toen een tweetal slavinnen van Haumara, een neef van den radja van Lewa, naar onze vestiging te Waingapoe vluchtten en zich onder bescherming van het Nederlandsche bestuur stelden. Bij het afwerken van een ikatweefsel van een der vrouwelijke familieleden van den vorst hadden zij per ongeluk een paar scheringdraden gebroken, en daardoor het weefsel ten deele verknoeid... Volgens Soembaneesche opvattingen was het niets bijzonders als voor zulke „vergrijpen” slaven of slavinnen werden gedood, en Dijk aarzelde dan ook geen oogenblik om het gevraagde asyl te verleen.

Toen kort daarop Haumara zijn beide slavinnen kwam op-eischen antwoordde Dijk met een korte, doch besliste weigering: „De beide vrouwen waren vrijwillig in onze nederzetting gekomen, en konden ook weer vrijwillig heengaan”. Ter wille van den lieven vrede had deze officier bestuurder reeds veel „over zijn kant laten gaan”, maar om nu twee vrouwen een wissen dood tegemoet te zenden, omdat Haumara en de vorst van Lewa betoogden, dat het gouvernement zich niet met hun „rechtspraak” mocht bemoeien, dat was hem toch wel wat al te bar.

Dus hield hij voet bij stuk, ook toen de hoofden van Lewa en hun volk voor de poort van Waingapoe te hoop liepen, veel misbaar maakten en dreigden en schreeuwden. Van dag tot dag nam de uitdagende houding van Lewa toe, en toen het bekend werd, dat Bidi Tau, de radja van dat landschap, plannen beraamde om samen met het hoofd van Rëndéh, de machtigste vorst van Oost Soemba, Waingapoe aan te vallen en af te loopen, was er geen gelegenheid meer om tijdig militaire assistentie bij het gewestelijk bestuur te Timor-Koepang aan te vragen. Slechts eenmaal in de zes weken was er een postverbinding met Koepang.

Op dit kritieke moment passeerde een pakketstoomer op reis naar Makassar, en van deze gelegenheid werd gebruik gemaakt om een brief met verzoek om spoedige hulp mee te geven voor den gouverneur van Celebes. Een paar dagen later reeds arriveerde in den nacht en met gedoofde lichten H.M.'s „Java”. Een detachement mariniers was spoedig aan den wal en nog vóór het ochtendgloren werd de woonplaats van de hoofden van Lewa, de kampoeng Lambanapoe,¹⁾ overvallen. Het verzet der Soem-

¹⁾ Lambanapoe, eenige kilometers van de kust ten Zuiden van Waingapoe gelegen.

baneezen had weinig te beteekenen. Bidi Tau, Haumara en andere hoofden sloegen, door de overvalling verrast, op de vlucht, hun volgelingen zochten eveneens een goed heenkomen, en de kampoeng Lambanapoe werd door de Savoneesche hulptroepen eerst leeggeplunderd en daarna verbrand.

De resident van Timor, onder wien Soemba ressorteerde en die eerst later bericht kreeg van hetgeen zich hier buiten zijn voorkennis had afgespeeld, was zeer ontsticht over de wijze waarop het eiland plotseling uit zijn zg. „rustige rust” was opgeschrikt. Doch nu er eenmaal „A” was gezegd, zat er niets anders op dan ook „B” te zeggen, en troepen van Java te ontbieden. Deze kwamen (infanterie en cavalerie), doch slaagden er niet in de voortvluchtige hoofden van Lewa in handen te krijgen. Wel kwam Haumara zich melden, en werd deze voorloopig van het eiland verbannen, maar de andere vorsten van Lewa wisten aan iedere overvalling te ontsnappen, en bleven in het binnenland van Zuidoost Soemba rondzwerven.

De toestand was intusschen in zooverre verbeterd, dat het met hun alles overheerschenden invloed uit was. Geleidelijk keerde de rust in Midden Soemba weer terug, en de tijd begon te naderen dat de troepen weer naar Java zouden kunnen terugkeeren. Een mooie gelegenheid, zou men meenen, om thans wat ordelijker toestanden te scheppen. Evenwel het bestuur dacht daar anders over. Met het vertrek der troepen en de ontheffing van den kapitein Dijk van zijn civiel gezaghebberschap werd tevens deze korte „interventie-periode” op Soemba afgesloten. Men keerde weer terug tot de politiek van niet-zien, niet-handelen en niet-besturen en de non-interventie was weer in eere hersteld: de „interne aangelegenheden der zelfbestuurde gebieden” bleven als vroeger ongemoeid; de Soembaneezen bleven onderling twisten, rooven, moorden en plunderen; en veiligheid van persoon en bezit was er evenmin als vroeger... Het bestuur kon weer telken jare melden: „Soemba toestand rustig.”¹⁾

Deze zg. rust duurde echter slechts enkele jaren. De kapitein Dijk was wel met bekwamen spoed van Soemba verwijderd, maar in 1906 kwam er een nieuwe „onruststoker”, de luitenant Rijn- ders met 40 Inlandsche soldaten. Dat zat zoo: Oemboe Karai, de vorst van Memboro in West Soemba, had een strooptocht ondernomen naar het landschap Kodi in het uiterste Westen van het eiland, en bedreigde vervolgens ook het gebied van den vorst van Laora, zijn westelijken buurman. Toen de laatste nu aan het bestuur te Waingapoe om hulp vroeg, kwam binnen een paar weken een officier met 40 man te Memboro eens poolshoogte nemen

¹⁾ Zie ook „Soemba” door D. K. Wielenga V.D.M., pg. 22—27.

en informeerden naar de plannen van den vorst. Oemboe Karai had buiten den waard gerekend, d.w.z. wist niet, dat er sedert het optreden van den nieuwen toewan besar te Bogor (Buitenzorg) in 1904 bij de „Kompenie” een andere wind was gaan waaien.

De luitenant Rijnders had in opdracht om de eigengereide hoofden van Soemba, en in de eerste plaats Oemboe Karai van Memboro, eens aan het verstand te brengen, dat het eigen rechter spelen voortaan uit moest zijn. Maar de laatste was in Memboro nergens te vinden. Bij de komst van de militairen had hij de beenen genomen, en zich in een, naar Soembaneesche opvattingen onneembare, rotsvesting in het binnenland verschanst. Alras moest hij ontwaren, dat zijn rotsvesting geenszins onneembaar was; echter hijzelf wist te ontsnappen en zich elders in veiligheid te stellen.

Doch ook die „veiligheid” was maar zeer betrekkelijk. Anders dan een vijftal jaren geleden bij de vlucht van Bidi Tau van Lewa, gaf de „Kompenie” thans de achtervolging niet op; en Rijnders en zijn mannen joegen Oemboe Karai van den eenen schuilhoek naar den anderen. Trouwens bijna alles werd anders dan vroeger: geen hulpbenden van Savoneezen meer, geen plunderen en verbranden van veroverde kampoengs, geen uitspelen van de eene bevolkingsgroep tegen de andere; dit alles had afgedaan. In stede daarvan werd alleen geageerd met eigen troepen, die in kleine verbanden steeds verrassend optraden. Deze taktiek gepaard aan een besliste houding en een beheerschte actie miste haar uitwerking niet. Na een paar maanden had Oemboe Karai genoeg van zijn zwervend leven en van zijn onrustig en riskant bestaan. Hij kwam in onderwerping, betaalde een flinke boete, her kreeg de vrijheid, en... werd een van de beste Soembaneesche vrienden van den toewan luitenant en een van de beste bestuurders van West Soemba.

Tusschen deze bedrijven door was intusschen de pacificatie van dit gedeelte van het eiland reeds begonnen. Naar het bekende recept werden in overleg met de hoofden wegen getraceerd en aangelegd, van de kust naar het binnenland en tusschen de landschappen onderling. De bevolking werd vertrouwd gemaakt met het denkbeeld, dat men niet alleen in het eigen landschap, maar ook in de andere gebieden vrij heen en weer kon trekken, zonder te worden gedood of minstens als slaaf te worden gevangen genomen. En als gevolg hiervan begonnen zich geleidelijk ook met eertijds vijandelijke gebieden een vreedzaam verkeer en een interlocale handel te ontwikkelen.

Toch schikten lang niet alle potentatjes zich dadelijk gewillig in den nieuwen gang van zaken. Vooral in het Zuiden van West Soemba moest nu hier dan daar een meer of minder hevig

verzet met kracht van wapenen worden onderdrukt. Ook het landschap Wajewa, ten Zuiden van Memboro gelegen, had nog een afstraffing noodig alvorens men ook daar de oude praktijken achterwege liet.

Toen nl. na een paar jaren de radja van Memboro, denkende dat het nu overal in het binnenland veilig was, een reis naar Wajewa ondernam, werd hij daar gevangen genomen, gebonden en opgesloten. Door middel van een bode kreeg de familie bericht van het voorgevallene en de mededeeling dat de gevangene slechts zou worden vrijgelaten tegen betaling van een losprijs van 100 paarden, 100 buffels, 100 geiten, enz. enz., een uitgebreide verlanglijst, van alles 100 stuks. Dit bericht ging vergezeld van een waarschuwing niet de hulp van de militaire macht in te roepen, daar de radja anders terstond zou worden gedood.

De sergeant postcommandant van Memboro Abbink bedacht zich niet lang. Nog denzelfden nacht marcheerde hij met een patrouille naar Wajewa, beklom in de vroege ochtendschemering de kampoengversperring, en voor de Soembanezen goed wakker waren, was de radja reeds bevrijd en stond hij weer buiten de kampoeng. Een poging van de Wajewaneezen om hun gevangene weer in handen te krijgen kwam hun zoo duur te staan, dat zij al spoedig van verdere actie afzagen en hun onderwerping aanboden.

Natuurlijk kwamen ook de onzen er niet zonder kleerscheuren af. Een treffend verlies leed de bezetting van het eiland toen de luitenant De Neeve in een hinderlaag viel en sneuvelde; een paar maanden te voren was hij reeds zwaar gewond geweest.

Terwijl de actie en de pacificatie in West Soemba aldus hand aan hand gingen, was de luitenant Rijnders zelf naar een nieuw arbeidsveld in Midden Soemba getrokken. Zoolang de opstandige vorst van Lewa daar nog vrij rond zwierf, kon er van orde en rust in het binnenland geen sprake zijn. Dus begon Rijnders ook een hardnekkige achtervolging van Bidi Tau. De eens zoo geduchte Lewa-vorst, dag en nacht opgejaagd, kon nergens meer een veilige schuilplaats vinden, en zag zich ten slotte genoodzaakt om zich met al zijn familieleden te onderwerpen. Ook hij werd van het eiland verbannen.¹⁾

Thans restte nog een van de onveiligste en ook meest onherbergzame oorden van het eiland, het zuidelijk deel van Oost Soemba. De taak om hier ordelijke toestanden te scheppen werd opgedragen aan een militair detachement, dat in het centrum van dit gebied, de kampoeng Kananggar in het landschap Massoe, werd gelegerd. Na een jaar hadden ook hier alle on-

¹⁾ Toen eenige jaren later de toestanden meer geordend waren, kreeg Bidi Tau toestemming om naar Soemba terug te keeren, en werd hij weer in zijn gezag hersteld.

rustige elementen het verzet opgegeven, en was hiermede de rust op geheel Soemba grondig en voor goed hersteld.

Van liever leede waren de Soembaneezen gaan inzien hoe noodzakelijk algemeene veiligheid van persoon en bezit zijn om tot welstand te kunnen geraken: „Ja mijnheer” zei de radja van Memboro toen eens tegen Ds. Wielenga, „het is nu beter dan vroeger. Toen werden telkens mijn paarden en buffels gestolen en moest ik er dan zelf weer op uit om door roof de geleden schade te herstellen. En bij die rooftochten is men niet altijd even gelukkig. Het valt ook wel eens tegen, en dan moet men verslagen met leege handen weer naar huis. Nu de Kompenie orde heeft gemaakt worden mijn paarden niet meer gestolen en ik word langzaam maar zeker rijk.”¹⁾ Eenigszins naïf is de trouwhartige bekentenis van dezen „gepacificeerden” zelfbestuurder, dat hij als bestolene een ander slachtoffer zocht op wien hij de geleden schade kon verhalen. Trouwens zelfs ten aanzien van barbaarsche gebruiken kwam een dergelijke naïve openhartigheid nog wel eens tot uiting; o.a. toen een paar familieleden van een overleden hoofd bij den civiel gezaghebber van Wai Kaboebak de regeling van de begrafenis kwamen bespreken.

Het begon met een paar zelfgenoegzame opmerkingen over den gang van zaken in hun landschap; of mijnheer niet vond, dat daar de laatste jaren alles naar wensch ging: belastingen op tijd binnen, wegen en bruggen puik in orde, geen onrust, geen roofpartijen, enz. „Welnu waar wij getoond hebben steeds trouw de aanwijzingen van de Kompenie op te volgen, zult U ons thans toch ook wel eens willen helpen. Vindt U het nu wel billijk, dat het overleden hoofd, die in dezen toch ook zijn verdiensten heeft gehad, nu de eerste van zijn geslacht zal zijn, die zonder geleide van slaven naar het zielenland van de voorouders trekt? Dat gaat toch niet.”²⁾

Verrast door het ongewone en onverwachte verzoek viel de aangesprokene zijn beide bezoekers in de rede: „Hoe durven jullie een dergelijk verzoek doen; daar komt niets van in, jullie weten toch dat de Kompenie dat als moord beschouwt en zwaar strafbaar stelt!”

„Maar mijnheer, het is toch maar voor het laatst,³⁾ en boven-

¹⁾ Zie „Soemba” door Ds. D. K. Wielenga V.D.M., pg. 28.

²⁾ Overleden hoofden en aanzienlijken worden bijgezet in zware gebeeldhouwde steenen sarcophagen, waarin allerlei offergaven, wapens, schilden, kleeding, opschik, gereedschap en fraaie Soemba-weefsels aan den doode worden meegegeven om mee te nemen naar het zielenland der voorouders. Vóór ons ingrijpen werden voor dat doel ook slaven geworgd en in de sarcophaag met den doode bijgezet.

³⁾ Men doelde hiermede op de afschaffing van slavernij en pandelingschap.

dien hebben we er maar twee slaven voor nodig, meer niet. Is dat nu zoo erg?"

Onnoodig te zeggen, dat deze begrafenisplechtigheid de speciale belangstelling had van het bestuur, dat eenigszins anders dacht over het offeren van „maar twee slaven” dan de pas geciviliseerde Soembaneezen.

De aanpassing aan de nieuwe toestanden moest zijn tijd hebben, het ging wel langzaam, maar het ging en de oude tijd was voor goed voorbij. Ds Wielenga, die een groot deel van zijn leven op Soemba werkzaam is geweest, zegt daarover in zijn reeds genoemde publicatie, pg. 32:

„De Soembanees begon langzaam maar zeker te begrijpen, dat orde en vrede beter en voordeeliger zijn dan wanorde en oorlog. Toen luitenant Rijnders na een zesjarig verblijf (1912) heenging, liet hij achter een Soemba dat tot onherkenbaar toe veranderd was ten goede.”

„Hoofden en volk deden hem een grootsch uitgeleide. Al had men zijn militaire hand meer dan eens gevoeld, zijn vriendelijk hart had aller vriendschap ten slotte gewonnen. En hij kon heengaan met de gedachte: Soemba is geworden van een land van moord en doodslag een land van rustige ontwikkeling.”

Reeds het volgende jaar, 1913, kon het gezag op Soemba weer aan civiele handen worden toevertrouwd.

In het Oosten van den Archipel was Soemba waarlijk niet het eenige gebied, waar in het begin van deze eeuw de Inlandsche vorsten en hoofden onderlinge oneenigheden met strooptochten en brand- en plunderpartijen uitvochten, en zich overigens weinig stoorden aan de protesten der Nederlandsche ambtenaren.

Op *Timor* werd al sinds jaren in het gebied van Sonbait een strijd gevoerd over de erfopvolging, en betwistten 17 (!) pretendenten voor de „keizerlijke kroon” elkaar de oppermacht in centraal Timor. Wel kwam het bestuur zoo nu en dan tusschenbeide, hetzij met hetzij zonder hulp van de militaire macht; doch vóór de komst van Van Heutsz had ons ingrijpen al evenmin tot een blijvend succes kunnen leiden als eertijds op Soemba. Integendeel, onze tusschenkomst had zoo weinig indruk gemaakt, dat, toen het gewestelijk bestuurshoofd te Koepang in 1905 met een detachement militairen op excursie naar Flores was vertrokken, de Sonbaiters overmoedig werden, en een inval op Koepangsch gebied waagden.

Toen was de maat vol. De troepenmacht werd versterkt met een compagnie infanterie, de militaire commandant benoemd tot civiel en militair gezaghebber van Midden Timor, en binnen enkele maanden waren de aanvoerders van het verzet en de on-

ruststokers gevangen genomen en was de orde hersteld. Ook de overige onrustige landschappen (Molo, Goenoengmoto, Waihalé) ondergingen een grondige schoonmaak, en vóór een jaar was verstreken kon allerwegen op Nederlandsch Timor met de invoering van de nieuwe maatregelen en de reorganisatie van het bestuur een aanvang worden gemaakt.

Op het eiland *Flores* had zich ongeveer een zelfde gang van zaken afgespeeld. Ook hier waren het vooral de onrustige elementen in het binnenland, die elke gelegenheid aangrepen om aan te sporen tot verzet tegen het Nederlandsch Indische gouvernement. Reeds in 1889 hadden pogingen tot het instellen van een wetenschappelijk onderzoek in de tinstreken van Midden Flores (prof. Wichman en mijningenieur Van den Broek) aanleiding gegeven tot strubbelingen met de bevolking, die tegenover de explorateurs een vijandige houding aannam. Het volgende jaar werd het onderzoek, thans onder militaire dekking hervat. Doch alhoewel werd geageerd met een troepenmacht ter sterkte van 560 man, slaagde men er niet in het verzet te breken, en moest onverrichter zake worden teruggekeerd. Een andere militaire colonne, sterk 550 man, die getracht had van het Noorden uit tot het binnenland door te dringen, bereikte haar doel al evenmin. Men achtte de beschikbare troepenmacht onvoldoende; de beide colonnes werden ingescheept, en de geheele militaire actie tegen Flores eindigde met een volslagen mislukking. Is het te verwonderen, dat de bevolking de „Kompenie” onmachtig achtte om haar verzet te bedwingen?

Het is dan ook begrijpelijk, dat in tal van landschappen de onrust bleef smeulen; en dat vooral in het gebied van Larantoe-ka in het uiterste Oosten — welks vorst voortdurend sreefde naar gebiedsuitbreiding — en in de omgeving van Endé in het Zuiden van het eiland bij herhaling moest worden ingegrepen. Troepen uit Timor Koepang en een marinelandingsdivisie herstelden 1903, 1904 en 1905 de rust in deze woelige landschappen; doch dat was slechts voor tijdelijk, want in 1907 braken nieuwe onlusten uit bij Endé, waar onze bestuursvestiging werd afgeloopen en verbrand.

Toen vond Van Heutsz dat het welletjes was geweest, en stuurde hij nog hetzelfde jaar een compagnie maréchaussée onder commando van Christoffel naar het onrustige eiland. En wat een militaire expeditie van ruim 1000 man in 1890 in het geheel niet, en verschillende militaire excursies in 1903—1905 slechts voor een klein deel en tijdelijk hadden kunnen bereiken, dat bracht Christoffel met zijn keurtroepje van ruim 150 man in enkele maanden tijds afdoende in orde.

Met groote voortvarendheid werd het geheele eiland doorkruist

(Flores is van West naar Oost hemelsbreed gemeten 350 kilometer lang en van Noord naar Zuid tot 60 kilometer breed). Allereerst werd het verzet in korten tijd neergeslagen; het eene gebied na het andere kwam in onderwerping; ook de heftige tegenstand in de moeilijk genaakbare bergstreken was tegen het élan van Christoffels *maréchaussée* niet opgewassen; en na een korten maar vinnigen strijd was in geheel Flores de rust weder gekeerd. Toen Christoffel vertrok voor een nieuwe taak elders in den Archipel, kon het tijdelijk militair bestuur van het eiland zich weer geheel aan zijn vredestaak wijden en de pacificatie tot een goed einde brengen.

Op *Soembawa* nam in 1908 de civiel en militair gouverneur van Celebes, de overste Swart, zelf de leiding in handen, toen de bevolking van Bima (in het Oosten van het eiland) zich tegen de registratie door het militair bestuur verzette. Tegen het felle verzet bleek ook hier een krachtige actie noodig, met het gevolg dat de rust spoedig terugkeerde, de vuurwapenen werden ingeleverd, en ook hier de arbeid aan de reorganisatie regelmatig en op de gebruikelijke rustige en geleidelijke wijze kon worden voortgezet.

13. *Algemeene reorganisatie der buitengewesten*

Soemba, Timor, Flores, Soembawa, Ceram, Halmahera, de Zuidooster-, de Zuidwester-, de Aroe-eilanden, al deze gebieden ondergingen in de jaren 1906—1908 een algeheele verandering, evenals zulks in de jaren 1905—1907 geschied was met de westelijke helft van de buitengewesten: Sumatra, Borneo, Celebes, en Bali.

In de correspondentie van Van Heutsz over deze actie treden vooral de namen van een viertal Atjeh-mannen steeds op nieuw weer op den voorgrond: Colijn, Swart, Van Daalen en Christoffel: Toen Fock in een brief van 28 Mei 1907 zijn ingenomenheid had betuigd met Christoffels nieuwe successen, thans in het Batak-land, antwoordde Van Heutsz:

„Zeker is het resultaat door hem bereikt mooi, aan het drijven van den priestervorst is nu voor goed een einde gemaakt; op eigen verzoek blijft hij nog eenigen tijd in die streek patrouilleeren, waar uiteraard ook de vuurwapens ingenomen zullen worden. Zoo noodig stuur ik hem daarna nog naar Djambi om daar de laatste hand te leggen aan onze pogingen om de laatste voorname verzetshoofden in handen te krijgen (Raden Mat Tahir, enz.). Vervolgens zal Christoffel wellicht moeten helpen aan het ordenen van de toestanden op Flores.”¹⁾ (Van Heutsz aan Fock 15 Juli 1907).

¹⁾ Christoffel kreeg na zijn succesvolle tochten in het Batak-land,

Daarnaast geven Van Heutsz brieven herhaaldelijk uiting van zijn waardeering voor de verdiensten van verschillende bestuursambtenaren, die bij dezen arbeid een werkzaam aandeel hadden: Frijling, Lulofs, Heckler, Coenen, Baron Quarles de Quarles, Ballot, Welsink en anderen. Hoe spoedig slaagde hij er niet in, om uit dergelijke „mannen van de praktijk” een voorhoede samen te stellen, waarvan ieder voor zich een kring van ijverige toegewijde medewerkers om zich heen schiep, en die gezamenlijk hun beste krachten hebben gegeven voor een spoedige en evenwichtige ontwikkeling van de buitengewesten.¹⁾

Ten spijt van de klachten over een geest van moedeloosheid bij vele ambtenaren van het binnenlandsch bestuur (vgl. o.a. pg. 20), was er bij *dezen* arbeid nergens sprake van eenig symptoom van moedeloosheid of apathie. Integendeel, zonder de arbeidslust en de toewijding van deze mannen, en zonder de werkkraft, de reizen, en de besprekingen van Colijn zou het ten eenen male onmogelijk zijn geweest om de tientallen volken van het uitgestrekte eilandenrijk der buitengewesten, met hun groote verscheidenheid van beschavingsniveau's binnen enkele jaren tijds in het geregeld bestuur van Tropisch Nederland in te schakelen, zooals toen is geschied.

Intusschen zaten de „bureaumannen” evenmin met de handen in den schoot. Zoowel het departement van binnenlandsch bestuur als de algemeene secretarie waren overkropt met arbeid voor de reorganisatie der buitengewesten. In zijn schrijven van 9 September 1906 berichtte Van Heutsz aan Fock:

„Er zijn bij de secretarie voortdurend zooveel zieken, dat slechts met de uiterste inspanning het werk kan worden bijgehouden, en niettemin groeit de achterstand nog geregeld aan. Van de vele reorganisatievoorstellen van Colijn is zelfs nog nagenoeg niets uitgewerkt kunnen worden; en nu komt hij eerstdaags terug met zijn omvangrijke Molukken voorstellen, die ook weer het werk zullen vermeerderen. Ook bij het binnenlandsch bestuur zit men met die reorganisatievoorstellen in de maag, want ook daar heeft men slechts zeer enkelen beschikbaar, die vol-

opdracht om de leiding van de militaire actie in Flores op zich te nemen; doch ging niet naar Djambi. Zooals reeds bleek op pg. 36 werd de maréchaussée-kapitein Darlang van Atjeh belast met de leiding der actie in Djambi.

¹⁾ Als Van Heutsz ontevreden was, maakte hij evenmin een smoor-kuil van zijn hart. Zoo schreef hij in een brief van 29 Mei 1907 aan Fock: „Alleen de resident van... is nog een pommadevent van den ouden stempel, en hoop ik dat hij niet te lang meer zal aanblijven. Nadat ik den man gezien en gesproken had, heb ik maanden lang bezwaar gemaakt tegen zijn definitieve benoeming; maar eindelijk moest ik wel toegeven aan den drang van de zg. Java-deskundigen in den raad van Indië, dewijl mij de detailkennis ontbrak en de heer X nooit onder mij gediend had. Ik heb er nog spijt van.”

doende geschoold zijn voor dat werk. En binnen niet te langen tijd zal ongetwijfeld ook overste Swart komen aanzetten met voorstellen betreffende de definitieve bestuursorganisatie van Celebes. Gelukkig, dat Colijn dan zelf aan het uitwerken en in concept-besluiten gieten der voorstellen zal kunnen medewerken, maar voor dit werk is zooveel bureau routine noodig, dat ook Colijn in den aanvang de handen scheef zullen staan."

Alhoewel er in die jaren hard is gewerkt, zoowel door het militaire als door het civiele element, zoowel te velde als op de bureau's, begon de tweede kamer reeds spoedig teekenen van ongeduld te geven. Daar deden zich reeds einde 1906 stemmen hooren van leden, die geen flauw begrip hadden van hetgeen de arheid aan de reorganisatie der buitengewesten beteekende, en die zich er over beklagden, dat zij nog niets wisten over de inrichting van het bestuur in de nieuw onderworpen gebieden, over de landschapskassen, over de plannen voor den aanleg van wegen en irrigatiewerken, e.d.

De klacht in de tweede kamer is (zooals veelal) fout, antwoordde Van Heutsz op 6 April 1907.¹⁾

„...deze zeer ingewikkelde zaken mogen niet vluchtig worden behandeld en de kamer moet dus geduld hebben. Ik zal met iets goeds komen, maar dat werk, dat Colijn onder handen heeft, vordert meer dan één jaar."

„Wat de regeling der landschapskassen betreft remt de raad van Indië, die wars is van alle nieuwigheden en daardoor houdt ook de raad mij op. Colijn is nu bezig aan de samenstelling van een nota over de politiek der buitenbezittingen en al wat daaraan annex is, maar het geheel zal wellicht 500 bladzijden druks beslaan, en dat kost naast groote zakenkennis veel overleg en tijd."

„Aan de wegen wordt reeds allerwegen zeer veel gedaan, deels in heerendienst, deels in betaalde diensten voor rekening van de landschapskassen, deels voor rekening van het gouvernement. Men moet echter werken naar een algemeen plan, anders wordt het humbug. Nog meer dan op wegen- is op irrigatiegebied de gelijke voorbereiding noodig en overhaasting absoluut af te keuren."

„Wat het vaststellen van een goed plan voor wegenaanleg vordert weet ik bij ervaring, en niettegenstaande destijds te Atjeh door mij alles nauwkeurig is overwogen en zooveel mogelijk in overleg met deskundigen is geregeld, zijn er nu toch vele stuurlieden aan den wal, die zich aanmatigen om een afkeurend oordeel uit

¹⁾ In zijn schrijven van 29 December 1906 had Fock de aandacht op deze klachten gevestigd. De officieuze correspondentie tusschen Fock en Van Heutsz heeft toen tengevolge van de ministriele crisis in het begin van 1907 een drietal maanden stil gelegen.

te spreken. Voor Atjèh zou *ik* het rationeele van het aangelegde wegnnet kunnen aantoonen (afgescheiden van fouten hier en daar door ondergeschikten gemaakt), voor de andere buitenbezittingen moeten de respectievelijke bestuurders hetzelfde kunnen doen, maar daarom moet hun tijd worden gelaten om zich daaraan te wijden."

Inderdaad *kwam* Van Heutsz met „iets goeds”.¹⁾ In de memorie van antwoord op het voorloopig verslag der Indische begroting voor 1909 gaf minister Idenburg een indrukwekkend verslag over het grootsche werk, dat in enkele jaren tijds in de buitengewesten tot stand was gebracht.

Van pg. 53 tot 57 somde hij op hoe in het binnenland van Sumatra en Borneo, in Celebes, de Molukken, Nieuw Guinea en de Kleine Soenda-eilanden vóór ons ingrijpen vrijwel overal wanorde en anarchie heerschten:

in Zuid Celebes: vorsten en hun gemachtigden, die de bevolking in en buiten hun gebied knevelen en brandschatten, en rond zwervende benden, die allerwegen onrust zaaiden;

in Noord Celebes: volksgroepen, die de bevolking van de omliggende landschappen terroriseerden;

in Ceram: Berg Alfoeren, die de strandkampoen periodiek plunderden en verbrandden;

op Halamahera: een klik van Mohammedaansche grooten met hun volgelingen, die — daarin gesteund door de vorsten van Ternate en Tidore — de animistische bevolking van het binnenland op schandelijke wijze exploiteerde;

in de Balische rijkjes: wanbestuur, pandelingschap en onderlinge plundertochten;

op de overige Kleine Soenda-eilanden: voortdurende roof- en plundertochten;

op Timor: avonturiers, die den baas speelden over de eigenlijke hoofden en de bevolking terroriseerden;

en over het geheele uitgestrekte gebied van dit groote eilandenrijk afwisselend: onderlinge oorlogjes, plundertochten, sneltochten, slavenjachten, menschenoffers, enz.

Hij beschreef hoe in een viertal jaren tijds aan al deze misstanden over het geheele gebied een einde was gemaakt en alom registratie en ontwapening van de bevolking had plaats gehad; hoe door het oprichten van landschapskassen orde was gesteld en contrôle werd uitgeoefend op het beheer der financiën van de gebieden met zelfbestuur;

hoe maatregelen waren genomen voor verbetering van de communicatiemiddelen, wegen aangelegd, hindernissen in de bevaarbare rivieren opgeruimd;

¹⁾ Vgl. ook „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 148—151.

hoe het onderwijs werd bevorderd en het schoolbezoek aangemoedigd;
hoe de belangen van landbouw, veeteelt en handel onder de oogen werden gezien.

Doch daarbij was het niet gebleven. In zijn beginselprogramma voor de politiek ten aanzien van de buitenbezittingen¹⁾ had Van Heutsz in punt 5 den eisch gesteld, dat „ook in de landschappen welke in het genot van zelfbestuur gelaten zijn, het streven der bestuurders gericht zal moeten zijn op het ontwikkelen van de natuurlijke bronnen van welvaart des lands en het verbeteren van den economischen en socialen toestand der Inheemsche bevolking.”

Dat beteekende dat ook in dit opzicht aan de leidende en controleerende Europeesche besturende ambtenaren een wel is waar moeilijke, maar ook eervolle taak werd opgedragen: Het geven van leiding aan het zelfbestuur bij het behartigen van de belangen van land en volk in den geest van den zoo juist genoemden eisch in punt 5 van het beginselprogramma.

Hoe stelde de regeering te Buitenzorg zich voor, dat onder het nieuwe régime deze leiding aan het zelfbestuur zou moeten worden gegeven; en vooral hoe zou dat geschieden aan de zelfbestuurders, die de Korte Verklaring²⁾ hadden geteekend?

In art. 3 der K.V. belooft de zelfbestuurder dat hij alle regelingen, die met betrekking tot zijn landschap door de Nederlandsche regeering zijn *of zullen worden* vastgesteld of toepasselijk verklaard, zal nakomen en handhaven. (cursiveering van schr.).

Herhaaldelijk en van verschillende zijden is op dit art. 3 der K.V. kritiek uitgeoefend. De zelfstandigheid van het zelfbestuur werd er te veel door aangetast meende de een; het landschaps-hoofd zou door art. 3 in de positie zijn gebracht van ambtenaar, waardoor het zelfbestuur te niet zou zijn gedaan betoogde een ander.

Hoe weinig dit echter in de bedoeling heeft gelegen, in welke mate Van Heutsz' streven juist op een zoo groot mogelijke zelf-

¹⁾ Zie „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 123. Vgl. ook J. M. Somer, „Vestiging, ... van het Nederlandsche gezag in Indië”, pg. 215. Het schijnt dat Fock niet op de hoogte was van den woordelijken inhoud van Van Heutsz' politiek programma. In hun officieuze correspondentie bracht de landvoogd het slechts een enkele keer terloops ter sprake, (schrijven 9 September 1906). „Met genoegen las ik uwe instemming met mijne inleidingsredevoering in de begrootingsvergadering op 26 Mei jl. Het daarin bedoelde door mij persoonlijk opgemaakte concept staatkundig programma voor de eerstvolgende jaren had ik een paar dagen te voren naar de secretarie gezonden, waar het thans nog in bewerking is.”

²⁾ Zie „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 123.

standigheid der zelfbesturen gericht was, en hoe krachtig hij tegen misverstand in dezen stelling nam, blijkt onder meer uit een officieele correspondentie tusschen minister Fock en den gouverneur generaal Van Heutsz, waarin deze zijn standpunt met klem verdedigde.

In zijn proefschrift „De korte Verklaring” schrijft J. M. Somer hierover: ¹⁾

„De minister was nl. van meening, dat de Indische algemeene verordeningen van rechtswege van toepassing dienden te zijn op de zelfbesturende landschappen, die gebracht waren onder het doorgevoerde stelsel der K.V., zonder daarbij in het oog te houden, dat elk zelfbestuur locale belangen had en niet alle over één kam geschoren konden worden.”

Voor hem, die de toestanden op de buitenbezittingen kent, is het duidelijk, dat hetgeen Fock wenschte, onuitvoerbaar was. Terecht maakt Somer hier dan ook de opmerking, dat in 1905 de tijd voor een politiek als Fock in dezen voorstond, nog lang niet rijp was, en dat de primitieve zelfbesturen er geheel door uit hun evenwicht zouden worden gerukt. Hij gaat dan verder:

„De meening van minister Fock werd door Van Heutsz met klem bestreden. De landvoogd wees er met nadruk op, dat hij als gouverneur van Atjeh zeer zeker de invoering van de K.V. niet zou hebben voorgesteld, indien deze implicite medegebracht zou hebben de van rechtswege toepasselijk-verklaring der algemeene verordeningen en dat z.i. de opvatting van den minister in geen enkel wetsartikel steun vond.”

„De K.V. liet, dat erkende Van Heutsz volmondig, wel te allen tijde de mogelijkheid open tot invoer van gewenschte regelingen, doch ze legde ons niet den plicht op om de voor het rechtstreeksche gebied geldende algemeene verordeningen te volgen. Integendeel, en de geestelijke vader der K.V. komt met wel-sprekende overtuiging op voor een zoo groot mogelijke zelfstandigheid der Inlandsche zelfbestuurders. „(cursiveering van schr.).

„Van het te niet doen” schreef Van Heutsz, „van alle rechten der Inlandsche bestuurders, in dien zin dat na het afleggen der verklaring met die bestuurders in het geheel geen rekening meer behoeft te worden gehouden, behoort m.i. ook onder het stelsel der korte verklaring geen sprake te zijn, en mochten dergelijke opvattingen bij één of meer bestuursambtenaren aan den dag treden dan zou ik daartegen zeker onverwijld maatregelen nemen.”

Na deze uiteenzetting gaf Fock zijn oorspronkelijk denkbeeld prijs, en vereenigde hij zich geheel met Van Heutsz' opvatting in dezen.

Het hoofd der afdeeling politieke zaken ter algemeene secre-

¹⁾ J. M. Somer, „De Korte Verklaring”, Breda 1934, pg. 302.

tarie, Moresco, was de man, die onder Van Heutsz' landvoogdij nauwgezet ervoor waakte, dat de Europeesche besturende ambtenaren de opvattingen van de Indische regeering ten aanzien van de toepassing der K.V. ten volle in acht namen. Op 7 April 1908 hield hij, kort na zijn benoeming tot leeraar aan de pas opgerichte bestuursacademie te Den Haag, voor het Indisch genootschap ter plaatse een belangwekkende rede, waarin hij over de dagelijksche aanrakingen van de bestuursambtenaren met de zelfbesturende vorsten en grooten onder meer opmerkte:¹⁾

„... Geen voorschriften of aanschrijvingen kunnen hier helpen als deze ambtenaren niet uit eigen aandrift hun volle medewerking verleen. De moderne politiek stelt hun meer en hogere eischen (dan onder het vroegere régime vóór de toepassing van de K.V., schr.) en de eerste van deze is: zelfbeheersching.”

„Zich niet in de plaats te stellen der vorsten, ook al geeft contract of verklaring hun daartoe op zeker punt formeel het recht, — doch hen op te voeden tot ware bestuurders, tot leiders van hun volk; hen niet te verdringen, doch hen mede te voeren in eigen bezieling voor de hoge taak der ontwikkeling van alle Indische volken — dat eischt meer en zeldzamer eigenschappen dan die een goed bestuurder in rechtstreeksch gebied vormen.”

Moresco eindigde zijn voordracht door de hoofdpunten onzer politiek jegens de zelfbesturen aldus samen te vatten: „Aanvaarding zonder voorbehoud van de verantwoordelijkheid voor de verdere ontwikkeling van de deelen onzer kolonie; handhaving van een krachtig oppergezag; behoud en ontwikkeling der zelfbesturen.”

Volledigheidshalve zij er aan herinnerd, dat ook deze eisch van behoud der zelfbesturen door Van Heutsz nadrukkelijk is vastgelegd in punt 6 van zijn beginselprogramma:

6e. Inlijving van in het bezit van het recht van zelfbestuur gelaten landschappen bij het gouvernementsgebied geschiede niet anders dan op verzoek van de betrokken hoofden en bevolking, dan wel wanneer het in het belang der bevolking onvermijdelijk blijkt.

Ten slotte moge ter vermindering van alle misverstand het voorgaande hier in het kort worden geresumeerd:

1e. De korte verklaring is inderdaad een onvoorwaardelijke erkenning van het Nederlandsche oppergezag.

2e. Daarnaast achtte Van Heutsz echter een zoo groot mogelijke zelfstandigheid der zelfbestuurders noodzakelijk.

3e. In de bestuurspraktijk duldde hij geen noodeloos inbreuk maken op deze zelfstandigheid, en nam hij tegen iedere poging daartoe met beslistheid stelling.²⁾

¹⁾ Zie ook „De Indische Gids” 1908, pg. 942 e.v.

²⁾ Men herkent hierin dezelfde houding, die Van Heutsz als gou-

In opdracht van Van Heutsz had Colijn een aanvang gemaakt met de richtlijnen voor het politiek beleid in de buitengewesten op schrift te stellen. Hierover had de landvoogd op 15 Juli 1907 aan Fock geschreven: „Decentralisatie, enz. der buitenbezittingen. Deze aangelegenheid zal, nu Colijn zich geheel daarvoor kan spannen, ook zeker met spoed haar beslag krijgen. Veel tijd heeft hij trouwens niet, want ik denk dat zijn politieke partij hem hoogstens tot 1909 in Indië laat.”

Nog hetzelfde jaar, 1907, verschenen als voorloopig resultaat van Colijns arbeid het eerste en het laatste deel van zijn magistraal werk „Politiek beleid en bestuurszorg in de Buitenbezittingen”:

Hoofdstuk I en II, Historische inleiding 1834—1898, en
Hoofdstuk V, Politiek beleid, wetgeving en bestuurszorg.

Het is begrijpelijk, dat de schrijver de publicatie van hoofdstuk V, deze leiddraad voor het burgerlijk bestuur, onder de bestaande omstandigheden liet voorgaan. De beide ontbrekende deelen:

Hoofdstuk III, Historisch overzicht 1898—1908, en
Hoofdstuk IV, Verklarend overzicht der politieke overeenkomsten, verschenen in 1909 in druk.

Van Heutsz' Korte Verklaring, zijn Beginselprogramma, en Colijns Politiek beleid en bestuurszorg in de Buitenbezittingen hebben sinds dien onze politiek in de buitengewesten beheerscht.

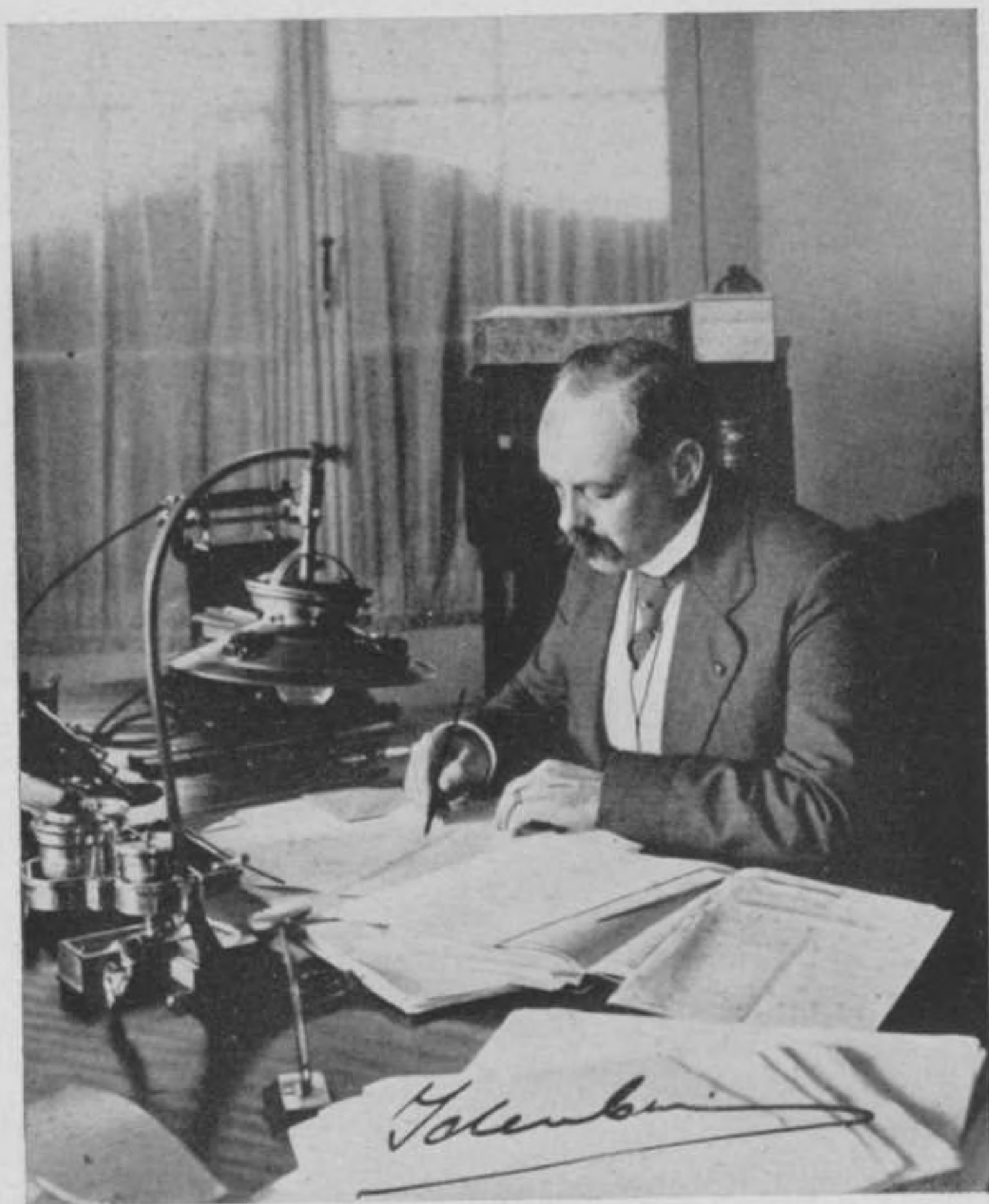
Artikel 3 der Korte Verklaring heeft nog jaren lang vele aanvallen te doorstaan gehad en tal van pennen in beweging gebracht. Minister Idenburg, zelf een overtuigd voorstander van de K.V., heeft nog naar een waarborg gezocht tegen een eventueel te straffe gebruikmaking van art. 3. In het laatste jaar van Van Heutsz' landvoogdij noodigde hij de Indische regeering uit om onder meer naar een oplossing te zoeken voor een omschrijving en een afbakening van het van art. 3 te maken gebruik.

Deze oplossing was echter nog niet gevonden toen einde 1909 Idenburg zelf de teugels van het bewind als gouverneur generaal in handen nam. Ten slotte verscheen na heel wat geschrijf en gewrijf de zg. zelfbestuursordonnantie van 1914, waarin de te volgen richting van beleid wettelijk was vastgelegd.

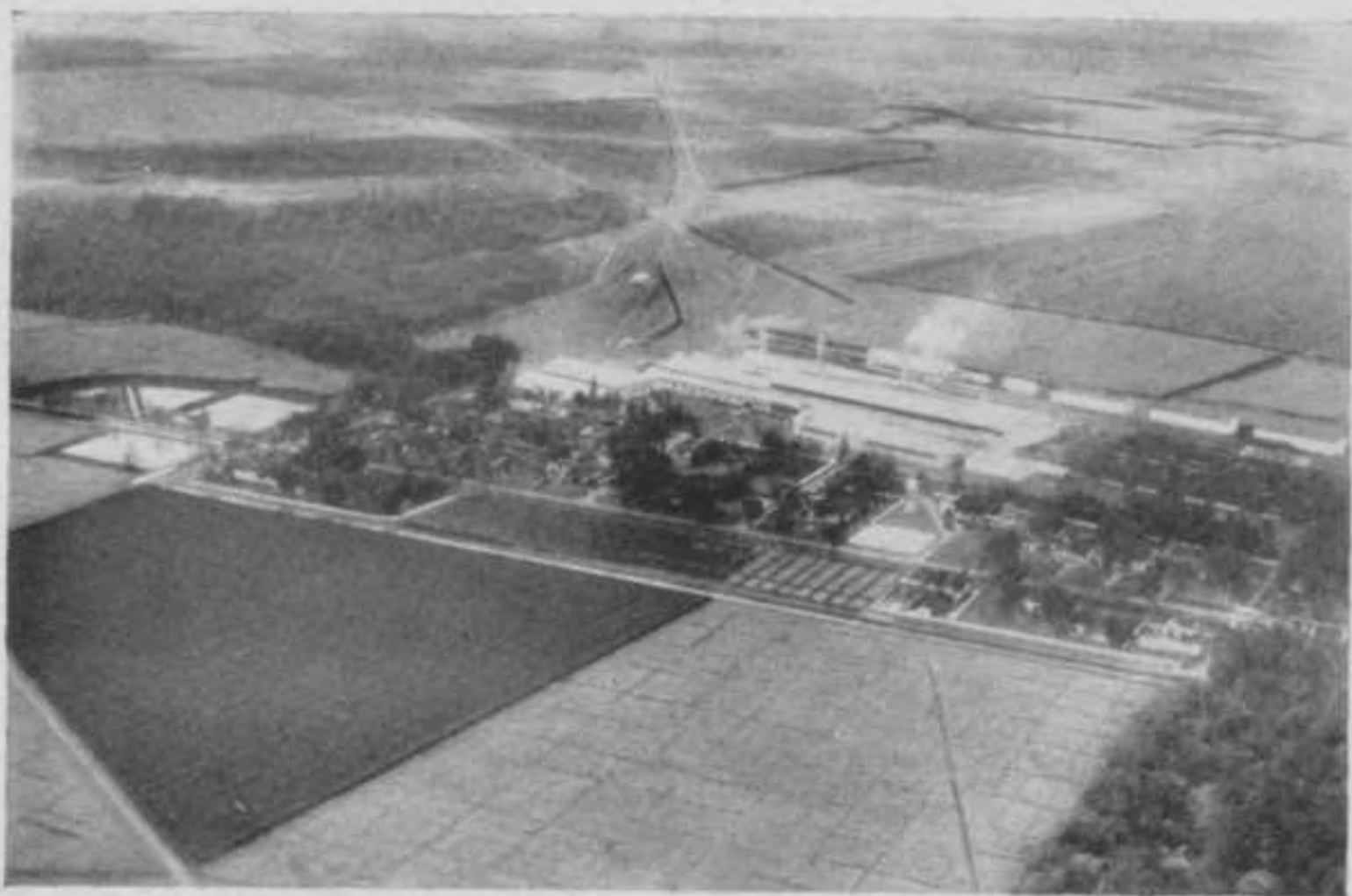
Somer ¹⁾ teekent daarbij aan:

verneur van Atjeh aannam tegenover de oelèëbalangs-landschapshoofden van dat gewest: eenerzijds stelde hij den eisch van onvoorwaardelijke onderwerping aan het Nederlandsche gezag; anderzijds verleende hij krachtigen steun aan deze oelèëbalangs bij de handhaving van hun gezag en van de rust en orde in hun gebied. Zie „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 51 en 55.

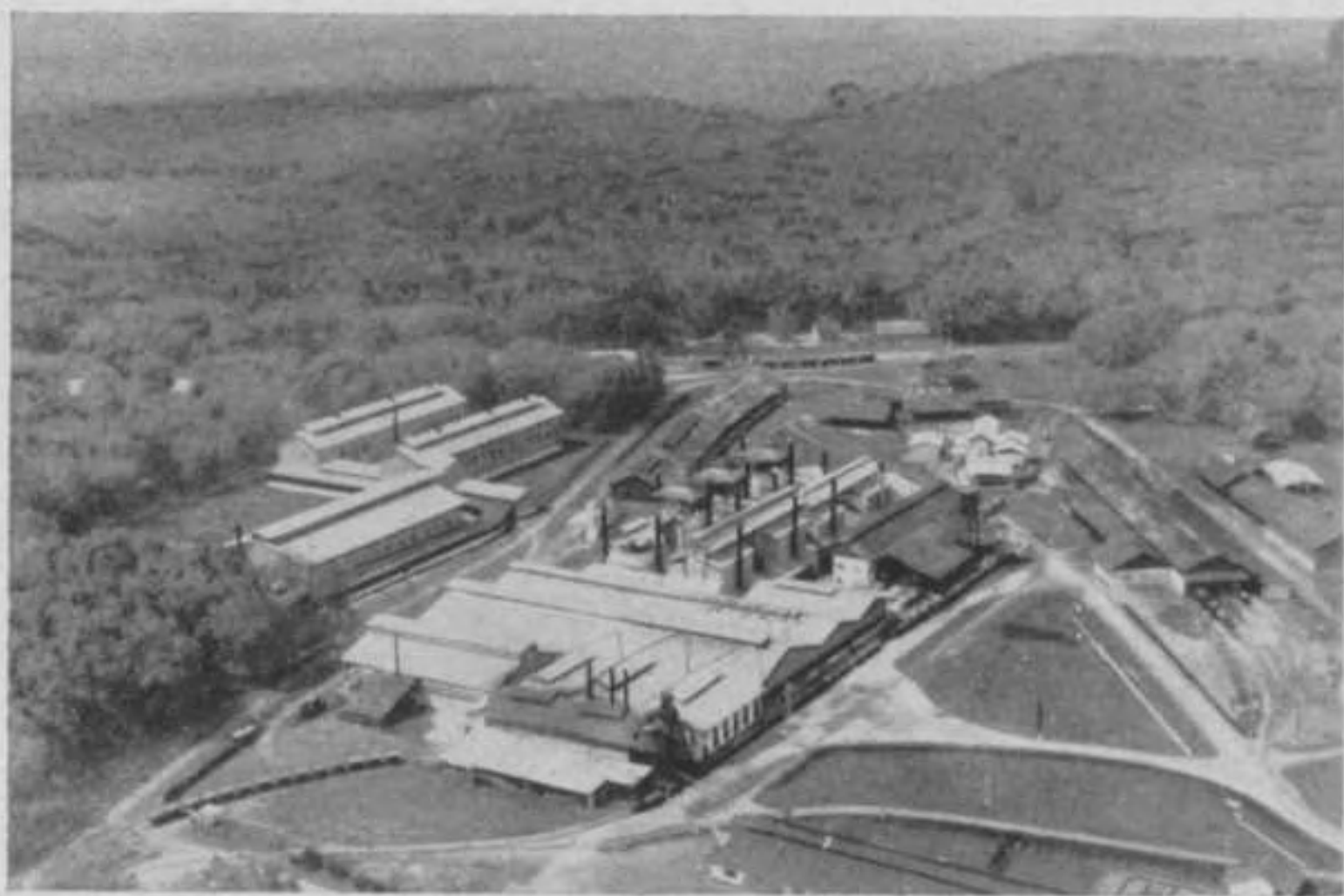
¹⁾ J. M. Somer, „De Korte Verklaring”, pg. 345.

Minister A. F. W. Idenburg

Suikerfabriek op Java. — Luchtopname K.N.I.L.M.

Rubberfabriek op Sumatra. — Luchtopname K.N.I.L.M.

De K.V. bleef dus ongewijzigd, alle aanvallen, vanaf 1898 op haar ondernomen, waren vruchteloos geweest. Ook Idenburg, die steeds een voorstander geweest was van het stelsel der K.V., liet deze niet los; de door hem gewenschte aanvulling, uitvloeisel van practische toepassing der politiek en *niet van verzwakking van het beginsel*, loochende in geenen deele de erkenning dat *slechts met krachtige hand te regeeren viel in de heterogeene gemeenschap van zelfbesturen*." (cursiveering van schrijver).

Om redenen van bestuurspraktijk werd de zelfbestuursordonnantie van 1914 vervangen door de zelfbestuursregelen van 1919, die slechts in enkele punten van ondergeschikt belang verschillen van de ordonnantie van 1914. Nog eenmaal kwam, naar aanleiding van de sedert opgedane ervaringen, in 1927 een soortgelijke wijziging op ondergeschikte punten tot stand.

„Daarna heerschte er rust,” zegt Somer,¹⁾ „en kon het thans op een onwrikbaren grondslag gevestigde nieuwe stelsel zich geleidelijk beginnen te ontwikkelen.”

„Want, gelijk elke mijlpaal in de geschiedenis: de K.V. betekent niet slechts een *einde*, maar vooral een *begin*.”

14. Reorganisatie van het algemeen en gewestelijk bestuur

Een van de zaken welke reeds bij de aanvaarding van de landvoogdij, Van Heutsz' bijzondere belangstelling hadden, was het in Indië bestaande plan voor een reorganisatie van het algemeen en het gewestelijk bestuur.

De algemeen secretaris Van Rees, die een belangrijk aandeel had in de samenstelling van de desbetreffende voorstellen beval een indeeling van Java en Madoera in drie gouvernementen aan. Hij betoogde dat voor een benoeming van een drietal gouverneurs een strengere selectie mogelijk zou zijn dan voor de benoeming van de toenmalige 15 residenten; dat daardoor een betere waarborg zou ontstaan voor een juiste toepassing van de door de regeering aangegeven beginselen voor de bestuurspolitiek; en dat de regeering aan een drietal gouverneurs in ruimere mate regeeringsbevoegdheden zou kunnen overdragen dan aan een groot aantal residenten.

Daarnaast werden maatregelen voorgesteld voor meerdere emancipatie van het Inlandsch bestuur, voor een uitbreiding van zijn bestuurstaak, en voor een beperking van den werkkring van het controleerende Europeesche bestuur tot het meer intellectuele gedeelte van zijn taak.

Hoofdzaak bij dit alles was het streven om de verouderde bestuursinrichting beter aan te passen aan de eischen der nieuwere

¹⁾ Ibid. pg. 347.

inzichten betreffende bestuur en decentralisatie. Doch tevens zag men in deze reorganisatievoorstellen een hulpmiddel om tegemoet te komen aan de vele gerechtvaardigde klachten over de zeer slechte promotiekansen (zie pg. 20), de promotie te verbeteren door het scheppen van een gunstiger verhouding van het aantal lagere tot het aantal hogere ambtenaren, het corps in zijn geheel te verjongen, en de belangstelling der ambtenaren voor een taak van hogere orde te prikkelen.

Overigens werden nog afzonderlijke voorstellen ingediend voor een gewijzigde opleiding der bestuursambtenaren, voor de afschaffing van de opleiding der Europeesche ambtenaren in Indië bij de zg. afdeeling B van het gymnasium Willem III te Batavia, en voor de oprichting van een hogere bestuursacademie in Nederland.

Het spreekt vanzelf, dat deze plannen Van Heutsz' volle sympathie hadden (zie o.a. pg. 62). Hij zette dan ook eenigen spoed achter het aanhangig maken der voorstellen voor deze reorganisatie; en toen einde 1905 Van Rees voor een paar maanden met verlof naar Den Haag vertrok (zie pg. 78), was de voorbereiding voor een en ander reeds zoover gevorderd, dat Van Heutsz de aandacht van den minister op dit belang kon vestigen:

„Wat den heer Van Rees betreft, die drie maanden binnenlandsch verlof heeft” schreef hij op 16 October 1905 aan Fock, „zou ik het op hoogen prijs stellen als U.E. met hem eens ampel besprak de richting welke wij hier in Indië uit moeten ten opzichte van het algemeen bestuur, waarop ik in korte trekken doelde... Van Rees en Nederburgh hebben, zooals U bekend zal zijn, beiden een schema voor de inrichting van het toekomstige bestuur gemaakt.”

„Een van beide stelsels *moet* tot stand komen, wil men in Indië de roestige regeermachine weer vlot maken, en in de toekomst dit land beter en zakelijker besturen dan het tot nu toe met de verouderde voor het tegenwoordige niet meer rationeele bestuursinrichting, mogelijk was.”

„Naast de *algemeene* bestuursinrichting zal ook het *gewestelijke* bestuur een grondige wijziging behoeven. De heer Van Rees is van een en ander volkomen op de hoogte, en ook de heer Nederburgh, die niet aan eigen ideeën zal hangen, weet er genoeg van om de zaak aan koloniën uit te werken als eenmaal definitief zal zijn vastgesteld, welke richting de regeering uit wil, en welk stelsel zij aanvaardt...”

Ook Fock betuigde zijn volle instemming met deze plannen en beaamde dat ook zijns inziens een reorganisatieplan „hoe eer hoe beter moest worden vastgesteld.” (brief van 3 Januari 1906). In een schrijven van 16 Januari d.a.v. herhaalde hij nog eens, dat hij een reorganisatie van het binnenlandsch bestuur urgent achtte,

ook ter verbetering van de promotiekansen en van den geest in het corps B.B. ambtenaren; en dat hij ook veel goeds zag in het plan om Java in drie gouvernementen te verdeelen. „Ik stel uw telegram dat U de zaak zult bespoedigen op prijs. De raad van Indië zal deze zaak, waar haast bij is, toch niet ophouden! Lange adviezen wensch ik niet, evenmin als U er op is gesteld.”

Intusschen had Van Heutsz in afwachting van de eventueele resultaten dezer voorstellen bovendien — in de lijn van zijn systeem — reeds dadelijk een aanvang gemaakt met het invoeren van verbeteringen, welke met de beschikbare middelen bereikbaar waren. Over de door hem genomen voorloopige maatregelen tot verbetering van de slechte promotiekansen schreef hij in een brief aan Fock van 14 Februari 1906:

„Ik ben het met U eens dat een reorganisatie van het corps B.B. ambtenaren urgent is, en dat al het mogelijke moet worden gedaan om een beteren geest in het corps te brengen en de opgewektheid er in te houden door betere promotiekansen...”

„Door het doen heengaan van oude assistent residenten (zie ook pg. 95) en weer onbeperkt toestaan van buitenlandsche verloven — in weerwil van het bestaande tekort aan ambtenaren — ben ik er voor Java in geslaagd om alle controleurs van 1886 tot assistent resident te bevorderen, en op de buitenbezittingen zal het ook spoedig zoo wezen; maar *twintigjarigen* dienst is nog veel te lang, ook is dit zoo met *achttienjarigen* dienst als controleur, maar ongetwijfeld is *dit* toch het uiterste, dat ik met genoemde middelen bereiken kan.”

„Ik heb daarom aan de secretarie in behandeling gegeven een opdracht om een voorstel te concipieeren tot wijziging van de traktementsverhoogingen der assistent residenten, en wel de tegenwoordige 3 driejaarlijksche verhoogingen van respectievelijk 100.—, 75.— en f 75.— in twee driejaarlijksche verhoogingen, waardoor het mogelijk zal worden de niet voor resident geschikten wat spoediger op een redelijk pensioen eruit te zetten.”

„De heeren zouden dan zelfs beter af zijn met een maximum van f 850.— na 6 jaren dienst als assistent resident te behalen, dan thans met een maximum van f 900.— na 9 jaren dienst als assistent resident. Slechts zeer enkelen van hen, die thans door mij gepensionneerd worden, hebben dit maximum bereikt, de meesten worden eruit gezet op 825 gld. traktement, sommigen zelfs op 750.— gld., en dat is hard; aldus lijkt de regeling wel een farce.”

Gedurende den loop van het jaar 1906 bleef de reorganisatie van het bestuur een der vele belangrijke onderwerpen uitmaken, waarover minister en landvoogd in hun officieuse correspon-

tie voortdurend overleg pleegden. Eerst op 29 December 1906 kon Fock berichten dat de ambtenarenopleiding „er door” was, dat de hogere bestuursacademie in Den Haag zou worden opgericht, doch dat (zeer tegen den zin van Van Heutsz) de bestuursopleiding in Indië zou gehandhaafd blijven, omdat de minister om politieke redenen tegen de afschaffing was.

Doch het eigenlijke reorganisatievoorstel, dat reeds van verschillende zijden kritiek had uitgelokt, kwam pas in Juni 1907 bij den raad van state in behandeling. En toen twee maanden later het eerste belangrijke nieuws erover Indië bereikte, was dat een Jobstijding. In een brief van 13 Augustus 1907 uit Wiesbaden, waar hij de zomervacantie doorbracht, berichtte Fock aan Van Heutsz, dat het plan voor de indeeling van Java in gouvernementen met een dusdanig ongunstig advies van den raad van state was teruggekomen, dat er althans bij de behandeling van de as. begrooting niets van kon komen.

Een volkomen verrassing was deze tegenslag toen niet meer. Reeds eerder waren enkele berichten overgewaaid over een minder gunstige stemming in Den Haag ten aanzien van de reorganisatievoorstellen, die men nog te vaag achtte. Op den 15den Juli 1907 had deze kritiek Van Heutsz aanleiding gegeven om aan Fock te schrijven dat hij nog heel wat geschrijf verwachtte over de indeeling in gouvernementen; en toch, aldus zijn betoog, zal het er op den duur van moeten komen.

En op Focks teleurstellenden brief uit Wiesbaden volgde een van die typische antwoorden, waaruit de hervormer spreekt, die, alhoewel hij moet berusten, zich desniettemin niet gewonnen geeft: Dat de raad van state (zegge de heer Van der Wijck) ongunstig zou adviseeren, dacht ik wel. Als het er thans niet van komt, zal het later toch noodig zijn. *Dien weg moet men op, wil men ten slotte tot goede resultaten komen.* Ook voor de buitenbezittingen is het noodig. (Van Heutsz aan Fock, dd. 27 September 1907).

Met dat al kwam de bestuurshervorming *toen niet* tot stand. Toch is het streven van Van Heutsz en Fock niet tevergeefs geweest, evenmin als de omvangrijke arbeid toen verricht onder leiding van Van Rees, Colijn en den directeur van binnenlandsch bestuur S. de Graaff. Want het groote doel, dat dezen mannen daarbij voor oogen stond: *nl. meerdere emancipatie van het Inlandsche bestuur; samenvoeging van de tientallen gewesten tot enkele grootere eenheden; en verdere decentralisatie van het algemeen bestuur* bleef de belangstelling trekken van de volgende regeeringen.

Op dezen grondslag van den onder Van Heutsz verrichten arbeid is verder gewerkt; en ten slotte heeft zich daaruit de latere

bestuurshervorming, waarin de kerngedachten van 1906/1907 zijn bewaard gebleven, ontwikkeld. Doch men heeft zich daarbij niet overhaast, en niet zonder grond had Van Heutsz „nog heel wat geschrijf over de indeeling in gouvernementen” voorzien.

Want eerst geruimen tijd later slaagde minister S. de Graaf er in om zijn bestuurshervormingswet van 1922 tot stand te brengen, welke een reorganisatie bracht, in den geest der voorstellen door hem gedaan, toen hij 15 jaren te voren nog directeur van binnenlandsch bestuur was.

Deze wet kent twee soorten van nieuwe gewesten, nl. *provincies*, die geschikt worden geacht voor autonomie en medebestuur, en *gouvernementen*, die daarvoor nog niet geschikt zijn. Toen de wet er eenmaal was, moest het nogmaals 15 jaren duren eer de geheele Archipel in provincies en gouvernementen nieuwe stijl was ingedeeld. Voor Java was omstreeks 1930 het provinciaal bestuur ingevoerd, nl.: 3 provincies, West-, Midden-, en Oost Java en 2 gouvernementen in de Vorstenlanden. De indeeling der buitengewesten in 3 gouvernementen kreeg in 1938 haar beslag, nl.: Sumatra met de gelijktijdige instelling van een Minangkabau-raad, Borneo met een Hoeloe Bandjar-raad, en de Groote Oost met het gelijktijdig herstel van de zelfregeerende landschappen op Bali.¹⁾ De residenten werden op het toenmalig niveau gehandhaafd, en aan de gouverneurs werden verschillende bevoegdheden overgedragen, welke vroeger bij de regeering en bij de departementshoofden berustten.

Hiermede was eindelijk Van Heutsz' wensch: „*Dien weg moet men op, wil men ten slotte tot goede resultaten komen;*” 31 jaren later volle werkelijkheid geworden.

15. *Financieele zelfstandigheid en rechtspersoonlijkheid van Nederlandsch Indië*

Het streven van Idenburg en Van Heutsz naar het samenstellen der begrooting in Indië zelf en naar het sluiten van leeningen op naam van Indië²⁾ had bij vele gezaghebbende politici instemming gevonden. Onder hen behoorde ook het toenmalige kamerlid Fock, die van zijn instemming met ministers plannen voor een zuiver Indische leening blijk had gegeven in zijn beschouwingen over de Indische begrooting voor 1905 in „De Indische Gids” (jaargang 1905, pg. 204):

„De minister heeft zich een voorstander verklaard van een zuiver Indische leening, en het verdient ook mijns inziens aanbeveling om zoo het mogelijk is daartoe te doen komen. Boven

¹⁾ Zie noot ¹⁾ pg. 108.

²⁾ Zie pg. 17 en 29.

en behalve de uitgaven waarvoor de Nederlandsche hulp ¹⁾ zal worden besteed en die niet tot de direct productieve kunnen worden gerekend, zullen er ook meerdere uitgaven worden gedaan voor maatregelen, welke aanstonds rendeeren, en het leenen voor dergelijke maatregelen zal bij niemand bestrijding vinden. Het is dus van belang, dat men met spoed het denkbeeld van een Indische leening overwege en daaromtrent een beslissing neme."

Om hiertoe en tot een grootere mate van financieele zelfstandigheid van Indië te geraken waren wijzigingen van de Indische comptabiliteitswet en van het regeeringsreglement van Nederlandsch Indië noodig; en toen Fock eenige maanden later zelf minister was, entameerde hij deze aangelegenheid dan ook met spoed.

In de memorie van antwoord op het voorloopig verslag van de begrooting voor 1906 bevestigde hij, dat het „Inderdaad de bedoeling van den ondergeteekende (was) om door ondubbeltzinnige wetsbepalingen het beginsel der scheiding tusschen de Nederlandsche en de Indische financiën vast te leggen, en uitdrukking te geven aan de mogelijkheid om geldleeningen te sluiten ten name van Nederlandsch Indië."

En aan Van Heutsz schreef hij reeds op 25 September 1905, d.i. zes weken na het aanvaarden van de portefeuille, dat hij een ontwerp-wet voor de financieele zelfstandigheid van Indië liet voorbereiden, waarbij werd beoogd de begrooting door den raad van Indië te doen vaststellen. De raad zou voor dit speciale doel met niet ambtelijke leden worden uitgebreid. Ik meen hiermede ook in uw geest te handelen, besloot de minister zijn bericht.

Na het voorgaande is het duidelijk, dat Fock in dezen inderdaad geheel in Van Heutsz' geest handelde, en eigenlijk een van diens meest dringende wenschen voorkwam. Per keerende betuigde de laatste dan ook in een brief van 26 October 1905 zijn instemming met 's ministers plannen en vervolgde: „... en dat ook aan de opmaking en de vaststelling van de begrooting in Indië niet-ambtelijke personen zullen moeten deelnemen, spreekt haast vanzelf. Hierbij is het echter van gewicht dat aan die gewenschte toevoeging niet te groote uitbreiding wordt gegeven, en de keuze van die personen met zorg worde vastgesteld, want anders krijgt men hetgeen de kamerverslagen zoo vaak te zien geven, boekdeelen vol met nutteloos gepraat."

Evenals de bestuurs-reorganisatie behoorde ook de financieele zelfstandigheid van Indië tot de onderwerpen, die in de officieuse correspondentie tusschen Van Heutsz en Fock een ruime

¹⁾ Zie noot ¹⁾ pg. 18.

plaats innamen, en die ook van de betrokken adviseurs een belangrijke hoeveelheid werk hebben geeischt. Uit hun brieven blijkt, dat èn landvoogd, èn minister alle zeilen bijzetten om in dezen zoo spoedig mogelijk tot een beslissing te komen. Onder meer schreef Van Heutsz op 26 April 1906 in antwoord op een brief waarin Fock hem dank zegde voor de in het belang van een spoedige afdoening genomen maatregelen: „Uiteraard is het noodig dat de wet sluiting van leeningen door en voor Indië, en het vaststellen der begroting in Indië, behoudens goedkeuring der staten generaal, zoo spoedig mogelijk tot stand komt; niet zoozeer omdat wij weer langzamerhand bij Nederland in de schuld raken, maar om eindelijk eens — hetgeen nog nimmer gebeurde — stelselmatig te kunnen te werk gaan naar een met kennis van zaken in elkaar gezet staatkundig programma.”

De betrekkelijke wetsontwerpen voor wijziging en aanvulling der Indische comptabiliteitswet en van het regeeringsreglement van Nederlandsch Indië waren, kort voor het aftreden van minister Fock in het begin van 1908, gereed gekomen. Zijn opvolger, minister Idenburg, handhaafde ze. Bovendien verscheen in „De Gids” van December 1907 een zeer waardeerend artikel van de hand van prof. De Louter over de plannen voor het toekennen van financieele zelfstandigheid aan Indië.

Evenwel, alle voortvarendheid van de voorstellers ten spijt heeft men zich met de toekenning van meerdere financieele zelfstandigheid aan Indië al evenmin gehaast, als met de hiervoor genoemde bestuursreorganisatie. Later bleek nl. dat Van Rees alleszins juist had gezien, toen hij in zijn schrijven uit Den Haag van einde 1905 aan Van Heutsz (zie pg. 78) zijn eerste indrukken over Focks plannen in dezen meedeelde: „Van de vaststelling der begroting in Indië, onder voorbehoud van goedkeuring bij de wet, doch met ontneming van het recht van amendement aan de tweede kamer kan mijns inziens niets komen. Ik denk dat de heeren den minister zullen zien aankomen met een dergelijk plan; hij krijgt er dat nooit door...”

De ontvangst van de ontwerpen in de tweede kamer was inderdaad ongunstig; en zooals Van Rees gevreesd had verzette het voorloopig verslag zich vooral tegen „het terugdringen der tweede kamer” en tegen de wijze waarop het recht van amendement te veel werd bemoeilijkt. Wel zou men het betreuren als „alles bij het oude bleef” want men zag ook veel goeds in de voorstellen, en hoopte daarom dat de minister aan de hand van de gemaakte opmerkingen nog eenige wijzigingen zou aanbrengen; maar ten slotte slaagde Idenburg er niet in de desbetreffende wetsontwerpen te doen aannemen. Voor Van Heutsz was deze gang van zaken een groote teleurstelling, die hij dan ook bij zijn afscheidsrede als landvoogd in December 1909 tot uiting bracht (zie pg. 290).

Enkele jaren later, in 1913, deed minister De Waal Malefijt een nieuwe poging, waarbij hij, in plaats van uitbreiding van den raad van Indië met eenige niet ambtelijke leden, een afzonderlijk college voorstelde *naast* dien raad. Ook deze poging mislukte; doch door de wet van 29 Juni 1912, waarbij het sluiten van leeningen voor Indië op eigen naam principieel werd mogelijk gemaakt, boekte hij in dezen toch een succes.

Eindelijk brachten de instelling van den volksraad, die in 1918 voor het eerst bijeen kwam, en de grondwetsherziening van 1922, die eischt dat over Indische zaken, die bij de wet worden geregeld, eerst het vertegenwoordigend lichaam, dat is de volksraad, gehoord zal worden, de beslissende wending. Ten einde aan deze nieuwe grondwettelijke beginselen uitvoering te geven werd het regeeringsreglement van 1854 vervangen door de wet op de staatsinrichting van Nederlandsch Indië (Indische staatsregeling), die in 1927 in werking trad.

Eerst toen was een toestand bereikt, zooals de promotoren voor rechtspersoonlijkheid en meerdere financiële zelfstandigheid van Indië, Idenburg, Van Heutsz en Fock, gewenscht hadden: het vaststellen der begrooting in Indië zelf, behoudens goedkeuring door de wet, en het sluiten van leeningen ten name van Indië.

Gedurende de eerste jaren sedert 1918 werd de begrooting in Indië slechts voorloopig door den gouverneur generaal, overeenkomstig het gevoelen van den volksraad, en vervolgens definitief bij de wet vastgesteld. Na 1926 echter stelt de gouverneur generaal de begrooting vast, althans voor zoover daarover overeenstemming met den volksraad is verkregen; en behoeft zij om te kunnen werken, slechts goedkeuring bij de wet. Over gedeelten waarover geen overeenstemming is verkregen beslist de wetgevende macht.¹⁾

Zoo werd de volksraad een medewetgevend, vertegenwoordigend college. De uitkomst heeft getoond, dat deze regeling geen „wassen neus” is geworden, en dit college reeds spoedig een belangrijke rol bij den begrootingsarbeid speelde. De wijze waarop de volksraad de landsbelangen onderzoekt en bespreekt, doet geenszins onder voor den parlementairen arbeid der westersche vertegenwoordigende lichamen; en ook niet voor de wijze waarop de tweede kamer de Indische belangen behandelt.²⁾

¹⁾ Zie ook Colijns „Nederlands Indië”, derde druk, II, pg. 62—65.

²⁾ Het is den lezer bekend, dat Van Heutsz weinig ingenomen was met de wijze waarop de Indische belangen dikwijls in de tweede kamer werden besproken (zie o.a. pg. 134 zijn kritiek op de „verouderde kennis” over Indië van gepensioneerde ambtenaren die in Nederland eindadviezen over belangrijke Indische voorstellen uitbrachten). In een brief van 6 April 1907 schreef hij aan Fock: „Het wordt intusschen meer dan tijd, dat er eens iemand in de tweede kamer komt, die Indië *werkelijk degelijk* kent. Wat men zoo te lezen krijgt van die zg. Indi-

Het zwaartepunt der besprekingen is dan ook van Den Haag naar Batavia verplaatst; en deze besprekingen worden daar gevoerd door mannen (Westerlingen en Oosterlingen) die in Indië wonen, en die op grond van locale kennis, van persoonlijke waarneming en van persoonlijke ervaring oordeelen en besluiten. De groote mate van deskundigheid en van zelfbeheersching, die zij van den aanvang af daarbij hebben getoond, was voor velen, die dezen overgangstijd hebben beleefd, een genoegdoening gevende openbaring.

16. De verdediging van Nederlandsch Indië

Bij de behandeling in de tweede kamer van het onderwerp der Indische defensie gaf minister Pleyte in 1917 een kort overzicht van de ontwikkeling van dit vraagstuk:

„Men weet”, aldus de minister, „dat in het midden der vorige eeuw de meening gangbaar was, dat de eenige vijand, dien men in Nederlandsch Indië had te verwachten, Engeland zou zijn, dat men dus een leger gereed moest houden, dat een strijdmacht die Engeland uit Britsch Indië zou kunnen aanvoeren zou kunnen weerstaan.”¹⁾

„Men kon zich bepalen tot Java, voor de buitenbezittingen bestond geen vrees. Het groote vraagstuk was toen of, wanneer eenmaal een inval op Java zou worden gedaan, de bestuurszetel te Batavia gevestigd zou blijven, Graaf Van den Bosch (gouverneur generaal van 1830—1833) aan wien dit verdedigingsstelsel zijn naam dankt, meende dat het niet ging; Van der Wijck, die de plannen uitwerkte, wilde op een gegeven oogenblik den zetel der regeering naar Midden Java overbrengen; maar toen Van den Bosch minister van koloniën was geworden (1834—1840), zag hij hier tegen op en bleef de zaak slapen.”

Ook later genoot de defensie slechts zeer matige belangstelling, in den regel slechts voor korten tijd, b.v. als een Europeesche oorlog op til of gaande was, zoo in 1848 onder den gouverneur generaal Rochussen en in 1867 onder Mijer.

Ten slotte had zich in het laatst van de 19e eeuw door de geleidelijke omwenteling en industrialisatie van Japan in den algemeen politieken toestand van Oost Azië een belangrijke verandering voltrokken; en in zijn oorlog tegen China in 1894—1895 had Japan getoond een tegenstander te zijn geworden, met wien ter dege rekening moest worden gehouden.

Daarom achtte minister Cremer het in 1897 noodig de verdediging van Indië op nieuw onder de oogen te zien, en werd als ge-

sche specialisten is niet veel zaaks.” (Er stond eerst „treurig”, doch dat was weer doorgehaald).

¹⁾ Zie: Idema, „Parlementaire geschiedenis”, pg. 342—343.

volg daarvan besloten om de beide belangrijke havens op Java, Tandjoeng Priok en Soerabaja door een beveiliging met fortjes en kustbatterijen te beschermen tegen een coup de main en de toegangen tot de hoogvlakte van Bandoeng te versperren met behulp van versterkingen. In 1899 werd de luitenant generaal Rooseboom benoemd tot gouverneur generaal en uitgenoodigd dit plan tot uitvoering te brengen.

In dit zg. Preanger-reduit stelde Van Heutsz zeer weinig vertrouwen, omdat hij het als defensie-systeem tegen een overmachten vijand verkeerd achtte. Hij was toen militair en civiel gouverneur van Atjeh, en had dus met den aanleg dier stelling feitelijk niets te maken. Het is echter nooit Van Heutsz' gewoonte geweest om te zwijgen als hij meende dat 's lands belangen in gevaar werden gebracht; en dus aarzelde hij niet om in een privé-schrijven vanuit Koetaradja den heer Rooseboom — met verwijzing naar de gevolgen van den val van Pretoria, waardoor het lot der Zuid Afrikaansche republieken werd beslist — den aanleg dier stelling nadrukkelijk af te raden.

Met deze poging had Van Heutsz geen succes, want toen hij in 1904 de landvoogdij van Rooseboom overnam was de Preangerstelling reeds in aanbouw, en waren de voorstellen voor de reorganisatie van het leger, waarbij het brigadeverband zou worden ingevoerd, reeds onderhanden.

De hoofdlijnen dezer reorganisatie strookten wel is waar met de inzichten van Van Heutsz, doch hij wenschte met handhaving van brigades en bataljons, een soepeler indeeling der kleinere troepenverbanden, een meer doelmatige bewapening en een lichter en gemakkelijker hanteerbaar geweer voor de infanterie, alles in den geest van de gewapening en de indeeling der Indische *maréchaussées*. Bovendien wilde hij ook tegenover een buitenland-schen, Europeesch geschoolden vijand de vechtwijze der *maréchaussées* in beginsel zien toegepast.

In een schrijven aan Fock van 29 Mei 1907, dat hij aanving met een protest tegen de wijze waarop ambtenaren van het departement van koloniën, die het blijkbaar beter meenden te weten dan het Indische legerbestuur, bezwaren maakten, lichtte hij zijn voorstellen en zijn bedenkingen tegen de Preangerstelling nader toe:

Verkort geweer voor het leger. De bezwaren daartegen aan uw departement voorgebracht zijn niets beteekenend en voor de toekomst verkeerd. Dat telkens in Nederland maken van bezwaren tegen werkelijk nuttige maatregelen geeft bij de deskundigen hier ten slotte moreele depressie. Men hoort nu zeggen: Het schijnt er niet zoozeer op aan te komen wat in 's lands belang noodzakelijk is, de vraag schijnt alleen hoe de niet zaakkundige afdeling van koloniën er over denkt."

„Ik wil U nu in een paar woorden zeggen, waar wij heen moeten.”

„De geheele infanterie moet ten slotte een verkort geweer (karabijn) zonder bajonet hebben en een maréchausséesabel, terwijl het kapmes moet vervallen. Daarna moeten de compagnieën als 't ware vervormd worden tot, en moeten zij geoefend worden als Atjèh-maréchaussées.”

„Gaan wij tegen een overmachtigen Europeesch geschoolden vijand vechten op de Europeesche manier, dan wordt er éénmaal aan de kust en daarna hoogstens *nog één maal* in de stelling bij Bandoeng gevochten, en daarmee is het uit, en na enkele weken is Indië verloren. In een particulier schrijven van uit Atjèh, raadde ik indertijd den gouverneur generaal Rooseboom het daarstellen van de stelling op de Bandoengsche hoogvlakte (Radjamandala) af met verwijzing naar Pretoria.”

„Vecht men echter als maréchaussées (in hoofdzaak 's nachts) en trekt men na 's vijands landing niet terug op het zg. reduit van Bandoeng, maar harceleert men met zeer mobiele kleine colonnes maréchaussées den vijand onafgebroken in rug, flanken en op de communicatielijn, dan heeft hij geen object, kan geen enkelen grooten slag slaan en is nergens rustig en veilig. — Aldus wordt Java zeer moeilijk te veroveren.”

„Men moet dit alles niet op papier zetten en tot officieel stelsel verheffen, want dan maken allerlei beunhazige schrijvers zich in het openbaar daarvan meester en krijgt men in couranten en tijdschriften allerlei geredeneer daarover; en de 90 % naschrijvers van militaire literatuur uit het buitenland over den Russisch-Japanschen en andere oorlogen van groote machten tegenover elkaar, hebben de meerderheid en winnen het.”

„Het is niet noodig, zelfs niet gewenscht voor het hier omschrevene, het bataljons- en brigade-verband weer uit elkaar te halen; integendeel *die* verbanden moeten blijven zooals is voorgesteld, en de oefening in vredestijd moet bataljons- en brigadesgewijze geschieden, en voor het eerste treffen aan de kusten zijn die verbanden ook noodig.”

„Wil men in de toekomst aan het leger een goede kans geven om met succes — ook tegen een overmachtigen overvaller — te strijden, en de kolonie niet per sé in korten tijd doen verloren gaan, late men dan de betweters in Nederland, die voor ons verkeerde voorbeelden uit boeken over groote oorlogen en veldslagen putten, niet meer meespreken, dergelijke onbekwamen houden alle goede maatregelen tegen.”

Zooals steeds volgde Van Heutsz ook bij de organisatie van de defensie van Nederlandsch Indië zijn beproefd systeem nl.: door in de eerste plaats, roeiende met de riemen die hij had, het bestaande te verbeteren en aan te vullen; en daarnaast stelselma-

tig en methodisch voor te bereiden hetgeen aan tijdroovende organisaties voor de toekomst noodig was.

Reeds in den tijd van zijn gouverneurschap van Atjèh, was hij de stuwende kracht geweest, waardoor het Indische leger van het einde der 19e eeuw — zonder uitbreiding der getalsterkte — van een logge, stroef werkende eenigszins verouderde oorlogsmachine was veranderd in een vlot en doelmatig werkend pacificatie-instrument tegen een Inheemschen tegenstander.

Thans waren onderhanden de verbetering der bewapening en de reorganisatie der beschikbare legerkrachten en der Inheemsche hulptroepen (Vorstenlandsche legioens en Madoereesche barisans) voor den strijd tegen een eventueelen buitenlandschen vijand. Ten deele geschiedde dit op den grondslag van de reorganisatievoorstellen van Rooseboom, ten deele naar eigen inzichten.

Gemakkelijk ging dit niet. Het is den lezer reeds bekend hoe Van Heutsz zich genoodzaakt had gezien om protest aan te tekenen tegen de wijze, waarop door ambtenaren van het departement van koloniën niets beteekenende bezwaren werden gemaakt tegen reorganisatievoorstellen van het Indische legerbestuur. Bovendien is men in Den Haag met het toestaan van nieuwe uitgaven voor het leger nooit scheutig geweest. Alhoewel het bekend was dat Van Heutsz er met groote nauwgezetheid voor waakte, dat de voor het leger bestemde fondsen met de uiterste zuinigheid werden beheerd, kostte het ook hem moeite om de bedragen voor het uitvoeren van de noodzakelijke verbeteringen toegestaan te krijgen.

Fondsen, die hij op de begrooting had gebracht om verbetering te brengen in de — naar verhouding tot den gepresteerden arbeid — veel te lage soldijen van kader en manschappen, werden in Den Haag grootendeels geschrapt. In zijn brief van 27 September 1907 schreef hij hierover aan Fock: „Naar mijn oordeel is het jammer, dat U de *voorgestelde* verhooging der soldijen niet overneemt, 't was mijns inziens noodig en het lagere bedrag is te weinig afdoend.”¹⁾

Voor het leger gold in den regel: „Verbetering of uitbreiding? Goed, mits het niets kost!” Van daar dan ook dat meer dan eens stemmen opgingen voor vervanging van gedeelten van het staande leger door grootere contingenten minder kostbare militietroepen.

¹⁾ Fock, die voor de onevenredig groote uitbreiding der later ondoelmatig gebleken Inlandsche scholen 2e klasse veel geld noodig had, antwoordde op 22 November 1907 dat hij voor de verbetering der soldijen een lager bedrag had opgebracht, omdat het hogere een blijvende groote last zou beteekenen. Dank zij een meer doelmatig gebruik van de toegestane legerfondsen, was het een jaar te voren aan Van Heutsz gelukt om een bescheiden positieverbetering voor de officieren er door te krijgen, zonder dat de begrooting van het departement van oorlog er voor behoefte te worden verhoogd.

Ook Fock noodigde Van Heutsz in een officieel schrijven uit om na te gaan of het mogelijk zou zijn Indië te verdedigen met behulp van Inlandsche militietroepen.

Daarvoor was Indië echter op *dat* tijdstip nog niet rijp. Zeker was Van Heutsz persoonlijk in beginsel geen tegenstander van een Inlandsche militie; maar ... alles op zijn tijd!

De politieke rechten der bevolking waren nog slechts zeer weinige, de rechtspersoonlijkheid en de financieele zelfstandigheid van Indië bleven nog steeds tot de vrome wenschen behooren, en de decentralisatie van het bestuur en een zekere mate van ontvoogding waren pas in een eerste stadium van haar ontwikkeling. Overigens was in een overgroot deel van de buitengewesten pas een allereerste begin gemaakt met het scheppen van ordelijke toestanden, het organiseeren van een goed bestuur en een degelijk financieel beheer.

Het is begrijpelijk, dat onder dergelijke omstandigheden de Indische regeering geen nieuwe militaire plichten aan de bevolking wenschte op te leggen, alvorens deze meerdere politieke rechten zou hebben verkregen door een redelijke consolidatie van de in voorbereiding zijnde politieke veranderingen en bestuursreorganisaties.

Ook Van Heutsz was het hiermede eens, en hij antwoordde dan ook in 1909, dat aan de organisatie in vreedstijd van Inlandsche hulptroepen en guerillabenden ten behoeve van de defensie niet kon worden gedacht, terwijl ook de onderwerping der Inheemsche bevolking aan den gewonen dienstplicht geen aanbeveling verdiende.

Tegen een militie van Europeanen had hij geen bezwaar. Na eenig heen en weer geschrijf in Indië beval hij in een privé-brief aan Idenburg van 9 Maart 1909 een stelsel voor de invoering eener Europeesche militie aan. Het was de bedoeling om dan bij enkele bataljons één compagnie Europeesche miliciens in te deelen.

Het feit dat een groot deel van het Indische leger in beslag werd genomen door den pacificatie-arbeid in de buitengewesten, was dan ook geenszins een beletsel dat tegelijkertijd maatregelen werden genomen om dat leger te maken tot een deugdelijke, goed geoefende en betrouwbare kern, waaruit later kader en militieleger zouden kunnen worden opgebouwd.

Toen echter in 1914 de wereldoorlog uitbrak, bleek het, dat de latere uitvoering van de plannen een alles behalve vlot verloop had genomen. Wel was met moeite bereikt dat men in 1912 bij de 20 veldbataljons een 21e bataljon had kunnen oprichten; doch militietroepen waren nog geenszins gevormd, en de verbetering van de bewapening en de uitrusting was uiterst langzaam in zijn werk gegaan en in geenen deele gereed.

Eerst in 1916, nadat de oorlog reeds twee jaren had geduurd,

werden om in het tekort aan veldartillerie te voorzien, eenige compagnieën vestingartillerie gereorganiseerd in mobiele batterijen, en een jaar later ging men er pas toe over om voor Java 2 divisies maréchaussées op te richten. Het duurde nog tot 1918 eer de eerste vier compagnieën Europeesche militie tot stand kwamen, die bij vier verschillende bataljons werden ingedeeld. Verschillen van deze maatregelen werden trouwens pas genomen, nadat Van Heutsz, gouverneur generaal in ruste, het wachten op afdoende voorzorgsmaatregelen moede, in Januari 1917 openlijk met klem had geprotesteerd tegen deze zorgeloosheid in een zoo kritieken tijd. (Zie ook pg. 301).

Wat de marine aangaat, gaf Van Heutsz in een schrijven van 15 Juli 1907 aan minister Fock met eenigen nadruk zijn verwachting te kennen, dat met het nemen van maatregelen voor de marine in het belang der defensie, even als met die voor het land-leger, niet langer zou worden getalmd:

„Ten slotte wensch ik nog eene zaak onder uwe aandacht te brengen, die gewichtiger is dan al het andere, en dat is de gespannen verhouding tusschen *Japan* en *Amerika*. Als Amerika — zooals te vreezen is — tot een oorlog wordt gedwongen, vóórdat het gereed is met zijn oorlogshavens ten Noorden van San Francisco en ten Noorden van Manilla en natuurlijk ook vóórdat het Panama-kanaal gereed komt, dan verliest het zeker al dadelijk het voor dat land zoo hoog noodige steunpunt in de Philippijnen, en moet de Amerikaansche vloot ergens in *onzen* Archipel gelegenheid zoeken tot kolenlading uit de kolentransportvloot, hetzij dan in Nieuw Guinea, hetzij in Ternate of Noord Celebes (Manado).”

„Ook kan het allicht voorkomen, dat een vervolgd schip of smaldeel hier of daar bij ons binnenloopt. In beide en c.q. ook nog andere gevallen moeten wij bij de hand zijn om, zoo noodig met klem, tegen schending van neutraliteit te waken. Al wat wij aan marine in den Archipel bezitten of er c.q. tijdig kunnen brengen, moet dan voortdurend in genoemd deel van den Archipel kruisen, en zullen voor onze vloot hier en daar kolen moeten worden opgeslagen. Wel heeft onze vloot in haar tegenwoordige samenstelling weinig gevechtswaarde, maar dit neemt niet weg dat zij toch zal moeten optreden, en zelfs bij geforceerde neutraliteitsschending, desnoods een gevecht aannemen.”

„Het zal goed zijn dit alles vooruit onder de oogen te zien, als ook of de regeering in Nederland al dan niet noodig acht bijzondere neutraliteitsbepalingen in het leven te roepen.”

„Dat in niet verre toekomst de toestand voor onze koloniën zeer ernstig kan worden, behoeft allerminst betoog; en daarom hoop ik zeer, dat de benoemde marine- of vloot-commissie niet

alleen haar taak met spoed ten einde zal brengen, maar tevens *dat wij weldra voor den Archipel een vloot zullen krijgen, als door mij voorgesteld.*"¹⁾

„Veel hoop heb ik hierop intusschen niet, want onze marine zal in weerwil van den ernst der tijden, zich steeds krampachtig blijven vastklemmen aan het idee van *slagschepen*, al zal zij met de hand op het hart moeten erkennen, dat dergelijke schepen beneden 16 à 18.000 ton van weinig waarde zijn. Het is droevig maar waar. Ook ten opzichte van het leger mag niet langer *getalmd* worden, het behoud der koloniën kan er van afhangen.” (cursiveering van schr.).

„Jammer daarom, dat de op tactisch gebied onvoldoend bekwame heer X. van het ministerie, vervangen is door een man, . . . , die bij ons bekend staat als een warhoofd op militair gebied. Met de Indische militaire adviezen en voorstellen zal het daarom wel blijven gaan, zooals het tot dusverre vaak ging.”

Het was niet de eerste maal, dat Van Heutsz een waarschuwend woord liet hooren tegen het bouwen van slagschepen, waarvan hij voor de verdediging van Indië geen heil verwachtte. Financieel zijn wij, aldus Van Heutsz, niet in staat een dusdanig krachtige slagvloot te bouwen, dat wij daarmee een strijd om de suprematie ter zee in de Indische wateren tegen een der groote zeemogendheden met eenige kans op succes zouden kunnen opnemen. Wij, die dus niet de sterkste slagvloot kunnen hebben, zijn daarom aangewezen op den bouw van een krachtige en doelmatig georganiseerde duikbuiten- en torpedobootenvloot. Reeds in zijn brief aan Fock van 14 Februari 1906 had hij een betoog van gelijke strekking gehouden:

„. . . Ik kan daarom niets anders doen, dan tegen de marineadviezen in, aandringen op vermindering van het aantal schepen, en zoo zal ik — zooals ik reeds schreef — trachten, behalve vermindering van het aantal flottielje-vaartuigen tot 4, ook het aantal schepen van het auxiliair escader, voor 1907 op 6 vastgesteld, teruggebracht te krijgen tot 5.”

„Het is werkelijk precies hetzelfde of er 6, dan wel 5 of nog minder schepen van het auxiliair escader in Indië zijn. Het geheele escader is hier bij een buitenlandschen oorlog zoo goed als zonder waarde; te Sabang deed ik daaromtrent in 1904 (bij het passeeren van de Russische Oostzeevloot, schr.) treurige ervaring op.”

„Wij moeten, als de marine voor het helpen behouden onzer

¹⁾ Naar aanleiding van de voorstellen van Rooseboom werd in 1906 een commissie ingesteld ter voorlichting omtrent de reorganisatie der scheepsmacht in Nederlandsch Indië.

koloniën in oorlogstijd waarde zal hebben, een geheel anderen weg op; en wel onze kracht geheel zoeken in verdediging met mijnen, onderzeesche torpedobooten en enkele torpedojagers. Maar vooruit zeg ik, dat het bij de marine op heftigen tegenstand zal stuiten; niet omdat het niet goed is, maar omdat het niet strookt met de begrippen van grootheid in de marine en met hare traditie."

Ongeveer een half jaar later kwam hij in een schrijven aan Fock van 14 Juli 1906 nog eens op deze zaak terug:

"Ik zie met genoegen, dat de minister van marine vóór torpedo's en mijnen is. Dat hij daarnaast als marine-autoriteit aan enkele groote schepen vasthoudt is begrijpelijk; maar toch hoop ik voor Indië dat geleidelijk de overtuiging zich zal vestigen dat wij, gelet op onze krachten en middelen, verstandig doen van deze soort schepen — notendoppen in vergelijk met hetgeen andere mogendheden bezitten en aanmaken — af te zien."

"Wil men er in Nederland een paar op na houden voor vlagvertoon nu en dan in buitenlandsche havens, mij wel; de Nederlandsche regeering moet weten of zij voor deze streeling onzer ijdelheid geld over heeft; maar voor Indië zijn zij mijns inziens glad overbodig."

Van Heutsz was vóór alles *realist*. Hij wist dat onze financieele krachten ons beletten er een volwaardige, dus dure artillerievloot op na te houden. Wij hadden dan ook geen andere keuze: of wel een onvolwaardige vloot van kleine slagschepen, dan wel een krachtige duikbootenvloot gesteund door torpedojagers.

Het is dan ook begrijpelijk dat hij meende de overzeesche verbindingen in den Archipel beter en gedurende langeren tijd met het duikbootwapen tegen een overmachtigen tegenstander te kunnen beveiligen dan met een eskadertje van kleine pantser-schepen.

Men ging echter met zijn voorstellen niet accoord; ook de marinecommissie van 1906, ingesteld ter voorlichting omtrent de reorganisatie van de scheepsmacht in Nederlandsch Indië, leidde tot niets, en zoo bleef de zaak eenige jaren slepende.

Doch toen in 1913 de staatscommissie voor de verdediging van Nederlandsch Indië tot het voorstel kwam een vloot te bouwen van 5 pantserschepen met het daarbij behoorend klein materieel, bleef het, tot de tweede wereldoorlog uitbrak, bij den stelselloozen aanbouw van kleinere schepen, welke — zooals Van Heutsz gevreesd had — ondanks onversaagd en heldhaftig optreden van aanvoerders en bemanning, niet opgewassen bleken te zijn tegen het veel zwaardere moderne materieel van den Japanschen tegenstander.

Na den roemvollen ondergang van deze vloot en den val van Bandoeng (zie Van Heutsz' vergelijking met Pretoria) was inder-

Generaal G. C. E. van Daalen, civiel en militair gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden; later commandant van het Koninklijk Nederlandsch Indisch leger. — Foto Indisch Instituut Amsterdam

Het station te Batavia (benedenstad); op den voorgrond van links naar rechts de kantoren van de Javasche Bank en de Nederlandsche Handel-Maatschappij. — Luchtopname K.N.I.L.M.

Haven van Batavia (Tandjoengpriok). — Luchtopname K.N.I.L.M.

daad de eerste periode in den strijd om Nederlandsch Indië beslist.

17. De groote vergissing

Uit de brieven van pg. 50—56 is den lezer reeds bekend, dat vrijwel alle adviseurs zich tegen de benoeming van Van Daalen tot gouverneur van Atjèh hadden verklaard; doch dat Van Heutsz zijn tegengestelde meening, tegen alle adviezen in, met groote beslistheid had gehandhaafd; en dat hij Van Daalen op 21 Mei 1905 onder nadere goedkeuring op dezen verantwoordelijken post had geplaatst.

Wanneer dan echter reeds zeer spoedig van alle zijden klachten worden vernomen over Van Daalens bestuursbedeid, en deze steeds luider en luider klinken in de pers, in de volksvertegenwoordiging, in particuliere brieven aan kamerleden en andere personen van invloed in Nederland, dan blijft Van Heutsz zijn oud-colonne-commandant en opvolger met dezelfde stelligheid en beslistheid verdedigen.

Het spreekt van zelf, dat hij de verschillende klachten en grieven onderzocht. Voor de wijze waarop hij toen Van Daalen met nadruk aanbeval den druk van de heerendiensten en de vele zware boeten te matigen wordt verwezen naar schrijvers publicatie „J. B. van Heutsz” pg. 157—158.

Doch aan den minister antwoordde hij (26 April 1906):

„... Laat men er toch in Godsnaam op vertrouwen, dat Van Daalen en ik de zaak in de goede richting zullen sturen en overtuigd zijn dat de vele stuurlui aan den wal, die thans weer in alle toonaarden medeschreeuwen zelf nooit in staat zijn geweest en ook nu nog niet zijn om dat land volledig tot onderwerping en pacificatie te brengen. Ik sta U borg, dat alles daar in orde komt, mits niet wordt ingegrepen. Rien n'est plus aisé que la critique. Als ik tijd had zou ik glashelder kunnen aantonen dat bijna alles wat men thans schrijft en tot mijn verwondering door een groot deel der pers in Nederland als zoete koek wordt geaccepteerd (b.v. de onzin van *Atjèhman* in „*De Telegraaf*”), volslagen gebrek aan zakenkennis verraadt...”

„... Zou Mr. De Beaufort die, volgens U.E. ook een brief met grieven kreeg, daarvan (c.q. zonder den naam van den schrijver te noemen, hoewel het noemen van den naam beter zou zijn) niet een afschrift willen afstaan; ik zal mij dan de moeite getroosten die grieven langs particulieren weg te weerleggen.”

„... Als intusschen sommige leden van de staten generaal vermeenen, dat zij het beter weten dan Van Daalen en ik dan moeten zij ronduit een motie van wantrouwen in ons beleid stellen. En Van Daalen én ik zullen dan gaarne de taak neerleggen, en dan

kan Nederland opnieuw beginnen met de onderwerping van Atjèh, of met terugtrekken aan den leiband van de tegenwoordige marktschreeuwers."

In een brief van 23 Mei 1906 liet hij er op volgen:

"...Ik ben overtuigd dat de kolonel Van Daalen de hem successievelijk gemaakte opmerkingen en gegeven wenken ter harte zal nemen en nog altijd is mijn vertrouwen in hem ongeschokt; hij zal ongetwijfeld ten slotte aan alle verzet een einde maken en geheel Atjèh en Onderhoorigheden volledig tot orde en rust brengen. Hem vervangen door een ander, wien ook, zou in de tegenwoordige omstandigheden met het oog op het karakter en de geaardheid van het Atjèhsche volk m.i. een politieke misgreep zijn..."

Met uitzondering van de hiervoor genoemde aanvankelijke klachten over te veel heerendiensten en te zware boeten, was dan ook gebleken, dat van den zondvloed van grieven tegen Van Daalens beleid en het optreden der troepen, het overgrootste deel of onwaar, of zeer sterk overdreven was. Op 14 Juli 1906 besloot Van Heutsz de reeks brieven over Atjèh met een schrijven aan Fock:

"Omtrent Atjèh zijn thans alle vereischte inlichtingen in uw bezit en vertrouw ik, dat U met mijne eindconclusie zult instemmen. Niemand ter wereld is volmaakt en ook Van Daalen heeft fouten gemaakt en zal nog wel eens fouten maken. Behalve hij is op dit oogenblik alleen Swart geschikt voor de betrekking van gouverneur, maar zelfs deze vervanging zou in de tegenwoordige omstandigheden verkeerd werken. Over een jaartje zal ieder eerlijke beoordeelaar overtuigd zijn, dat Van Daalen's handhaving te Atjèh in het belang van Nederland is geweest."

Intusschen had minister Fock, in verband met de voorgenomen invoering in 1907 van een bedrijfs- en inkomstenbelasting in Atjèh, een belangrijke vermindering van de heerendiensten toegezegd. En Van Heutsz had daaraan de afschaffing van het bestaande boetestelsel verbonden. Het systeem van opleggen van boeten door het administratief gezag werd prijs gegeven, zoodat in den vervolge nog slechts boeten door den straf- en politierechter volgens wettelijke verordeningen mochten worden opgelegd.¹⁾

Zoo werden hiermede twee belangrijke steenen des aanstoots opgeruimd. Doch de klachten over Atjèh in de pers hielden aan, ook toen bij onderzoek steeds weer opnieuw bleek, dat het over-

¹⁾ Schrijven le gouvernements secretaris aan den gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden van 22 October 1906, zie J. W. Naarding, „Het conflict Snouck Hurgronje — Van Heutsz — Van Daalen", bijlagen, pg. 103.

groote gedeelte der beschuldigingen onjuist was en slechts op aantijgingen van anonieme courantenschrijvers berustte.

Ten deele was Van Daalen zelf eenigszins de schuld van deze slechte voorlichting door de pers; en het was dan ook niet ten onrechte, dat Van Heutsz hem in zijn brief van 5 October 1907 den vriendschappelijken raad gaf om zijn houding tegenover de vertegenwoordigers van de pers te herzien:

„In mijn tijd te Atjèh gaf ik aan de correspondenten van fatsoenlijke — altijd fatsoenlijk heetende — dagbladen gelegenheid om inzage te nemen van de journalen der civiele gezaghebbers. Daardoor kende ik de meeste correspondenten en kreeg over 't algemeen fatsoenlijker en juister artikelen dan gij thans. Als gij dus — zooals ik vernam — die methode hebt afgeschaft, dan geloof ik, dat het aanbeveling verdient ze weer in te voeren als het eenige middel om eenigen invloed ten goede op de couranten-artikelen uit te oefenen.”

Inderdaad een verstandige en goed gemeente raad, die evenwel te laat kwam. Het is echter zeer de vraag of Van Daalen met zijn hooghartigen aard er ooren naar zou hebben gehad. Bovendien bleek aan Van Heutsz later, dat Van Daalen's aantekeningen op de civiele journalen een beletsel waren om de voorgestelde methode te volgen: „dergelijke aantekeningen zijn absoluut ongeschikt om onder de oogen van correspondenten te komen.” (schrijven van Van Heutsz aan minister Idenburg 30/31 Juli 1908). Maar hoe dan ook, het voorspel van een nieuw Atjèh-drama was intusschen reeds begonnen.

Het voorloopig verslag over de Indische begrooting voor 1908 bevatte een scherp aanval op het Atjèh-beleid van Van Daalen, uit wiens aantekeningen op militaire journalen, aldus werd in dit verslag betoogd, zou zijn gebleken, dat een ruw optreden bij hem instemming vond. Ook de pers liet zich niet onbetuigd, en geleidelijk was de beroering in belangstellende kringen in Nederland over de berichten uit Atjèh tot een bedenkelijke hoogte gestegen.

Eindelijk verscheen, in nauw verband met de zoo juist genoemde parlementaire actie kort voor de behandeling van de Indische begrooting in de tweede kamer, op 12 October het eerste van de serie beruchte „Wekker”-artikelen in „De Avondpost”.¹⁾

Thans achtte Fock een onmiddellijk handelen noodzakelijk en stelde hij zich reeds op 14 October d.a.v. telegrafisch met Van Heutsz in verbinding. De juiste inhoud van dit telegram is niet bekend, doch uit een antwoord van Van Heutsz van 17 October d.a.v. blijkt voldoende duidelijk dat de minister een commissoriaal onderzoek in loco naar den gang van zaken in Atjèh had voorgesteld.

¹⁾ Zie J. B. van Heutsz door J. C. Lamster, pg. 158 en 159.

Van Heutsz' telegram van 17 October luidde zooals van hem onder deze omstandigheden te verwachten was:

„De naar aanleiding van verschillende courantenartikelen tot dusver van den gouverneur van Atjèh gevraagde inlichtingen wezen steeds op overdrijving of laster. Diens karakter, mij beter bekend dan wien ook, is voor mij een absolute waarborg voor zijn strikte rechtvaardigheid en voor de oprechtheid zijner berichten. Ik blijf overtuigd dat hij volkomen op zijn plaats, voor Atjèh zelfs onmisbaar is. Een onderzoek *in loco* naar zijn beleid zal ontwijfelbaar het eergevoel van generaal Van Daalen zoodanig kwetsen dat verwisseling van bestuur niet te ontgaan zal zijn, wat ik voor de Atjèhzaak noodlottig acht. Ik vertrouw dat U.E. elken aandrang der kamer op grond van onbewezen particuliere klachten tot het instellen van een onderzoek beslist zal afwijzen, wijl daarmee zonder noodzaak eene herhaling van het Van der Heyden-kabaal zou worden uitgelokt tot onberekenbare schade van de Atjèhzaak en van ons gezag ook tegenover het buitenland. „*De Avondpost*” zal ik afwachten. Van Daalen is ingelicht.”

Doch ook Fock zelf erkende in de nu volgende telegrafische gedachtenwisseling, dat een aftreden van Van Daalen zoo mogelijk moest worden vermeden. Hij betoogde dat z.i. een enquête door Van Heutsz zelf voor Van Daalen niet kwetsend, en een bestuurswisseling dus nog niet het gevolg van een dergelijk onderzoek behoefde te zijn.

Ten slotte zwichtte Van Heutsz voor dit argument, echter onder nadrukkelijk voorbehoud, dat zijn reis naar Atjèh slechts ten doel zou hebben de door onbevoegden bewerkte openbare meening gerust te stellen.¹⁾

21 November vertrok hij naar Koetaradja, hij was vergezeld door den legercommandant Rost van Tonningen en den algemeen secretaris Van Rees, en hij begon zijn tocht in de vaste overtuiging, dat het hem niet moeilijk zou vallen Van Daalen's beleid afdoend te verdedigen.

Doch toen kwam de groote ontgoocheling. Rost van Tonningen zou een onderzoek instellen naar het optreden van de troepenmacht en de beschuldigingen over dit optreden in de Wekker-artikelen gepubliceerd; terwijl Van Heutsz zelf een onderzoek instelde naar het bestuursbeleid in algemeenen zin.

Voor het verloop van dit onderzoek doen wij enkele grepen uit Van Heutsz' officieus schrijven van 30/31 Juli 1908 aan Idenburg, die toen reeds weer was opgetreden als minister van koloniën:

¹⁾ Zie J. W. Naarding, *ibid.* bijlagen pg. 119—123.

„... Aanvankelijk was ik voornemens en begon er ook de eerste twee dagen van mijn verblijf te Koetaradja mede, om met Van Daalen te praten over de hoofden, den algemeenen toestand, de wijze van optreden, de verdere noodige maatregelen enz. enz. in aansluiting van hetgeen reeds vanuit Buitenzorg over heeren-diensten, boeteoplegging, keuze gezaghebbers enz. geschreven was om dan, na gepleegd overleg, noodig gebleken regelingen ter verbetering te treffen. Maar na twee ochtenden praten moest ik van die behandelingswijze afzien, omdat Van Daalen bij herhaling zelfs op zeer ongepaste wijze, liet hooren, dat, naar zijn oordeel, hij alleen de zaken en toestanden begreep en kende; dat zijn wijze van optreden de eenige goede was; dat hij het, hoewel hij niet nader was teruggekomen op de door mij uit Buitenzorg schriftelijk gemaakte opmerkingen, toch in geen enkel opzicht kon toegeven, dat hij ongelijk had; dat hij over de wijze, waarop de pacificatie moest worden verkregen in vele opzichten met mij van meening verschilde; en ten slotte te kennen gaf, dat, als naar aanleiding van door mij aan te geven maatregelen hier en daar verbetering mocht komen, hij toch zou zeggen dat zulks te danken was aan de wijze van optreden tegen den ex-sultan en diens verbanning van Atjeh. Dit laatste zei hij zelfs tot tweemaal toe.”¹⁾

„De heer Van Rees ergerde zich uitermate aan Van Daalen's houding en gaf mij bij thuiskomst rondweg te kennen, dat hij zich verbaasde over mijne kalmte tegenover die houding en niet begreep, dat ik hem niet het zwijgen had opgelegd, c.q. niet op staanden voet in zijne betrekking ontsloeg. Ik repliceerde dat daarmede de goede zaak niet gediend zou zijn, en ik deze alleen in het oog hield.”

„Als ik nu hieraan toevoeg, dat ik Van Daalen in 1905, toen hij tot gouverneur benoemd zou worden, te Buitenzorg onder vier oogen gewezen heb op het oordeel over hem van alle adviseurs, ook van den minister; hem zijn feilen en gebreken... met nadruk onder het oog bracht, alsook het door mij over hem gevelde oordeel; hieraan toevoegde: dat ik er vast op rekende dat hij aan dat alles steeds zou denken, consequent zou voortschrijden op den door mij gevolgden weg en zou besturen naar de door mij toegepaste beginselen, die hij van a—z uit de praktijk kende; dat ik eenig en alleen ten volle aansprakelijk was voor zijne benoeming tot het hooge en gewichtige ambt van gouverneur, en er op vertrouwde, dat hij mij geen dementi zou geven, en hij dat alles accepteerde, dan begrijpt U, dat ik zijne houding, geheel afwijkend van zijn houding en gedrag tegenover mij toen ik gouver-

¹⁾ De ex-sultan was echter reeds ruim drie maanden geleden geïnterneerd.

neur van Atjèh was, dadelijk allerzonderlingst vond, en besloot van verder overleg af te zien, persoonlijk alles op alle onderafdeelingshoofdplaatsen en zoo noodig ook elders op te nemen en na te gaan en dan oordeel te vellen."

Toch viel aanvankelijk het plaatselijk onderzoek in Groot Atjèh nog eenigszins mede. Den laatsten dag echter trof het Van Heutsz dat Van Daalen een strafregister voor de hoofden had doen instellen, en aan sommigen hunner vrij zware boeten waren opgelegd (om redenen die in strijd waren met Van Daalen's instructie). Van Heutsz schrijft dan verder: „Opmerkende (tegen Van Daalen onder vier oogen) dat het opleggen van die boeten niet geoorloofd was, aangezien aan de hoofden in Groot Atjèh alleen om politieke redenen na rijpe overweging en bij uitzondering boeten mochten worden opgelegd, antwoordde hij eenvoudig: Alles is politiek."

De grootste teleurstelling voor Van Heutsz werd echter de reis door de Onderhoorigheden. Over zijn onderzoek van de registers en journalen van Pidië merkte hij op:

„Wat toen aan 't licht kwam was meer dan ergerlijk, en bleek duidelijk dat de hoofden niet alleen uitsluitend bestraffend, maar ook, dat zij arbitrair, tegen recht en billijkheid in waren behandeld, en dat de tijdelijke interneering van de naar Sabang (Koe-taradja) verwijderden niet op goede gronden steunde. De vorige gezaghebber van Pidië (Dart) die de partij van één der hoofden opgenomen en zich tegen eventueele verwijdering van dat hoofd verzet had, was zelfs in zijn carrière bedreigd geworden."

„Ook waren in een paar landschappen (Ndjong en Pidië) de verwijderde oelèëbalangs niet vervangen en zeide de civiele gezaghebber dat hij die functie zelf waarnam, hetgeen uiteraard een absolute onmogelijkheid was."

„In het Lho' Seumawésche was echter, tengevolge van de totale ongeschiktheid van den bestuurder de toestand zóó slecht, dat dadelijk ingrijpen — d.w.z. vóór mijn vertrek van Atjèh — bepaald vereischt werd. Hier verklaarden de hoofden ronduit — in weerwil dat hun den avond vóór de eerste vergadering door assistent resident en onderafdeelingschef (...) achter mij om verboden was om iets te zeggen — dat zij met het bestuur niet wilden medewerken (woordvoerder was het hoofd van Geudong), omdat zij onrechtvaardig behandeld werden en hunne inkomsten hun onrechtvaardig waren afgenomen; tevens werd er mij door hen op gewezen, dat in boven Keureutoë in maanden tijds geen enkele militaire patrouille was geweest en ook de civiele bestuurder niet, tengvolge waarvan de slecht gezinde teungkoe's di Barat en di Paja Bakoeng daar vrij spel hadden en de geheele bevolking tegen ons opgezet was. Als U er thans heen gaat, zeiden zij, krijgt

U overal vuur, terwijl de vroegere gezaghebber — majoor Swart — er zonder eenige militaire dekking kwam.”

Eveneens zaten onschuldig in de gevangenis (van Tapa' Toean, Westkust) twee vrouwen van den kort te voren met een ander-mans vrouw weggelooopen zoon van T. Bén Blang Pidië en de twee zusters van dien jongen man. Waarom? Op last van den gouverneur, omdat zij de naaste betrekkingen waren van den weggelooopen T. Banta, die nu weer naast zijn vader, T. Bén, als bendehoofd was opgetreden. Onzinniger kan het niet. De echtgenooten, die het meeste reden hadden om verbolgen te zijn op den weglooper, in de gevangenis, en evenzoo de zusters, die n.b. gehuwd waren met aan ons onderworpen Atjèhers. Ik heb toen den gezaghebber opgedragen om die vrouwen als verblijfplaats niet de gevangenis, maar een huisje nabij het civiel etablissement aan te wijzen...”

„Op deze wijze zou ik nog bladzijden kunnen voortgaan met wijzen op zaken die vanuit Buitenzorg evenmin te controleeren waren als vanuit Den Haag, en juist in deze wijze van handelen, optreden en doen optreden ligt de reden van Van Daalen's ongeschiktverklaring voor het civiel bestuur...”

Hiervoor kwam het reeds enkele malen ter sprake (vgl. o.a. pg. 50—56) dat Van Daalen ten spijt van zijn schitterende eigenschappen als colonne-commandant en troepenaanvoerder, allerm minst een „pacificator” was. Van Heutsz had dan ook de mogelijkheid niet uitgesloten geacht, dat zijn opvolger in Atjèh wel eens een enkele maal zou moeten worden geremd, wanneer hij weer neiging zou toonen om met al te straffe hand zijn weerspannige bevolking in toom te houden. Maar nooit had hij durven denken reeds bij zijn eerste plaatselijk onderzoek in de Onderhoorigheden te moeten erkennen, dat „wat toen aan het licht kwam meer dan ergerlijk was.”

De grondslag van Van Heutsz' pacificatiestelsel berustte op het steunen in hun gezag van de hoofden en vooral van de oelèëbalangs (de eigenlijke vorsten des lands) en het leiden van dezen bij het tot ontwikkeling brengen van land en volk.

Het was juist deze grondslag, die door Van Daalen op bedenkelijke wijze was miskend. Zijn geringschatting van en wantrouwen jegens de hoofden, zijn arbitrair optreden tegenover hen, zijn zware boeten en zijn soms onrechtvaardige straffen hadden allerwegen verbittering verwekt en onwil uitgelokt. Als een gevolg hiervan liet de medewerking der hoofden veel te wenschen over, waar zij waren uitgeschakeld, hield de bevolking zich afzijdig.

Bij zijn komst in Atjèh was Van Heutsz ervan overtuigd daar een Van Daalen aan te treffen, die door de successievelijk ontvangen opmerkingen en wenken, zich zou hebben ontwikkeld tot een goed pacificator tevens krachtig bestuurder. In de plaats daarvan ontmoette hij er een Van Daalen, die in niets verschildte van de beschrijving, die Snouck Hurgronje indertijd van hem had gegeven. (zie pg. 53). ¹⁾

Onder deze omstandigheden bleef er voor Van Heutsz geen andere keuze over dan Van Daalen schriftelijk ²⁾ mede te deelen, dat hij op meer dan één punt principieel was afgeweken van de door de regeering aanvaarde gedragslijn op bestuursgebied, waardoor het door Van Heutsz beoogde pacificatiestelsel werd miskend, en de politieke toestand gaandeweg achteruit was gegaan:

„De bewuste of onbewuste misduiding van het hoofdbeginsel, waarop ik bouwde hetgeen ik, op grond mijner langdurige ervaring als gouverneur, noodig en doeltreffend oordeelde tot geleidelijke bevrediging van den toestand in Atjèh, nadat de militaire agressieve actie opgehouden had de eenige leidende gedachte bij ons streven te zijn, heeft mij zeer getroffen; ik kan noch mag mij daarbij neerleggen, nu mij de gevolgen daarvan, uit geschriften niet of niet genoegzaam te waardeeren, uit eigen aanschouwing zoo helder gebleken zijn.”

„Ik kan noch mag berusten in een wijze van handelen die, naar mijn inzien, ons onvermijdelijk steeds verder van het doel moet verwijderen, wijl zij geenerlei staatkundig perspectief vertoont.”

„Het kan toch niet juist zijn de landshoofden en oelèëbalangs door een *meer bestraffend dan leidend en vormend* optreden in de noodzakelijkheid te brengen hun gedrag jegens ons alleen af te meten naar de mate van *vrees en ontzag*, welke wij hun door voortdurende zg. *gevoelige correctie met straffe hand* weten op te dringen; (cursiveeringen van schr.) het kan evenmin tot iets goeds leiden, het welgezind... deel der bevolking door allerlei, niet in een weloverdacht systeem van practische staatkunde passende, middelen te dwingen om te berusten in het onvermijdelijke.”

Het schrijven eindigde met een opdracht aan Van Daalen om verschillende door hem getroffen maatregelen, welke strijdig waren met Van Heutsz' pacificatiesysteem in te trekken.

Voor Van Heutsz persoonlijk was de noodzakelijkheid om aan Van Daalen deze vernietigende kritiek op zijn bestuursbeleid te moeten doen toekomen, een van de grootste teleurstellingen, die hij in zijn veelbewogen leven heeft moeten ondervinden. In den tijd toch van zijn eigen gouverneurschap van Atjèh, was Van

¹⁾ Zie ook Naarding, *ibid.*, bijlagen pg. 57—59.

²⁾ Eigenhandig schrijven Koetaradja 24 December 1907.

Daalen steeds de colonnecommandant geweest, dien hij om zijn schitterende militaire eigenschappen, van al zijn onderbevelhebbers het meest had gewaardeerd. En toen hij later als landvoogd, met zijn bekend groot zelfvertrouwen, eens aan Fock schreef (14 Juli 1906 ¹⁾) „... ik tart een ieder om aan te toonen, dat ik tot dusver één verkeerde benoeming deed...” toen heeft hij daarbij ongetwijfeld ook gedacht aan de algemeen afkeurende kritiek op zijn benoeming van Van Daalen tot gouverneur van Atjèh. Thans erkende Van Heutsz onvoorwaardelijk dat hij zich bij deze benoeming wèl vergist had. ²⁾

Later heeft de toenmalige kapitein Veltman, die gedurende de Atjèh-enquête als tolk fungeerde, in een brief aan Van Daalen met enkele sobere woorden den strijd geschilderd, dien het Van Heutsz gekost heeft om den brief van 24 December 1907 te verzenden: ³⁾

„Bleek en met een „in Gods naam” teekende de gouverneur generaal dien brief toen. Geloof mij oprecht, generaal, 't was voor den gouverneur generaal Van Heutsz een zware, harde strijd. Later hoop ik U er wel meer van te vertellen, want dàt hoop ik slechts, dat U ten slotte een goed en volledig denkbeeld krijgt van al het gebeurde.”

28 December 1907 verzocht van Daalen ontheffing van de waarneming van zijn gouverneurschap.

Naar aanleiding hiervan zond de legercommandant Rost van Tonningen hem op 9 Januari 1908 een particulier schrijven, waarin deze hem wel is waar openhartig zijn meening kenbaar maakte, doch deze vergezeld deed gaan van sympathieke woorden van kameraadschappelijke deelneming: ⁴⁾

„Waarde Van Daalen, Met zeer veel leedwezen nam ik kennis van uw besluit, alhoewel ik het zeer goed kan begrijpen. De brief, die de gouverneur generaal U voor zijn vertrek van Atjèh geschreven heeft en dien ik na terugkomst van uw bureau te lezen kreeg, laat m.i. geen anderen uitweg open.”

„Toen ik ... begon te merken, dat de meening van den gouverneur generaal omtrent uw Atjèh-beleid een ongunstige wending nam, heb ik dikwijls in uw voordeel gesproken, maar ten slotte was mij dat niet meer mogelijk, want Ge waart te veel van het juiste standpunt afgeweken...”

„Z.E. zeide, bij den aanvang zijner reis niet vermoed te hebben, zooveel afwijkingen, waarvan vele onwettige, in de bestuursleiding te hebben zullen vinden. Hij was U inderdaad gunstig gezind, en persoonlijk is hij dat nog, al kan hij uwe be-

¹⁾ Zie ook Naarding, *ibid.*, bijlagen pg. 103.

²⁾ Zie ook „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 160.

³⁾ Naarding, *ibid.*, bijlagen pg. 201.

⁴⁾ Naarding, *ibid.*, bijlagen pg. 136.

stuursdaden niet anders dan afkeuren. Ge zult goed doen hierin te berusten, al is het voor U onaangenaam. Waarschijnlijk zal uw ontslag wel worden aangenomen en daarmee een nieuw Atjèh-drama zijn afgespeeld."

"Mij dunkt, dat het het beste is, dat Ge met verlof naar Europa gaat en daar wat gaat reizen om weer andere indrukken op te doen. Uw langdurig verblijf te Atjèh heeft geen goede uitwerking gehad op uw persoon, wat niet alleen bij U, maar bij elk ander het geval zou zijn. Niemand zou het zoo lang als Gij hebben volgehouden, en Gij kunt verzekerd zijn, dat allen uwe verdiensten zullen erkennen, die niet gedreven worden door slechte invloeden en beweegredenen. Maar onpartijdigen zullen ook moeten erkennen, dat uw gemoed wat hard, uw karakter te veel vasthoudend is geworden. Een verzachting is noodig, en die kan alleen worden verwacht van afleiding in gunstigen zin. Ga eens wat genieten van de omgeving waar rust en vrede heerschen en waar gematigde en zachte indrukken op uw gemoed kunnen inwerken, en kom dan met andere gedachten naar Indië terug. Het leger zal op uw behoud veel prijs stellen en Ge kunt het zeer veel goede diensten bewijzen met uw ijver, werkkraft en verstand."

"Ik heb U ronduit alles geschreven. Ge zult mij dat wel niet ten kwade duiden, als Ge de overtuiging hebt, dat alles komt uit onbaatzuchtige en kameraadschappelijke bron... Kameraadschappelijk groetend."

De eerste verslagen over de resultaten van de Atjèh-enquête werden kort voor het aftreden van het ministerie De Meester in Nederland ontvangen. Over den indruk die zij op hem maakten schreef Fock in zijn officieusen afscheidsbrief van 13 Februari 1908 aan Van Heutsz:

"Het resultaat van het Atjèh-onderzoek voorzoover het mij uit uw brief van 8 Januari jl. en uit uw telegram bekend is, heeft mij zeer getroffen. Het geeft mij voldoening, dat ik het Atjèh-onderzoek heb geprovoceerd, nu U gebleken is, dat generaal Van Daalen niet de man is, die aan de van hem gekoesterde verwachtingen beantwoordt. Het onderzoek had dus zijn nut en was noodzakelijk, want is Van Daalen de geschikte man niet, dan is zijn vervanging hoe eer hoe beter geboden. Ik heb Van Daalen in de kamer verdedigd op uwe berichten, omdat U toen nog anders over hem oordeeldet."

"Ik stel het op prijs dat U geen oogenblik hebt geaarzeld te erkennen dat U U vergist hebt, omdat daaruit ook alweer blijkt hoe bij U het belang der zaak boven alles gaat."

En de „Wekker“-artikelen? Dit tendentieus geschrijf bleek

evenals vorige soortgelijke persberichten over Atjèh uit die jaren voor het overgrootste deel of onwaar of sterk overdreven te zijn: Of wel, zooals in het voorloopig verslag van de tweede kamer over de begroting voor 1909 door eenige leden werd opgemerkt, uit de nota van den legercommandant blijkt wel, dat het „dien anoniemen schrijver (Wekker) te doen is geweest om den heer Van Daalen in een kwaad daglicht te stellen; dat de door hem vermelde zaken herhaaldelijk verkeerd zijn voorgesteld; dat op verschillende punten bepaalde onwaarheden zijn medegedeeld; dat sommige der genoemde feiten plaats hadden, voordat de generaal Van Daalen gouverneur was; en dat verschillende daden, ontdaan van het dramatisch kleed, waarin zij door den schrijver werden gewikkeld, uitvloeisel waren van een droevige noodzaak en in oorlogen tusschen beschaafde volken van den jongsten tijd nog menigmaal voorkomen.”

De invloed van deze perscampagne op het oordeel over Van Daalen's beleid is dan ook vrijwel nihil geweest.

Begin Mei 1908 werd Van Daalen op zijn verzoek ontheven van de functie van civiel en militair gouverneur van Atjèh en onderhoorigheden. Hiermede viel de definitieve beslissing in een tragisch conflict, waarin de te veel uiteenlopende meeningen van twee wilskrachtige mannen ieder vergelijk onmogelijk hadden gemaakt. Niettemin staat vast, dat en zij beiden en alle anderen, die in deze beslissing betrokken zijn geweest, naar hun beste weten, en met volkomen terzijdestelling van iedere neven-gedachte, er naar hebben gestreefd uitsluitend de goede zaak waarom het ging te dienen.

Voor het overige wordt volstaan met een verwijzing naar schrijvers publicatie in de Patria-serie „J. B. van Heutsz” pg. 160. Dat Van Daalen's falen als civiel bestuurder niet in het minst afbreuk heeft gedaan aan zijn roem als bekwaam troepen-aanvoerder en onkreukbaar plichtsgetrouw militair werd daar reeds opgemerkt. Na zijn terugkeer van Europeesch verlof werd hij in 1908 benoemd tot chef van den generalen staf en in 1910 tot legercommandant.

18. *Emancipatie der Inlandsche bevolking, grieven der Chineesche inwoners, terugkoop der particuliere landerijen*

Alvorens dit hoofdstuk te besluiten moge nog de aandacht worden gevestigd op het streven van Van Heutsz en Fock naar een zoo doelmatig mogelijke bevordering van de emancipatie der Inlandsche bevolking.

De veel becristiseerde plaatsing van Inlanders bij het Europeesche binnenlandsch bestuur, de hormat-circulaire en de voort-

varende en efficiënte reorganisatie van het volksonderwijs door Van Heutsz waren onder meer enkele van de algemeen de aandacht trekkende maatregelen, waardoor misverstand over zijn standpunt in dezen was uitgesloten. Ook minister Fock aarzelde niet om reeds in 1906 bij de behandeling van de begroting voor het volgende jaar nog eens duidelijk uiteen te zetten hoe de landvoogd en hij over deze aangelegenheid dachten:

„Wanneer wij werkelijk dat groote gebied dat wij daarginds hebben, goed willen besturen dan is het noodig — dit wensch ik met nadruk te verklaren — dat wij het beginsel, dat is neergelegd in art. 67 van het regeeringsreglement ten volle tot zijn recht doen komen, nl. dat Indië bestuurd moet worden door Inlandsche ambtenaren onder Europeesch toezicht, niet alleen in het eigenlijke bestuur, maar ook in andere takken van dienst.”

„Tot op dit oogenblik kon dat beginsel niet worden toegepast, men had er de noodige krachten niet voor. Wij zijn thans tot het inzicht gekomen, dat de Inlandsche bevolking wel degelijk te ontwikkelen is, wel energie bezit en, wanneer zij goed onderlegd wordt, wel degelijk kan meewerken in het bestuur tot heil van land en volk.”

„De inrichting voor opleiding van Inlandsche ambtenaren werkt reeds eenige jaren goed. Maar dat is niet voldoende, er moeten zooveel mogelijk op elk gebied dergelijke instellingen zijn, als er op medisch gebied een is voor dokter djawa's, zij het ook op nog te beperkte schaal.”

„Men moet zooveel mogelijk op elk gebied scholen hebben ten einde de Inlandsche bevolking te kunnen opleiden om met ons samen te werken. Dat is de lijn, die in deze begroting getrokken wordt en die, als de staten generaal zich er mede vereenigen, steeds verder moet worden doorgevoerd; dat is de lijn in welke liggen de voorstellen betreffende de opleiding van Inlandsche officieren, van Inlandsche veeartsen, van Inlandsche waterstaatsopzichers; dat is de lijn in welke liggen de in uitzicht gestelde voorstellen betreffende de rechtsschool voor Inlanders, en de voorstellen om aan Inlandsche ambtenaren bevoegdheden over te dragen, die thans door Europeesche ambtenaren worden uitgeoefend.”¹⁾

Van deze en soortgelijke maatregelen, die in de hiervoor behandelde brieven reeds voor een deel ter sprake kwamen, was het voorstel voor de oprichting van een school voor Inlandsche rechtskundigen van baanbrekende beteekenis. Gebroken werd met de oude opvatting dat alleen Europeanen toegang konden hebben tot een rechterlijk ambt; en het behoeft dan ook niet te verwon-

¹⁾ Mr. H. A. Idema, „Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië 1891—1918”, pg. 195.

deren, dat zoowel Van Heutsz als Fock een zeer bijzondere belangstelling toonden voor deze aangelegenheid.

Uit hun correspondentie blijkt, dat zij er angstvallig voor waakten, dat hun practische plannen niet door conservatieve of al te volijverige adviseurs in gevaar werden gebracht:

„De directeur van justitie schreef er natuurlijk weer een boekdeel naast, met een meer uitgebreid voorstel, dat gevaar opleverde het goede weer in veel schrijverij te verwateren,” aldus Van Heutsz in zijn brief aan Fock van 1 April 1906. „Ik heb daarom *dit* voorstel weer in handen gesteld van de oorspronkelijke commissie, die kort en zakelijk het minder wenschelijke er van heeft aange-toond.”

Ook het advies van het hoog gerechtshof strookte niet geheel met de bestaande plannen, zooals o.a. bleek uit een brief, die Fock eenige maanden later, 8 Augustus 1906, aan Van Heutsz zond:

„Ik ontving dezer dagen uw telegram, houdende het advies door het hoog gerechtshof. Ik zag daaruit, dat het hof opleiding van Inlanders in Nederland wenscht. Daaruit blijkt, dat het hof geen bezwaar heeft tegen plaatsing van Inlanders, die niet ge-graduateerd zijn, bij de rechterlijke macht. Dit doet mij genoegen, maar het gaat te ver om nu weer dadelijk opleiding in Nederland te verlangen.”

Doch het hof dacht nog beduidend minder gunstig over het voorstel dan de minister uit het telegram had begrepen:

„Uit het schriftelijk advies van het hof zult U gezien hebben, dat dit college feitelijk wél bezwaren heeft tegen Inlanders bij de rechterlijke macht; maar als het dan *moet*, de opleiding ook zoo volledig mogelijk wenscht. „Le mieux” zou ook hier „l’ennemi du bien” zijn; maar uiteraard zijn juristen niet genegen toe te geven, dat men bij de Inlandsche rechtsspraak nog jaren lang volstaan kan met iets minder dan een volledig jurist. Zoo zijn de vakmensen nu eenmaal...” (Van Heutsz aan Fock, 9 September 1906).

Gelukkig dat de minister Mr. Fock, een van de „vakmensen”, het inzicht van Van Heutsz in dezen deelde, en het voorstel in zijn oorspronkelijken opzet handhaafde. Het ging toch juist om een opleidingschool voor Inlandsche rechtskundigen *in Indië zelf*. Want — en hierover was de groote meerderheid der adviseurs het met de regeering eens — voor een dusdanig groot aantal rechtskundigen als men noodig zou hebben, zou de studie in Holland vrijwel onmogelijk zijn geweest.

Zoo kreeg Indië dus zijn school voor Inlandsche rechtskundigen, echter niet zonder dat de oppositiepers in Indië pogingen in het werk stelde om door het geven van een onjuiste voorstelling van den gang van zaken en door voorbarige berichten de goede

bedoelingen van de Indische regeering in discrediet te brengen. Dit geschiedde zelfs in die mate, dat prof. Snouck Hurgronje het noodig achtte om in Maart 1909 tegenover minister Idenburg zijn bezorgdheid kenbaar te maken over de toekomst van het nieuwe instituut.

Volgens berichten toch, die hij uit Indië had ontvangen, zou Mr. Haase een verklaard tegenstander dezer rechtsschool, tot directeur worden benoemd, terwijl Mr. Pott,¹⁾ die er evenmin veel van moest hebben, in het curatorium zitting zou nemen. Dit alles — meende Snouck — voorspelde niet veel goeds. Idenburg echter, die reeds dadelijk aanvoelde, dat er hier of daar een addertje onder het gras moest schuilen, schreef Van Heutsz in zijn brief van 25 Maart 1909:

„Ik heb prof. Snouck gezegd — of liever herinnerd — dat U vóór deze instelling gestemd was, en Koster voor zoover ik wist ook, zoodat ik moest aannemen, dat de leiding der zaak in goede handen was gesteld.” Doch hij informeerde tevens naar de juiste plannen voor de oprichting der school, en zette in het kort nog eens zijn standpunt in zake de emancipatie der Inheemsche bevolking uiteen.

Het belangrijkste van dit alles is echter weer het ronde, onbewimpelde en zakelijke antwoord van Van Heutsz in zijn schrijven van 16 Mei 1909:

„Over de bezorgdheid van prof. Snouck Hurgronje ten opzichte van den gang van zaken bij de rechtsschool voor Inlanders met het oog op het zitting nemen in het curatorium van Mr. Pott, die er niets van hebben moet, en de zg. benoeming van Mr. Haase als directeur, heb ik bepaald moeten lachen.”

„Vooreerst is het onjuist, dat Haase benoemd is, zelfs dat er plan bestond hem te benoemen tot directeur der rechtsschool. Men zou haast kunnen zeggen: Dat Mr. Haase benoemd was of zou worden tot directeur stond in „De Locomotief” (en misschien ook andere couranten) en *dus* is het niet waar.”

„Waarom ik lachen moest? Wel, het is een comble dat prof. Snouck zich om de opgegeven reden bezorgd maakt over de rechtsschool. Hijzelf nam zitting in het curatorium van de bestuursacademie, waartegen hij zich te voren principieel ten sterkste verzet had.”

„Uit een recenten brief zult U thans gezien hebben dat vermoedelijk Mr. Heijman directeur van de rechtsschool zal worden; en wat Mr. Pott aangaat, deze behartigt altijd con amore alles wat zijn dienstplicht hem oplegt. De regeering heeft nu eenmaal de rechtsschool opgericht en wenscht alles in het werk gesteld te zien om ze te doen slagen; voor Mr. Pott, als dienaar van

¹⁾ Mr. Pott, directeur van onderwijs.

den staat, is dit afdoende om hem verder eigen meening geheel op zijde te doen zetten en met zijn geheele vermogen mede te werken."

„Zonder eenigen twijfel zal de Inlander in de toekomst blijken voor veel bruikbaar te zijn en waar hij het voorhands nog niet is zal hij het worden. Natuurlijk moet hem ter zake een fair trial gegeven worden. *Mijn geheele streven is van het begin van mijn optreden daarop gericht geweest*, (cursiveering van schr.) en was de eerste stoot in die richting de afschaffing van kruipende hormat, enz. Een mensch moet nu eenmaal eerst leeren *staan* om vooruit te kunnen gaan. De benoeming van den eersten Inlander (1905) die in Nederland aan het grootambtenaarsexamen vol-daan had tot adspirant controleur van het binnenlandsch bestuur hield ook daarmede verband, doch werd afgekeurd. Soit!"¹⁾

„Thans zal een ernstige proef worden genomen met het geleidelijk aan geven van meer zelfstandigheid aan Inlandsche bestuursambtenaren. Die zaak is bij binnenlandsch bestuur in bewerking en zal binnenkort worden voorgebracht..."

Meerdere zelfstandigheid van het Inlandsche bestuur — „ontvoogding" zooals men het later noemde — en emancipatie der Inheemsche bevolking in het algemeen achtte Van Heutsz de eerste vereischten voor het welslagen van de decentralisatie, van de reorgantie der buitengewesten, van de reorganisatie van het algemeen en gewestelijk bestuur en voor een zoo spoedig mogelijke toekenning van rechtspersoonlijkheid gepaard aan een zekere mate van autonomie aan Indië. Het is een van zijn groote verdiensten geweest, dat hij dit dadelijk van den aanvang heeft ingezien, en vooral ten aanzien van de emancipatie der bevolking niet één, maar verschillende krachtige stooten in de goede richting heeft gegeven.

De zoo juist genoemde rechtsschool, waarvan de oprichting een mijlpaal was op dezen weg naar vooruitgang, heette aanvankelijk „school voor opleiding van Javaansche rechtskundigen"; later werden ook andere Inlandsche bevolkingsgroepen tot de studie toegelaten. In 1922 werd de school voor Europeanen opengesteld; en enkele jaren later werd zij in 1924 omgevormd tot een juridische hoogeschool.

Ook het vraagstuk van het passen- en wijkenstelsel voor vreemde Oosterlingen werd in Van Heutsz' tijd ernstig onder de oogen gezien.

Ieder Chinees, die op reis ging, was verplicht een pas mee te nemen, die op de plaats van aankomst door een ambtenaar moest

¹⁾ Zie pg. 57 en 62.

worden afgeteekend. Het is zonder meer duidelijk, dat vooral de Chineesche handelaren hierdoor ernstig in hun bedrijf werden belemmerd. Wel is waar waren deze maatregelen genomen om den argeloozen tani in het binnenland zoo goed mogelijk te beschermen tegen de woekerpraktijken van geldschietters en opkooopers van rijst en andere landbouwproducten. Doch sedert de regeering een aanvang had gemaakt met de organisatie van het landbouwcredietwezen en daardoor een deugdelijk afweermiddel tegen den woeker had geschapen, begon zich geleidelijk aan een toestand te ontwikkelen, waardoor een dergelijke beperking van de bewegingsvrijheid van een werkzaam en nijver gedeelte der inwoners onnoodig begon te worden, en dus uit den tijd raakte.

De Chineezers hadden trouwens meer grieven; zij beklagden zich er over, dat het onderwijs aan de Chineesche jeugd vrijwel alles te wenschen overliet, en zij waren van meening, dat een bevolkingsgroep van ongeveer $\frac{3}{4}$ millioen zielen toch op redelijk onderwijs aanspraak kon maken.

Niet minder ernstig waren de protesten tegen de rechtspraak op de „politierol”. Voor kleine strafzaken waren de Inlanders en vreemde Oosterlingen onderworpen aan berechting door bestuursambtenaren, die in den regel geen rechtskundigen waren; bestuur en rechtspraak waren hierbij in één hand, d.i. een stelsel dat tegenover een meer ontwikkelde bevolking minder op zijn plaats is.

Reeds jaren lang had een en ander aanleiding gegeven tot talrijke klachten, doch na den Russisch-Japanschen oorlog waren de Chineezers begonnen met steeds luider uiting te geven aan hun grieven in dezen. Zoowel Van Heutsz als Fock erkenden de gegrondheid van het meerendeel dier klachten en waren dan ook van meening dat niet langer meer mocht worden getalmd om waar mogelijk de Chineezers in dezen tegemoet te komen.

Zooals reeds eerder werd gezegd (zie pg. 115), werden met spoed maatregelen genomen om op redelijke wijze te voorzien in de behoefte aan onderwijs voor Chineesche kinderen; en in zijn eersten brief na de maanden lange ministriele crisis in het begin van 1907 ¹⁾ schreef Van Heutsz op 6 April 1907, dat er ook bij de behandeling van het passen- en wijkenstelsel haast was, en dat hij hoopte, dat men bij het ministerie de noodige spoed zou be trachten.

Van Heutsz persoonlijk achtte het passenstelsel voor Chineezers reeds lang uit den tijd, en op een vraag van Fock of beperking van het passenstelsel van ongunstigen invloed zou kunnen zijn op de ontwikkeling van het landbouwcredietwezen, antwoordde hij: Ik vrees in het geheel geen gevaar voor het credietwezen. Hoe

¹⁾ Zie noot ¹⁾ pg. 171.

meer Chineezers in het binnenland, hoe meer concurrentie. (schrijven van 29 Mei 1907).

Terwijl de regeering aldus de volle aandacht schonk aan de geuite grieven, begon de Chineesche regeering zich ten slotte aan te matigen om inspecteurs naar Indië te zenden, ten einde de grieven en klachten van onze onderdanen van Chineesche origine te onderzoeken. Het spreekt van zelf, dat èn Van Heutsz èn Fock toen te kennen gaven, dat zij zelfs de geringste inmenging in onze inwendige bestuursaangelegenheden met beslistheid van de hand wezen.¹⁾

Overigens werd rustig, doch met voortvarendheid doorgewerkt aan de plannen tot verbetering van de aangevochten toestanden, waarbij uiteraard werd rekening gehouden met het verschil tusschen de inheemsche Chineesche onderdanen en de Chineesche immigranten,

Reeds in 1908 kon minister Idenburg in de memorie van antwoord voor de begroting van 1909 mededeelen, dat een ordonantie tot afschaffing van het passenstelsel voor de vreemde Oosterlingen gereed was; en dat met de afkondiging werd gewacht totdat een nieuwe — mildere — regeling in zake het wijkenstelsel tot stand zou zijn gekomen. Een en ander kreeg nog hetzelfde jaar zijn beslag; ook het instituut van de Hollandsch-Chineesche school werd in 1908 in het leven geroepen.

Het duurde echter nog een zestal jaren eer door de instelling van de landgerechten in 1914 een einde kwam aan de rechtspraak door bestuursambtenaren op de zg. politierol. Vijf jaren later volgde in 1919 de volledige afschaffing van het wijkenstelsel.

Een van Focks voorstellen, waarvoor Van Heutsz niet bijzonder geestdriftig gestemd bleek, was dat voor den geleidelijken terugkoop door het gouvernement van de particuliere landerijen, die voor het meerendeel in West Java zijn of waren gelegen. Wel is bij art. 62 van het regeeringsreglement de uitgifte van grond in eigendom op groote schaal verboden, doch de overdracht van deze uitgestrekte landerijen aan particulieren dateerde reeds van vóór dien tijd, uit het begin der 19e eeuw en ook eerder.

Particulier landbezit brengt de opgezeten bevolking in een anderen rechtstoestand dan die der gouvernementslanden. Zij heeft bepaalde grondrechten, maar zij moet aan den landheer tjoeké opbrengen (een gedeelte van het gewas tot een maximum van $\frac{1}{5}$), tuin- en grondhuur betalen en heerendiensten presteeren. Overigens liet de regeling van de verhouding tusschen landheer

¹⁾ Fock had in zijn schrijven aan Van Heutsz van 28 Mei 1907 een krachtige houding aanbevolen tegenover eventueele pogingen van deze inspecteurs tot inmenging in onze binnenlandsche aangelegenheden.

en opgezetenen in vele opzichten aan duidelijkheid te wenschen over.

Niet alleen dat een en ander aanleiding gaf tot verschillende bezwaren en misstanden, maar bovendien lieten op de meeste particuliere landerijen de politioneele toestanden en de openbare veiligheid veel te wenschen over.

Dit alles deed minister Fock besluiten een begin te maken met deze landerijen door terugkoop weer geleidelijk tot het staatsdomein te brengen. Het ging hier om rond 600 particuliere landen met een gezamenlijke oppervlakte van ongeveer 1 miljoen hectaren en bewoond door bijna 2 miljoen opgezetenen. Met de algeheele terugkoop, waarvan de kosten op ongeveer 400 miljoen gulden werden geschat, zouden tientallen van jaren gemoeid zijn. Van Heutsz, die voor de bestaande misstanden op deze landerijen geenszins blind was, meende echter dat men toentertijd de benodigde miljoenen voor den terugkoop beter voor dringender belangen kon gebruiken.

Focks voorstel om het land Nanggoeng terug te koopen onderzocht bij de tweede kamer geen gunstig onthaal, en toen hij dit aan Van Heutsz berichtte, antwoordde deze vrij onbewogen (14 April 1906): „Wat men in de staten generaal ook moge beslissen, tot slot zullen onze achterkleinkinderen er nog wel mede bezig zijn.” Inderdaad geschiedde wat Fock reeds gevreesd had: de beslissing in de kamer was negatief, en de terugkoop van het land Nanggoeng werd afgestemd. Toen gaf de minister opdracht om in Indië een voorstel op te maken waardoor de geleidelijke en stelselmatige onteigening der particuliere landerijen mogelijk kon worden gemaakt.

Deze opdracht werd met voortvarendheid onder handen genomen en op 15 Juli 1907 kon Van Heutsz aan Fock schrijven, dat aan de voorstellen voor deze onteigeningswet met kracht werd gewerkt, doch hij liet er de bedenking op volgen: „Dat onteigening van die landerijen als deze mogelijk is of mogelijk wordt gemaakt, een voor den lande aanbevelenswaardige zaak is, zou ik persoonlijk niet gaarne onderschrijven.”

Fock trad als minister af nog vóór zijn onteigeningsvoorstel wet was geworden. Zijn opvolger Idenburg was het met Van Heutsz eens, dat voor terugkoop of onteigening het toenmalige tijdstip niet gunstig was en dat daarbij de eerste jaren matiging zou moeten worden betracht.

„Mij dunk,” schreef hij 10 Augustus 1908 aan Van Heutsz, dat een aanvang kan worden gemaakt met hetgeen het eerste noodig en het meest gewenscht is, en dat het overige kan worden uitgesteld tot tijden van betere financieele toestanden. Anders zou het goede, dat in de opheffing van de toestanden op de particu-

liere landerijen ligt, wel eens de vijand van tal van andere maatregelen kunnen blijken."

Idenburg handhaafde dan ook de voorstellen voor Focks ont-eigeningswet, die in 1910 door de staten generaal werd aange-nomen. In hetzelfde jaar werden ook de landen Kandanghauer en Indramajoe West voor tezamen 7 miljoen gulden terug gekocht (niet onteigend!) en in 1911 tot staatsdomein verklaard.¹⁾ Toen volgden echter na dit ééne jaar van actie zeven jaren van rust.

Blijkbaar was dit bedoeld als een „reculer pour mieux sauter", want niet alleen dat in 1917 tegen een vergoeding van ongeveer 12.5 miljoen gulden door middel van onteigening de Tangerang-sche landen weer gouvernementsgebied werden; maar ook nam de tweede kamer toen een motie van IJzerman aan, dat van iedere gunstige gelegenheid gebruik moest worden gemaakt tot aankoop van particuliere landerijen.

In de nu volgende periode van 1917 tot 1931 heeft de „gunsti-ge gelegenheid" niet op zich laten wachten, en zijn geregeld flinke bedragen voor den terugkoop beschikbaar gesteld (in 1919 zelfs een voor dien tijd respectabel bedrag, 21.8 miljoen gulden). In totaal is voor den terugkoop van bijna 660.000 hectaren reeds een bedrag uitgegeven van ruim 84 miljoen gulden. De thans nog resterende landerijen zijn door ongeveer 1 miljoen opgezeten en bewoond.

Ten slotte mag niet onvermeld blijven, dat er nog vele ingrij-pende maatregelen werden getroffen, die in Van Heutsz' corres-pondentie met Fock minder op den voorgrond werden gesteld, maar die daarom niet minder belangrijk zijn: zooals de reorgani-satie van het landrenteonderzoek, de oprichting van het bureau voor de volkslectuur, de organisatie van het landbouwcrediet-wezen, de muntzuivering ter Sumatra's Oostkust, enz.²⁾

De voornaamste belasting, welke de Javaansche landbouwer be-taalt, is de landrente, waarvan de aanslag wordt vastgesteld

1) Na de terugbrenging tot het staatsdomein werd als algemeen beginsel vastgesteld, dat voortaan de Inlanders de op de terug ge-brachte landen door hen geoccupeerde gronden krijgen naar de rege-len van het erfelijk individueel gebruiksrecht; niet-Inlanders krach-tens altijd durende erfpacht.

2) Zie hiervoor en voor het aandeel dat Van Heutsz heeft gehad in de invoering van de opiumregie en van den pandhuisdienst op Java en Madoera: „J. B. van Heutsz" door J. C. Lamster, pg. 168—170. Voor de muntzuivering ter Sumatra's Oostkust leidden de voorstellen van Mr. Vissering tot het residentiebesluit van 28 Januari 1908, waarbij de munthervorming ter S.O.K. werd geregeld, en de tarieven voor de inwisseling van Straits- en andere dollars werden vastgesteld. Zie ook „Muntwezen, handel, bankwezen" door Mr. G. Vissering in Colijns „Nederlands Indië" derde druk II, pg. 226 en 227.

hoofdzakelijk uit de gegevens van de oppervlakten der bouwgronden, de opbrengst en de plaatselijke marktprijs van het product. Het onderzoek naar een en ander geschiedt door den dienst der landelijke inkomsten en verplichte diensten; de landrentekaarteering werd samengesteld door den kadastralen dienst.

Alhoewel de landrentekaarteering een van de belangrijkste grondslagen voor den aanslag behoorde te zijn, was men tot den tijd van Van Heutsz' landvoogdij, nog nimmer er in geslaagd om een bevredigend systeem van opneming en kaarteering der bouwgronden tot stand te brengen (ten spijt van de vele stelsels, welke men in den loop der jaren reeds beproefd had).¹⁾

In West Java had de kadastrale dienst wel is waar goede landrentekaarten samengesteld, doch de kosten daarvan waren in verhouding tot de landrenteopbrengst zoo onevenredig hoog, dat het alleen reeds om economische redenen onmogelijk was dit opnemings- en kaarteeringssysteem te handhaven.

Daarentegen waren in het overgrootste deel van Midden en Oost Java zg. kadastraal statistieke landrentekaarten vervaardigd, die wel is waar beduidend minder kostbaar waren dan die van West Java, doch zoo onbetrouwbaar bleken, dat ze voor een redelijken aanslag ten eenen male onbruikbaar werden geacht.

Op deze wijze had men steeds voortgesukkeld: of wel de kaarteering der bouwgronden was wel goed maar te kostbaar, of wel goedkoop maar dan weer onbruikbaar.

De oplossing bracht de chef van den topographischen dienst van het Nederlandsch Indische leger, de overste (later kolonel) Enthoven. Deze voortvarende dienstleider liet in 1905 een proef nemen, om met gebruikmaking van het bestaande veelhoeks- en wegnnet van de topographische opneming, in enkele gebieden van Midden Java landrentemetingen te verrichten en in kaart te brengen. De resultaten waren verrassend. De toen geleverde zeer gedetailleerde landrentekaarten muntten niet alleen uit door een groote mate van nauwkeurigheid en betrouwbaarheid, maar ook door den buitengewoon lagen kostprijs. Zij werden dan ook voor het gestelde doel ideaal genoemd en in alle opzichten bruikbaar geacht.

Niet noodig te zeggen, dat Van Heutsz niet talmde om ook ten aanzien van deze puzzle, die tot nu toe onoplosbaar had gescheenen, geheel over stag te gaan. De dienst van het landrenteonderzoek werd in 1907 gereorganiseerd; de kadastrale landrentemetingen werden stop gezet, en de verdere metingen opgedragen aan nieuw op te richten landrentebrigades van den topographischen dienst.

¹⁾ Het stelsel van landrenteheffing werd reeds ingevoerd in den tijd van het Engelsche tusschenbestuur en gehandhaafd bij het herstel van het Nederlandsch gezag in den Archipel.

Deze reorganisatie bleek een groot succes, en bracht waar men tientallen van jaren tevergeefs naar had gezocht: een gewaarborgd juiste en gelijkmatige landrente-aanslag voor de landbouwende bevolking van Java en Madoera.

Het ligt voor de hand, dat er in een land als Indië met een zoo groot aantal analphabeten geen groote behoefte bestond aan goedkope nuttige- en onderhoudingslectuur voor de groote massa, en deze dan ook slechts in zeer beperkte mate aanwezig was. Met de instelling en de ontwikkeling van het volksonderwijs moest dit echter anders worden; en het was met het oog hierop, dat reeds in 1907 door het gouvernement het bureau voor de volkslectuur werd opgericht.

Aan de geleidelijk stijgende vraag komt het bureau tegemoet door de uitgifte in verschillende Inheemsche talen — en ook in het Nederlandsch — van enkele tijdschriften en door het bewerken, vertalen en samenstellen van beknopte verhandelingen op het gebied van den landbouw, veeteelt, visscherij, hygiëne en onderwijs, handleidingen, almanakken, volksverhalen, tooneel, dans, folklore, enz.

Voor de verspreiding van zijn publicaties beschikt het bureau over tal van agentschappen — zoowel op Java en Madoera als in een deel van de buitengewesten — terwijl ook speciale boekenauto's een groot deel van het land afreizen en zelfs de meest afgelegen gehuchten en markten bezoeken. Ook zijn met behulp van de hoofden der scholen een paar duizend volksbibliotheken over Java en de buitengewesten verspreid; per jaar hebben gemiddeld 2 miljoen uitleeningen plaats.

19. Het aftreden van minister Fock

In den aanvang van dit hoofdstuk werd reeds meegedeeld, dat Fock er naar streefde om in den kortsten tijd zooveel mogelijk in te halen van den achterstand, dien wij de vorige eeuw bij de uitvoering van onze nationale taak in Nederlandsch Indië hadden achtergelaten (zie pg. 74). Daarnaast had Van Heutsz zijn afgerond hervormingsplan, dat binnen vijf jaren moest zijn afgewerkt; en aan beiden kostte het zware en inspannenden arbeid om hun plannen te dien aanzien tot uitvoering te brengen.

Het is dan ook begrijpelijk dat in Indië allerwegen het werk hand over hand toenam. Doch hoezeer vooral de leidende personen ook met werk overkropt raakten, Van Heutsz zou zichzelf niet gelijk zijn gebleven, als hij niet steeds opnieuw zijn staf van adviseurs en medewerkers tot nieuwe topprestaties had weten te bezielen.

„De menschen hier, die werken kunnen, zijn anders overkropt

met werk," aldus Van Heutsz in een schrijven aan Fock van 5 Februari 1906. „De heer Pott, die werkelijk uitmuntend werk levert, zeide mij onlangs: Exc. ik begrijp dat alles wat mij den laatsten tijd opgedragen is en wordt, noodzakelijk is, en U ook niet anders kunt, maar werkelijk, ik heb tegenwoordig haast geen tijd meer om te *denken*." (vgl. ook pg. 170 en 171).

En zooals het ging bij het departement van onderwijs eeredienst en nijverheid onder leiding van Mr. Pott en bij de Banka-tinwinning, zoo ging het ook elders bij andere departementen en diensten, bij het binnenlandsch bestuur, bij het bureau voor de bestuurszaken van de buitenbezittingen, de algemeene secretarie, de staatspoorwegen, het gevangeniswezen, leger en vloot, het departement van financiën, enz.

Doch niettegenstaande deze algemeene inspanning ging het Fock nog lang niet altijd vlug genoeg. Reeds in een brief aan Van Heutsz van 2 Februari 1906 bracht hij zijn ongeduld tot uiting, toen de reorganisatievoorstellen voor het binnenlandsch bestuur bij den raad van Indië wat lang in beraad bleven:

„Mocht de raad van Indië al te lang de zaak nog aanhouden, dan hoop ik, dat U den raad zult kunnen bewegen wat vlugger te werken. De raad van state pleegt hier, als ik op spoed aandrings steeds daaraan te voldoen. Waarom is dan de raad van Indië niet even welwillend? Het geldt hier een groot belang, dat zeer dringt... Ook de raad moet dit dus begrijpen."

Van Heutsz, die zelf niet te best te spreken was over het gebrek aan vlotheid bij dit college,¹⁾ antwoordde op 5 Februari 1906 (blijkbaar naar aanleiding van een Haagsch telegram over dezelfde zaak), dat hij het in dit geval toch begrijpelijk vond, dat de raad van Indië over een zoo belangrijk onderwerp als het onderhavige niet overijld te werk wilde gaan.

Trouwens in Van Heutsz correspondentie komen geregeld dergelijke antwoorden voor, waarbij hij Fock moest aansporen geduld uit te oefenen:

„Aan deze zaak zit te veel vast om overhaast te werk te gaan;" schreef hij op 1 April 1906 naar aanleiding van de plannen van den minister voor een grootscheepsche uitbreiding van het volksonderwijs, „en men kan in ieder geval niet meer scholen oprichten, dan waarvoor men goed onderwijzerspersoneel beschikbaar heeft."

Bij de behandeling van de voorstellen voor de financieele zelfstandigheid van Indië had Fock eveneens op meerderen spoed aangedrongen, en de opmerking gemaakt dat men de zaak reeds zooveel had besproken en overdacht, dat men er zijn opinie toch zeker reeds over zou hebben. (schrijven van 13 Maart 1906).

¹⁾ Zie ook Van Heutsz' schrijven van 16 Juni 1906 pg. 266 en van 6 April 1907 pg. 171.

„Er wordt geregeld op spoed aangedrongen,” antwoordde Van Heutsz op 26 April d.a.v., „maar het blijft een feit, dat, al is men het over een zaak volkomen eens, het toch even moeilijk blijft om zakelijk advies uit te brengen o.a. betreffende goede formulering van een voorgestelde wet.”

Focks ongeduld bereikte een hoogtepunt, nadat tengevolge van de langdurige ministerieele crisis in het begin van 1907, zijn officieuze correspondentie met Van Heutsz gedurende een drietal maanden was onderbroken. In zijn eerste schrijven na de crisis (15 April 1907) gaf de minister na een korte beschouwing over enkele loopende zaken, weer een uitgebreid verlanglijstje van „urgente” zaken:

„De overige voorstellen, die urgent zijn, zullen naar ik hoop bij de begroting kunnen worden gedaan. Ik noem: 1 De bezoldiging der magangs, die niet meer kan worden uitgesteld, 2 de verdere uitvoering van de verleden jaar uiteengezette plannen voor het Inlandsch onderwijs, 3 het onderwijs voor de Chineezzen, 4 de vermeerdering en uitbreiding van de hoofdenscholen, 5 irrigatie voor de buitenbezittingen. Al deze aangelegenheden kunnen niet langer wachten. Dit alles is het meest urgente, maar daarnaast is nog veel anders, dat al evenzeer moet worden aangevat. Hoe is het met de spoorwegopname op Sumatra? ... Ook voor den wegenaanleg op de buitenbezittingen hoop ik voorstellen te ontvangen, want ook daarover is nu reeds zoovele jaren geschreven zonder dat men een resultaat heeft bereikt. Hoe is het met het plan voor den aankoop van de particuliere landerijen?”

Doch ook in zijn antwoord op dit schrijven moest Van Heutsz weer herhalen dat voor het tot stand brengen van goed werk een grondig onderzoek en degelijke voorbereiding noodig zijn. Ook de urgentie van Focks voorstellen zag hij anders in dan de minister. Na in zijn brief van 29 Mei 1907 te hebben betoogd, dat 's lands financiën bijzonder groote aandacht eischten en de toestand alles behalve schitterend was, vervolgde hij:

„U noemt in uw brief voorts eenige onderwerpen als *urgent* op, die dat slechts gedeeltelijk zijn en voor zoover ze dat zijn, daarom wellicht nog niet in vervulling kunnen gaan.”

De bezoldiging van de magangs achtte Van Heutsz *niet* urgent. Zijn antwoord op de punten 2, 3 en 4 werd reeds vermeld op pg. 115 en 116 onder b, c en d.

Overigens had Van Heutsz reeds in zijn schrijven van 6 April 1907 bericht, dat het openbaar onderwijs voor de Chineezzen werd voorbereid en bij Mr. Pott in behandeling was: Om iets goeds en zakelijks tot stand te brengen is overleg en grondige studie noodig. „Had hij (Pott) het vorige jaar meer tijd gehad om methode te brengen in het *Inlandsch* onderwijs op Java, dan zou hij ook iets *beters* geleverd hebben dan thans mogelijk is geweest. Nu is

de opzet min of meer gebrekkig en zal later in velerlei opzicht wijziging noodig blijken te zijn."

Reeds werd op pg. 171 en 172 melding gemaakt van Van Heutsz' toelichtingen op de voorbereiding voor wegeaanleg en irrigatie op de buitenbezittingen, welke hij in hetzelfde schrijven van 6 April aan Fock had doen toekomen. Thans liet hij in zijn brief van 29 Mei 1907 er op volgen:

„Irrigatie voor de buitenbezittingen. Als men niet hier en daar, om den schijn te bewaren, wat knutselen en knoeien wil, kan hiervan nog geen sprake zijn. Vooral irrigatie eischt langdurige voorbereiding en grondig onderzoek. Wat plaatselijk gedaan kan worden, wordt uiteraard gedaan."

„Spoorwegopname Sumatra. Als U bedenkt dat ik eerst na een tweejarig onderzoek een goed tracé kon aanwijzen voor de verbinding Seulimeum-Keudé Breuë te Atjèh, dan begrijpt U dat de ingenieur Ligtvoet nu nog niets, althans zeer weinig, zou kunnen zeggen van de opname, die hij thans verricht om Midden met Noord Sumatra in verbinding te brengen..."

Uit deze en andere brieffragmenten bleek dat Fock in vele gevallen geen begrip had van wat over het algemeen vastzat aan onderzoek, overleg en voorbereiding van het werk dat noodig was om tot een practische uitvoering van zijn voorstellen te komen. Bovendien had hij, zooals reeds gezegd (vgl. pg. 141), een gebrekkig inzicht in het Indische bestuursapparaat. Het was in dien tijd „mode" om de schuld van alle uitwassen van de Indische bureaucratie op den breeden rug van de algemeene secretarie te schuiven; en Fock heeft er in het begin van zijn ministerschap zeer ernstig over gedacht om dit gewichtige bestuurslichaam zoo niet geheel af te schaffen, dan toch terug te brengen tot een bescheiden kabinet van den gouverneur generaal.

Van Heutsz, die zich evenmin als zijn algemeen secretaris Van Rees, met dit plan van den minister kon vereenigen, had reeds op 26 October 1905 aan Fock bericht, dat de algemeene secretarie niet kon worden ingekrompen, en dat Van Rees gedurende zijn verblijf met verlof in Den Haag (zie pg. 78) hem de zaak wel mondeling zou toelichten.

15 Januari 1906 schreef Van Rees aan Van Heutsz dat dit mondeling onderhoud geen succes had gehad, en hij daarna den minister een nota had aangeboden, „die — gelijk de minister mij na lezing zeide — hem erg ontsticht had; waarop ik hem ten antwoord gaf, dat zulks mij leed deed, maar bezwaarlijk mij mijn overtuiging kon doen prijs geven. Intusschen had de nota al aanstonds dit gevolg, dat de minister verklaarde, van dat denkbeeld der opheffing te *moeten* afzien, indien de voor den gang van

zaken direct verantwoordelijke personen die opheffing ondoenlijk oordeelden."

In feite was hiermede het plan van de baan; wel kreeg Van Rees toen een opdracht van den minister om voorstellen in te dienen voor een vereenvoudigde werkwijze bij de algemeene secretarie, doch deze betrof slechts veranderingen van ondergeschikten aard.

Met dat al heeft Fock, dank zij zijn groote werkkraft in de 2½ jaar van zijn ministerschap veel tot stand gebracht. Toen hij in Februari 1908 de portefeuille van koloniën neerlegde, had hij een hoeveelheid wetgevendend arbeid verzet, als wellicht nog geen ander minister van koloniën vóór hem. Zelfs op de tweede kamer, die zich in den regel niet te buiten ging aan loftuitingen op het bestuursbeleid over Indië, maakte de begroting voor 1907, de eerste, die in haar geheel gedurende het ministerschap Fock was samengesteld, een verrassenden indruk.

Daar werd toen van de zijde der kamerleden een geluid gehoord van dank en hulde voor den frisschen en bezielenden geest, die uit de memories van toelichting en van beantwoording sprak; voor de groote werkkraft op elk gebied, blijkende uit de behandeling in deze memories van vrijwel alle onderwerpen van staatsbeheer: vooral onderwijs, landbouw, middelen van bestaan, landbouwcrediet, decentralisatie, financiën.

Daar werd hulde gebracht voor „de eerlijke, oprechte begroting, waarin niet werd verheeld, dat de toestand van de Indische financiën volstrekt niet als gunstig was te beschouwen: „En toch is het een begroting, waarbij alle uitgaven, productieve, zoowel als niet productieve zijn gedekt." Enz.¹⁾

En toen een jaar later Idenburg per brief van 11 October 1907 van Paramaribo uit, Van Heutsz geluk wenschte met zijn benoeming tot commandeur van de Nederlandsche Leeuw, betuigde ook hij zijn bewondering voor de werkkraft, welke uit de begroting (thans die voor 1908) aan den dag trad:

„Met des ministers (Fock) onderwijspolitiek kan ik mij niet geheel vereenigen, maar overigens moet ik zeggen, dat ik niet anders dan hulde kan brengen aan den arbeid, die achter die begroting ligt. Het zal voor U ook zware arbeid zijn geweest om zooveel voor elkander te krijgen..."

Inderdaad; Focks begrotingen waren een even sprekend getuigenis voor den zwaren arbeid, welke het aan Van Heutsz had gekost om dit alles op te bouwen, als voor de groote werkkraft van den minister zelf.

¹⁾ Mr. H. A. Idema, „Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië" 1891—1918, pg. 192, 193.

Aan Fock kan de verdienste niet worden ontzegd, dat hij in den korten tijd van zijn ministerschap (medio 1905 tot begin 1908) op voortvarende wijze veel tot stand heeft gebracht. Maar het is hoofdzakelijk aan Van Heutsz te danken geweest, dat hem dit mogelijk werd gemaakt.

Zonder Van Heutsz' stuwende kracht zou de sleurgeest van de toenmalige zelfgenoegzame bureaucratie in Indië niet hebben plaats gemaakt voor den geest van vlot aanpakken, die de adviseurs en de medewerkers van dezen hervormer bezielde. Zonder zijn arbeid en dien van zijn medewerkers zouden de Indische regeering en de Indische departementen van algemeen bestuur dan ook niet in staat zijn geweest, om alle stof te leveren, die Fock voor zijn begroeringen en voorstellen noodig heeft gehad.

En slechts door Van Heutsz' hardnekkigen strijd voor een gezond evenwicht tusschen 's lands inkomsten en uitgaven was het mogelijk geworden om de steeds stijgende uitgaven voor Focks sociaal programma te temperen en op redelijke wijze te dekken.

In een van zijn redevoeringen heeft Fock eens gezegd:¹⁾ „Beloften wekken geen vertrouwen; het baat niet, warme woorden over ethischen koers, ethische politiek en ethische richting uit te spreken, wanneer die woorden niet aanstonds in daden worden omgezet.” Edoch, Fock paste dit „aanstonds in daden omzetten” in zoo sterke mate en op dusdanig kostbare wijze toe, dat zonder het voortdurend en krachtig remmen van Van Heutsz, Indië zeker niet uit de financieele impasse zou zijn geraakt.

Hoe ten slotte Van Heutsz zelf hierover dacht blijkt o.a. uit zijn schrijven aan Idenburg van 20 April 1908:

„... Ook hoop ik, dat het ons nogmaals gelukken zal het financieel evenwicht in Indië te herstellen, dat door het onbegrijpelijk optimisme of wel tegenover kamer en publiek ethisch doen van uw voorganger gevaar loopt opnieuw voor geruimen tijd verbroken te zijn.”

„Indien U minister gebleven waart, zouden ongetwijfeld al de aan de orde gestelde wijzigingen en verbeteringen zijn ingevoerd evenredig met de vermeerdering van *vaste inkomsten*. En zou niet zoo wild van stapel zijn gelopen als thans met de uitzetting van *uitgaven* geschied is, terwijl voorstellen tot vermeerdering van *inkomsten* deels op onoordeelkundige wijze zijn gewijzigd, deels niet zijn overgenomen. Ook bestaande voorshands niet te missen belastingen zouden zeker niet zoo maar zijn ingetrokken (b.v. rijtuigbelasting Inlanders).”

„Een en ander kan men een korten tijd doen en voortvarend en ethisch heeten, maar een onvermijdelijk gevolg daarvan is dat

¹⁾ Rede Mr. D. Fock bij de jaarlijksche vergadering van den raad van het Koloniaal Museum te Haarlem op 16 Mei 1908. Zie overdruk uit „De Indische Mercur” van 23 Juni 1908, pg. 9.

men ten slotte een desolaten boedel achterlaat. Tot en met 1908 zullen de begrotingen ten slotte kloppen, al schijnt er ook voorspands op dit jaar 5 miljoen te kort te zullen komen, maar voor 1909 vrees ik zeer, indien de tin ons niet redt."

... „Vaste uitgaven behoorren gedekt te worden door *vaste* inkomsten, en mag men de eerste slechts uitzetten evenredig aan de vermeerdering der laatste. Ik heb hiernaar steeds gestreefd en geloof te mogen zeggen met succes, en zonder daarbij noodige verbeteringen uit het oog te verliezen.

Maar de beide jaren van Mr. Fock hebben den bodem ingeslagen aan mijne illusie, dat ik bij mijn aftreden veel zou hebben verbeterd en tevens over den geheelen Archipel het Nederlandsch gezag zou hebben gevestigd zonder dat de financiën in de war werden gestuurd.

Toen de inkomsten gestadig begonnen toe te nemen, dank zij o.m. het openstellen van vele streken voor den handel, alsook het allerwegen verscherpte toezicht, dat den fiscus bracht hetgeen den fiscus toekwam, hetgeen mij vele, zeer vele vijanden op den hals haalde, omdat ik tot bereiking daarvan in alle takken van dienst slechte en verouderde elementen door jeugdiger, ambitieuser, en energieker krachten moest vervangen, werd men in Den Haag zoo wild in het uitzetten der uitgaven dat de minste tegenslag — zooals b.v. een slecht oogstjaar, daling der tinprijzen enz. — het evenwicht moest verbreken. Aan U thans de uiterst moeilijke taak om met beleid aan herstel van een rationeelen, financieelen toestand krachtig mee te werken, uiterst moeilijk vooral zoolang U in de tweede kamer niet beschikt over een vaste U krachtig ter zijde staande rechtsche meerderheid."

Ten slotte liep het gelukkig niet zoo'n vaart als Van Heutsz aanvankelijk gevreesd had. Want niet alleen dat „de tin redding bracht,"¹⁾ maar bovendien hield ook de gestadige toeneming van 's lands inkomsten aan. Deze bedroegen in de jaren 1906—1912: 169, 186, 190, 197, 221, 247 en 270 miljoen gulden; en in 1912 was er zelfs weer een overschot van 1.5 miljoen gulden.

Ook de wereldoorlog was niet in staat deze stijging der landsinkomsten tot stilstand te brengen: van 1914 tot 1918 liepen zij op van 280 tot 400 miljoen gulden en in 1921 tot bijna 800 miljoen. De uitgaven bedroegen toen echter ruim een milliard gulden. Let wel, dit zijn begrotingscijfers van een gebied, dat 15 jaren te voren bij de aanvaarding van de landvoogdij door Van Heutsz met een begroting van 160 tot 170 miljoen met moeite „het hoofd boven water hield"!

De opbloei, die zich na Van Heutsz' hervormingen inzette,

¹⁾ De opbrengst van de tin bedroeg in de jaren 1908—1911: 11, 10, 16½ en 28 miljoen gulden.

had geleid tot een periode van grooten voorspoed; en bij het gebruik maken van de pas verkregen bevoegdheid tot leenen op eigen naam was men daarna te hard van stapel gelopen. De vlottende schuld was in 1921 gestegen tot 400 miljoen gulden.

Toen kreeg Indië een bezuinigingsdictator... de gouverneur generaal Mr. D. Fock (1921—1926); en deze wist voor de jaren 1924, 1925 en 1926 weer een sluitende begrooting te krijgen van om en bij de $\frac{3}{4}$ milliard gulden. Een der vele middelen waarmee hij dit succes wist te bereiken, was... een krachtige voortzetting der liquidatie van de tijdens zijn ministerschap zoo overdadig door hem uitgebreide Inlandsche scholen tweede klasse. Zij werden omgevormd tot tweejarige vervolgscholen, aansluitende op de toen reeds algemeen gewaardeerde en zich snel uitbreidende gemeentelijke volksscholen (desascholen, vgl. pg. 113).

Met Breero had Fock ingezien, dat „het kan verkeeren.”

III. DE LANDVOOGDIJ GEDURENDE HET TWEEDE MINISTERSCHAP IDENBURG

1. *De anti-Van Heutsz campagne*

Na den val van het ministerie De Meester trad in Februari 1908 het ministerie Heemskerk op, waarin Idenburg weer met de portefeuille van koloniën werd belast.¹⁾ En toen deze zich, na zijn terugkomst uit Paramaribo, opnieuw in de Indische zaken had ingewerkt, deed hij op 10 Augustus 1908 aan Van Heutsz een zeer merkwaardig schrijven toekomen: merkwaardig vooral door de treffende beschrijving, welke de minister er in gaf van de mate-looze wijze, waarop de landvoogd als doelwit van een uitgebreide fluistercampagne werd besproken, beoordeeld, bekritiseerd en belasterd.

Alvorens echter verder op dit schrijven in te gaan, zij er aan herinnerd dat Idenburg reeds dadelijk, kort na de ambtsaanvaarding door Van Heutsz, had voorzien dat aan dezen landvoogd de kritiek niet zou worden bespaard (zie pg. 11, 12, 16 en 17).

Ook het toenmalige kamerlid Fock verwachtte soortgelijke moeilijkheden en hij hoopte, zooals hij schreef in zijn reeds hiervoor genoemd artikel in „De Indische Gids” (zie pg. 72), dat Van Heutsz „zich niet door stil of openlijk verzet van de zijde der ambtenaren zou laten afhouden van het doorvoeren der beperking van de administratie.”

Inderdaad heeft het dezen gouverneur generaal niet aan kritiek en aan „stil of openlijk verzet” ontbroken. Het „hosanna-geroep” dat den bedwinger van het schijnbaar onbedwingbare Atjeh in 1904 bij de huldiging in Den Haag had toegeklonken, was spoedig verstomd; en de geestdrift waarmede de benoeming van dezen daadkrachtigen hervormer tot gouverneur generaal van Nederlandsch Indië was ontvangen, had bij velen plaats gemaakt voor bittere kritiek, toen bleek dat verbeteringen in den regel niet zonder opofferingen zijn te bereiken.

Toch was de kritiek in den beginne nog vrij bezadigd. Wel is waar verwekte de zg. hormat-circulaire, ruim een maand na de ambtsaanvaarding door Van Heutsz uitgegeven, vooral bij het corps ambtenaren van het binnenlandsch bestuur een groote ontstemming, welke o.a. ook in de kringen der oud-Indiërs in Ne-

¹⁾ Vóór de terugkomst van Idenburg uit Paramaribo, beheerde Heemskerk het departement van koloniën ad interim.

derland tot uiting kwam (zie pg. 57); doch de pers was zoowel pro als contra gestemd. Zoo schreef o.a. het „Koloniaal Weekblad” van 19 Januari 1905 naar aanleiding van een afwijzende kritiek op de hormat-circulaire in de „Nieuwe Courant”: „Wij gaan, zooals men weet, met de conservatieve opmerkingen van de „Nieuwe Courant” niet mede. Hoe eer men den Javaan rijp maakt voor gezonde begrippen, hoe beter.”

Toen evenwel geleidelijk circulaire's werden uitgevaardigd, waarbij den ambtenaren meerdere nauwgezetheid werd aanbevolen bij de toepassing van de bepalingen der bedrijfs- en andere belastingen, bij het innen van in- en uitvoerrechten enz., toen plannen werden gemaakt voor het heffen van een uitvoerrecht op suiker, tabak en copra; bovendien de eene dienst voor, de andere na door bezuinigingsmaatregelen werd getroffen; allerwegen het noodeloos verspillen van 's lands gelden zooveel mogelijk werd beperkt; toen er eindelijk een begin werd gemaakt met „het afsnijden van het misbruik, dat de schatkist als privaat jachtterrein werd beschouwd” (Idenburg, zie pg. 16); kortom toen velen in den lande zich door de genomen maatregelen benadeeld achtten; toen begon de kritiek in steeds breeder kringen het hoofd op te steken.

Tot nu toe was het in de Indische pers geen gewoonte geweest om den persoon van een landvoogd in functie te betrekken in de kritiek op regeeringsmaatregelen. Eenig opzien verwekte dan ook een artikel in het „Bataviaasch Nieuwsblad” van 14 April 1905, getiteld: „Waar moet het heen?”, waarin een scherpe kritiek op Van Heutsz' eerste financieele maatregelen voorkwam, en (ten onrechte) werd betoogd, dat de regeering verhooging der belastingen zocht bij de minst belastingkrachtige groep, de Javaansche bevolking. Het blad hoopte, dat zoo men in Indië „in zelfverblindings voortholde”, althans uit Den Haag een beslist „halt” zou weerklinken: „Als den gouverneur generaal Van Heutsz er niets aan gelegen is zijn populariteit en goeden naam als bestuurder te verliezen, behoeft Indië daarvan nog niet de wrange vruchten te plukken.”

Intusschen was de journalist Mr. Brooshooft een actie begonnen in het Semarangsche dagblad „De Locomotief”. Van zijn hand verscheen in het nummer van 3 April 1905 een rechtstreekse aanval op den persoon van den gouverneur generaal, waarbij naar aanleiding van plannen voor het heffen van een uitvoerrecht op copra, Van Heutsz „niet de rechte man op de rechte plaats” werd genoemd. Wel is waar betoogde de „Nieuwe Courant” eenige weken later (28 April 1905) dat het haar heel oppervlakkig en heel onrechtvaardig toescheen, dat „deze haastige rechter” (Mr. Br.) in enkele bladzijden tot genoemd resultaat kwam, en meende zij dan ook, dat hier „niet het rechte woord op

de rechte plaats" was gesproken. Doch in de Indische pers maakte het optreden van beide bladen al spoedig school. In korten tijd hadden het „Nieuws van den Dag van Nederlandsch Indië" en het „Soerabajasch Handelsblad" zich bij deze actie aangesloten; en het duurde niet lang of periodiek verschenen nu hier dan daar artikelen met een in den regel scherpe kritiek op maatregelen of bestuursdaden van Van Heutsz.¹⁾

Van Heutsz was goed op weg om allerwegen in de buitenbezittingen wespennesten en broeiplaatsen van verzet „à la Atjeh" te scheppen schreef de een; de militaire actie zou tot een algemeene politieke en financieele débacle leiden, beweerde een ander; het Indische leger ging een toestand van ontredde en verwildering tegemoet voorspelde een derde; de zoo zeer noodige benoemingen bij keuze waren een uitvloeisel van nepotisme meende men; enz. enz. Brooshooft keerde zich in een steeds feller wordende kritiek tegen ongeveer alle maatregelen, welke Van Heutsz nam: zijn politiek beleid, zijn militaire actie, zijn hervormingen, zijn bezuinigingen (Br. sprak van „eindjeskaarspolitiek"), dat alles was verkeerd.

Doch hierbij bleef het niet. Al dit geschrijf was koren op den molen van de vele gepensioneerden die „gewogen en te licht bevonden" zich als ontevreden verongelijkte oud-Indischgasten in Den Haag vestigden. Aan de bittertafels in onze residentie werden deze persbeschouwingen in den breede uitgesponnen, en werd dergelijk nieuws, vermeerderd met fantasieën en verzinsels, overgebracht naar de bureaux der departementen en de koffiekamers der staten generaal.

Deze onsympathieke actie had spoedig een dusdanigen omvang aangenomen, dat Idenburg het noodig vond om aan Van Heutsz te schrijven, dat hij persoonlijk voor den invloed van dit alles volkomen ongevoelig was:

„Bezuiniging geeft natuurlijk aanleiding tot gemopper, en dat gemopper zal nog wel erger worden als de belastingen verhoogd worden; alleen zal het zich vermoedelijk dan meer speciaal tegen mij richten. Maar van die zaken kan men zich nu eens niets aantrekken als men voor 's lands belang te zorgen heeft. Men moet in dat opzicht pachyderm zijn. Weest er dan ook ten volle van overtuigd, dat ik het tegenwoordig Indisch gemopper naar zijn waarde schat, en dat ik de verschrikkelijke verhalen in de Indische couranten zeer wel tot de juiste afmetingen weet te brengen."

„Waar ik kan, en zooveel ik kan. zal ik U steeds steunen, ook tegen een geest van critiek, die zich op mijns inziens heel wat

¹⁾ De ervaren journalist Kruseman, hoofdredacteur van „De Java-bode" was een der gunstige uitzonderingen, die reeds dadelijk de groote lijn in Van Heutsz' streven begreep en waardeerde.

gevaarlijker en onwaardiger wijze dan door courantengeschrijf uit; door zg. vertrouwelijke, scherpe aanmerkingen over uw optreden te plaatsen, daar waar zij niet geplaatst mogen worden, en eenzijdig afbrekend en afkeurend „onder vier oogen” uw regeringsbeleid te beoordeelen.”

„Die achterklap — ik weet er geen ander woord voor — verfoei ik van harte; en omdat ik maar al te veel, ook op geheel ander gebied, zie hoe verderfelijik ze werkt, hoe op die manier stemming gemaakt en in het geheim een publieke opinie gevormd wordt, ga ik er steeds met alle kracht tegen in. Publieke aanmerking moet ieder publiek persoon kunnen verdragen; hij moet het kunnen dragen, dat hij in redevoeringen en geschriften vaak hoogst onbillijk beoordeeld wordt, zonder zich te kunnen of te mogen verdedigen; maar kwaadsprekerij, soms met een glimlach, kan ik niet dulden. In dat opzicht kunt U volkomen op mij rekenen.” (Idenburg aan Van Heutsz, 7 Maart 1905).

Hoe Idenburg in een schrijven van een zestal weken later nog eens zijn verontwaardiging uitsprak over de wijze, waarop tegen Van Heutsz werd geïntregeerd werd reeds op pg. 16 en 17 vermeld.

Idenburg had de actie tegen Van Heutsz niet zuiverder kunnen omschrijven dan hij in deze weinige zinnen deed. Volkomen terecht noemde hij „de achterklap” en „de kwaadsprekerij, soms met een glimlach” heel wat gevaarlijker en onwaardiger dan de openlijke kritiek in de dagbladen, hoe onjuist en hoe onbillijk deze laatste dan ook vaak mocht zijn.

Doch al werd op die manier „stemming gemaakt” en „in het geheim een publieke opinie gevormd”, Idenburg zelf kende Van Heutsz persoonlijk te goed om zich daardoor ook maar in het minst te laten beïnvloeden. Ook in Amsterdam maakte dit geïntregeer en geschrijf op degenen, die achter de schermen konden zien, aanvankelijk weinig indruk. In een brief aan Van Heutsz van 1 December 1905 schreef C. de Vries, ambtenaar bij het departement van koloniën, (zie pg. 48) van uit Amsterdam:

„... dat het juist de meer dan veijnige artikelen van Brooshoofd in „De Telegraaf” zijn geweest, die veel goeds hebben gedaan. Zij hebben het tegenovergestelde bereikt van hetgeen de schrijver heeft gedacht te bereiken. Wij zijn zeer blijde, dat geen van ons daarin geroerd heeft en daar — wel tegen geageerd natuurlijk — niet openlijk tegen hebben geschreven.”

„Laat U niet ontmoedigen en gaat U kalm uw gang. Werkelijk de stemming op dit oogenblik in Holland tegenover U (ik spreek niet van die kletscliëjes in Den Haag) is niet ongunstig. Het mag misschien wat pedant van mij klinken als ik het nog eens herhaal; maar heusch, laat U niet ontmoedigen en gaat U kalm uw gang.”

„Gij weet het immers ook, als men overgaat tot hervormingen,

die zoo broodnoodig zijn — het is eigenlijk plichtsverzaking van voorgangers, dat zij het *niet* gedaan hebben — dan is het eerste loon, dat . . . uit den hoek schiet en met slijk en modder — als het nog niet erger is — gaat gooien.”

„Ik eindig met U toe te wenschen — met de intrede van 1906 — dat ge hoe langer hoe meer ongevoelig zult worden voor smaad en hoon, en dat ge kalm en rustig, gesteund door uwe menschen, zult voortarbeiden in het belang van ons Indië.”

Intusschen achtte men blijkbaar voor al het „kwaad”, dat door de Indische regeering onder Van Heutsz’ landvoogdij werd gesticht, één dader niet voldoende; en dus werden ook enkelen van de meest op den voorgrond tredende adviseurs in de afbrekende kritiek betrokken. Voor velen van Van Heutsz’ bedillers was zijn onvermoeibare adviseur voor de buitenbezittingen Colijn „staatsvijand nummer één”; en diens naam kon niet worden genoemd zonder dat, als bij een druk op den knop, tevens het duiveltje van het nepotisme-sprookje te voorschijn sprong. In een opwelling van verbittering schreef hij eens zelf hierover aan den landvoogd dd. 24 Augustus 1908:

„. . . *mij* begint het geïntrigeer te mishagen. Ik ben mij niet bewust *bijzondere* gunsten te hebben genoten. Financieel ben ik nog *volkomen* dezelfde als vier jaar geleden. Ik heb evenveel werkelijk inkomen als een kapitein civiel gezaghebber, als ik zelf had toen ik Atjèh *verliet*. Vooruitgegaan ben ik in dat opzicht *niet* en dus viel mij, in ruil voor den last van scheldwoorden die men op mijne schouders legt, niet veel anders te beurt dan eene groote persoonlijke welwillendheid van U.E., een welwillendheid als men hoogst zelden — misschien slechts éénmaal in het leven — ervaart, en waarvoor ik diep erkentelijk ben . . .”

„Ofschoon mijn naam gewoonlijk het eerst rijst, wanneer men het over het „huidige nepotisme” heeft, ben ik *geldelijk* nog dezelfde van voor vier jaren en meen ik geen bijzondere reden tot dankbaarheid jegens het Nederlandsch Indische gouvernement te hebben. Ik heb *zeer hard* gewerkt en ben zoo vrij te meenen dat de *aard* van het werk van méér beteekenis en werkelijke waarde is geweest dan de rustigjes van den kantoorstoel *met behulp van een leger van ambtenaren* uitgebrachte adviezen, vaak adviesjes.

Voel ik mij dus in het minst niet bijzonder verplicht jegens het *gouvernement* en verdenk ik dit zelfs dat het te mijnen nadeele wel eens teruggedeinsd is voor krantengeschreeuw; jegens U.E. persoonlijk voel ik mij dankbaar gesteld voor de *gelegenheid* mij geschonken ter vermeerdering mijner kennis van Indië.”

Alhoewel in mindere mate dan Colijn moest ook Van Rees het vaak ontgelden als de „stuurlui aan den wal” Van Heutsz’ beleid bekritiseerden.¹⁾

¹⁾ Een nagalm uit die dagen is de onjuiste op fantastische praatjes

„Met bijzonder veel genoegen las ik uit uw brief, vernam ik ook van andere zijde, dat U in den heer Van Rees een uitnemenden steun hebt.” Aldus schreef Idenburg in een brief aan Van Heutsz uit Paramaribo van 20 October 1907. „Hij schijnt in menig opzicht een voortreffelijk man te zijn: wat ik ook daaruit afleid, dat ik van zijden, die U niet geheel genegen zijn, nog al eens onaangenaam over hem hoor spreken. De oud-gouverneur generaal Van der Wijck schreef U — naar ik las uit uw brief van 7 Maart 1906, — dat Colijn uw booze genius is; mij werd meegedeeld, dat U er twee hebt: Colijn voor de buitenbezittingen en Van Rees voor Java.”

„Mij dunkt dat hierin wel eenige hulde aan die twee ligt opgesloten, want zooals ik in mijn laatsten brief schreef, hij die onbevooroordeeld den gang van zaken gadeslaat, zal moeten toegeven, dat er waarlijk stof tot loven en danken is. Het ziet alles er heel wat anders uit dan een paar jaar geleden toen wij — ik zal niet zeggen door iemands schuld, maar ik wil het aan de omstandigheden wijten — wel eenigszins bezig waren met ons vast te werken. Het gezag veel beter vastgezet, en de financiën veel beter gefundeerd.”

Thans zal wel niemand dit oordeel van Idenburg meer tegenspreken; toentertijd echter was de publieke opinie in Indië geheel anders georiënteerd, en Van Heutsz kon bijna geen maatregel

berustende beschrijving, die Naarding op pg. 95, 96 en 102 van zijn proefschrift geeft van dezen bekwamen en rechtschapen algemeen secretaris. Deze promovendus heeft niet het flauwste begrip van de uitgesproken karaktereigenschappen van verschillende personen, die hij beschrijft, weet niets van den fascineerenden en regenerereenden invloed, dien Van Heutsz in den regel op zijn geheele omgeving uitoefende, evenmin van diens voortdurend streven om steeds vóór alles het belang der zaak waarom het ging en van het vaderland te dienen, waarbij zelfs de minste beduchtheid voor schade voor zichzelf hem volkomen vreemd was, noch minder van de groote vereering die Van Rees hem toedroeg, en fantaseert er nu maar op los zonder den minsten schijn van bewijs.

Volgens dezen historicus was Van Rees anti-militair en anti-Van Daalen gezind, en was hij de man, die bij de ongeschiktverklaring van Van Daalen gedurende Van Heutsz' Atjèh-onderzoek feitelijk aan de touwtjes trok. Dit zou Van Rees gemakkelijk zijn gemaakt, doordat, zooals Naarding beweert, Van Heutsz eigen fouten van zijn Atjèh-beleid (dus als een zwakkeling en moreele lafaard) arglistig op de schouders van Van Daalen zou hebben geschoven!! De eenige werkelijk deskundige in deze materie, die bij deze promotie aanwezig was, prof. Van Vuuren — oud-marechaussée officier van Atjèh —, greep gelukkig in, deed een ongemeen scherp aanval op het proefschrift, verweet èn promotor èn promovendus dat zij een onderwerp behandelden, waarvan zij geen van beiden op de hoogte waren of konden zijn, en toonde vervolgens in enkele groote trekken aan, dat Naarding hier karakterbeschrijvingen gegeven en conclusies getrokken had, die kant noch wal raakten. (Zie ook het verslag van deze betreurenswaardige promotie in „De Standaard” van 15 October 1938).

nemen, welke in die dagen niet in het grootste gedeelte van de Indische pers werd be- en veroordeeld, het liefst in scherpe of schampere bewoordingen.

Een hoogtepunt bereikte de anti-Van Heutsz campagne in Mei 1906 toen de fluisterende gemeente (vooral in Batavia en Den Haag) den landvoogd tot het middelpunt maakte van een gefantaseerd Buitenzorgsch „hofschandaal”. Nu is het gelukkig een goede gewoonte van het beschaafde deel van het publiek en de pers om van soortgelijke fantastische praatjes over het particuliere leven van hoog geplaatste personen, vooraanstaande politieke leiders, aanzienlijken, e.a. in den regel geen notitie te nemen en ze eenvoudig dood te zwijgen.

Het zou dan ook zeker niet de moeite waard zijn geweest om van deze onkiesche lastercampagne melding te maken, ware het niet, dat enkele Indische dagbladen in bedekte, maar vrij doorzichtige termen op dit zg. „schandaal” hadden gezinspeeld, bovendien hoog geplaatste personen zich aan het verspreiden van deze verhalen mede schuldig maakten, en Fock in dit geval dan ook meende aan Van Heutsz inlichtingen te moeten vragen:

„... de kwestie is zoozeer publiek domein geworden, dat ik niet mag nalaten U er over te schrijven.”

„Uw hoge positie brengt bijzondere eischen met zich, en daarom kan, zooals U met mij zult instemmen, hetgeen publiek domein is geworden, niet met stilzwijgen worden voorbij gegaan.”

„In het kort komen de praatjes hierop neer!...¹⁾ die praatjes zijn zoo hoog gelopen, dat een paar dagen geleden de couranten hier mededeelden, dat U naar aanleiding van een betreurenswaardige zaak uw ontslag zou hebben gevraagd, hetgeen ik terstond heb laten tegenspreken.”

Fock eindigde zijn briefje met een verzoek om inlichtingen, daar hij, zooals hij schreef, goed gewapend wenschte te zijn bij de beantwoording van eventueele vragen, welke in de kamers over deze zaak zouden kunnen worden gesteld. (Fock aan Van Heutsz, 22 Mei 1906).

Van Heutsz had ter zake van zinlooze en onjuiste verhalen over zijn persoon, van onwelwillende en scherpe kritiek op zijn beleid en over het algemeen van miskenning van zijn grootsch streven, de laatste jaren al heel wat ondervonden. Doch tot nu toe had hij, zooals hij zich wel eens uitliet, dit alles met een minachtend schouderophalen beantwoord.

Het is echter begrijpelijk dat de verontwaardigde Van Heutsz in dit geval zijn antwoordschrijven van 24 Juni 1906 aanving

¹⁾ De inhoud van het lasterverhaal, welke voor ons doel trouwens van geenerlei belang is, wordt welstaanshalve weggelaten.

met een protest tegen de houding van Fock in dezen en er zijn verwondering en teleurstelling over uitsprak dat de laatste niet à priori de mogelijkheid verwierp dat er in de rond gestrooide praatjes eenige waarheid zou kunnen schuilen; en dat hij *inlichtingen* vroeg in stede van eenvoudig *mededeeling* te doen van dezen infamen achterklap en van zijn voornemen om er uiteraard krachtig front tegen te maken en te blijven maken.¹⁾

Ter illustratie van de tegen hem gevoerde campagne gaf Van Heutsz vervolgens eenige aanhalingen uit Idenburgs brieven, waaruit bovendien reeds zonder meer bleek welk een geheel andere houding deze minister steeds in de tegen Van Heutsz gevoerde actie had aangenomen.²⁾

Het is ook begrijpelijk dat Van Heutsz in het vervolg van zijn schrijven aan zijn minachting over dit gelaster vrij uiting gaf:

„... Toen de campagne in en elders, het verdere Indische en Haagsche geschetter tegen bezuiniging, hormat, enz. en ook het overige door minister Idenburg bedoelde gezwadder op niets uitliep (uit Amsterdam schreef men mij eens: Wij achten de campagne tegen U.E. te vies en te laag bij den grond om daartegen te reageeren, zulk geschetter en gelaster zwijgt men dood) ... begon men te tornen aan mijn Atjèh-beleid. Alle hiervoor gebezigde pennen zullen ook zichzelf doodschrijven, want ook in deze campagne stapelt zich de eene scheeve voorstelling en leugen op de andere.”

„Misschien hebben enkele dit spoedig gevoeld en wordt nu getracht een derde aanval te ondernemen. Ten bewijze hiervan leg ik over uit „De Locomotief” van 18 Juni het hoofdartikel „Blinddoeken” en uit „De Locomotief” van 14 Juni jl. het artikel „Sambalan-slotgedeelte.”³⁾

¹⁾ In een later schrijven nam Van Heutsz genoegen met Focks verklaring dat hij bij het schrijven van zijn brief met verzoek om inlichtingen „er niet aan gedacht had de praatjes als waarheid aan te nemen, maar integendeel zich overtuigd hield, dat het laster was.”

In hetzelfde schrijven betuigde Fock zijn „oprecht leedwezen” dat Van Heutsz „tot doelwit had gestrekt voor lasteraars, die om welke reden dan ook lasterpraatjes hebben rondgestrooid, en dat zelfs in die mate hebben gedaan, dat de dagbladen er zich mede hebben bemoeid en onware berichten daaraan hebben ontleend.”

„Het zal mij een aangename plicht zijn U tegenover de lasteraars te verdedigen en te blijven verdedigen, hetgeen mij zooveel te gemakkelijker zal vallen, nu ik U ter zake geschreven heb en in het bezit ben van uw antwoord.”

²⁾ Zie Idenburgs brieven van 14 Februari, 7 Maart en 24 April 1905, pg. 11, 223, 16 en 17.

³⁾ In „Blinddoeken” gaat de schrijver te keer tegen de militaire actie in de buitengewesten en betoogt dat „men niet schijnt te gevoelen, hoe de reeds zoo ontredderde Indische schatkist daardoor onfeilbaar naar het bankroet wordt geleid.” Vervolgens richt hij zich tegen de „begrootingscomédie Fock-Van Heutsz” en de „schijnbezuiniging”, en

Eenige dagen te voren had „een uit Nederland teruggekeerd gewezen officier van het Indische leger, een goede kennis van vroeger” zonder nadere omschrijving aan Van Heutsz meedeeld, dat hij „zich schamende voor zijn vroegere collega's, verontwaardigd was weggelopen uit de Witte Societeit in Den Haag, omdat daar eenige oud-Indische hoofdofficiëren bezig waren lage lasterpraatjes” over den landvoogd rond te vertellen.”

Een soortgelijke confidentieele mededeeling in algemeene termen had Van Heutsz van andere zijde bereikt, te weten „dat in Den Haag een allergemeenste lastercampagne tegen hem op touw was gezet door oud-Indische hoofdambtenaren en hoofdofficiëren.”

Eindelijk vernam Van Heutsz pas uit het schrijven van Fock den juisten aard der rond gestrooide praatjes; en wie zou het hem ten kwade kunnen duiden dat hij toen in overduidelijk en rond Hollandsch zijn meening kenbaar maakte:

„Wat een schoeljes om zoo den hoogst geplaatste in Indië en een lieve, nobele, gedistingueerde lady in één adem te bekladden en daarbij een verhaal te fantaseeren, *waarvan geen enkele syllabe zelfs maar een schijn van waarheid bevat.*” Vervolgens toonde hij glashelder aan, dat het geheele verhaal van a tot z uit den duim was gezogen.

Hij besloot zijn brief met de mededeeling, dat mocht het onverhoopt noodig blijken, hij, hoezeer het hem ook tegen de borst zou stuiten, er toe zou besluiten om aan de koningin te schrijven over „den modder, waarmede blijkbaar zelfs gegooid wordt door menschen van rang en positie, die in haar dienst eer en aanzien genieten.”

Van Heutsz eindigde de correspondentie over deze onverkwikkelijke en voor een deel van zijn critici en bedillers zoo beschamende zaak in zijn schrijven van 9 September 1906:

„... Uw wensch dat mij *herhaling* van dergelijke lasterpraatjes zal worden bespaard zal zeker *niet* vervuld worden, het succes was ditmaal *te groot* om niet een herhaling te beproeven.”¹⁾

besluit: „Maar de rekenkamers zijn er ook nog. De aap *moet* eens uit de mouw komen. En op dat oogenblik zal het blijken dat de periode Fock-Van Heutsz den laatsten stoot heeft gegeven aan Indië's ondergang.”

In „Sambelan” zinspeelt de auteur op de onderhavige lastercampagne, doch hij staat eenigszins sceptisch tegenover de rondgestrooide praatjes: „Ik vind dus zulke onbewezen praatjes — want nooit is iemand, die het vertelt er bij geweest — van min allooi. Maar hun gretige opneming alhier (Den Haag) en aanwas met iederen verlofganger bewijst wel, hoe zoowel hier als in Indië tegen Van Heutsz de stemming is geworden.”

¹⁾ Volledigheidshalve moge hier nog worden vermeld een openlijk protest in zijn blad van den hoofdredacteur Kruseman van „De Java-bode” tegen een zekeren anonymus „Batavus” die in „De Semarang-

„Ook ondervond ik al meermalen dat een of ander door derden tegen mij alleen op audiëntie of in mijn tegenwoordigheid op receptie, aan een diner als anderszins uitgesproken oordeel, later eenvoudig als een door *mij* geuit gezegde werd gecolporteed.”

„... zoo ben ik overtuigd dat men in Den Haag ook zal trachten oneenigheid tusschen U en mij te zaaien, door tegen kennissen van U oordeelvellingen van derden over U of desnoods eigen verzinsels, als uitingen van mij ten beste te geven. Het omgekeerde heeft men hier ook trachten te doen, maar ik coupeerde alles dadelijk door te kennen te geven, dat U en ik elkaar nooit persoonlijk gekend hebben.”

Intusschen bleef de anti-Van Heutsz stemming en de stroom van klachten, grieven en kritiek op het beleid van den landvoogd in de Indische pers aanhouden: kritiek op het bestuursbeleid en de militaire actie in de buitengewesten, de nieuwe belastingen, de lage bezoldigingen, de verscherpte contrôle op 's lands inkomsten en uitgaven, de vermindering der toelagen op de dure standplaatsen, de intrekking der gestraften op gouvernementserven, de intrekking der gouvernementspostpaarden, de inkrimping van bureau- en oppasserspersoneel, enz. enz.

Ten slotte hadden een tweetal gebeurtenissen plaats, waardoor de anti-Van Heutsz stemming in verschillende kringen tot een bedenkelijk hoogte werd opgevoerd.

De eerste was de bekende Atjèh-enquête, waarbij Van Heutsz tot het inzicht was gekomen dat Van Daalen in zijn bestuursbeleid had gefaald. De verontwaardiging over en de kritiek op deze dramatische ontknooping was vooral groot en heftig bij hen, die zonder ophouden hadden betoogd, dat het onder Van Daalens bestuur in Atjèh spaak liep. Men wees er op dat Van Heutsz steeds op nieuw met groote stelligheid had verzekerd het volste vertrouwen in Van Daalens beleid te stellen, en dat hij ten slotte slechts noode gezwicht was voor den drang uit Nederland om persoonlijk den toestand in Atjèh te gaan opnemen.

Ook toen nog had hij vóór zijn vertrek naar Koetaradja uit-
courant” in bedekte doch vrij doorzichtige termen een hoogst onkiesch en uitvoerig relaas van het beruchte lasterpraatje had gepubliceerd:
„Aan Batavus van De Semarang-courant! Wanneer men een man uit één stuk, iemand die reeds een kemelsharen kleed in de woestijn heeft versleten, niet in het wit van de oogen durft zien en hem van voren openlijk aanvallen, dan Batavus..... kan men hem nog altijd geniepig van achteren bespuwen!”

's Mans antwoord was uiteraard van hetzelfde gehalte als zijn insinuerend artikel, en in geen enkel opzicht in overeenstemming met de fierheid van zijn pseudoniem: „Ik begrijp U niet....., wat bedoelt U eigenlijk.... ik weet van niets.....?!”

Op Krusemans uitdaging: „Masker af Batavus, en dan zal ik overduidelijk zijn,” bleef hij verder alle antwoord schuldig.

drukkelijk verklaard, dat zijn reis geen gevolg was van gebrek aan vertrouwen in Van Daalens beleid, doch uitsluitend de bedoeling had om de publieke opinie, die door onbevoegden op een dwaalspoor was gebracht, weer gerust te stellen.

Niet geheel ten onrechte vroegen deze critici, hoe dit alles zich rijmde met Van Heutsz' verklaring thans, dat Van Daalen tegenover de hoofden een verkeerde politiek had gevoerd, daarbij en daardoor het grondbeginsel der pacificatie had miskend, en aldus in zijn bestuursbeleid was te kort geschoten?

Slechts een enkeling waardeerde de eerlijkheid van den staatsman, dië plotseling inziende zich te hebben vergist, 's lands belang boven alles stelde, en zonder de minste aarzeling zijn vergissing volmondig erkende.

Weer andere critici beweerden (dit echter geheel ten onrechte) dat als Van Daalen gefaald had, dit een bewijs was van de ondeugdelijkheid van Van Heutsz' stelsel, aangezien hij niets anders had gedaan dan dit stelsel consequent toepassen.

Bovendien verweet men den landvoogd, dat hij te weinig troepen ter beschikking van Atjèh's gouverneur had gesteld, een bewering waarmede Van Daalen zelf niet eens accoord ging.¹⁾

Ten slotte mag niet onvermeld blijven, dat Van Heutsz bij dit alles ten deele ook den terugslag ondervond van maatregelen, die hij had genomen ter voldoening aan den wensch van den minister van koloniën a.i. Heemskerk. In zijn eersten brief (van 20 April 1908), dien hij aan Idenburg na diens terugkomst uit Paramaribo in Den Haag deed toekomen, schreef hij naar aanleiding hiervan:

„In voldoening aan den wensch van minister Heemskerk²⁾ heb ik de documentaties (de met feiten gestaafde beschouwingen en conclusies) uit mijn Atjèh-verslag gelicht, ten einde dit tant soit peu voor publicatie geschikt te maken, ofschoon ik daardoor gevaar loop van heftige tegen mij gekeerde polemieken in de dagbladen; ...”

Colijn was het met deze verminking van het verslag niet eens geweest, had dit zelfs stellig ontraden, en toen later de gevolgen niet uitbleven, kwam hij in een schrijven aan Van Heutsz van 24 Augustus 1908 er nog eens op terug:

„... En nu over den storm, die opgestoken is. Wellicht herinnert U.E. zich nog den brief, dien ik U schreef om te betoogen, dat het wenschelijk was *alles* te zeggen. U vermeende toen evenwel, na gepleegd overleg met den heer Van Rees, dat het met het

¹⁾ In een brief aan Van Heutsz van 5 Juli 1908 geeft Colijn een verslag over de legering der troepen op Atjèh, en noemt daarbij 1½ bataljon reserve te Koetaradja. „Wie nog meer troepen wil hebben is kortweg een uil! Want ze zijn niet te gebruiken,” aldus zijn slotconclusie.

²⁾ Zie Proefschrift Naarding, bijlagen pg. 145, en noot ¹⁾ pg. 221.

oog op de publicatie wenschelijk was het ergste en met name de *feiten* weg te laten. Ik geloof echter, dat mijn inzicht achteraf gerechtvaardigd is gebleken, en dat het beter geweest ware indien de publicatie ook een staalkaart van feiten had ingehouden. Ook naar het gevoelen van het *wèldekkende* en het *wèlgezinde* publiek, dat niet in kranten schrijft en U genegen is, is het enquête-rapport niet gelukkig uitgevallen."

"Toen ik de eerste *concepten* las, is mij dat niet zoo opgevallen, maar bij herlezing en overdenking moet ook ik toegeven, dat de taak den heeren Van Rees en Koster te zwaar is geweest."

"Zij kenden vooreerst het *vraagstuk* niet en ten tweede hebben zij veel te weinig sterk gevoeld, dat men over Van Daalen heen naar U sloeg, en dat men om U aan te grijpen zelfs niet zou schromen *het stelsel van 1898 er aan te geven*. Ik geloof voldoende maatregelen genomen te hebben om dit te voorkomen, althans te voorkomen, dat bij *verrassing* een besluit genomen zou worden, waarmee ook het stelsel zou vallen." ¹⁾

Eenige maanden na de verschijning van het Atjeh-verslag ontketende het bloedig verzet der bevolking tegen de invoering der inkomstenbelasting ter Sumatra's Westkust een nieuwen storm van protesten, thans tegen de wijze waarop de invoering dier belasting was geschied. Men was bij de invoering te overhaast te werk gegaan, betoogden de critici, had de bevolking met de belasting overvallen, haar niet voldoende geraadpleegd, niet voldoende rekening gehouden met haar oude volksgebruiken; en men herhaalde het reeds meermalen weerlegde bezwaar, dat de belasting in strijd was met het „plakaat pandjang” een oude proclamatie van 1833 van den gouverneur generaal Van den Bosch.

Het onredelijke van deze kritiek komt hierna nog ter sprake; ²⁾ slechts moge reeds nu de aandacht worden gevestigd op een merkwaardige uitspraak in Colijns brief aan Van Heutsz van 5 Juli 1908:

„Wat bloedig wreekt zich op de Westkust de wijziging in het ontwerp Heckler op last van Mr. Fock aangebracht. Naar mij van daar geschreven wordt, zou nl. het betrekken der *harta poesaka* (familiebezit) in het stelsel van heffing de hoofdoorzaak zijn; niet van het verzet als grond, maar als middel van opzweeping."

Wanneer Colijn in dezen juist werd ingelicht en dat lijkt ook wel waarschijnlijk, zou althans in *dit* opzicht geen rekening zijn

¹⁾ Colijn doelde hier uiteraard op het loslaten van de non-interventie politiek in de buitengewesten en de toepassing der „korte verklaring”, en op de wijze waarop hijzelf dit stelsel van 1898 en Van Heutsz' beginselprogramma had toegelicht en uitgewerkt in zijn publicatie „Politiek beleid en bestuurszorg in de Buitenbezittingen.” (Zie pg. 176).

²⁾ Zie ook pg. 49.

gehouden met de gevoeligheid der bevolking voor oude landsgebruiken. Doch dan treft de schuld daarvan noch Van Heutsz, noch zijn adviseurs in Indië, doch het opperbestuur in Den Haag dat van de Indische voorstellen afweek.

Ten slotte deed ook Snouck Hurgronje in een serie artikelen „Atjèh 1908” in „De Nieuwe Courant” van 16—17 Juni 1908 een fellen aanval op het Atjèh-beleid en op de capaciteiten van zijn vroegeren medewerker: „Van Heutsz had geen menschenkennis, hij begreep niets van de Atjèhers, noch van de onderlinge verhoudingen tusschen geestelijke leiders, adathoofden en sultan, en evenmin als hij iets van de taal der Atjèhers verstond, evenmin verstond hij iets van hun inwendig leven.”

Het stuk eindigde met een veroordeeling der recente benoeming van den overste Swart tot opvolger van Van Daalen: „Ook Swart is geenszins de man om aan Atjèh te geven, wat het thans volstrekt noodig heeft.”

Snouck zag echter over het hoofd, dat de feiten iets geheel anders te zien gaven. Het was juist Van Heutsz' groote menschenkennis, blijkende o.a. zoowel uit zijn ridderlijke en grootmoedige houding tegenover eerlijke tegenstanders, als uit de keuze van zijn bekwame en onvermoeibare medewerkers, waaraan hij een belangrijk deel van zijn buitengewone successen te danken had.

Ook Swart logenstrafte door de successen van zijn zegenrijk bestuur over Atjèh op afdoende wijze het voorbarige brevet van ongeschiktheid, dat Snouck hem had uitgereikt.¹⁾

De toestand werd er voor Van Heutsz niet gemakkelijker op, toen ook een rustig en bezadigd staatsman als De Savornin Lohman zich openlijk bij de actie tegen Van Heutsz aansloot door in „De Nederlander” van 6 Juni 1908 twijfel uit te spreken aan de oprechtheid van zijn humanitaire beginselen en aan de objectiviteit van zijn Atjèh-enquête.²⁾

¹⁾ Zie „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 83 en 161—164.

²⁾ In de Indische pers was een oude zaak uit Atjèh van 5 jaren geleden opgerakeld. Toen (in Juli 1903) was aan den gouverneur Van Heutsz een serie anonyme vage beschuldigingen over wreedheden, welke zouden zijn bedreven door de troepen in Atjèh, in handen gesteld. Van Heutsz zond dit stuk ter onderzoek aan den militairen commandant kolonel Scheuer. De aantijgingen bevatten echter geen behoorlijk omschreven feiten, zoodat de gouverneur van Atjèh in zijn begeleidend schrijven den eisch stelde, dat het onderzoek er op gericht moest zijn om feiten en namen te noemen, opdat tegenover de bedrijvers bestraffend kon worden opgetreden. „Kletspraatjes, lasterlijke aantijgingen (waartoe ik reken te behooren alles wat gewoonlijk de onbekende ploertige „men” zegt of meent gehoord te hebben) moeten achterwege blijven. Uitdrukkingen als voorkomen in de mededeelingen van het invloedrijke kamerlid (zoo zou indertijd; ook moet het gebeurd zijn; naar beweerd wordt; zoo zou ook; enz.) zijn mij mede

Als deze van alle zijden in de pers aangevallen landvoogd dan per keerende mail in een schrijven aan De Savornin Lohman van 8 Juli 1908 tegen de verdachtmakingen in „De Nederlander” protesteert, is het de eerste maar ook de eenige keer in zijn leven dat hij op een aanval in de pers rechtstreeks reageert. Na alle smaad, hoon en laster, die hem de laatste jaren ten deel waren gevallen, is het begrijpelijk dat Van Heutsz thans de verbittering, die zich door dit alles van hem heeft meester gemaakt, voor een oogenblik ten volle tot uiting brengt:

„Hoog geachte Heer De Savornin Lohman, Al het slechte dat in de laatste jaren in de pers over mij gezegd is, heb ik stilzwijgend over mij laten heengaan en zoo zal ik ook nu niet in 't openbaar opkomen tegen de wijze waarop kort geleden in „De Nederlander” venijn is gezogen uit mijne zg. circulaire, geschreven naar aanleiding van de particulier in mijn handen gestelde anonyme beschuldigingen over wreedheden door de troepen in Atjèh bedreven met de lasterlijke daarnaast dat zulks door mij oogluikend werd toegelaten.”

Hij wijst dan verder op de onjuistheid van de inlichtingen, die d. S. L. ontving, op de vernietigende kritiek waarmede de toenmalige kapitein adjudant Colijn de beschuldigingen over wreedheden had weerlegd, en verzoekt hem den bundel over deze zaak nog eens bij minister Idenburg ter inzage te vragen, „dan zoudt U overtuigd raken, dat door mij in die zaak evenzeer als ik altijd deed en nog doe geheel open kaart in gespeeld.”

Na dan te hebben betoogd, dat hij er bijzonderen prijs op stelt, dat althans personen als d. S. L. een juist oordeel vellen en over deze zaak en over de Atjèh-enquête, vervolgt hij:

daarom „zou ik U ten slotte willen verzoeken om eens naar het ministerie van koloniën, minister Idenburg, te gaan en daar (confidentieel) te vragen of uit de niet voor publicatie geschikte Atjèh-stukken al dan niet overtuigend blijkt, dat ik generaal Van Daalen niet kon handhaven, dat het zelfs onmogelijk was om hem nog een kans te laten — hoe gaarne ik ook had gewild — om weer recht te zetten wat door zijn wijze van optreden tegenover de hoofden scheef was gegroeid, alsook dat ik onmogelijk kon weten hetgeen ik te Atjèh van de hoofden vernam en in de journalen en registers zag en daarom als gouverneur generaal niet anders kon doen dan tot aan mijn reis naar Atjèh aan Van Daa-

een walg en mogen ook niet voorkomen.” Later bleek dit invloedrijke kamerlid De Savornin Lohman te zijn, die uit dit begeleidend schrijven van Van Heutsz, dat hem via de Indische pers, dus 5 jaren later onder de oogen kwam, ten onrechte opmaakte, dat het Van Heutsz met zijn humanitaire beginselen geen ernst zou zijn geweest. Zie voor den lijvigen bundel, welke op deze zaak betrekking heeft, Naardings proefschrift, bijlagen pg. 6—34.

len mijn vertrouwen blijven schenken. U zult dan tevens ervaren, dat ik groote zelfverloochening heb moeten betrachten om in het gepubliceerde Atjèh-rapport niet meer te zetten dan geschied is."

Ten slotte wijst hij er op hoe hij als gevolg van zijn vele hervormingsmaatregelen het aantal van zijn vijanden en bekladders zag toenemen, en eindigt:

„Dit alles heeft veel moeite, veel strijd en zorg gekost. En al heb ik mij door het vele leed dat men van vele zijden getracht heeft mij aan te doen en de tegenwerking welke ik meermalen bestrijden moest, niet laten terneerslaan en al blijf ik uiteraard tot het einde toe op den ingeslagen weg voortgaan, toch wil ik wel bekennen, dat ik het oogenblik zal zegenen, dat ik met fatsoen mijn betrekking in Indië zal kunnen neerleggen om mij uit het openbare leven geheel te kunnen terugtrekken en wat afleiding te gaan zoeken buiten het land, welks bewoners in zoo grooten getale, de pers voorop, met zoo'n wellust getracht hebben mij te grieven en te smaden. Met gevoelens van bijzondere hoogachting en onderscheiding..."¹⁾

Intusschen had de spanning ten slotte een dusdanige hoogte bereikt, dat men in enkele leidende politieke kringen van de linker zijde het gunstige oogenblik gekomen achtte om een poging te wagen Van Heutsz ten val te brengen. Van Kol vroeg en verkreeg toestemming om bij de behandeling van de Indische begroting voor 1909 een tweetal interpellaties te houden over Atjèh en Sumatra's Westkust. Vervolgens zou in de tweede kamer een motie van wantrouwen in het beleid van den gouverneur generaal Van Heutsz worden uitgelokt, waardoor „die generaal van Atjèh", die gedurende zijn landvoogdij zooveel kwaad had gesticht, genoopt zou worden af te treden nog vóór de gebruikelijke bestuursperiode van vijf jaren was verstreken.

Door de oppositie en in een deel van de pers werd reeds zoo goed als openlijk gesproken over de wenschelijkheid van Van Heutsz' aftreden, en de berichten daarover waren uiteraard spoedig in Indië bekend. Een tweetal maanden vóór de behande-

¹⁾ Zie de bijlagen van Naardings proefschrift pg. 153. In een antwoordschrijven van 21 Augustus 1908 gaf De Savornin Lohman toe dat hij zich had vergist: „... gaarne wil ik, na lezing van den geheelen dossier, erkennen dat het niet de bedoeling van Uwe Excellentie kan geweest zijn de waarheid niet in het licht te stellen, in dat opzicht gaat het door U.E. besproken artikel in „De Nederlander" te ver, en ik hoop een goede gelegenheid te vinden, om in het openbaar dit uit te spreken." Bij de behandeling der Indische begroting in de tweede kamer heeft d. S. L. deze toezegging ook gestand gedaan, de beschuldiging openlijk ingetrokken en het bestuursbeleid van Van Heutsz verdedigd. Zie Naarding ib. pg. 175 en „Handelingen staten generaal" 1908—1909, pg. 265.

„Geenszins alléén daardoor, maar óók daardoor zal ik mij aan U verknocht blijven voelen, al valt ook *ieder* U af. (Het aantal der reeds op het dek verzamelde ratten die in twijfel verkeerden over den toestand van het schip, is zoo *heel veel* grooter dan U denkt).”

Ter laatste conferentie met de Koningin bracht H.M. het gesprek op de miskenning en op het gebrek aan waardeering, dat U ten deel valt; en droeg H.M. mij op om U in een particulieren brief te schrijven, dat de waardeering van H.M. voor uw optreden onverminderd is.

Het heeft mij meermalen getroffen hoe trouw onze Koningin is in gevoelens van vertrouwen en sympathie en hoe onaantastbaar die blijven voor kwaadsprekerij. Een eigenschap in onze vorstin, die niet genoeg te waardeeren is.

De geleidelijke ontwikkeling tot den hiervoor beschreven toestand was aan Idenburg gedurende zijn twee en een halfjarig verblijf in Paramaribo grootendeels ongemerkt voorbijgegaan. Slechts eenige maanden vóór zijn aftreden als gouverneur van Suriname had hij nog in een brief aan Van Heutsz van 11 October 1907 (dus in dezelfde week dat de „Wekker”-artikelen in de „Avondpost” verschenen, zie pg. 195), een vluchtige beschrijving gegeven van zijn verblijf in Paramaribo, waardoor hij eenigszins „buiten de beweging” leefde: zelden of nooit een verstandig man uit het andere deel van de wereld, met wien eens kan worden gesproken over Oost Indië, en couranten ontvangen we in pakken van 14 stuks tegelijk.

236

mogelijk dat ik mij vergis, maar toch heb ik den indruk, dat de campagne tegen U „min of meer tot stilstand is gekomen en dat men zich voor de resultaten gewonnen geeft. Mij dunkt daarop geven die resultaten ook aanspraak. Uw bestuur is vèr van gemakkelijk: het wordt hoe langer hoe meer omvattend en des te zwaarder, maar het zal U toch wel satisfactie geven.”

„Het gezag in de buitenbezittingen is in de laatste jaren op heel wat hechtere grondslagen gevestigd: op Sumatra, Borneo, Celebes, Bali, en vermoedelijk ook Flores treden toestanden in, vroeger niet gekend. De financiën heffen zich uit de depressie waarin ze verkeerden, op. Aan tal van zaken, die jarenlang als desiderata golden voor ethische koloniale politiek wordt de aandacht gewijd. Dit moeten uwe vijanden toch ook zien; en voor die uitkomsten zullen ze moeten zwijgen.”

„Het heeft mij leed gedaan dat in de eerste jaren van uw bestuur het vuurtje zoo lustig werd gestookt; niet alleen in Indië, maar ook in Holland. Gelukkig blijkt het uw werkkraft en toewijding niet te hebben geschaad en U den moed niet te hebben benomen. Hartelijk hoop ik dat U op denzelfden weg nog lang — minstens tot 1909 — zult voortgaan met blijden moed, opgewektheid en succes.”

In het voorjaar van 1908 keerde Idenburg als minister van koloniën terug in Den Haag, onze koninklijke residentie, die er met haar fraaie plantsoenen, veelkleurige bloembedden, riante buitenwijken, lommerrijke lanen, reine straten, keurig onderhouden tramwagens, en haar ingetogen en gesoigneerd gekleed publiek, zoo typisch Haagsch op z'n Paaschbest en tegelijk gedistingueerd kan uitzien, vooral als een koesterend April-zonnetje dit alles beschijnt.

Doch de eerste rust en afleiding, welke de Indischman, die „een kouden neus komt halen” zoo gaarne in zijn uitverkoren hofstad zoekt, waren thans voor Idenburg hier niet weggelegd. Daar zorgden in de eerste plaats de Atjèh-enquête en de belastingtroebelen op Sumatra's Westkust wel voor.

Op den 8en Juni 1908 schreef hij aan De Savornin Lohman:
„... Ik sta met Atjèh op en ik ga er mee naar bed. Ik geloof, dat God mij weder hier deed komen, maar de buien van klein-geloof zijn niet zeldzaam, waarin ik zucht: ach, waarom dwong men mij om Suriname te verlaten en waarom droeg men de oplossing van de puzzles hier niet aan een ander op, die er meer plezier in heeft en die er beter voor geschikt is.”

Met deze en andere brandende Indische vraagstukken, de voorbereiding voor de Indische begrooting voor 1909, het peilen van stemmingen en politieke stroomingen, het zich inwerken in nieuwe voorstellen, enz. had hij al dadelijk de handen vol.

Reeds was hij uit zijn Surinaamschen droom ontwaakt en had hij ondervonden, dat het in den aanvang van diens landvoogdij tegen Van Heutsz „zoo lustig gestookte vuurtje” in stede van te zijn geluwd, was aangewakkerd tot een fellen brand. En toen hij weer langzamerhand „in de beweging meeleefde” ondervond hij nog meer, o.a. dat er achter het aantrekkelijke en riant uiterlijk van Den Haag een hevige beroering en ... veel leelijks verborgen lag.

De ontevredenheid in de kringen van de Indische verlofgangers en gepensioneerden was tot een ongekende hoogte gestegen en heftige kritiek werd uitgeoefend op tal van maatregelen, die reeds grootendeels op pg. 230 werden genoemd, vooral op de bezuinigingen, de invoering van nieuwe en de herziening van bestaande belastingen en het verscherpte toezicht op de inning van 's lands inkomsten.

Op den bodem van deze ontevredenheid groeide welig het uitgestrooide zaad van intrigue, achterklap, kwaadsprekerij en laster. Het was in het reeds in den aanvang van de vorige paragraaf genoemde schrijven van 10 Augustus 1908 (zie pg. 221) dat Idenburg een dusdanige levendige beschrijving gaf van de zwoele atmosfeer, welke hem uit deze omgeving tegenwoei, dat wij dit gedeelte van zijn brief hier onverkort laten volgen:

„... Het zal die tegenstroom, die stille kracht of hoe men het noemen wil zijn, die — veel meer dan het feit dat ik in de tweede kamer niet op een numerieke meerderheid steun — mij in September en de volgende maanden moeite en zorg zullen geven.”

„Ik ben te los van mijn ministersstoel, dan dat ik mij door de tweede kamer een behandeling zou behoeven te doen welgevalen, die ik niet wil aanvaarden; men weet dit. Bovendien weet men dat ik niet voldoende politiek partijman ben om in mijn persoon een politieke slag aan het kabinet toe te brengen; eindelijk meen ik, dat ik persoonlijk nog wel eenig vertrouwen heb van personen, die ik niet tot politieke geestverwanten reken. De tweede kamer als zoodanig baart mij geen zorg.”

„Maar wel baart mij die stille kracht zorg. U moet mij wel begrijpen: *niet* om mijzelf. Ik heb het ministerschap niet begeerd, begeer het niet en zal het nooit begeeren. Voor mij is het denkbeeld van een politiek échec dus volstrekt geen schrikbeeld. De zorg die ik gevoel, gaat dus geheel buiten mijn persoon om: betreft uitsluitend de zaak. En nu zie ik om mij heen en hoor ik schier elken dag hoe mannen, in merg en been gouvernementeel en goed gezind, aangegrepen zijn door een twijfel omtrent de juistheid van den gang van zaken in Indië; ontstemd zijn over wat van daar overwaait over te hardhandig optreden, te ruw ingrijpen, te zwaar de hand opleggen, daardoor geneigd zijn om het oor te leenen aan allerlei gefluister, waarvoor men ze ontoe-

gankelijk zou hebben gerekend."

"Tegen die stille kracht staat men zoo machteloos. Komt men er individueel mee in aanraking dan kan men ze te keer gaan. Maar gewoonlijk komt men er niet persoonlijk mee in aanraking. Zij uit zich ook slechts partieel in het openbaar; en toch kan zij oorzaak worden van een zeer onverwachten gang van zaken."

"Ik zal U een voorbeeld noemen. Kort geleden sprak ik over Indië met iemand van hooge positie en van veel invloed (de naam doet niet ter zake). Hij klaagde over ruw optreden, over hardheid en wreedheid, die wel in schijn wordt tegengegaan, maar die toch eigenlijk, zooals ieder ambtenaar en officier wel wist, ter hoogste plaatse in Indië worden gewenscht en toegejuicht en bevorderd."

"Toen ik verontwaardigd antwoordde dat ik dergelijke insinuaties niet mocht aanhooren en dat ik ten krachtigste daartegen protesteerde, kreeg ik tot repliek: Maar U kent toch wel het bekende gezegde van Van Heutsz: „Ik neem je niet kwalijk, dat je zoó (in casu wreed) zijt opgetreden, maar wel dat je zoo stom zijt om niet te zorgen dat het niet uit kwam. Je moet kunnen liegen." Ik kon naar waarheid antwoorden, dat ik dit nimmer gehoord had, en dat ik het verhaal als leugen beschouwde, omdat ik U kende als een oprecht en waarheidlievend man, die zeker geen leugen bij zijn ondergeschikten zou dulden, laat staan zou bevorderen." ¹⁾

"Toen ik daarna verzocht te mogen vernemen *wie* aldus had ingelicht — ik zeide gelogen — kreeg ik tot bescheid dat mij dit niet werd meegedeeld, omdat dergelijke questies toch niet te onderzoeken zijn. Het was een geheel particulier gesprek en ik deel U dit alleen mede om den geest te kenmerken, die in de duisternis werkt."

"Stelt nu, iemand die een verhaal als mij gedaan werd, herhaaldelijk vernam, is lid van de tweede kamer. Hij is krachtens algemeenen aanleg geneigd om het gouvernement te steunen.

¹⁾ Dergelijk soort van minderwaardige verhalen, waarvan men bij een oogenblik rustig en onbevangen nadenken tot de conclusie moet komen dat ze onmogelijk waar konden zijn, — en omdat ze in flagranten strijd waren met Van Heutsz uitgesproken karaktereigenschappen, en omdat autoriteiten van positie dergelijke infamie niet konden zeggen, zonder dat dit onmiddellijk met volledige aanduiding van tijd, plaats, man en paard algemeen bekend zou zijn geweest — deden niet alleen de ronde over Van Heutsz, maar ook over verschillende andere verdienstelijke landsdienaren: Colijn, Van Rees, Swart, Christoffel, den sergeant Emond en anderen. In zijn bekend boek „Marechaussee in Atjeh" breekt ook de oud-marechaussee officier Schmidt den staf over deze weerzinwekkende wijze van achterklap; men zie o.a. zijn ontboezeming op pg. 61 en 62 over „katjau-katjau" en... jalouzie. Intusschen vraagt men zich met eenige verbazing af hoe het mogelijk is, dat zelfs mannen van beschaving, ontwikkeling en positie zich niet schaamden voor het klakkeloos navertellen van deze wauwelpraatjes.

Maar nu hoort hij door Van Kol of van De Stuers of een Thomson allerlei verhalen en allerlei beschouwingen. Door het bedoelde gefluister voorbereid zal hij veel eerder dan anders geneigd zijn om te gelooven wat die heeren hem voorzetten en eerder dan anders anti-gouvernementeel stemmen. Hij geeft daar publiek geen rekenschap van, hij geeft er zich zelf misschien geen rekenschap van, maar hij is onder een slechten invloed en handelt dienovereenkomstig."

"Ik hoop dat ik door dit voorbeeld mijne bedoeling heb toegelicht en dat het duidelijk is hoe ik — en ieder — tegen die tegenstrooming eigenlijk machteloos staat."

"Ze heeft niet een bepaalden oorsprong, maar welt uit tal van bronnen. Gedeeltelijk gaat zij uit van uwe persoonlijke vijanden: persoonlijke benijders, persoonlijk gegriefden, teleurgestelden, enz. Gedeeltelijk komt ze voort uit de kritiek van gewezen residenten en andere bestuurders, die hoorden van dingen, waarvan ze nooit gedroomd hadden en die meenen dat nu het begin van het einde is gekomen. Gedeeltelijk vindt ze haar oorsprong in vrees voor benadeeling van allerlei belangen door krachtig bestuursoptreden. Gedeeltelijk welt ze uit de bron van antimilitairisme, van gezagsverslapping, enz. samengevat als „ethische politiek", maar daarmee wel de politiek doch niet de ware ethica gemeen hebbende."

"Ik zal natuurlijk trachten om aan die stille kracht het hoofd te bieden; daarom moet men ik alles vermeden worden, wat haar nieuw voedsel zou kunnen geven of een schijn van gelijk. Uit dit oogpunt gelieve U eenige beslissingen te beschouwen, die U misschien onaangenaam of onverklaarbaar zijn. Het moet nu hen, die nog goed willen, duidelijk zijn, dat het alles een *laster* is, die in het duister rondwaart, dat de regeering niet (in slechten zin) autocratisch doordrijft, niet naast het rechte pad wil gaan, niet ter wille van de gediensstigheden der praktijk het rechte keert; maar integendeel uiterst bezorgd is om het rechte te handhaven waar en tegen wien ook."

"Alleen daardoor zal ik *moreel* sterk zijn, en zooals ik trachtte duidelijk te maken, zal het in September en de volgende maanden meer op de *moreele* kracht aankomen, die ik kan ontwikkelen, dan op het gewicht van de argumenten, die ik kan gebruiken."

"Ik zal natuurlijk ook trachten om zoo goed mogelijk beslagen op het ijs te komen; ik ben echter overtuigd, dat de groote vijand niet is van verstandelijken aard, die men met verstandelijke argumenten te lijf kan gaan, maar van moreelen aard, die ik met moreele middelen moet keeren. Tegenover den geest van leugen en wantrouwen moet ik opkomen voor waarheid, ook in de beoordeeling van uw bestuur, en voor het vertrouwen dat de regeering behoeft om haar zware taak te volvoeren."

"Ik heb mij voorgenomen zooveel als ik kan die verkeerde

stroomingen te weerstaan; niet alleen uit ministerieelen plicht, maar ook uit volle overtuiging. Ik ben niet hard van karakter, eer zacht, maar van één ding ben ik diep overtuigd dat *niets erger* is dan een *slap* bestuur. En de ethisch-philosopheerenden verwarren te veel „recht” met „slapheid”. Zij pleiten onder den naam van rechtvaardigheid voor slapheid; en dit pleit mag niet gewonnen. En behoeft ook niet te worden gewonnen, als ik maar den indruk kan herstellen, dat kracht en rechtvaardigheid in ons bestuur gepaard gaan; dat de gerechtigheid niet aan het doel dat gesteld is, wordt opgeofferd; dat niet ruw ingegrepen wordt in verkregen rechten, en dat geen middel verzuimd wordt om de ware belangen der volken te dienen en de bevolking aan ons te binden.”

„Ik liet mij afleiden van de rechtstreeksche beantwoording van uw brief, maar ik hoop dat deze uitweiding niet nutteloos is geweest; dat zij kan medewerken om U mijn doen en laten juist te doen beoordeelen. Ik handel volstrekt niet onder den invloed van zwakheid; ik herhaal dat een politiek échec voor mij geen schrikbeeld is; maar ik wil tweederlei indruk vestigen: ten eerste dat U en ik geheel homogeen zijn, ten tweede dat wij beiden eerlijk en oprecht zoeken het recht te handhaven en de waarheid te dienen.”

Uit dit korte, maar mooie en belangrijke stukje politieke belijdenis van Idenburg blijkt tevens de kracht en beslistheid, waarmee hij tegen achterklap optrad. Hij kende Van Heutsz persoonlijk goed, ook diens voorliefde voor openbaarheid en zijn afkeer van achterbaksch gekonkel; en hij behoefde dan ook geen oogenblik te aarzelen om vierkant front te maken tegen het rond strooien van de zoo juist genoemde en soortgelijke verdachtmakingen.

Van Heutsz zelf protesteerde tegen het feit dat in dit geval de mantel der vertrouwelijkheid werd misbruikt om ongestoord te kunnen kwaadspreken:

„... Maar ergerlijk is het, dat menschen van goeden naam en hooge positie zoo iets zich laten vertellen en het als waar aannemen. Zonder er tegen in te gaan en te helpen om den oorspronkelijken zegsman te ontdekken.”

„Intusschen ben ik blij, dat U er niets van gelooft en daarom niet alleen als minister maar tevens als de heer Idenburg mij met overtuiging tegen dergelijken laster kunt verdedigen.”

„Maar eigenlijk gaat het toch niet aan dat uw zegsman er zich afmaakt door U te antwoorden, dat hij den naam van dengeen die hem inlichtte niet wilde noemen. Mij dunk dat uw zegsman zedelijk verplicht is, zoowel tegenover U die mij voor gouverneur generaal voordroeg, als tegenover mij met het oog op mijn

hooge positie, hoogen rang en erkenden naam, om zoo krachtig mogelijk mede te werken om den uitstrooier van dat praatje uit te vinden."

„Zoolang hij — zooals blijkbaar het geval is — er aan gelooft is hij hiertoe verplicht, omdat ik, als het waarheid bevat, in deze hooge, machtige positie niet zou mogen gehandhaafd worden; als hij het niet gelooft dan behoort hij eerlijk mede te werken om den lasteraar te ontmaskeren. Maar zijn methode om niet te helpen zoeken en intusschen zoo'n gezegde te bezigen als argument tegen mij, dat vind ik beneden kritiek."

„Het vele slechte, dat ik al jaren achtereen van de Witte en de Besognekamer, die dagelijksche verzamelaars van de vele Haagsche leegloopers, waaronder een overgroot deel Indische gepensionneerden, vernam, hebben mij al vaak de overtuiging opgedrongen, dat de Nederlandsche ministeries en ook de staten generaal er in hooge mate bij zouden winnen als ze niet in de hofstad, maar in de hoofdstad, waar business is, gevestigd waren..." (Naarding, bijlagen pg. 178).

Over het verscherpt toezicht op de inning van 's lands inkomsten maakte hij nog de opmerking:

„Dat ook velen vijandig zijn, omdat de fiscus thans beter krijgt wat haar toekomt dan vroeger het geval was, ligt in den aard der zaak, want het geld dat aan het gouvernement op de een of andere wijze ontging kwam uiteraard in verkeerde zakken terecht, waarin het nu niet meer, althans minder overvloedig terecht komt."

„Ten slotte ben ik feitelijk — zooals U weet — onschuldig aan de invoering der laatste inkomstenbelasting, die voor mij persoonlijk f 7000.— beloopt, en is het daarom niet billijk dat ook — misschien wel voornamelijk — *deze* belasting het aantal mijner vijanden, die thans als „stille kracht" — zooals U zegt — tegen mij in het geheim ageeren, ten zeerste heeft vergroot." (Van Heutsz aan Idenburg 12 September 1908).

Intusschen werd, zooals reeds gezegd, in enkele organen van de linksche pers zoo goed als openlijk propaganda gemaakt voor een spoedig aftreden van den landvoogd, en achtten de leidende linksche politici den tijd aangebroken voor ondershandsche besprekingen over dit verwachte aftreden. Later, na de begrootingsdebatten, schreef Idenburg hierover aan Van Heutsz (23 Januari 1909):

„Ik wil U nu wel in vertrouwen vertellen, wat mij in begin October passeerde: een kamerlid van links, dat wel eens als groepsleider fungeert, kwam mij hoogst ernstig vragen, wie U zou vervangen."

„Ik antwoordde natuurlijk met de wedervraag of U dan voornemens waart uw ontslag te vragen.”

„Nu, hernam hij, dat staat toch vrijwel vast, dat de aanstaande discussies wel dien loop zullen nemen, dat de gouverneur generaal zijn ontslag moet vragen.”

„O . . . !” zeide ik, „nu begrijp ik U; maar dan begrijp ik niet, hoe U bij mij kunt komen informeerden naar den vervanger van den generaal Van Heutsz. U zult dit aan mijn opvolger moeten vragen, enz. —”

Het is jammer dat Idenburg er niet bij vertelt welk gezicht zijn ondervrager trok toen hij dit laatste bescheid kreeg. De uitkomst zou dezen politicus intusschen leeren, dat hij zich voorbarig „bezorgd” had gemaakt.

Trouwens een kentering in de stemming begon zelfs reeds kort vóór de begrootingsdebatten merkbaar te worden. De Savornin Lohman had zich reeds bezonnen; en „De Nieuwe Courant”, die pas drie maanden geleden plaatsruimte had verleend voor den aanval van Snouck Hurgronje op Van Heutsz’ Atjèh-beleid,¹⁾ publiceerte onder den titel „Het naderend koloniaal debat” in de nummers van 22—25 September 1908 een viertal vervolgartikelen, waarin het bestuursbeleid van Van Heutsz met warmte werd verdedigd.

Wel werd in deze publicatie de aandacht gevestigd op vergissingen en fouten in Atjèh begaan, doch overigens trok het blad te velde tegen tal van scheeve voorstellingen over Van Heutsz’ landvoogdij, tegen de volkomen „leugenachtige legende” als zou Indië tengevolge van het gevoerde „wanbeleid” der laatste jaren een sombere toekomst tegemoet gaan, en het gaf in zijn slotbeschouwing een opsomming van hetgeen in deze vier jaren was bereikt:

„Het overbrengen van een groot deel der bemoeienissen van den landvoogd op de directeuren; het doorvoeren en in toepassing brengen van het beginsel der benoemingen bij keuze; het stelsel der landschapskassen; de nieuwe contracten met de potentatjes der buitenbezittingen; verbetering van den toestand der mijnwerkers op Bangka; krachtige voorbereiding van een spoorweg door Sumatra; uitbanning van den straitsdollar; systematische exploratie van Nieuw Guinea; invoering van het desaonderwijs; invoering²⁾ van de desaloemboengs; uitroeijing van den slavenhandel in streken waar die nog onbeschaamd gedreven werd, en doorvoeren van de afschaffing van slavernij en pandelingschap.”

¹⁾ Zie pg. 233.

²⁾ „Invoering . . .” is minder juist, bedoeld zal wel zijn de verbetering, uitbreiding en intensivering van het bestaande stelsel van dorpsrijtschuren.

„Wie zooveel dingen in zulk een kort tijdsbestek deed gebeuren heeft werkelijk zijn tijd als landvoogd niet verloren. In andere opzichten moge het initiatief niet met genoegzame overtuiging zijn aangewend, zooals bij irrigatiewerken, uitbreiding van het onderwijs, verbetering van den veiligheidstoestand op Java, fouten en tekortkomingen zijn op zijn rekening te schrijven, maar... van welken man, die veel doet zou datzelfde niet kunnen worden gezegd.”

Tot besluit constateerde het blad, dat Nederland in Van Heutsz een uitnemend werkman had, die voor den arbeid, in Indië nog te verrichten, niet te missen was. „Een zeer langdurig stadhouderschap van hem wordt niet geoordeeld tot de gewenschte dingen te behooren, maar hem thans uit zijn arbeidsveld wegrukken, zou een onherstelbaar verlies aan Indië toebrengen.”

Ten slotte moge hier nog melding worden gemaakt van een sympathiek, spontaan blijk van waardeering dat Van Heutsz, te midden van den overvloed van smaad en hoon, van onverwachte zijde ondervond. In een brief aan Idenburg van 1 November 1908 schreef hij hierover:

„... met de mail die gisteren aankwam werd mij door een zekeren heer Baron Mackay, gewezen zee-officier, thans gemeenteontvanger te Ede „De Standaard” van 30 September toegezonden met begeleidend schrijven (ik ken den heer Mackay niet) luidende o.a.:

„De waardeering aan uw adres in bijgaand exemplaar van „De Standaard” blootgelegd ter plaatse van het hoofdartikel, trof mij en deed mij goed aan. Een spontane ingeving deed mij besluiten deze woorden van waardeering aan Uwe Excellentie te doen toekomen.”

3. Idenburg begrootingsrede van 10 November 1908

De besprekingen over de Indische begroting voor 1909 waren in de tweede kamer ingezet met Van Kols interpellaties over de belastingtroebelen ter Sumatra's Westkust en het Atjèh-beleid. Zijn grieven tegen de wijze waarop de belasting was ingevoerd, tegen de Atjèh-enquête en het Atjèh-beleid waren voor een belangrijk deel geïnspireerd door de kritiek, welke reeds op pg. 230—232 werd vermeld.

Ieder vogeltje zingt nu eenmaal zooals het gebekt is; en in Van Kols rede was letterlijk geen enkel woord van waardeering voor Van Heutsz' bestuursbeleid te vinden; niets deugde:

Met zijn humanitaire beginselen zou het Van Heutsz nooit ernst zijn geweest; en om deze bewering kracht bij te zetten werden eenige zinsneden uit de bekende brochure „De onderwerping van Atjèh” uit haar verband gerukt. Bovendien vergastte

Van Kol zijn toehoorders op eenige aanhalingen uit de „Handelingen” die nu niet bepaald parlementair uitgedrukt en nog minder fijn gedacht waren, zooals b.v.: men maakt er op Atjèh een „lolletje” van om menschen te dooden.

Van Heutsz’ korte verklaring beteekende: Gij erkent de soevereiniteit van Nederland en onderwerpt U met handen en voeten gebonden aan alles wat ik of mijn opvolger voor U zal uitvaardigen en aan de wetten, die ik U zal opdringen. En het stelsel Van Heutsz achtte hij in het kort nog het beste aldus belichaamd: Terrorisatie om te komen tot pacificatie, en dat op kosten van de overwonnenen.

Van Heutsz kende de Atjèhsche taal niet, en het was onverantwoordelijk geweest een land jaren lang te regeeren als men de taal niet kent.¹⁾ Enz. enz.

Van Kol eindigde dit gedeelte van zijn betoog met het fantastische verhaal dat Van Heutsz eertijds in Atjèh uit het wegenfonds voor zijn persoonlijk gebruik (sic.!) Gajosche paarden zou hebben gekocht, en die later met een zoet winstje — dus als de eerste de beste oneerlijke maquignon — weer als rijtuigpaarden zou hebben verkocht. Toen volgde nog een weerzinwekkend verdichtsel over wreedheden die Van Daalen zou hebben bedreven. Den lezer zij echter de rest van het verhaal bespaard, evenals de ergeris die hem moet bevangen over het feit dat dergelijke schandelijke verzinsels over verdienstelijke landgenooten ongestraft in ’s lands vergaderzaal kunnen worden verkondigd. Trouwens ieder die er meer van wil weten kan deze „prikkellectuur” vinden op pg. 298—300 van de „Handelingen” 1908—1909.²⁾

Bij de behandeling van het algemeen bestuursbeleid in Indië wist Van Kol zich beter te beheerschen, doch overigens gaf hij ook hierover slechts afbrekende kritiek ten beste:

Over den burgerlijken geneeskundigen dienst viel niets goeds te vertellen;

¹⁾ Atjèh behoorde tot die gewesten van de buitenbezittingen waar het overgrootste deel van ambtenaren en officieren, in verband met de moeilijkheid om tijdig de taal aan te leeren, zich behielp met het algemeen in den Archipel gesproken Maleisch. Voor zoover aan schrijver bekend is, was Van Daalen de eenige, althans een der zeer weinige gouverneurs, die de Atjèhsche taal sprak en verstond. Het is alleszins vreemd, dat Van Kol die jaren lang als ingenieur in Indië werkzaam is geweest, van deze algemeen bekenden toestand niet op de hoogte was.

²⁾ In een brief van 8 Maart 1909 schreef Idenburg hierover aan Van Heutsz dat hij het alleszins begrijpelijk vond, dat Van Heutsz zich over de praatjes van Van Kol in verband met de Gajo-paarden nijdig had gemaakt. Doch indien U in de kamer waart geweest, zou U dit zeker niet gedaan hebben. Van Kol is zoowat in z’n gezicht uitgelachen. Men kan ook *te veel* kwaadspreken. Daarom deed ik in mijn repliek voelen, dat hij niet alleen de grenzen van het behoorlijke, maar ook die van het mogelijke had overschreden. Wat hij deed was erger dan verkeerd, nl. dom.

de invoering van het landbouwcrediet en de verbetering van de openbare veiligheid op Java gingen te langzaam;

aan irrigatiewerken werd te weinig aandacht besteed;

het groote aantal vrijwillige dwangarbeiders voor militaire expedities was een bewijs dat er veel te rooven viel; ¹⁾

de opbrengsten van de gouvernementsbedrijven waren te gering, particuliere ondernemingen voor de winning van petroleum, suiker en tabak konden op veel betere resultaten wijzen dan de gouvernementeele;

voor de talrijke militaire expedities werden verhoudingsgewijze te groote bedragen uitgegeven.

Indien Van Kol zich ten aanzien van deze uitgaven voor de militaire expedities de moeite zou hebben getroost de memorie van antwoord op het voorloopig verslag der begrooting 1909 te raadplegen, zou zijn kritiek anders hebben moeten luiden. Daar toch had hij op pg. 42 kunnen vinden:

„Hoe weinig aanleiding er overigens voor de bestreden meening bestaat, blijkt wel wanneer men nagaat hoeveel er in de laatste vijf jaren voor expedities met inbegrip van de kosten voor de krijgsverrichtingen in Atjèh op de VIIIe afd. der begrooting is uitgegeven:

1903	3.6	millioen	1905	3.2	millioen	1907	2.6	millioen.
1904	3.1	„	1906	3.6	„			

„... Het verdient, in verband met het in het voorloopig verslag gedane verwijt, de aandacht dat het totaal der uitgaven voor oorlog en marine, met uitzondering van die voor de Atjèh-tram, *in de laatste vijf jaren ondanks de gevoerde expedities gedaald is.* (curs. van schr.). Die totalen bedroegen nl.

1903	51.8	millioen	1905	51.6	millioen	1907	49.0	millioen.
1904	52.6	„	1906	50.8	„			

Overigens is het voldoende bekend, dat er uiteraard hier en daar wel iets te laken viel, doch over de talrijke en dikwijls ingrijpende maatregelen, die reeds allerwegen waren genomen om verbetering in den toestand te brengen werd door Van Kol met geen woord gerept; en in de gevallen waarin deze maatregelen

¹⁾ Van Kol trok hier conclusies, die niemand, die met de toestanden te velde op de hoogte was, zou beamen. Met gelegenheid tot „rooven” had deze vrijwillige aanmelding voor militaire expedities niets te maken; wel met een grootere bewegingsvrijheid gedurende het verblijf te velde, meerdere waardeering voor den gepresteerden arbeid, vele gevallen van strafvermindering voor bijzondere diensten, betere voeding enz. waar tegenover slechts een gering oorlogsrisico stond. Men leze slechts wat H. C. Zentgraaff vertelt in zijn bekend en eerlijk boek „Atjèh” over het aandeel dat deze „kettingbeeren” hebben gehad aan de daadwerkelijke vestiging van het Nederlandsche gezag in den Archipel; en men is voor goed genezen van den waan, waaraan o.a. ook Van Kol in de tweede kamer uiting gaf.

reeds met succes waren bekroond werd dit eenvoudig dood gezwezen.

Alhoewel er in de tweede kamer een geladen atmosfeer heerste en de stemming over het algemeen ongunstig en bij velen wifelend was, stond Idenburg in zijn strijd tegen Van Kol, De Stuers, Van Deventer, Thomson en andere critici van Van Heutsz' bestuursbeleid niet alleen.

Reeds bij den aanvang der debatten deelde De Savornin Lohman mede dat hij, na inzage van de volledige stukken, tot de erkenning was gekomen dat hij in zijn artikel in „De Nederlander” van 6 Juni 1908 den landvoogd ten onrechte had beschuldigd, en dus deze beschuldiging introk (zie pg. 233—235). Met veel waardeering sprak hij over de wijze waarop Van Heutsz zijn moeilijke taak in Indië vervulde en hij laakte de stelselmatig afbrekende kritiek op het Indische bestuursbeleid:

„Toen men vroeger bataljon op bataljon naar Indië zond, riep de kamer telkens: Dat kost te veel geld, dat is verschrikkelijk. En nu, nu er een gouverneur generaal, een militair is, die het zonder kan doen, nu zegt men weer: wij vinden het verschrikkelijk dat men meent dat het met kleine troepjes gaat. Zoo is het alijd.”¹⁾

„Wanneer wij hier zitten geven wij altijd ongelijk aan degenen, die voor ons de groote taak, die in Indië verricht moet worden, ook inderdaad verrichten.”

Ook over Wekker, die door De Stuers en Thomson zoo werd geprezen, was hij niet te spreken:

„... Wij hebben een nota gekregen, behoorende bij het verslag in zake het militair beleid in Atjeh en Onderhoorigheden. Daarin werden de Wekker-artikelen stuk voor stuk geplaatst tegenover de feiten, gelijk die, naar mijn meening meestal goed bewezen, hebben plaats gehad. En dan meen ik niet te mogen ontkennen, dat ik bijna bij elk feit heb moeten aantekenen: somtijds leugenachtig, meestal onjuist, halve waarheden; het is zelden inderdaad juist, wat er in die artikelen van Wekker staat.” (Van Nispen tot Sevenaer had gesproken van „een verachtelijk pamflet, een samenraapsel van onwaarheid”).

¹⁾ Niettegenstaande zoowel Van Daalen als Van Heutsz nadrukkelijk verklaarden dat de troepenmacht in Atjeh meer dan voldoende sterk was; beweerden Thomson en anderen bij herhaling dat de onbevredigende gang van zaken in Atjeh hoofdzakelijk was te wijten aan de geringe getalsterkte van de militaire macht aldaar. Reeds in een brief van 6 April 1907 had Van Heutsz aan Fock bericht, dat er in Atjeh genoeg troepen waren en dat de overplaatsing van het 12e bataljon naar Java indertijd (1905) had plaats gehad in overleg met Van Daalen: „Onder middelmatige officieren, zooals b.v., als gouverneur, zou een dubbele troepenmacht nog niet voldoende zijn om volslagen rust te brengen.” Zie ook Colijns meening noot ¹⁾ pg. 231.

De invoering van de belasting ter Sumatra's Westkust had Van Kol in strijd genoemd met een plechtig afgelegde belofte, het „plakaat pandjang” (het lange plakaat) van Van den Bosch (1833, zie pg. 232); en hij had geëischt dat de regeering thans het oude door een nieuw plakaat pandjang zou vervangen.

„... de lengte van het plakaat verraadt het gebrek aan kracht van hen, die het uitvaardigden,” betoogde het kamerlid IJzerman, die jaren lang als directeur van het Ombiliën-kolenbedrijf ter Westkust was werkzaam geweest.

„Wij hebben tegenwoordig andere plakaten, dat zijn de plakaten pëndèk, de korte verklaringen. Het is een eenzijdige verklaring, alles wat in het plakaat staat werd in den loop der jaren uitgewischt, inderdaad is van het plakaat pandjang $\frac{7}{8}$ geheel van onwaarde geworden. Een indirecte belasting was aan de bevolking opgelegd ten aanzien van de koffiecultuur; zij zou koffie planten, maar de levering was facultatief. In 1847 werd door den generaal Michiels deze facultatieve levering in een verplichte omgezet. In 1875 is de eigen rechtspleging aan de bevolking ontnomen bij het zg. Sumatra reglement.”

„Alleen is gebleven de verklaring dat aan de bevolking geen directe belastingen zouden worden opgelegd. Wie $\frac{7}{8}$ van een dergelijk stuk in den loop der tijden heeft zien vergaan, zal toch niet beweren, dat het stuk verder van kracht is gebleven, en dat het iets meer is dan een antiquiteit. Het gaat hier slechts om de vervanging van een onbillijke belasting door een billijke. Waar vroeger alleen zij die koffie plantten, bijdroegen in de algemeene lasten, komen daar nu bij diegenen, die geen koffie geplant hebben en daardoor wordt de druk beter verdeeld; veel schouders maken den last licht.”¹⁾

Eigenlijk was de kamer dan ook niet tegen de verordening als zoodanig gekant, maar de bezwaren gingen hoofdzakelijk tegen de wijze waarop de invoering was geschied, dat men daarbij niet voldoende rekening zou hebben gehouden met de „adat”, niet genoegzaam overleg gepleegd met de betrokken bevolking, dat men haar met de belastingmaatregelen zou hebben „overvallen”, en dat een voorafgaande zending van een regeeringscommissaris om voorbereidingen voor die invoering te treffen, bloedvergieten zou hebben voorkomen.

Het was dan ook in de eerste plaats tegen deze beweringen, dat Idenburg bij de beantwoording van Van Kols interpellaties en de verdediging van de Indische begroting in de tweede kamer op 10 November 1908, stelling nam:

„... Dat onderwerp (de belasting) is niet uit de lucht komen vallen, maar het is nu ongeveer 20 jaar ter Westkust aan de orde.”

¹⁾ Zie ook pg. 49.

„Het begon in 1888 na het rapport van de koffiecommissie. Daarna noemde de gouverneur Munnick het absoluut noodzakelijk dat een belasting zou worden ingevoerd. In 1896 was een regeling klaar en is die op talrijke plaatsen met de bevolking besproken. 115 Besprekingen zijn er toen gehouden over de voornemens tot invoering van de belasting, en nadat in 1904 de zaak weer aan de orde was gesteld, is geen onderwerp ter kuste meer behandeld dan juist de invoering van die belasting.”

„Ik lees in een brief van Sumatra's Westkust: Sedert — dus in de laatste drie jaren — is echter geen onderwerp veelvuldiger door de bestuursambtenaren met de hoofden en bevolking besproken in groote vergaderingen of in kleineren kring, dan juist de bedoeling der regeering om, met opheffing van de verplichte koffiecultuur en verplichte levering van het product aan het gouvernement, de bevolking van het geheele gewest aan een directe belasting te onderwerpen.”

„De betoogen der ambtenaren op die veelvuldige besprekingen brachten de bevolking — daarin voorafgegaan door de meer ontwikkelden, zooals hoofden en handelaren — langzamerhand tot het inzicht, dat de veranderde tijdsomstandigheden een verandering van koers vereischten; dat het niet aanging het jaarlijksch deficit op de huishouding van dit gewest te laten dragen door de belastingbetalers van arme, zelfs armere streken van den Archipel.”

Overigens eischt de adat, aldus vervolgde de minister, dat een onderling overleg „moepakat” steeds moet eindigen in een „sapakat”, een overleg waarbij allen, niet één uitgezonderd, hebben meegesproken. Altijd zijn er dan ook enkele familiehoofden die, evenals de magnaten in den toenmaligen Poolschen landdag, de besprekingen doen mislukken.

De minister zoowel als de landvoogd waren dan ook van meening, dat niet de wijze waarop met de bevolking overleg was gepleegd, doch wel onze weifelende houding in 1896 en 1897 zeer veel kwaad had gedaan.

Bovendien had de ervaring van 1896 geleerd, dat ook bij zeer langdurige besprekingen toch niet alle verzet zou zijn te voorkomen. „Zoo was de gouverneur van Sumatra's Westkust tot zijn oordeel gekomen, en dit in overeenstemming met den raad van Indië, dat, nu eenmaal de beslissing was gevallen, ook zoo spoedig mogelijk tot den aanslag moest worden overgegaan, en dat bij de voorbereiding van den aanslag inlichtingen zouden kunnen worden gegeven en ingewonnen.”

„... Toen de Europeesche ambtenaren kwamen om inlichtingen te geven, zijn zij in tal van plaatsen waar het verzet was uitbroken, eenvoudig niet aangehoord.”

„Ik geloof dat het plakaat pandjang — de historie heeft daarin geoordeeld — een zeer groote fout is geweest; men kan geen toezeggingen doen, welke het gouvernement ten eeuwigen dage binden, ook onder gansch andere omstandigheden. Nu wensch ik in dit opzicht een ezel te gelijken en te zorgen, dat wij ons geen tweede maal zullen stooten aan dezen zelfden steen. Geen plakaat pandjang, geen plakaat pèndèk, maar de vrijheid, die in het regeeringsreglement voor alle inwoners van Indië is neergelegd, ook voor de Inlandsche bevolking.”

Het is den lezer bekend, dat Idenburg voornemens was om — vooral ten aanzien van Atjèh en van het algemeen bestuursbeleid — vóór alles een einde te maken aan de sfeer van laster en wantrouwen, die in vele kringen heerschte, en waardoor rustige en onbevooroordeelde besprekingen en beraadslagingen ten eenen male onmogelijk waren.

Op dát punt stond hij sterk. Want tegenover de vele vage niet gedocumenteerde praatjes en geruchten, waarvan niemand den zegsman wist of dien kon aanwijzen, kon hij stellen zijn persoonlijke ervaringen en zijn persoonlijke bekendheid met de uitgesproken karaktereigenschappen van mannen als Van Heutsz, Van Daalen en andere besproken landsdienaren, welke hemelsbreed verschillen met tal van dwaze beschrijvingen, die zoo menigmaal aan de Haagsche bittertafels werden gegeven.

In de eerste plaats keerde hij zich tegen den achterklap over het oogluikend toestaan van wreedheden:

„Van den heer Van Heutsz” aldus de minister, „heb ik ettelijke jaren later vernomen hoe Nja Makam in 1896/1897 behandeld is. De geachte afgevaardigde uit Leeuwarden (Thomson) weet het misschien, hij was toen in Atjèh.¹⁾ De heer Van Heutsz heeft mij toen met een van verontwaardiging trillende stem verteld, hoe men dien ouden en weerloozen Nja Makam op last het hoofd heeft afgeslagen; en zou zoo iemand wreedheden *gewild* hebben?”

„De geachte afgevaardigde kan dat niet meenen. *Ik* weersprek het hem zeer pertinent op grond van de kennis welke ik heb van het karakter èn van Van Heutsz èn van Van Daalen.”

„Een man als Van Daalen liegt niet. Als hij instructies geeft om vredelievend, althans niet wreed op te treden, dan meent hij wat hij zegt en handhaaft hij dat. Van Daalen speelt geen comédie. En wanneer de geachte afgevaardigde zich beroept op *zijn* particuliere berichten, dan beroep ik mij op *mijn* particuliere be-

¹⁾ In 1896/1897 was het aan vrijwel ieder officier te Koetaradja — en in ieder geval aan den toenmaligen luitenant Thomson — bekend, dat Van Heutsz, Graafland en anderen met groote verontwaardiging openlijk hun afkeuring over dit weerzinwekkende feit hadden te kennen gegeven.

richten en die zijn minstens even goed als de zijne."

"Welnu mijn particuliere berichten verhalen er van, dat als Van Daalen iets hoorde dat niet in den haak was, hij er dadelijk achterheen zat en de zaak vervolgde. Wat is de groote klacht van Van Daalen? Dat als er een voor den krijgsraad komt, er gewoonlijk te slap gestraft wordt, en dat het zoo moeilijk is het juridisch bewijs te leveren van begane wreedheden. En zou zoo iemand wreedheden hebben gewild?"

"Door meer dan één afgevaardigde is de lof gezongen van Wekker. Ik zal niet vergeten van welke plaats ik op het oogenblik spreek en in welke vergadering ik de eer heb het woord te voeren. Ik zal dus omtrent deze zaak alleen dit zeggen, dat ik niet instem met dien lof."

"Daarvoor is de voorstelling die Wekker geeft, te vaak onjuist. Daarvoor is hetgeen hij meedeelt en de vorm waarin dat gekleed is, te tendentieus; daarvoor heeft die officier, indien hij althans de waarheid spreekt, te veel wreedheden bij onze troepen toegelaten zonder daarvan te rapporteeren, indien hij ze al niet zelf ook heeft bedreven."

"Daarvoor ook heeft Wekker ruchtbaarheid gevende aan wat hem ter oore was gekomen, een onjuisten weg gekozen, waarvan het noodzakelijk gevolg moest zijn, dat een onverdiende blaam op het leger werd geworpen."

"Ik kan dus niet instemmen met den lof die hier van zekere zijde aan Wekker is toegezwaaid."

In zijn openhartig verslag over het militair gedeelte van het Atjeh-onderzoek had de legercommandant een duidelijke taal gesproken ten aanzien van de vele onwaar gebleken verhalen over de militaire actie in dat gewest. Natuurlijk gebeurden in een uitgestrekt gebied, waar dagelijks tientallen van militaire patrouilles liepen, wel eens een enkele keer dingen die niet in den haak waren. Doch noch Van Heutsz, noch Van Daalen hebben dan ooit geschroomd om onmiddellijk in te grijpen en zoo noodig de schuldigen voor den krijgsraad te doen terechtstaan.¹⁾

Overigens ligt het voor de hand, dat de minister niet over den tijd en evenmin over de gegevens kon beschikken om thans, in zijn rede, nog eens stuk voor stuk alle fantastische verhalen, die hem ter oore waren gekomen, te weerleggen. Voor een enkel typeerend geval, waarbij tengevolge van de rond gestrooide praatjes, de goede naam van een ijverig en verdienstelijk onderofficier op onverantwoordelijke wijze werd beklad — ook in 's lands vergaderzaal — maakte hij echter nog een uitzondering:

¹⁾ In 1897 werden op een aanklacht van den overste Van Heutsz twee officieren wegens een ernstig geval van plundering door den krijgsraad gestraft en uit het leger verwijderd.

„Er is slechts één punt dat ik behandelen wil, niet omdat de heer Thomson het besproken heeft, maar omdat de heer Van Kol het met exponenten heeft vermeld.”

„Het betreft den sergeant Emond, die ten tooneele is gebracht, niet als een gewone wreedaard en moordenaar, maar als een moordenaar par excellence. Omtrent dien sergeant is een zeer uitvoerig onderzoek ingesteld. De man dankt zijn reputatie, zooals bekend is, aan een brief van den tegenwoordigen kolonel Van der Maaten.”

„Alle feiten, die dien kolonel ter oore waren gekomen, zijn zeer conscientieus onderzocht en niet één van die feiten heeft ook maar een zweem van bevestiging gevonden. Sommige aan Emond toegeschreven feiten vielen zelfs in de termen om door den rechter onderzocht te worden en ook dat gerechtelijk onderzoek heeft niet het minste te zijnen nadeele opgeleverd.”

„De gouverneur generaal heeft in Pidië op een van de conferenties met de voornamen hoofden van dat gewest de vraag gesteld, of een der hoofden iets wist van een feit van moedwillige verwonding, dat den sergeant Emond ten laste werd gelegd en in dat landschap gepleegd zou zijn. Niemand wist er echter van.”

„Naar datzelfde feit is een onderzoek ingesteld bij als getuigen daarvan genoemde militairen, die al lang het leger verlaten hebben en in Holland zijn. Tot nu toe is evenwel niet het minste zweem van bewijs tegen dien Emond geleverd.”

„Emond heeft zelfs een vervolging wegens laster ingesteld tegen een paar Indische dagbladen, maar de uitslag daarvan is mij nog niet bekend.”

„En nu vind ik het toch te sterk, dat een goed onderofficier, die zijn plicht doet en die door generaal Van Daalen zeer gewaardeerd wordt, hier, waar hij zich niet verdedigen kan en waar de beschuldigingen niet behoorlijk kunnen worden toegelicht, omdat zij ten slotte op praatjes berusten, wordt uitgemaakt voor een gruwelijken moordenaar in den superlatief.”

„Daar tegen protesteer ik; dat is geen manier om landsdienaren, mannen die ginds hun leven wagen, te behandelen.”

Hiermede was de minister genaderd tot een van de kernpunten van zijn rede: Van Heutsz' verslag over zijn Atjeh-onderzoek en diens bezwaren tegen Van Daalens houding tegenover de hoofden. Hij leidde dit gedeelte van zijn betoog in met een kort historisch overzicht van hetgeen tot nu toe onder het stelsel Van Heutsz was bereikt:

„De tocht naar Pidië in 1898 was in menig opzicht een openbaring,” aldus de minister, „omdat hij ons leerde wat wij met een energiek optreden konden bereiken, omdat hij leerde, dat mogelijk was, wat Snouck Hurgronje had betoogd: „Men bedenke steeds dat redeneering, opvoeding en wat dies meer zij eerst dan

vat krijgen op Mohammedaansche laatdunkendheid, wanneer deze zich geplaatst ziet tegenover onwrikbare overmacht. Zoo wil het de leer en de praktijk stemt hierin ten volle met haar overeen."

"Het is dit stelsel, dat in 1898 werd aangenomen, nl. dat men zich niet tevreden stelt met het verjagen van het verzet, maar zich tot taak stelt dat te fnuiken en rusteloos hen te vervolgen, die zich niet willen neerleggen bij onze heerschappij."

"Dit stelsel was dus niet een stelsel van pacificatie maar van onderwerping en als zoodanig heeft het gegeven wat het beloofd heeft. In 1905 werden de Gajo- en Alaslanden onderworpen en men kon toen zeggen, dat het verzet gebroken was. Men kon zich — de heer Van Kol heeft dit zelf ervaren — met een klein geleide van de Noord- naar de Oostkust van Atjèh bewegen. Toen was in beginsel Atjèh onderworpen."

Met nadruk wijst de minister op dit beslissende keerpunt in den Atjèh-krijg: Door den beroemden tocht van de colonne Van Daalen naar de Gajo- en Alaslanden in 1905 en de verovering van dit laatste groote verzetscentrum was de *onderwerping* van Atjèh een feit geworden. Van nu af aan, dus ná 1905, behoorde de *pacificatie* van het gewest op den voorgrond te staan. (Zie ook „J. B. van Heutsz” door J. C. Lamster, pg. 151—152). En dan gaat de minister verder met de bespreking van het eigenlijke verslag van Van Heutsz over zijn Atjèh-enquête:¹⁾

"... Uit dit stuk zal den heeren blijken, dat generaal Van Daalen de vraag, hoe komt het dat wij den laatsten tijd niet meer zijn vooruitgegaan, beantwoordt met een verwijzing naar intrigues en kuiperijen van den pretendent sultan. De heer Van Heutsz beantwoordt zijnerzijds de vraag waarover ik zoo evan sprak, niet door de argumenten van Van Daalen van onwaarde te verklaren, maar, zooals wij in het gedrukte rapport kunnen lezen, door er op te wijzen, hoe de heer Van Daalen verwaarloosd heeft een hoofdmiddel, dat in het aangenomen stelsel van bestuur tot pacificatie van de onderhoorigheden niet ongebruikt blijven mocht. Dit stelsel was zelfbestuur, bestuur door de landshoofden."

"En nu is het toch inderdaad zoo duidelijk als iets duidelijk kan zijn, dat men dit stelsel nooit tot zijn recht kan doen komen, indien men hen door wie men werken moet en door wie men de pacificatie bevorderen moet, drukt, vernedert en wantrouwt."

"Dat is de grief van den gouverneur generaal tegen het beleid van den generaal Van Daalen. De laatste geeft dit natuurlijk niet toe. Uit zijn stukken blijkt, ook uit het stuk dat de geachte

¹⁾ Er wordt aan herinnerd dat Van Heutsz persoonlijk zich had bepaald tot het politiek gedeelte, de legercommandant Rost van Tonningen tot het militair gedeelte van het Atjèh-onderzoek.

afgevaardigde uit Leeuwarden (Thomson) ter sprake heeft gebracht: Gij kunt die kerels niet vertrouwen, gij moet ze ook niet vertrouwen; gij moet ze slaan en drukken en dan zullen ze U gehoorzamen."

"Dat is een principieele opvatting en zij heeft ook reden van bestaan. Men moet zelfs erkennen, dat zij zoo gek niet is. Toen generaal Van Daalen pas de teugels goed in handen nam, heeft hij veel meer geweren ingeleverd gekregen dan Van Heutsz. Hij heeft succes gehad tot op zekere hoogte, maar een succes in de richting van onderwerping, niet in de richting van pacificatie."

"En nu komt het mij voor, dat dit verschil van opinie absoluut niets blameerends heeft voor generaal Van Daalen. Ik acht het voor hem absoluut niet compromiteerend; maar wel is er door aangetoond, dat hij niet kon belast blijven met het civiel bestuur onder een gouverneur generaal die zegt dat men de hoofden anders moet behandelen, dat men de hoofden door een verstandige leiding, wil men eenigermate door een zachten omgang aan zich moet binden."

"Als men zegt dat het stelsel Van Heutsz en het stelsel Van Daalen in wezen hetzelfde is, dan ben ik geneigd te zeggen: ja, mits men in het oog houdt dat het stelsel Van Daalen is het stelsel van onderwerping. En zegt men, gelijk gezegd is, dat de heer Van Daalen niet minder dan generaal Van Heutsz zijn aandacht heeft gewijd aan economische belangen, dan geef ik dat onmiddellijk toe. Ik wil gaarne alle eer geven aan hetgeen de heer Van Daalen ter bevordering van den economischen welstand van het gewest heeft gedaan. *De gouverneur generaal ontkent dat ook allerm minst en brengt een eeresaluut aan hetgeen de heer Van Daalen heeft gedaan op onderwijsgebied.*" (Cursiveering van schr.).

"Maar als men zegt in het aangenomen stelsel van handhaving van de hoofden en gebruikmaking van hen tot het besturen van de onderhoorigheden naar onzen wil en onzen wensch, is het onverschillig hoe men de hoofden behandelt, dan zeg ik: daar begrijp ik niets van, absoluut niets. Dat is een verdediging van den generaal Van Daalen, die hij niet noodig heeft; maar die hem ook geen stap verder brengt."

"En als men beweert, dat dat toch eigenlijk maar praatjes zijn, en dat ten slotte Van Heutsz en Van Daalen en Van Daalen en Van Heutsz, die hoofden precies op dezelfde manier behandelden, dan behoef ik niet te doen wat ik zou kunnen doen, ik behoef niet te putten uit allerlei archiefstukken, niet te komen met allerlei feiten, niet op tafel te leggen allerlei journalen en aantekeningen, maar dan kan ik mij eenvoudig refereeren aan de gedrukte stukken, aan het verslag van den gouverneur generaal, waarin herhaaldelijk gewezen wordt op het verschil in behandeling van de hoofden."

„Van Heutsz hield de inkomsten aan, betaalde ze in den regel daarna uit als hij zijn zin gekregen had en alleen in hoogst zeldzame gevallen kwamen zij terecht *niet* in het wegenfonds, maar in 's lands kas, daarop vestig ik de aandacht.”

„Bij Van Daalen was het anders, die hield ze als regel in en stortte ze in het wegenfonds.”

„De gouverneur Van Heutsz hield de hoofden aan, Van Daalen zette ze gevangen.”

„Ik wijs op de onthouding van geweren aan de hoofden, op het in dienst nemen van tusschenpersonen waardoor het prestige en de vrije omgang van de hoofden met de ambtenaren geschaad werd.”

„Ik wijs op het aanhouden en gevangen zetten van vrouwen en kinderen van voorname personen.”

„Ik wijs op het nu door cijfers te constateeren feit, dat de politieke en politioneele boeten in den tijd van Van Daalen zoo ontzettend veel hooger waren dan in den tijd van Van Heutsz.”

„Ik wijs op de regeling van de rechten van de hoofden; ik wijs ten slotte op de interneering in Sabang, niet als tijdelijke voorbereiding van de toepassing van art. 47 regeeringsreglement, maar als iets tijdelijks waaraan geen einde kwam.”

„En handelende zooals hij deed, week de gouverneur af van de door de regeering van Nederlandsch Indië in overleg met het opperbestuur hem voorgeschreven gedragslijn.”

„Volgens art. 19 en 21 van zijn instructie moest in de allereerste plaats zijn streven erop gericht zijn der bevolking vertrouwen in te boezemen en haar de ellende van een jarenlangen oorlog te doen vergeten, en volgens art. 21 zorgt hij ook, dat de nog veel leiding behoevende Atjèhsche hoofden zoolang mogelijk met welwillendheid behandeld worden en door onnoodige stroefheid niet worden gekrenkt of afgeschrikt.”

Dan komt de minister op het door tal van critici tot den landvoogd gerichte verwijt, dat hij, Van Daalen kennende, niet voldoende toezicht heeft gehouden. „Ik,” aldus de minister, „heb dat in de memorie van antwoord niet toegeven.”

„Waarom niet? Omdat uit het verslag van den gouverneur generaal zeer duidelijk blijkt, dat Van Heutsz zelf voelde dat dit zijn zwakke punt is en omdat hij door de opdracht aan den heer Lieftrinck, ten doel hebbende een levend contact tusschen Buitenzorg en Koetaradja daar te stellen, getoond heeft te beseffen dat aan het opperbestuur en het volk van Nederland waarborgen moeten gegeven worden, dat zich niet herhale wat geschied is.”

„En waar nu iemand als de gouverneur generaal Van Heutsz erkent, dat dit zijn zwakke punt is en maatregelen neemt om een herhaling te voorkomen, daar vond ik voor mij het niet nobel om hem deswege in het publiek nog eens een verwijt te maken.

Daarentegen acht ik het wèl mijn plicht om te wijzen op al datgene wat inderdaad dat zg. gebrek en die zg. grief kan verzachten, misschien wel in een gansch ander daglicht plaatsen."

"Tot op zekere hoogte is wel degelijk toezicht gehouden; de gouverneur generaal heeft krachtig ingegrepen, reeds in Januari 1906, ter vermindering van de heerendiensten en ter inkrimping van het boetestelsel; die boeten zijn teruggebracht tot $\frac{1}{3}$ of $\frac{1}{4}$ van hetgeen zij in het eerste jaar van Van Daalen waren."¹⁾

"Doch toen klaagden bewonderaars van Van Daalen er over, dat de gouverneur generaal aan zijn opvolger in Atjèh niet die vrijheid van handelen toestond, die hij voor zich zelf steeds had opgeëischt."

"Over mededeelingen in de couranten zijn door den landvoogd herhaaldelijk inlichtingen aan den gouverneur gevraagd. Men zegt: bij wien? Ja, bij Van Daalen! Dat geeft wat!"

"Maar," herhaalt de minister uitdrukkelijk, „Van Daalen liegt niet, als Van Daalen zegt dat iets wit is, is het wit en zegt hij dat het zwart is, dan is het zwart. En als nu uit de inlichtingen bleek dat iets wat gezegd was zwart te zijn wit was, dan had de gouverneur generaal dit karakter van Van Daalen kennende, het volste recht om te gelooven, dat men het in de courant verkeerd had voorgesteld."

Ten slotte wijst Idenburg er op „dat het karakter van den gouverneur generaal, zijn gansche leven en levensopvatting meebrengen, dat hij er van uitgaat, dat de man die op de plaats gesteld is de volle verantwoordelijkheid draagt, maar ook het volle vertrouwen moet genieten."

Zijn welsprekend, uit het volle leven gegrepen betoog²⁾ om zijn instemming met Van Heutsz' houding tegenover Van Daalen te betuigen, eindigde de minister:

"Ik wensch nog een zeer persoonlijke mededeeling te doen, die ik van den gouverneur generaal Van Heutsz ontvangen heb vóór dat ik wist dat ik deze plaats weer zou innemen. Toen nl. het onderzoek in Atjèh nauwelijks was afgelopen, is door den gouverneur generaal aan mij in Suriname een brief geschreven, waarin hij nagenoeg letterlijk dit schrijft:"

"Gij weet dat ik hier in Atjèh ben geweest. Tot mijn leedwezen moet ik zeggen dat het beleid van Van Daalen niet aan mijn verwachtingen heeft beantwoord: ik kan hem met geen mogelijk-

¹⁾ Over het ernstig vermaan van Van Heutsz aan Van Daalen om zich bij het opleggen van boeten te matigen zie men o.a. „J. B. v. Heutsz" door J. C. Lamster, pg. 158.

²⁾ Zie „Handelingen" 1908—1909, pg. 356.

heid handhaven. Niemand beter dan U zult begrijpen wat het mij kost, dit in het publiek te moeten neerschrijven."

„Inderdaad mijnheer de voorzitter, niemand beter dan ik, tegen wien de as. gouverneur generaal de benoeming van Van Daalen verdedigd had, kan dit begrijpen. Niemand beter dan ik kan dan ook begrijpen hoe absurd het is om met het praatje aan te komen dat de gouverneur generaal naar Atjeh is gegaan met het doel om generaal Van Daalen te doen vallen."

„Mijn hart popelt om op deze dwaze zaak nog wat door te gaan, maar ik zal het niet doen... Ik hoor daar zeggen: het is niet de moeite waard. Neen, mijnheer de voorzitter, het is wel degelijk de moeite waard, want op die wijze tast men het karakter van onze groote mannen aan."

Zijn beschouwingen over Atjeh besloot Idenburg met Van Daalen hulde te brengen voor diens aandeel in de maatregelen genomen ter bevordering van de economische vooruitgang van het gewest:

„Zeer terecht is gezegd, dat veel van de maatregelen, die nu genomen zijn en nog genomen zullen worden hun oorsprong nog te danken hebben aan voorstellen van generaal Van Daalen. Ik heb niet het minste bezwaar om dit te erkennen, evenals de gouverneur generaal erkend heeft, dat de generaal Van Daalen met zeer veel ijver op civiel en militair terrein gedaan heeft, wat zijn hand te doen vond."

„In de memorie van antwoord van verleden jaar is een gansche lijst gegeven van allerlei dingen, die gedaan zijn. Nu heeft men daarover wel met zekere geringschatting gesproken, maar deze kwam van een zijde, *waarvan ons gansche koloniaal bestuur niet anders dan geringschattend beoordeeld wordt.* (Curs. van schr.). Daarom ook geloof ik, dat zij, die tot die economische maatregelen den stoot hebben gegeven, zich die geringschatting niet zullen aantrekken, maar in de instemming die hun pogen en het verder pogen in deze vergadering hebben gevonden een spoorslag zullen vinden om in die richting voort te gaan."

De verdediging van het algemeen bestuursbeleid en van het loslaten der noninterventie politiek in de buitengewesten had de minister voor het slot van zijn rede bewaard.

In enkele hoofdlijnen beschreef hij de wantoestanden, die in tal van zelfbesturende gebieden heerschten, en waarvan het voortbestaan zich niet langer meer met onze zienswijze kon verdragen. Over het ingrijpen in dezen is het op den duur geen vraag meer: *ja* of *neen*, aldus Idenburg, maar: *wanneer* en *hoe*?

„Laat ons het ronduit zeggen; er was een soort slapheid ge-

komen over onze politiek tegenover de buitenbezittingen. Wij achtten ons tot weinig meer in staat. Wij vonden alles te duur. Wij hadden de menschen niet. Eerlijk gezegd, wij hadden den moed en het zelfvertrouwen niet. En nu is het een van de allergrootste verdiensten van generaal Van Heutsz, dat hij eerst door Atjèh, en naderhand als gouverneur generaal door hetgeen elders werd verricht, ons dat zelfvertrouwen heeft teruggegeven; dat hij ons heeft doen zien dat wij, wanneer wij maar willen en onze middelen goed en systematisch gebruiken, inderdaad ook kunnen bereiken wat wij ons tot taak hebben gesteld."

„Dat herwonnen zelfvertrouwen leidde er ons vanzelf toe om het ernstig te nemen met den plicht, welke ons als westersche mogendheid tegenover de buitenbezittingen is opgelegd, een plicht welke door den geachte afgevaardigde uit Groningen is omschreven als het brengen van rust en orde."

De wrijving, die hierdoor ontstond en de militaire expedities die er uit voortsproten echter waren — en hiermede richt Idenburg zich in het bijzonder tot Van Kol — geenszins een bijzonderheid van de bestuursperiode Van Heutsz alleen. Dat was reeds begonnen onder de landvoogdij van Van der Wijck, vervolgd onder Rooseboom en ten slotte — doch thans consequenter, ernstiger, logischer, methodischer — voortgezet door Van Heutsz op het voetspoor van zijn voorgangers.

Overal waar ingrijpen onvermijdelijk bleek werd daarbij aan de betrokken bestuurders nadrukkelijk aanbevolen om op te treden met tact en verstand; doch in den regel bleef zelfs bij de grootste tact wrijving niet uit en herhaaldelijk volgde dan verzet. Bijgeloof, animistische bezwaren en vrees voor den toorn der voorouders speelden daarbij dikwijls een belangrijke rol.

Ook tegenover de onredelijke critiek op de maatregelen ter verbetering van het volksonderwijs stond Idenburg positief afwijzend:

„Met den geachten afgevaardigde uit Breda ben ik geneigd goed onderwijs te achten een levensbelang voor de bevolking, maar daarbij kijk ik niet alleen en wensch ik niet eenzijdig te zien naar de tweede klasse scholen... Voor de eigenlijke Inlandsche bevolking verwacht ik het meest van de organisatie van het desonderwijs, zooals het in de laatste jaren is ter hand genomen, en dat ik niet zal aarzelen te noemen een geniale greep van den gouverneur generaal."

„Laat het ons ronduit en in goed Hollandsch zeggen: wij zaten met de inrichting van het volksonderwijs te houden. Wij rekenden uit dat elk kind op de tweede klasse inlandsche school minstens 25 gulden per jaar kostte; en wij vroegen ons met schrik en met angst af hoe dat zou moeten gaan. Hoeveel moet de or-

ganisatie van het onderwijs van laat ons zeggen 5 miljoen kinderen kosten en hoe krijgen we dat gedaan?"

„En nu aarzel ik niet om het een meesterlijken greep te noemen, dat deze gouverneur generaal een organisatie in het leven heeft geroepen, waardoor kan worden voorzien in wel is waar zeer laag bij den grond blijvende en zeer bescheiden eischen, maar waardoor toch gelegd wordt de kiem van een volksonderwijs, dat rust op het gezonde beginsel, dat de desa zelf haar onderwijs in hoofdzaak betaalt."

Na nog eenige critici te hebben beantwoord, besluit Idenburg zijn rede met een waardig maar krachtig protest tegen die kringen, waar steeds alles wat in Indië in het belang van land en volk wordt gedaan, stelselmatig zonder voorbehoud wordt afgekeurd, van onwaarde verklaard en aan onjuiste motieven wordt toegeschreven:

„... Van dat pessimisme is sedert jaren hèn de heer Van Kol hier de woordvoerder. Ook nu weer heeft hij gesproken over onze laksheid, over onze tekortkomingen op materieel, moreel en politiek gebied. Niets deugt, in alles komen wij te kort; verre zijn wij van het ideaal. En hij heeft ons een lijst gegeven om dit aan te toonen. Toon ons uw werk, heeft hij gezegd, alles is papier. Zeker in zoo verre heeft hij gelijk, dat er in Indië nog een groot werk te doen is. Maar toch zou het mij niet moeilijk vallen om naast zijn lijst een andere lijst te leggen."

„Er is toch in de laatste jaren in Indië veel verricht op economisch gebied. Ik zal dit hier nu niet aantonen, niet slechts omdat de tijd dringt, maar ook om een andere reden. Ik weet dat de heer Van Kol toch niet bevredigd zou zijn, dat hij niet is te overtuigen."

In het vervolg van zijn rede verwijt de minister aan Van Kol, dat deze slechts naar een absoluut idealen toestand ziet, en dat hij daardoor verzuimt zich rekenschap te geven van den vooruitgang en de verbeteringen, die in velerlei opzicht bereikt zijn.¹⁾

„Niet alleen bestaat het feit dat wij Hollanders zoo klein denken over wat wij tot stand brengen, maar ook, dat wij nog een andere nationale eigenschap hebben, nl. die van de dingen bij den naam te noemen. Ik zal voorbeelden noemen."

„Op het oogenblik zijn, meen ik, alle volkeren het er over eens,

¹⁾ In dit verband wees de minister o.a. op een tweetal publicaties in het „Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap" 1902, pg. 921 en 943, waarin met waardeering werd melding gemaakt van den vooruitgang op velerlei gebied, welke reeds korten tijd na ons daadwerkelijk ingrijpen op Bali en Celebes viel te constateeren.

dat de koloniën niet moeten geëxploiteerd worden, dat de financiële wetgeving in de koloniën niet moet gemaakt worden met het oog op het moederland. Wij hebben dit beginsel misschien wat later aanvaard dan andere volken, maar nu wij het aanvaard hebben, handelen wij er ook naar. Niemand kan beweren dat ons Indisch tarief (in- en uitvoerrechten) is gemaakt in het belang van het moederland. En nu zou ik willen vragen of de pessimisten hetzelfde zouden kunnen zeggen van de Britsch Indische en Fransche tarieven voor de koloniën?"

„Ik wil er niet meer van zeggen."

„Alle volken zijn het er over eens, dat men in die primitieve maatschappijen andere regelen voor solidaire aansprakelijkheid, voor persoonlijke vrijheid, voor belasting in arbeid moet treffen dan in het Westen mogelijk zijn. Terwijl wij in het regeeringsreglement ronduit de verdeeling van de ingezetenen in verschillende categorieën erkennen, moet men bij anderen met een lampje zoeken naar de bepalingen, waarin die verschillen tot uitdrukking komen."

„Ik constateer dat het noodig voor ons zou kunnen zijn ons niet te spenen van vergelijkingen met het verleden, en dat wij zoo nu en dan ook ootmoedig moeten inkeeren tot ons zelf bij vergelijking met het buitenland, maar wij moeten ons ook niet schuldig maken aan te groote onderschatting van onze krachten."

„Waarom zeg ik dat? Tot prikkeling van onzen nationalen trots? Omdat het ons aangenaam in de ooren klinkt? Om een slaapdrank te geven? Neen. Een groot werk is voor ons in Indië weggelegd, een zware taak te vervullen en slechts een klein deel daarvan is vervuld."

„Ik zie twee vijanden, den optimist en den pessimist; den optimist, die licht ziet waar ook schaduw is; die „vrede! vrede!" roept, en geen gevaar ziet waar uitkijken de boodschap is; en aan den anderen kant den pessimist, die een klaagzang doet uitgaan over velden en beemden, tot ver over onze grenzen. Daardoor wordt, ik zeg het nog eens, de geestkracht gedood, het zelfvertrouwen ontnomen, en ons koloniaal beheer tot spot en aanfluiting gemaakt van alle landen in Europa."

„Tegen die twee vijanden zet ik mij schrap."

„Nederland heeft een schoone taak, die niet gaat boven zijn kracht; en het is een van de groote verdiensten van dezen gouverneur generaal, dat hij het *niet theoretisch heeft gedemonstreerd*, maar dat hij het *practisch heeft bewezen*." (curs. van schr.).

„Nu zeg ik tot Nederland: Laat ons voortgaan op dien weg, laat ons dat doen met ijver, moed en zelfvertrouwen; laat Nederland geven het beste wat het heeft op personeel, en, moet het zijn,

op financieel gebied. Dan zal het eind zijn, dat wij krijgen een krachtig samen gegroeid Insulinde, dat met dankbaarheid de hand drukt van het moederland, dat het zoover heeft gebracht."

„Daartoe wil ik meewerken!"

In het kort samengevat gaf Idenburg met deze rede te kennen: Indien gij van de meeningsverschillen tusschen verdienstelijke landsdienaren als Van Heutsz en Van Daalen gebruik wilt maken om hen omlaag te halen naar een sfeer van wantrouwen en achterklap, en hun goeden naam door het slijk wilt sleuren;

indien gij geloof hecht aan de dwaze legende dat het „wanbeheer" van dezen landvoogd Indië onfeilbaar naar een toestand van voortdurenden onrust, ontreddeering, financieel bankroet en naar den ondergang zal voeren;

dan sta ik lijnrecht tegenover U en kan ik U op dien weg niet volgen.

Indien gij echter vertrouwen stelt in de oprechtheid van den landvoogd, die — zooals trouwens ook Van Daalen — rond en eerlijk zijn meening heeft kenbaar gemaakt, en wien daarbij vóór alles slechts het belang van de waarheid en van land en volk voor oogen stonden;

indien gij vertrouwen stelt in mijn persoonlijke bekendheid met hen beiden;

indien gij vertrouwen stelt in mijn inzicht dat de tegenwoordige landvoogd Indië opheft uit een toestand van financieele ontreddeering en verval; dat hij door het brengen van eenheid, orde en rust, door het scheppen van een degelijk financieel beheer, en door het invoeren van te lang verwaarloosde sociale maatregelen een hechten grondslag legt, waarop in de toekomst de economische ontwikkeling en de welvaart van Indië zullen worden opgebouwd;

dan ben ik uw man, en wil ik met U samenwerken.

Door deze rede, die op de tweede kamer — ook op de oppositie — een diepen indruk maakte, bleven de moties van wantrouwen, die in gereedheid werden gehouden, onuitgesproken, en had Idenburg het pleit gewonnen.

Na afloop van de begrootingsdebatten gaf Idenburg in een schrijven aan Van Heutsz van 23 Januari 1909 nog eenig commentaar op zijn beheerschte en met veel overtuigingskracht uitgesproken rede:

„... Het was schandelijk zooals er gesproken was en zooals er geschreven was," aldus de minister, die niet ten onrechte verontwaardigd was over de houding van een groot deel der tweede kamerleden en van toonaangevende critici van Van Heutsz' be-

stuursbeleid, „en dat moet uit zijn. Er moet recht worden gedaan aan het groote werk, dat door U is verricht; en dat ten slotte nog niet eens in de eerste plaats om U persoonlijk, meer om de zaak, om de hoogheid van het ambt, om het gezag, om het welzijn van Indië.”

„Nu zal ik niet beweren dat dat groote werk geheel tot zijn recht is gekomen (bij de behandeling in de tweede kamer, schr.), maar wel moet ik dankbaar erkennen, dat dank zij den goeden steun van Lohman, Van Nispen, IJzerman e.a. de zaak in de tweede kamer geheel anders verlopen is dan uw vijanden hadden gehoopt en verwacht.”

Na vervolgens te hebben beschreven hoe de oppositie verwachtte dat de komende debatten den landvoogd zouden nopen zijn ontslag te vragen (zie pg. 242), gaat hij verder:

„Zóó was dus een maand voor de mondelinge behandeling bij sommigen, die zich als leiders beschouwden, de stemming. En wat is er van die stemming terecht gekomen: dit, dat de twee moties, die de heer Van Kol gereed had, niet zijn ingediend, omdat zelfs hij gevoelde dat het een volkomen fiasco voor de oppositie aan den dag zou doen treden.”

„En daarover heb ik mij verheugd. Men heeft U dan voorzeker wel niet alle eer gegeven, die U toekomt, maar dan toch geëerd als de man onder wiens bestuur een groot en goed werk over Indië is gedaan. En ik heb bovendien het gevoel dat het gezag van den landvoogd in het oog der kamerleden — en misschien ook wel buiten dien kring — weer is vastgezet. Ik meen dat ik U met den gang van zaken mag geluk wenschen; en ik vlei mij, niet dat aan alle gestook en alle geïntrigeer een einde zal komen, maar wel dat dergelijke lastercampagnes niet meer op touw zullen worden gezet.”

Typeerend voor Van Heutsz' groote liefde voor zijn vaderland en zijn onverschilligheid voor de publieke opinie was zijn antwoord in een schrijven van 9 Maart 1909:

„... U zegt nu dat al het grootsche werk dat in de laatste jaren in Indië is gedaan mijn werk is en dat men mij hoewel men er niet in is geslaagd mij een beentje te lichten, toch niet alle eer heeft gegeven, die mij toekomt. Ik dank U voor uw vriendelijke meening en nogmaals voor uw krachtigen steun en schitterende rede, die de opruiers en kwaadsprekers in een hoek deed kruipen; maar U moet vooral niet denken dat ik naar meer openbare appreciatie verlang.”

„Als de koningin, de minister en de kleine medewerkende fractie, die achter de coulissen kijkt, maar inziet dat met onze beperkte middelen is gewoekerd en moeilijk *meer* kon gedaan zijn in 's lands belang dan gedaan is, dan verlang ik daarnaast absoluut geen verdere appreciatie of waardeering en ga ik in October

as. tevreden heen om verder uit de officieele wereld te verdwijnen.

„... Met U hoop ik, dat na de geleden nederlaag niet opnieuw lastercampagnes als gevoerd zijn, op touw zullen worden gezet, al geloof ik — met U — niet, dat aan alle gestook en geïntreger een einde zal zijn gekomen. Zonder zooiets kunnen de Indische leegloopers — waaronder zoovelen die ik als te licht moest qualificeeren en tot heengaan dwingen — niet leven, en aangezien ik voor hen nu eenmaal ben als de roode lap voor den stier in de arena, is het ook hierom gelukkig, dat mijn bestuurstijd ten einde loopt.”

„Dat U, na alles wat U zooal in uw ministerieele loopbaan hebt ondervonden, het ministerschap verafschuwt kan ik me best begrijpen; maar voor Nederland is het toch te hopen, dat ten slotte niet door de arrogantie en onhebbelijkheid van kamerleden — de toon in de kamer gaat in de laatste jaren erg achteruit — alle fatsoenlijke menschen voor de eer van minister te zijn gaan bedanken.”

4. *De petroleum*

Het was in den tijd van Van Heutsz' gouverneurschap over Atjeh en Onderhoorigheden, dat de Perlak petroleum maatschappij op een concessie, die zij op de Oostkust van Atjeh bezat, de petroleum deed winnen door de „Koninklijke”.¹⁾ Deze betaalde aan de „Perlak” een royalty van f 2.50 per ton, en had daarvoor de vrije beschikking over het gewonnen product. Aldus ontving de „Perlak” jaarlijks flinke royalty-uitkeeringen, waarvoor zij niets anders te doen had, dan het storten in 's lands kas van een naar verhouding zeer luttel bedrag aan cijns en belasting.

Van Heutsz, die uiteraard aan de beide maatschappijen deze samenwerking geenszins misgunde, berichtte een en ander desniettemin aan de regeering; en hij merkte daarbij op dat een dergelijke wijze van exploitatie ook door het gouvernement zou kunnen worden toegepast, en op die manier voor het land veel belangrijker baten uit den mijnbouw konden worden verkregen.

Weinige jaren later was hij zelf gouverneur generaal en toen talmde hij niet met deze aangelegenheid opnieuw onder de oogen te zien en thans onder de aandacht van minister Idenburg te brengen.²⁾ Wel is waar was deze het in beginsel met hem eens,

¹⁾ Koninklijke Nederlandsche maatschappij tot exploitatie van petroleumbronnen in Nederlandsch Indië.

²⁾ Zooals reeds hiervoor werd gezegd zijn de leggers van enkele privé-brieven uit den eersten tijd van Van Heutsz' landvoogdij niet in den bundel aangetroffen. Uit de antwoordbrieven blijkt echter wel in welken geest Van Heutsz' betoog was gesteld. Zie noot ¹⁾ pg. 31.

doch in een schrijven van 7 Maart 1905 (dus slechts eenige maanden vóór zijn aftreden als minister) liet hij toch een waarschuwend woord hooren om de positie van de Nederlandsche petroleummaatschappijen niet te verzwakken tegenover machtige buitenlandsche concurrenten:

„... Ik bemerk tot mijn groot genoegen dat ons oordeel over de verhouding tot de groote petroleummaatschappijen niet veel verschilt. De „Koninklijke” moet zeker *niet weten*, dat zij een soort „pré” heeft;... Maar heel iets anders is het of men als regeering het ongewenschte inziet van groote buitenlandsche maatschappijen bij ons vasten voet te geven ten nadeele van een krachtige nationale onderneming. Transvaal zou nog onafhankelijk zijn als er geen Engelsche goudmaatschappijen waren geweest.”

Met dat al bleef Van Heutsz' streven er in de eerste plaats op gericht om de geldelijke baten uit den mijnbouw meer aan de staathuishouding ten goede te doen komen, en om tevens den invloed van den staat op mijnbouwgebied uit te breiden. Zonder twijfel was dit ook te bereiken zonder daarbij de positie van „krachtige nationale ondernemingen” te veel te verzwakken tegenover machtige buitenlandsche concurrenten.

Kort nadat Fock Idenburg als minister had opgevolgd, bracht Van Heutsz deze zaak dan ook nogmaals ter sprake in een privé-schrijven aan den reeds enkele malen genoemden ambtenaar bij het departement van koloniën C. de Vries,¹⁾ met wien hij in correspondentie was over verschillende gewichtige vraagstukken: de politiek tegenover de zelfbesturen in de buitengewesten, de spoorwegpolitiek, de gouvernementsondernemingen, de petroleum en andere. Ten aanzien van dit laatste belang antwoordde De Vries hem in een brief van 5 December 1905:

„Petroleum. Ik wil U aanraden in die richting krachtig door te hameren. Het groote publiek acht het met U een schandaal, dat die groote maatschappijen zoo vrij uit gaan. Nu kent gij ook wel de belanghebbenden, die zich verzetten; maar de minister is reeds onder dien invloed vandaan; en dat verzeker ik U, we — er zijn er meer dan ik alleen — we zullen er het noodige toe bijdragen, dat aan uw verlangen om die maatschappijen te doen bijdragen, zal worden voldaan...”

„Die groote maatschappijen” schreef De Vries, en niet ten onrechte; want het was juist in die dagen dat over het particuliere petroleumbedrijf in Indië een fiksche resolute geest van frisschen durf en krachtig aanpakken vaardig werd, waarbij de „Koninklijke” die de leiding had, zich binnen enkele jaren tot een machtig concern van wereldbeteekenis wist uit te breiden.

¹⁾ Zie pg. 48.

Behalve de „Perlak” hadden ook andere ondernemingen hun verkregen rechten tegen betaling van een royalty aan de „Koninklijke” overgedragen; en in 1898 slaagde de laatste er in om met de „Sumpal” een overeenkomst tot stand te brengen over den verkoop van de producten dezer maatschappij door de „Koninklijke”. Een nog grooter succes was de overeenkomst van 1903, waarbij werd besloten tot samenwerking voor den verkoop hunner producten op de Oostersche markt (Japan, China, Indië, enz.) tusschen: 1) de „Koninklijke” met de „Sumpal”, 2) de Petroleum maatschappij Moeara Enim, 3) de Petroleum maatschappij Moesi Ilir, 4) de Nederlandsch Indische Industrie en handelmaatschappij met de „Shell” en 5) de Dordtsche Petroleum maatschappij, met de voornaamste Russische producenten, behorende tot de „Rothschild”-groep. Nog in hetzelfde jaar, 1903, richtten de „Koninklijke”, de „Shell” en de „Rothschild”-groep gezamenlijk een zelfstandige verkoopmaatschappij op, de Asiatic Petroleum maatschappij, welke te Londen werd geregistreerd. Ten slotte wist de „Koninklijke” haar invloed nog verder uit te breiden, doordat zij in de jaren 1904 tot en met 1907 van de „Moeara Enim”, de „Moesi Ilir” en de „Sumpal” alle bezittingen, rechten en verplichtingen overnam.

Het was vooral de scherpe concurrentie van de machtige Amerikaanse Standaard Oil Cy, die de „Koninklijke” had genoodzaakt deze politiek van concentratie en combinatie te volgen. Aldus gelukte het haar een groot deel van de Indische petroleumindustrie onder haar beheer te brengen, en werd het haar mogelijk om met een redelijke kans op succes aan de Amerikaanse concurrentie het hoofd te bieden.

Tegenover deze vlotte, doelmatige en krachtige actie van het particulier initiatief, steekt schril af de bureaucratische sloomheid, waarmede in de eerste jaren van deze eeuw de officieele instanties de invoering van de nieuwe mijnwet behandelden. In 1899 was minister Cremer er in geslaagd om een Indische mijnwet tot stand te brengen, welker doel — volgens den minister zelf — was het bevorderen van een bloeiende particuliere- naast een winstgevende staatsexploitatie. En inderdaad ontwikkelde het particuliere petroleumbedrijf zich, zooals hiervoor met een enkel woord werd beschreven, juist in die jaren tot een bloeiende industrie. Doch . . . de mijnwet heeft daar part noch deel aan gehad. Want toen 5 jaren na de totstandkoming dier wet, Van Heutsz in 1904 de landvoogdij in handen nam, was men er in al die jaren nog steeds niet toe gekomen om de nieuwe wet in werking te stellen!

Zooals bekend is, had Van Heutsz in Mr. Pott een van zijn bekwaamste en meest voortvarende medewerkers. Het was aan

dezen „gangmaker” dat hij opdroeg om met bekwamen spoed een tweetal ontwerpen samen te stellen:

1^e Voor een mijnordonnantie ter uitvoering van de mijnwet van 1899.

2^e Voor een wetswijziging. Vóór dien was het aan de hand van de bestaande wettelijke bepalingen betreffende concessieverleening en cijnsheffing niet mogelijk geweest om bij de toekenning van concessies overeenkomsten aan te gaan, zooals Van Heutsz die wenschte, en waarbij aan den staat meerdere baten uit den mijnbouw ten goede zouden kunnen komen. Daarom werd een wetswijziging beoogd, waardoor de staat de bevoegdheid zou verkrijgen om, buiten alle openbare mededinging om, met kapitaalkrachtige personen of lichamen exploitatie-contracten te sluiten. Door bij dergelijke contracten aanspraak te maken op een van te voren vast te stellen aandeel in de bedrijfswinst, zou de staat — zonder bedrijfsrisico — zijn inkomsten uit den mijnbouw belangrijk kunnen verhoogen.

Met voorbeeldige vlotheid bracht Pott zijn opdracht tot uitvoering. Maar... de raad van Indië was er ook nog, en toen de voorstellen bij dit hoogste college ter advies kwamen, was het met den vlotten gang van zaken weer mis. Ondanks herhaalde verzoeken van den landvoogd om de afdoening van deze dringende zaak te bespoedigen, bléven de stukken bij den raad; en zelfs na een tijdsverloop van één jaar, waren ze nog steeds niet uit de handen der „Edeleeren” los te krijgen.

Deze voor Van Heutsz teleurstellende stagnatie (een van de vele staaltjes van het optreden der ingedommelde, zwaarwichtig doende bureaucratie in die jaren) kwam intusschen niet geheel onverwacht. Over de weinig vlotte wijze van werken van den raad had hij reeds onprettige ondervindingen opgedaan, en over het algemeen was hij daarover dan ook niet bijzonder te spreken.¹⁾ Toen echter in dit geval alle pogingen om het verlangde los te krijgen, meer dan een jaar lang gefaald hadden, wendde Van Heutsz, het wachten en vruchteloos aandringen moede, zich tot den minister en verzocht dezen... bij de Indische regeering telegrafisch op spoed aan te dringen met de toezending der voorstellen betreffende de wijnwet:

„U zoudt mij verplichten,” aldus Van Heutsz in zijn schrijven aan Fock van 16 Juni 1906, „door telegrafisch op spoed aan te dringen van de adviezen van de Indische regeering betreffende de door den heer Pott ingediende invoeringsvoorschriften van de mijnwet en het voorstel tot sluiting van mijnovereenkomsten met kapitaalkrachtige maatschappijen. Beide stukken zijn nu al een jaar bij den raad van Indië (praeadviseur Mr. X) en tevergeefs

¹⁾ Zie o.a. pg. 171.

drong ik al bij herhaling (schriftelijk en mondeling) op afdoening aan, waaraan ik zelfs toevoegde, dat alles op die afdoening wachtte, voor de openstelling van verschillende streken voor den mijnbouw...

Met dit verzoek zal Van Heutsz bij den voortvarenden Fock — die zelf meer dan eens den staf had gebroken over den bureaucratischen slakkengang¹⁾ — wel niet aan doovemansdeur hebben geklopt. In ieder geval kwamen kort daarna de raadsadviezen binnen en nog hetzelfde jaar kon bij Indisch staatsblad 1906 no. 434 de mijnordonnantie ter uitvoering van de mijnwet van 1899 worden afgekondigd. De wet en de ordonnantie traden beide op 1 Mei 1907 in werking; enkele onderdeelen der wet waren reeds in 1905 van kracht verklaard.

Ook de andere voorstellen konden thans in Den Haag in behandeling worden genomen en werden ten slotte belichaamd in een op 26 September 1910 bekrachtigde wetswijziging in den geest zooals Van Heutsz had voorgesteld.

In dien tusschentijd had de dienst van het mijnwezen in Indië niet stil gezeten. Opsporingen door gouvernementsinstanties naar de aanwezigheid van delfstoffen waren uiteraard reeds herhaaldelijk uitgevoerd (men denke o.a. slechts aan de tin van Banka, de steenkool van Ombiliën en de hiervoor reeds genoemde tin-expeditie naar Flores); doch eerst sedert 1905 was kort na het optreden van Van Heutsz een aanvang gemaakt met een stelselmatige exploratie, en hadden onder meer opsporingen naar petroleum plaats gehad in Djambi en de aangrenzende gebieden van Palembang, in Atjeh en in Langkat.

Als een eerste gevolg van de wetswijziging van 1910 werd aan de gouvernementsexploratie een nog scherpere aandacht besteed; en werden in de jaren 1911—1916 verschillende voor de petroleumwinning veelbelovende landstreken voor opsporingen door particulieren gesloten, ten einde deze gebieden uitsluitend voor onderzoekingen door het gouvernement te reserveeren.

Na deze voorbereidingen verscheen dan in 1912 de eerste oproep tot inschrijving door gegadigden voor petroleumconcessies in Djambi (Djambi I en Djambi II) op voorwaarden, door de regeering ontworpen. Op deze voorwaarden hadden zich zes maatschappijen aangemeld, waarvan één met een aanbod van afstand aan het gouvernement van 62½ % van het saldo der bedrijfswinst, twee boden 50 %, de andere drie 40 %.

¹⁾ Zie o.a. pg. 70, 214 en 215. Wederkeering richtte Fock trouwens een half jaar later een soortgelijk verzoek tot Van Heutsz in een schrijven van 29 December 1906: „U zult mij een groot genoegen doen om te seinen, ten einde op spoed aan te dringen, wanneer een zaak te lang uitblijft.”

Eindelijk in November 1912 kwam een overeenkomst met de „Bataafsche” ¹⁾ tot exploitatie van Djambi I, in de tweede kamer in behandeling. Reeds dadelijk bleek dat vooral van de linker zijde een sterke drang tot staatsexploitatie werd uitgeoefend. Doch de minister wilde daar niets van weten; hij was het met de oppositie er wèl over eens, dat de *winning* en het *vervoer* van het product door den staat geen bezwaren zouden meebrengen; doch hij was er nièt gerust op, dat dit ook voor de *distributie* en den *verkoop* van de petroleum zou kunnen gelden. De minister stond dan ook op het standpunt dat er van petroleumontginning door den staat geen sprake kon zijn.

Albarda daarentegen pleitte voor staatsexploitatie, en hij achtte het onaannemelijk, dat wanneer in Indië groote hoeveelheden prachtige brandstof aan den dag worden gebracht, daarvoor geen afnemers zouden zijn te vinden. Andere leden sloten zich geheel of ten deele bij Albarda aan, de kamer weifelde.

In de eerste kamer drong de oud-minister Cremer, de „vader van de Indische mijnwet van 1899” krachtig aan op aanneming van het wetsontwerp. Deze voorvechter van het particulier initiatief somde — thans als kamerlid — de belangrijke voordeelen op, welke dit wets-ontwerp den staat bood: o.a. een groot aandeel in de winst en geen bedrijfsrisico; en, — aldus moedigde hij den minister Pleyte aan — de kamer dobbert, weifelt en wankelt; is het roer in krachtige handen, dan worden de twijfelaars gewonnen. ²⁾

Jammer genoeg echter ontbraken deze krachtige handen. Veertien dagen van te voren had minister Pleyte nog geschreven, dat

1) In 1907 gingen de „Koninklijke” en de „Shell” een overeenkomst aan, waarbij zij hare bezittingen overbrachten in twee nieuwe maatschappijen:

1. Een Nederlandsche, die hoofdzakelijk de winning en de bereiding der petroleum ter hand zou nemen, de Bataafsche Petroleum maatschappij.

2. Een Engelsche, die de producten der Nederlandsche maatschappij zou koopen, en het vervoer, de opslag en de distributie bewerkstelligen, de Anglo-Saxon Petroleum company.

De verkoop der producten bleef aan de „Asiatic” toevertrouwd.

Nadat de „Koninklijke” in 1922 alle bezittingen en rechten van de Dordtsche Petroleum industrie maatschappij had opgekocht, werkten in Indië de volgende drie groote petroleum maatschappijen:

1. De Bataafsche Petroleum maatschappij.

2. De Nederlandsche Koloniale Petroleum maatschappij in 1912 opgericht door de Standaard oil company.

3. De Nederlandsch Indische Aardolie maatschappij in 1921 gemeenschappelijk door het Nederlandsch Indisch gouvernement en de „Bataafsche” opgericht ter exploitatie van de Djambi olievelden.

In 1930 kwam hierbij:

4. De Nederlandsche Pacific Petroleum maatschappij, in dat jaar opgericht door de Standaard oil company of California.

²⁾ Zie ook Idema, „Parlementaire geschiedenis”, pg. 318.

er van petroleumontginning door den staat geen sprake kon zijn. Doch nu Djambi II open kwam, had hij er geen bezwaren tegen dat deze concessie en verdere terreinen... voor staatsexploitatie zouden worden gereserveerd, en Djambi I voor de „Koninklijke”.

Door deze onbegrijpelijke houding en zijn ook overigens slappe verdediging verspeelde minister Pleyte zijn goede kansen. Met 37 tegen 34 stemmen nam de tweede kamer een motie van Albarda aan, waarbij zij zich uitsprak vóór staatsexploitatie; het wetsontwerp zelf werd met 48 tegen 21 stemmen verworpen.

Deze beslissing heeft intusschen toch niet kunnen leiden tot de door Albarda zoo aangeprezen exploitatie uitsluitend door den staat; en men heeft er ten slotte een middenweg op gevonden door de instelling van het zg. „gemengde bedrijf”. Om hiertoe te geraken richtten het Nederlandsch Indische gouvernement en de „Bataafsche” gemeenschappelijk de Nederlandsch Indische Aardolie maatschappij op ter exploitatie van de petroleumterreinen in Djambi en op de eilanden in de Aroe-baai. In het benoodigde kapitaal participeeren beide deelgenooten ieder voor de helft, en de „Bataafsche” oefent onder leiding van een raad van beheer de bedrijfsleiding uit. Van de aanzienlijke winsten, die de laatste jaren werden gemaakt, komt — volgens de desbetreffende overeenkomst — het grootste deel ten goede van den staat.

Overigens worden eerst sedert 1928 concessies slechts uitgegeven krachtens met het gouvernement gesloten overeenkomsten op den voet van art. 5a der Indische mijnwet, dat zijn dus overeenkomsten in den geest van die, zooals Van Heutsz ze had voorgesteld. Volgens deze contracten is de staat geen deelgenoot in het kapitaal, dus ook niet in het verlies, dat de exploitatieterreinen eventueel zouden opleveren, en hij loopt dan ook geen risico. Het aandeel van den staat in de winst daarentegen bereikt in de praktijk in den regel zeer spoedig het gestelde maximum van 20 % der netto opbrengst.

Nadat Van Heutsz dus reeds in 1905 wetsvoorstellen had laten opmaken, waardoor aan den staat redelijke baten uit den mijnbouw ten goede hadden kunnen komen, duurde het nog 16 jaren eer uit den strijd om dit doel te bereiken het „gemengde bedrijf” te voorschijn trad, en 23 jaren eer dit doel volle werkelijkheid werd.¹⁾

¹⁾ Wij willen dit uit den aard der zaak zeer korte overzicht niet eindigen, zonder met een enkel woord de aandacht te vestigen op enkele van de vele en eigenaardige moeilijkheden, waarmede het petroleumbedrijf in zijn strijd om het bestaan periodiek heeft te kampen. Eenige interessante „momentopnamen” die Mr. A. C. Sandkuijl geeft in zijn prettig en vlot geschreven artikel „Veertig jaren petroleumindustrie in Nederlandsch Indië” in de „Indische Post” no. 868 van 26 Augustus 1938 (jubileumnummer) zijn zoo treffend, dat wij

5. De slotperiode van Van Heutsz' landvoogdij

Het was Van Heutsz zelf, die in een schrijven aan Jhr. Van Geen¹⁾ de voorgenomen actie tegen het eiland Nias het sluitstuk noemde van zijn ingrijpen in de buitenbezittingen:

„...En wat mij betreft, behoef ik zeker niet te verzekeren, dat het mij in de tegenwoordige voor mij min of meer moeilijke omstandigheden bijzonder weldadig aandoet, blijken van waardeering te ontvangen van de zijde van de Koningin.”

„Die waardeering is een aansporing te meer om consequent er een paar grepen uit doen en deze hier onverkort overnemen. Uit de eerste jaren na de oprichting van de „Koninklijke” in 1890 deelt hij mede:

„Het kwam meermalen voor, dat de situatie zoo précair was, dat de employé's den tweeden van de maand hun salaris weer voor een groot gedeelte aan den chef der koelie-administratie uitleenden, ten einde dezen in staat te stellen de koelies te betalen.”

„Het beschikbare kapitaal raakte bijna uitgeput, zoodat er alles aan gelegen was zoo snel mogelijk olie in behoorlijke hoeveelheden op de markt te brengen. Dat dit bereikt werd, is te danken aan J. B. August Kessler, die toen als administrateur der jonge onderneming optrad en door zijn organisatietalent en geweldig werkvermogen de situatie redde.”

En tot slot nog een beeld uit het heden:

„Het is in de laatste jaren wel duidelijk gebleken, dat het steeds moeilijker wordt, aardolie aan te toonen; de voor de hand liggende vindplaatsen zijn langzamerhand alle bekend en in exploitatie gebracht en thans wordt alleen nog olie gevonden op plaatsen waar aan de oppervlakte geen aanwijzingen voor de aanwezigheid ervan voorkomen, waardoor de exploratie wel veel ingewikkelder en kostbaarder wordt. De moderne olie-exploratie werkt dan ook met heel andere middelen dan vroeger; thans wordt ruim gebruik gemaakt van luchtfotografie, geophysische methoden van opsporing, zooals zwaartekrachtmetingen, seismische opnamen, etc., waarvan de resultaten al dan niet aanleiding geven tot het eigenlijk geologisch onderzoek door middel van reeksen boringen.”

„Op deze wijze is een zeer groot gedeelte van Nederlandsch Indië, dat daarvoor in aanmerking kwam, geologisch onderzocht en dit werk wordt nog steeds voortgezet. Dat men zich daarbij niet beperkt tot de naaste omgeving der bestaande terreinen, spreekt vanzelf en zoo is ook het eiland Nieuw Guinea sedert eenige jaren een voorwerp van belangstelling. Voor de exploratie van dit reusachtige gebied hebben de „Bataafsche”, de Koloniale” en de „Pacific” de handen in elkaar geslagen en gezamenlijk — onder den naam van de daartoe in 1935 opgerichte „Nederlandsche Nieuw Guinea Petroleum maatschappij” — een 5a-contract met de regeering gesloten voor een oppervlakte van één miljoen hectaren. Dit eene miljoen hectaren moet binnen 10 jaar geselecteerd worden uit verschillende deelen van Nieuw Guinea ter gezamenlijke grootte van tien miljoen hectaren. Het contract is 1 Januari 1936 in werking getreden en onder directie van de „Bataafsche” is het geheele gebied reeds uit de lucht gefotografeerd en globaal geologisch verkend, zoodat de eerste diepboring om de aanwezigheid van aardolie te onderzoeken, eerlang zal worden aangezet.”

¹⁾ Later Baron Van Geen, particulier secretaris van koningin Wilhelmina.

voort te schijden op den sedert 1905 ingeslagen weg en zoo zal ik eerstdaags op het laatste eiland van beteekenis in dezen archipel, waar nog koppensnellerij en andere niet duldbare ongeordende toestanden heerschen, met klem ingrijpen en ook hier ordenend en regelend doen optreden. Dit eiland is Nias, waar in de laatste maanden onder leiding van een controleur niet doortastend en beleidvol genoeg is opgetreden, zoodat ik daar nu de leiding aan krachtiger handen, gesteund door een eenigszins grootere troepenmacht, zal toevertrouwen."

„Vóór mijn aftreden als gouverneur generaal, zelfs al mocht dit plaats grijpen vóór October 1909, zal dan Harer Majesteits gezag op afdoende wijze over den geheelen archipel gevestigd en een rationeel vreedzaam bestuur allerwegen ingezet zijn."

„Ook in Atjèh zal over eenige maanden weder een bevredigende toestand zijn ingetreden nu daar aan het hoofd van zaken is kunnen geplaatst worden de hoofdofficier aan wien ik reeds in 1904 de voorkeur gaf boven den heer Van Daalen, doch die toen om militaire rang en ancienniteits redenen onmogelijk kon benoemd worden. In dien tusschentijd kon hij echter bewijzen van bekwaamheid afleggen als resident in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en als gouverneur van Celebes en onderhoorigheden. Majoor Swart en kapitein Colijn waren indertijd — onder mij — te Atjèh de corypheeën op bestuursgebied."

Nias, een der noordelijkste van de reeks eilanden ten Westen van Sumatra, een megalithische antiquiteit, waar de bevolking reeds sinds eeuwen zware steenen tafels, ten deele met beeldhouwwerk versierd, en andere steenen monumenten ter eere van de geesten der voorvaderen oprichtte, was ook eeuwen lang een berucht centrum van koppensnellen en slavenjachten geweest.

Door ingrijpen van leger, bestuur en zending was in de tweede helft van de vorige eeuw in Noord Nias de toestand geleidelijk verbeterd. Doch in midden en Zuid Nias liet de veiligheid nog vrijwel alles te wenschen over; en hadden daar voortdurend stroop- en plundertochten, slavenjachten en sneltochten plaats.

Voor al de bewoners van de groote kampoengs in het uiterste Zuiden van het eiland, die zich in hun door zware steenen wallen omgeven en op hooge heuveltoppen gelegen nederzettingen veilig voelden, waren als slavenjagers en koppensnellers berucht. Protesten van de zijde van het bestuur en goed gemeente ernstige waarschuwingen bleven zonder afdoend resultaat; en toen na eenige jaren bleek dat alle politieke middelen faalden, besloot Van Heutsz ook hier krachtiger in te grijpen, en stelde hij Zuid Nias onder bestuur van een officier civielgezaghebber, den kapitein Kruisheer.

Nog vóór het einde van 1908 ontscheepte Kruisheer, verge-

zeld van eenige brigades maréchaussées, in Telokdalem, aan de Zuidpunt van het eiland; hij vestigde daar zijn bestuurszetel, en was reeds spoedig op stap om zijn bestuursgebied te doorkruisen. Uiteraard was zijn belangstelling het grootst voor de hoofden, die nog geen gevolg hadden gegeven aan zijn oproep om te Telokdalem te verschijnen.

De groote dicht bevolkte kampoeng Bawomataloewo was het doel van een van zijn eerste tochten. De hoofdtoegangsweg naar het dorp bestaat uit een trappenweg van totaal 700 treden, waarvan het laatste gedeelte gaat over de meer dan vijf meter hoge steenen omwalling. Doch met het oog op de weinige toeschietelijkheid van het dorps hoofd, den sioeloe Saoeni-geho, om zijn opwachting te komen maken, had Kruisheer deze hoofdweg links laten liggen, en was hij de kampoeng van den kant van het heuvelterrein door een achterpoort binnen gegaan.

Voor beide partijen gaf dit bezoek een verrassing. In Bawomataloewo was men juist bezig met de voorbereidselen voor een groot wapenfeest, op het groote langgerekte dorpsplein krioelde een menigte van minstens 500 Niassers, allen gestoken in hun schilderachtige krijgskleeding met hoge schouderlappen, metalen helmen en hoofdversieringen met gouden en koperen pluimen, en gewapend met zwaarden en lansen. Saoeni-geho met een fraai gouden hoofdsieraad getooid, stond te midden van zijn onderhoofden in een afwachtende houding, en deed geen stap om zijn ongenooide gast tegemoet te treden.

Zonder de minste aarzeling, alsof er niets bijzonders aan de hand was, marcheerde Kruisheer met zijn patrouille van slechts eenige tientallen maréchaussées rustig het plein op: en eerst toen hij den sioeloe kort genaderd was, kwam deze op hem af en vroeg op hoogen toon, wat de toewan eigenlijk in zijn kampoeng kwam doen.

Hem eenige eischen overbrengen van den toewan besar te Bogor (Buitenzorg) was het bescheid; en het duurde niet lang of beiden zaten met een klein gevolg op de steenen statiebanken voor de woning van den sioeloe in een ernstig gesprek gewikkeld. Want Kruisheer had in de eerste plaats een drietal eischen over te brengen, waarover niet meer viel te praten, doch kort en bondig een verklaring van het hoofd werd verlangd, dat hij er accoord mee ging:

1e. Voortaan zullen het hoofd en zijn volgelingen alle snel- en plundertochten achterwege laten.

2e. Het moedwillig verminken van gevangenen wordt verboden.¹⁾

¹⁾ Ernstige vergrijpen tegen de adat, de van de voorouders overgenomen gebruiken en gewoonten, werden ter verzoening van de (wegens de adatschending) vertoornde voorouders, altijd zwaar gestraft. Om

3e. Met de geleidelijke afschaffing van de slavernij zal onmiddellijk een begin worden gemaakt.

Evenwel met dezelfde beslistheid waarmede deze eischen werden gesteld, werden ze afgewezen ook. Dit waren nu alle drie zaken, die rechtstreeks met de adat in verband stonden, aldus de sioeloe, en die niet zoo maar konden worden afgeschaft! Neen, dat ging niet! Met groote hardnekkigheid bleef de sioeloe in zijn weigering volharden; op een gegeven oogenblik begon de gewapende menigte zelfs een dreigende houding aan te nemen, en zij kwam pas weer tot kalmte nadat Kruisheer het hoofd had gewezen op het gevaarlijke spelletje dat hij nu begon te spelen.

Bij het afscheid nemen gaf de civielgezaghebber nog 24 uur bedenktijd: Denk er nog eens zeer ernstig over na, sioeloe, en — in jullie eigen belang — zorg er voor dat het niet uitloopt op „prang” (oorlog) met de kompanie! Ik zie dat ge over een flinke gewapende macht beschikt, maar vergeet niet . . . de kompanie is ook sterk! Saoeni-geho leidde zijn bezoeker en diens kleine patrouille, dwars door de morrende menigte heen, tot aan het hoogste punt van de steenen trap bij den hoofdingang van het dorp en nam daar vormelijk afscheid.

Den volgenden middag echter stond hij met eenige onderhoofden in het bivak te Telokdalem om zijn opwachting bij den civielgezaghebber te maken: Na overleg met zijn raadslieden had hij ten slotte toch maar besloten om toe te geven en aan de gestelde eischen te voldoen. Daar de kampoeng Bawomataloewo in Zuid Nias in den regel den toon aangaf, begreep Kruisheer dat hij nu ook zoo goed als zeker voor het geheele ressort het pleit had gewonnen. Van ernstige tegenwerpingen was dan ook nergens meer sprake. Wel is waar bleef Saoeni-geho nog langen tijd namokken, en ook elders ging aanvankelijk niet alles als van een leien dakje, maar met geduld, ernstig vermaan bij onwil, en goede woorden waar het te pas kwam, was ook in Zuid Nias zeer spoedig het wagentje in het rechte spoor geleid.

Dank zij een beleidvol optreden, en een zekere bonhomie en vriendelijkheid in den omgang met hoofden en bevolking van goeden wille, had de civielgezaghebber binnen enkele weken niet meer te klagen over gebrek aan medewerking. Zoo werd Nias de heksenluis van de vele gebieden in Midden en Noord Sumatra, Oost en Noord Borneo, Noord en Oost Celebes, Halmahera, Boeroe, de zuidoostelijke Molukken, Nieuw Guinea enz. waar, zonder dat het noodig was gewelddadig in te grijpen of bloed te doen vloeien, een einde werd gemaakt aan wantoestanden, die wij niet langer meer oogluikend konden aanzien.

de overtreders het vluchten onmogelijk te maken, werden hun in den regel de beenen gebroken.

Bijna zes jaren heeft Saoeni-geho nog aan de reorganisatie van zijn gebied meegewerkt; van rampen van hooger hand als straf voor zijn „adatschending” heeft hij in al die jaren niets gemerkt. Integendeel, want toen in April 1914 ook voor hem het groote oogenblik was aangebroken om de moeilijke reis naar het zielenland te ondernemen, ten einde in den kring zijner voorouders te worden opgenomen, liet hij het eens zoo woelige Bawomataloewo achter, rustiger en welvarender dan het ooit was geweest.

Bij het doodenfeest, gegeven te zijner eere, heeft zijn zoon Roejoe toen met behulp van 500 vrije mannen de steenen zetel voor den geest van zijn overleden vader — een gevaarte van 15 ton — van de vlakte naar het dorpsplein op den top van den heuvel laten sleepen. Duizenden Niassers woonden deze plechtigheid en de daarbij behorende offermaaltijden, krijgsspelen, spiegelgevechten, dansen en springwedstrijden bij. Gastvrij en spontaan hartelijk was de ontvangst van de Europeesche gasten; en eerlijk gemeend de betuigingen van sympathie van deze laatsten met den overleden sieloe en met de grootsche hulde, die door de bevolking aan zijn nagedachtenis werd gebracht. Uit de ongedwongen wijze, waarop bij deze herdenking blank en bruin tezamen den overledene eerden, bleek, meer dan vele woorden kunnen zeggen, hoe volkomen de toestanden op Nias in deze weinige jaren waren veranderd.

In dezelfde slotperiode van Van Heutsz' landvoogdij, waarin op Nias de nieuwe orde van zaken werd ingevoerd, werd ook nog een aanvang gemaakt met een tweetal belangrijke reorganisaties, die hier niet onvermeld mogen blijven.

In den aanvang van deze eeuw bestonden bij den dienst der posterijen en telegrafie dezelfde achterlijke gemoedelijke toestanden als reeds van de staatsspoorwegen uit dien tijd werden beschreven.¹⁾ De organisatie van den dienst was verouderd, de vakkennis van het personeel was beneden een redelijk peil, en over het algemeen schonken noch de dienstleiding noch de plaatselijke postautoriteiten de vereischte aandacht aan de vele rechtmatige klachten en grieven van publiek en pers over den sloffen gang van zaken bij het postverkeer.

Een enkel typeerend staaltje uit die dagen is het merkwaardige geval met de postrijtuigen voor den dienst op de spoorlijn Batavia-Soerabaja. Jaren lang stonden deze nieuwe postrijtuigen ongebruikt, omdat de dienst der posterijen . . . niet over voldoende bekwaam personeel beschikte om den ambulanten postdienst in den trein te verrichten. Maatregelen, om in den kortst mogelijken tijd dergelijk personeel op te leiden of in dienst te nemen, bleven achterwege; zelfs toen in 1906 expresse-treinen werden ingesteld, liet

¹⁾ Zie pg. 128.

men ook deze expresse-treinen nog eenige jaren zonder postrijtuigen rijden. Slechts tengevolge van het persoonlijk ingrijpen van den landvoogd kwam aan deze onbegrijpelijke laksheid een einde en werd ten aanzien van de personeelsvoorziening meerdere voortvarendheid betracht, zoodat de postrijtuigen in 1909 eindelijk in dienst konden worden gesteld.

Evenals bij de staatsspoorwegen werden ook bij de reorganisatie van den post-, telegraaf- en telefoondienst ¹⁾ in de eerste plaats maatregelen genomen om de vakkennis en het gehalte van het personeel op een hooger peil te brengen. Op de begroting voor 1910 vroeg de minister dan ook fondsen aan voor verbetering van de gelegenheid tot studie en het afleggen van examens voor de hogere rangen en voor verbetering van de positie van het personeel. ²⁾ Te zelfder tijd werd een regeling getroffen, waardoor ervaren krachten van den dienst der posten in Nederland op aanlokkelijke voorwaarden in Indischen dienst konden overgaan.

Door dit alles onderging de geheele dienst een opmerkelijke verjongingskuur, en reeds na weinig jaren had de veel bekritiseerde „Tante Pos” haar oude plunje voor goed uitgetrokken. En toen de reeds eenige malen genoemde periode van algemeene bedrijvigheid en economischen opbloei korten tijd daarna vrij plotseling inzette, bleek ook de Indische post-, telegraaf- en telefoondienst zich volkomen te hebben geëmancipeerd en in alle opzichten paraat te zijn voor de niet gemakkelijke taak, welke hem daarbij wachtte.

Reeds in 1912 kon op de te Londen gehouden internationale radiotelegraaf conferentie Nederlandsch Indië voor het eerst worden vertegenwoordigd door een ambtenaar van den Indischen telegraafdienst, terwijl op vorige congressen de vertegenwoordiging voor post- en telegraafbelangen steeds door ambtenaren van het departement van koloniën was geschied.

Twee jaren later, in 1914 begon de periode dat de Indische telegraafdienst allerwegen in binnen- en buitenland de aandacht trok door den baanbrekenden arbeid verricht bij zijn belangrijke proefnemingen op radiotelegrafisch gebied en de successen welke daarbij waren bereikt. Iets origineels en in de radiotechniek geheel nieuw was een berg-antenne die, opgehangen tusschen twee berg-ruggen op de westelijke helling van den G. Malabar, door haar grootte alle bestaande antenne's ver overtrof. De gunstige resultaten met betrekkelijk zwakke zenders in tropisch gebied bereikt, waren voor een belangrijk deel aan het gebruik dezer antenne te danken.

¹⁾ In 1907 had Van Heutsz ook de telefonie tot een tak van staatszorg doen maken.

²⁾ Zie o.a. memorie van toelichting pg. 33 van de Indische begroting 1910.

De dienst van het landrente-onderzoek die, zooals op pg. 212 werd gezegd, reeds in 1907 een algeheele reorganisatie en uitbreiding had ondergaan, had in 1909 nogmaals de belangstelling van den landvoogd.

De reorganisatie van 1907 toch was er op berekend geweest om in den loop van de komende 20 jaren het stelsel van de nieuwe metingen en de nieuwe landrenteregeling over geheel Java en Madoera uit te breiden. Wat toen echter bij de metingen door de landrent brigades van den topografischen dienst te voorschijn kwam, was van dien aard, dat er reeds spoedig stemmen opgingen om dezen overgangstijd van 20 jaren zoo veel mogelijk te bekorten; want de mate van onbetrouwbaarheid en onbruikbaarheid der bestaande kadastraal-statistische kaarten bleek beduidend erger te zijn, dan men in 1907 had durven vermoeden. De details der kaarten waren in den regel onjuist en zeer onvolledig aangegeven, de perceelsgrenzen vaag en onduidelijk, de oppervlakten der perceelen slechts zelden zuiver geкартеerd en berekend, het meeren-deel te laag. Van een groot deel der hermeten desa's bleken de oppervlakten der bouwgronden eenige tientallen procenten, soms zelfs van 50—100 % groter te zijn, dan in de registers vermeld stond!

Met dergelijke feiten voor oogen was lang beraad niet noodig; en reeds in 1909 werd Van Heutsz' voorstel om bij de begrooting van 1910 te rekenen op een verdubbeling van het aantal landrent brigades en van het personeel van het landrente-onderzoek, aangenomen. Door dezen maatregel werd bereikt dat de nieuwe landrenteregeling binnen 12 jaren op geheel Java en Madoera kon worden ingevoerd, hetgeen voor vele desa's een niet onaanzienlijke verhooging van den landrente-aanslag beteekende. Hier-van werd echter per jaar niet meer dan een tiende gedeelte in rekening gebracht, zoodat de verhooging pas na tien jaar in haar geheel in werking trad. Eens in de tien jaren hebben periodieke bijmetingen, een hernieuwd onderzoek en een herziening van den aanslag plaats.

Ten spijt van de vele gevallen van landrenteverhooging had ook de bevolking zelf herhaaldelijk aangedrongen op een spoedige invoering der nieuwe regeling. Bij haar had de wijze waarop het onderzoek plaats heeft allerwegen vertrouwen gewekt. Het minutieuse en vergelijkende onderzoek naar alle factoren, die op den aanslag van invloed kunnen zijn geschiedt — evenals de landrentemetingen — steeds in tegenwoordigheid en naar aanwijzingen en inlichtingen van de grondbezitters. Doen zich verschillen voor tusschen de uitkomsten van het landrentepersoneel en van de grondeigenaren, dan wordt de fout opgespoord en in gezamenlijk overleg het definitieve eindcijfer vastgesteld.

Dank zij de reorganisatie van 1907, de voortvarende uitvoe-

ring daarvan en de verdubbeling van den dienst drie jaren later in 1910, werd het mogelijk om in het verloop van slechts één decennium voor een bevolking van 40 miljoen zielen een groote verbetering ten aanzien van haar fiscale belangen tot stand te brengen: Op een gebied waar een eeuw lang onzekerheid, wanorde en wantrouwen hadden bestaan werd orde, regelmaat en vertrouwen gebracht.

Het welslagen van deze reorganisatie is voor een groot deel te danken geweest aan den baanbrekenden arbeid van het hoofd van den dienst der landelijke inkomsten en verplichte diensten Sollewijn Gelpke en aan het organisatietalent van den luitenant kolonel hoofd van den topografischen dienst Enthoven.

6. *Het aftreden van Van Heutsz*

Het heeft er eenige malen den schijn van gehad, dat de maat vol was, en dat Van Heutsz, van talrijke zijden miskend, en op scherpe wijze aangevallen, bekritiseerd en belasterd, er schoon genoeg van begon te krijgen, en liever voortijdig zijn taak aan een ander wilde overdragen, dan nog langer onder dergelijke omstandigheden de hoogste waardigheid in den lande te bekleeden. Reeds op het vreemde briefje, dat Fock hem naar aanleiding van het zg. Buitenzorgsche „hofschandaal” op 22 Mei 1906 had doen toekomen,¹⁾ was hij zijn antwoord als volgt begonnen:

„Tjipanas 24 Juni 1906. Excellentie, Toen ik uw schrijven van 22 Mei jl. gelezen had, was ik aanvankelijk zóó diep verontwaardigd, dat mijn eerste gedachte was om onder overlegging van uwen brief in originali aan H.M. de Koningin mijn ontslag te vragen, daarbij te kennen gevende, dat alhoewel ik overtuigd was en bleef van H.M.'s vertrouwen, ik niettemin niet langer het Bataviaasche en Haagsche laaghartig gelaster wilde verdragen en daarom het besluit had genomen met vrouw en kinderen voor goed aan Nederland den rug toe te keeren.”

Doch, vervolgde hij, bij nadere overweging had hij ingezien, dat het in het belang van zijn kinderen noodig was om te blijven en „ook *nu* zijn zenuwen in bedwang te houden en het nuchtere verstand te laten zegevieren.”

Niettemin scheen hij aanvankelijk plannen te koesteren om, zoodra hij het belangrijkste gedeelte van zijn taak had vervuld, nog vóór het einde van de gebruikelijke vijfjarige bestuursperiode heen te gaan. Want toen ongeveer negen maanden later pas de helft van dien tijd was verstreken gaf hij in een schrijven van 6 April 1907 aan Fock een algemeen overzicht van den toestand in Bali, Celebes, het Batakland, Nieuw Guinea, Soemba en Flo-

¹⁾ Zie ook pg. 227.

res; en overwoog hij vervolgens in het kort wat er nog verder te doen overbleef om den arbeid in de buitenbezittingen behoorlijk te voltooien:¹⁾

„Als daarna op *alle* buitenbezittingen de decentralisatie en de regeling der landschapskassen is ingesteld, aangegeven zal zijn welke politieke gedragslijn de regeering wenscht daar toegepast te zien, vooral ook ten opzichte van de staatjes en landschappen met zelfbestuur, al die buitenbezittingen geregeld gaan bijdragen aan de schatkist enz. enz., en de belastingen op Sumatra's Westkust zullen zijn ingevoerd, terwijl tevens de *aanhangige* gewichtige aangelegenheden beslag hebben gekregen, dan geloof ik dat ik zonder gemoedsbezwaren de bijl er bij zal mogen neerleggen, want ronduit gezegd bekleedde ik nog nimmer een ambt, dat mij zoo slecht beviel als mijn tegenwoordige functie.”

Fock, die gelukkig begreep, dat een al te korte bewindsperiode van Van Heutsz zeker niet in het belang van zijn veelomvattenden hervormingsarbeid zou zijn geweest, en dat de laatste dan ook hoogstwaarschijnlijk later zelf spijt zou hebben gevoeld over een vervroegd heengaan, schreef hem per keerende in een brief van 23 Juni 1907 dat hij hoopte, dat hij geen gevolg aan zijn voornemen zou geven:

„... Ik hoop dat U spoedig slaagt in de regeling der aangelegenheden op de buitenbezittingen, maar dat dit voor U nog geen reden zal zijn om de bijl er bij neer te leggen. — Ik begrijp, dat uw ambt een zwaar en niet benijdenswaardig ambt is; maar wanneer U den gebruikelijken tijd uw ambt blijft waarnemen, zal door U zonder twijfel met veel satisfactie op 't geen gedaan zal zijn, kunnen worden terug gezien.”

Daarna werd in hun verdere correspondentie over deze plannen met geen enkel woord meer gerept; blijkbaar had Van Heutsz zijn voornemen om de landvoogdij zoo spoedig mogelijk neer te leggen opgegeven. Trouwens aan tal van reorganisaties, niet alleen die van de zelfbesturende staatjes en de landschapskassen in de buitenbezittingen, maar ook die betreffende het binnenlandsch bestuur, de belastingen ter Sumatra's Westkust, de staatsspoorwegen, den burgerlijk geneeskundigen dienst, het volksonderwijs en vele andere belangrijke aangelegenheden zat nog zooveel vast, dat er toch nog een geruime tijd mee gemoeid zou zijn, eer Van Heutsz dit alles met een onbezwaard gemoed aan andere handen zou hebben willen toevertrouwen.

Nadat hij eenmaal had besloten om den gebruikelijken tijd aan te blijven, was het vooral de juiste keuze van den man, die zijn hervormingsarbeid zou moeten overnemen, waarover Van Heutsz

¹⁾ Zie ook pg. 160 en 161.

zich bezorgd maakte. Zijn lievelingsdenkbeeld Idenburg als opvolger, Van Rees als minister van koloniën en Colijn als Indische specialiteit in de tweede kamer, bracht hij reeds ter sprake in een brief aan Idenburg van 20 April 1908:

„Het volgende jaar is, zooals U weet, mijn tijd om en nu zou ik gaarne mijn taak aan U willen overdragen. Ik begrijp natuurlijk dat het met het oog op het jaren geleden voorgevallene in de tweede kamer, motie Keuchenius — Mijer, moeilijk zal zijn om U, *nog minister zijnde*, tot gouverneur generaal te benoemen en dat het daarom noodig zal wezen dat U te voren om de een of andere reden aftreedt.”¹⁾ Vervolgens vestigde Van Heutsz de aandacht op de goede diensten die Van Rees als minister van koloniën en Colijn in den beginne als kamerlid en daarna als minister van koloniën zou kunnen bewijzen en eindigde: „... laat mij dus s.v.p. met een enkel woord weten tegen welke maand van dit of het volgende jaar ik bij voorkeur mijn ontslag moet vragen om mijn wensch om aan U mijn plaats in te ruimen vervuld te zien.”

„Dit is naar mijne overtuiging de laatste goede dienst dien ik aan koningin en vaderland kan bewijzen; na mijn aftreden trek ik mij uit het openbare leven geheel terug; ik zou mij niet gaarne schuldig maken aan de fout van velen, ik mag wel zeggen van de meeste menschen, om niet tijdig te beseffen dat de tijd gekomen is om plaats te maken voor jeugdiger en frisscher krachten en om na hun aftreden nog te willen meepraten.”

Toen Idenburg dit schrijven ontving, was hij kort geleden uit West Indië in Den Haag teruggekeerd, waar hij reeds spoedig in beslag werd genomen door de beroering verwekt tengevolge van de belastingtroebelen op Sumatra's Westkust en door het verslag over de bekende Atjeh-enquête. In zijn antwoordschrijven van 23 Juni bepaalde hij zich dan ook alleen tot Atjeh en liet hij het overige gedeelte van Van Heutsz' brief voorloopig rusten: „Uw beide brieven, de een via Suriname, de andere omstreeks 20 Mei hier aangekomen, bereikten mij in goede orde. Ik kan ze nog niet beantwoorden, omdat ik mij natuurlijk op de hoogte moet stellen van de verschillende zaken... Ik ben overstelpt met werk en de gelegenheid tot ernstig schrijven ontbreekt mij. Thans dan ook alleen over Atjeh...”

Eerst anderhalve maand later volgde in zijn schrijven van 10 Augustus 1908 Idenburgs antwoord:

„...U zult hebben gezien, dat ik mij geheel geschikt heb naar uwe zienswijze betreffende Colijn. Natuurlijk zou ik hem

¹⁾ In 1866 had de benoeming tot gouverneur generaal van Nederlandsch Indië van den minister van koloniën Mijer aanleiding gegeven tot een scherpe kritiek in de volksvertegenwoordiging, vooral van het antirevolutionaire kamerlid Keuchenius.

gaarne in September en de volgende maanden hier gehad hebben, maar ik erken de juistheid van uw inzicht..."¹⁾

„... U zijt zeer vriendelijk om mij in den kring uwer beschouwingen op te nemen. Ik weet niet of ik voor Buitenzorg geschikt ben, ik weet ook niet of men mij er voor geschikt zal achten; ik weet niet of ik die zware taak — stel zij werd mij aangeboden — zou kunnen aanvaarden. Voor mij staan hier dus veel vraagtekens. En geldt dit voor mij persoonlijk, nog meer geldt dit voor mij als politiek man. Op het oogenblik heb ik — ik kan dit zeggen zonder dat ik aan zelfoverschatting doe — een goede politieke positie. Maar hoe lang zal dat duren? Slaat straks de sympathie niet in antipathie om, als ik in moet gaan tegen wat voor velen tegenwoordig een axioma dreigt te worden (ik denk aan het... artikel van de Nieuwe Rotterdamsche Courant van gister avond over het militair Atjeh-verslag). Hoe lang duurt het vertrouwen der menigte? Wie weet of ik, politiek gesproken niet over korten tijd alles heb verknoeid wat ik heb gewonnen, en ik in politieken zin voor langen tijd buiten gevecht ben gesteld?"

„Maar bovendien: Wie zal uw opvolger voordragen? Zal het een minister van rechts of van links zijn? Zal de binnenlandsche politiek mijn gaan naar Indië toelaten?"

„Ziet daar hooggeachte generaal tal van vragen, gemakkelijk te vermeerderen, die geheel onzeker doen zijn, wat de toekomst mogelijk of niet mogelijk, gewenscht of niet gewenscht zal doen zijn."

„Mij dunkt het is de juiste en de veilige weg dat U aan Hare Majesteit uwe vervanging verzoekt op het oogenblik, dat U daarvoor lettende op usance en op eigen belang, geschikt acht. Vermoedelijk is dat einde Mei of begin Juni. Van zelf blijft dat verzoek dan liggen tot na de Juni-stembus, en eerst dan is uit te maken welk gevolg aan uw verzoek moet worden gegeven."

„Ik heb goede nota genomen over hetgeen U over den heer Van Rees schreef in dit verband, maar nu *alles* zoo onzeker is, geloof ik dat ik het best doe met nadere correspondentie daarover tot nader uit te stellen. Wij mogen wel vooruitzien, maar niet vooruitloopen..."

In hetzelfde schrijven had Idenburg den landvoogd ook nader ingelicht over de felheid, waarmede in Den Haag de anti-Van Heutsz-campagne werd gevoerd, en hem er op voorbereid dat bij de as. behandeling van de begroting in de tweede kamer een heftige kritiek op het Indische bestuursbeleid werd verwacht.²⁾

¹⁾ Idenburg had gaarne gezien dat Colijn met het oog op de verkiezingen van 1909 zoo spoedig mogelijk naar Holland was gekomen. Van Heutsz achtte het echter in het belang van Indië noodig, dat Colijn eerst zijn taak in de buitengewesten afwerkte.

²⁾ Zie pg. 238—241.

Het is begrijpelijk dat Van Heutsz, die den weg wilde vrij maken voor een gewenschten opvolger, daarvoor wel uit eigen beweging zou willen heengaan; doch een politieke nederlaag wenschen voor hetzelfde doel, achtte hij toch wel een al te sterk „paardenmiddel”. Hij antwoordde dan ook eenigszins weifelend (12 September 1908):

„Wat ik nu eigenlijk moet wenschen weet ik niet. Dat U niet aan den ministrieelen zetel hangt, hebt U mij in 1905 al geschreven en is mij dus bekend, en uit dit oogpunt beschouwd en in aanmerking genomen, dat zelfs een motie van wantrouwen in het in Indië gevoerde bestuursbeleid, die U tot heengaan zou doen besluiten, U persoonlijk niet treffen kan, zou mij haast naar zoo'n motie doen verlangen, mits daarop volgende uwe benoeming tot gouverneur generaal.”

„Wel zou een dergelijke motie mij in de oogen van het groote publiek schaden in mijn reputatie en groote „Schadenfreude” verschaffen aan de Haagsche „stille kracht”, aan de vele middelmatige ambtenaren die er uitgezet en die nog in Indië in dienst zijn en zich niet veilig voelen, zoo ook aan de particulieren hier, voor zoover deze haat tegen den belastinggaarder (hem dien zij daarvoor aanzien) hooger stellen dan het algemeen belang, maar bij het vele dat ik reeds geduldig droeg, kan dat er nog wel bij en zou ik dat zelfs gaarne aanvaarden, mits ik aan U het bestuur over Indië mocht overdragen.”

„Maar zonder dit laatste moet ik hopen, dat men ter wille van U bakzeil haalt en ik minstens tot medio van het volgende jaar blijf, omdat dan alles wat door mij ondernomen is beter zal zijn gevestigd en de geheele opzet ook feitelijk berekend is op een heengaan in 1909. Mijn opvolger heeft dan te consolideeren hetgeen is ingezet en loopt vrij van de onaangename taak om nog hier en daar te moeten ingrijpen, minder geschikte dignitarissen door anderen te moeten vervangen, (omdat ik dat nog voor dien tijd kan doen) en kan dan kalm aan doorwerken met goede krachten in de gewichtige betrekkingen.”

Voorloopig bleef het hierbij; en Van Heutsz was geen stap nader gekomen tot zijn doel: de landvoogdij aan Idenburg te kunnen overdragen. Eenige maanden later hield Idenburg zijn indrukwekkende rede van 10 November in de tweede kamer, waarbij hij op meesterlijke wijze het Indische bestuursbeleid verdedigde, het vertrouwen in Van Heutsz' beleid met één slag herstelde, en de oppositie zoodanig imponeerde, dat zij haar motie van wantrouwen in den zak hield.

Inderdaad was dit zoowel voor den minister als voor den landvoogd een groot succes, maar — aldus zag Van Heutsz de zaak in — met een niet te veronachtzamen schaduwzijde: Zou de ministerraad dezen moeilijk te vervangen collega zonder protesten

laten heengaan? Was de kans niet groot, dat men liever Idenburg zou laten tobben met het zoeken naar een geschikten opvolger voor den landvoogd, dan hem zelf voor dit doel af te staan? ¹⁾ Vóór alles wilde hij een dergelijk verloop van den gang van zaken voorkomen, en in zijn brief van 22 Februari 1909 deed hij een tweede ernstige poging om Idenburg te bewegen tijdig zijn ontslag als minister te vragen, ten einde zich beschikbaar te kunnen stellen voor de landvoogdij:

„... U zult zeker wel willen aannemen, dat hetgeen ik thans ga zeggen mijne oprecht gemeente ernstige overtuiging is. Dit — naar ik vertrouw ten overvloede — vooropstellende zal ik maar dadelijk met de deur in huis vallen. Ik kan niet inzien dat er dit jaar geen sprake zal kunnen zijn van U als mijn opvolger. Ik geloof zeker dat men — als uwe partij aan het roer blijft — liever U zal laten tobben met de moeilijkheid van een *goeden* vervanger voor mij te vinden, dan dat men zich zelf de moeilijkheid op den hals zal halen om een nieuwen minister van koloniën te zoeken; maar in casu *moet* uwe partij — minister Heemskerk en c.q. ook Dr. Kuijper — het voor ons groote en schoone Insulinde over hebben om U af te staan.”

„Ik begrijp ten volle uwe ontboezeming: „Van mij persoonlijk zal nooit eenige stap uitgaan in de richting van Buitenzorg; daartoe acht ik het ambt te hoog en mij zelven te onbekwaam,” en apprecieer uw tevoren gebezigde uitdrukking, dienende als antwoord op de door mij in een vorig schrijven uitgedrukte wenschelijkheid, dat *U* hier mijn plaats zoudt komen innemen: „Ik ken mij in geen deele de eigenschappen en bekwaamheden toe, die de gouverneur generaal in zich moet vereenigen.”” ²⁾

„Maar *ik* en *zeer velen met mij* zijn ten opzichte van uwe bekwaamheid en geschiktheid van tegengesteld oordeel, en nu hoop ik dat, gelet op den zeer bijzonderen toestand — als 't ware een overgangperiode — waarin Indië thans verkeert, en die het beslist noodzakelijk maakt, dat na mij een gouverneur generaal optreedt, die de richting waarin thans gestuurd wordt, door en door kent en beheerscht, en met volle overtuiging en kennis van zaken, zoomede van land en volk, in *dezelfde* richting consequent krachtig blijft doorsturen, U alle bescheidenheid zult terzijde zetten en althans dit mijn ondervolgend oordeel zult bespreken met, c.q. laten lezen aan, minister Mr. Heemskerk.”

„Mijn oprecht gemeente ernstige overtuiging dan is: dat U en niemand anders dan U op dit oogenblik de teugels van het bewind in Indië in handen *moet* nemen, daar met *ieder* ander — wie ook — het volgen van den juisten weg (in de eerste plaats de

¹⁾ In zijn brief van 23 Januari 1909 had ook Idenburg op deze mogelijkheid gezinspeeld.

²⁾ Idenburg aan Van Heutsz in zijn schrijven van 23 Januari 1909.

politiek tegenover de buitenbezittingen in verband met daaraan ondergeschikt optreden van het leger) *niet* verzekerd is."

„Indië gaat zonder eenigen twijfel, als maar consequent met kennis van zaken op den gevolgden weg wordt voortgeschreden, in de tegenwoordige richting energiek wordt doorgestuurd (ook ten opzichte van Java) een goede toekomst tegemoet. Maar wil men bereiken hetgeen die toekomst belooft, dan mag thans geen niet grondig met Indië en de thans gevolgde richting bekend zijnd Nederlandsch staatsman en liefst ook geen zijn geheele carrière bij het centraal Indisch bestuur gemaakt hebbende hoofdambtenaar de teugels van het bewind in handen krijgen."

„Een militair, — al kent hij Indië — zou zeker ook niet goed zijn, maar een *gewezen* militair als U (die na dien tijd een ministerieele loopbaan, afgewisseld door een gouverneurschap maakte) zou daarentegen in de tegenwoordige omstandigheden, ook om zijn militaire kennis, bijzonder goed zijn; vooral ook omdat de laatste betrekking, welke U in het Indische leger hebt bekleed U bijzonder in staat stelt, overmatige eischen van het legerbestuur te breidelen, en bezwaren van dien kant op de juiste waarde te schatten."

„Als bij de as. verkiezingen *links* boven mocht komen — wat ik niet verwacht en U uiteraard ook niet — dan is *voor Indië* de zaak naar mijn oordeel in orde. Want dan treedt U vanzelf af als minister en ik ben vast overtuigd dat het geheele ministerie van links dan aan U de landvoogdij over Indië zou aanbieden."

„Men zou niet uit partijchap die landvoogdij aanbieden aan iemand als bv. Mr. Van Deventer of aan een anderen dergelijken als Indische specialiteit poseerenden luchtkasteelenbouwer; en evenmin aan menschen die slechts eigen grootheid beoogen en met buitengewone luchthartigheid en advocaten-handigheid zich van voor Indië hoogst ernstige belangen afmaken, dan wel naar alle zijden „liebäuglen".

„En nu mag een degelijk rechts ministerie als het tegenwoordige, dat naar mijn overtuiging bij de verkiezingen boven blijft, toch zeer zeker in het toonen van oprechte belangstelling voor Indië niet achterstaan bij hetgeen naar mijn overtuiging een ministerie van links zou doen. En dat zou het geval zijn — ik acht mij verplicht dit nadrukkelijk te zeggen — als het een ander dan U als gouverneur generaal naar Indië zond. Het ministerie Heemskerk *moet* daarom, in 's lands welbegrepen belang, minister Idenburg afstaan."

Van Heutsz eindigde dit betoog met aan Idenburg dringend in overweging te geven „om in het welbegrepen belang van Indië (Groot Nederland) en daarmee van het vaderland reeds vóór de verkiezingen openlijk te willen te kennen geven, dat

hij — hoe ook de verkiezingen mochten uitvallen — de portefeuille van koloniën wenschte neer te leggen.”

„Op deze wijze,” aldus Van Heutsz, „stelt U èn rechts èn links in de gelegenheid om op U de keuze te vestigen als vervanger van mij in het as. najaar — ik zal in de tweede helft van Maart mijn verzoek om ontslag indienen — en zal ik mij gelukkig rekenen nog te hebben kunnen medewerken aan het bewijzen van een laatsten grooten dienst aan koningin en vaderland.”

Maar ook dit tweede en dringende beroep op Idenburg bleef zonder succes: Ik zelf zal geen stappen doen in een richting naar Buitenzorg, antwoordde hij in zijn schrijven van 26 Maart, en hij herhaalde dat hij oprecht meende niet de bekwame man voor Indië te zijn, die de landvoogd in hem zag, en dat hij de overtuiging miste dat zijn komst in het waarachtig belang van Indië zou zijn. Ook als de verkiezingen hem zouden noodzaken om af te treden als minister, achtte Idenburg zijn komst naar Buitenzorg vrijwel onmogelijk. Ik ben U oprecht dankbaar, besloot hij, „voor uwe vriendelijke gedachten en woorden te mijnen opzichte, die mij meer waard zijn dan allerlei afkeurende of goedkeurende beoordeelingen van wien ook.”

Deze keer bepaalde Van Heutsz zich slechts tot een lakoniek antwoord in enkele woorden: „Ik hoop dat er een middel gevonden zal worden om U als gouverneur generaal hierheen te zenden.” (Brief van 16 Mei 1909). Doch ongeveer te zelfder tijd dat Idenburg dit schrijven ontving, bleek men in Den Haag dit middel reeds te hebben gevonden. Want in zijn brief van 22 Juni 1909 (die dus moet zijn geschreven kort na de ontvangst van Van Heutsz' laatst genoemde schrijven) berichtte Idenburg aan den landvoogd, dat zijn collega van binnenlandsche zaken¹⁾ hem „eenigszins onthutst was komen mededeelen, dat er van boven af den wensch was geuit, dat *hij* (Idenburg) naar Buitenzorg zou gaan.”

„Ik heb toen zeer oprecht geantwoord, dat ik snakte om van het ministerschap af te komen; dat ik mijzelf voor gouverneur generaal niet geschikt achtte, maar dat ik op het oogenblik niemand van rechts wist, die ik wèl geschikt oordeelde; zoodat ik gaarne de opdracht zou aanvaarden als ze mij gedaan werd.”

„In dit stadium verkeert de zaak nu. De ministerraad is heel vriendelijk te mijnen opzichte — maar is met deze oplossing maar matig tevreden; het geeft natuurlijk altijd eenige soesah om een nieuwen minister van koloniën te vinden. Ik weet dan ook niet hoe het gaan zal. 'k Moet erkennen dat er wel wat tegen is om een minister van koloniën gouverneur generaal te maken (geval Mijer), maar misschien gelden die bezwaren op dit

¹⁾ Mr. Heemskerk, de minister-president.

oogenblik veel minder dan anders. Het is nu een oogenblik, dat de omnibus toch min of meer stil staat."

"Er is natuurlijk ook wel iets vóór om mij te laten gaan; ik weet van de koloniaal politieke geschiedenis van den laatsten tijd licht iets meer dan een outsider."

"Maar wij zullen zien. Na de herstemmingen zal er een beslissende ministerraad zijn. Ik heb zeer aangedrongen op een zeer spoedige beslissing — met het oog op uw belangen. Ik zal U zoo veel mogelijk telegrafisch op de hoogte houden."

Zoo zag Van Heutsz reeds binnen enkele maanden tijds zijn wensch vervuld. Op 16 Mei had hij de hoop te kennen gegeven, dat men nog een middel zou vinden om Idenburg als landvoogd naar Indië te zenden; en op 21 Juli d.a.v. schreef hij hem: „Ik behoef U zeker niet te zeggen met hoe groot genoegen ik de mededeeling las, dat Hare Majesteit U wenscht te benoemen tot gouverneur generaal; ..."

Intusschen is uit de gevoerde correspondentie gebleken, dat van Idenburg zelf, evenmin als van den minister-president, eenig initiatief in dezen kan zijn uitgegaan. Het heeft er dan ook den schijn van, dat Van Heutsz, die nooit werkeloos bleef, waar het overwegende landsbelangen gold, aan deze benoeming niet onschuldig zal zijn geweest, en dat hij niet heeft nagelaten om de aandacht te vestigen op het groote belang dat hij zag in Idenburgs benoeming tot gouverneur generaal.

Alhoewel dit tweede afscheid tusschen minister en gouverneur generaal — geheel anders dan dat van 1905 — zich thans bij stukken en brokken ontwikkelde, was de toon in hun correspondentie nog hartelijker en de onderlinge waardeering nog grooter geworden. Want hetgeen deze beide groote vaderlanders gedurende den tijd van Van Heutsz' landvoogdij tezamen beleefden, ondervonden en tot heil van Nederlandsch Indië tot stand brachten, moest hun wederzijdsche waardeering op een nog hooger peil brengen.

Zooals in de „Inleiding" werd gezegd, kenden zij elkaar reeds jaren als onbaatzuchtige „dienaren van den staat" wier hoogste streven gericht was op het brengen van eenheid, orde, rust en welvaart in het uitgestrekte gebied van Tropisch Nederland. Hoe moeilijk had dit program vijf jaren te voren nog geschenen. Doch met welk een zelfvertrouwen en rustige zekerheid had Van Heutsz zijn taak aangevat en tot een goed einde gebracht; en hoe krachtig, beslist en onvoorwaardelijk had Idenburg zijn medewerker daarbij gesteund en verdedigd.

En thans — nu hun samenwerking ten einde liep — hoe was in dien korten tijd de toestand over het geheele gebied van den

Archipel bijna ongelooflijk veranderd en verbeterd; maar ook hoe hadden zij in dien tijd wederkeerig leeren waardeeren hun hoog gestemd gevoel voor plichtsbesef, gespeend van alle eerzucht en eigenbelang.

Het is dan ook begrijpelijk dat vooral in hun laatste brieven zeer duidelijk tot uiting komt een onmiskenbaar gevoel van onbaatzuchtige vriendschap van hoogere orde, zooals wij in het dagelijksch leven nauwelijks kennen.

Typeerend voor Van Heutsz zijn nog enkele losse opmerkingen, die hij Idenburg in een schrijven van 9 Maart 1909 had doen toekomen:

„... Voor U, die mij tot gouverneur generaal voordroeg, ben ik blij, dat ik in mijn moeilijke taak niet ben te kort geschoten, hetgeen met mijn eenzijdige militaire opleiding en beperkte ontwikkeling immers ook mogelijk zou zijn geweest.”

„Nu is mijn eenige illusie, dat U en Colijn het aangevangen werk in handen krijgen, het waar noodig verbeteren en tot een schitterend einde zullen brengen.”

„Misschien heeft de „Nieuwe Courant” in het artikel „Het naderend koloniaal debat” het wel bij het rechte einde, dat ik mij speciaal eigen voor het grovere werk, den inzet en de eerste groote conceptie, en dat aan anderen de fijne afwerking moet worden toevertrouwd. Ik accepteer dit gaarne als U en Colijn dan de fijne afwerkers mogen zijn.”

Den laatsten tijd kort vóór Idenburgs vertrek naar Indië was een deel van hun briefwisseling gewijd aan enkele huishoudelijke aangelegenheden, betreffende het personeel in particulieren dienst van den landvoogd en het materieel en meubilair in het paleis:

„... Ik heb U reeds aangeraden om al die menschen aan te houden, en wat den hofmeester betreft kan ik U nog mededeelen, dat ik direct na het optreden van *dezen* hofmeester, die zijn vak uitmuntend verstaat en eerlijk is, 1000.— gulden 's maands goedkoopster leefde dan vóór dien tijd en dan mijn voorgangers met hun hofmeesters.” (Brief van Van Heutsz van 2 Augustus 1909).

In zijn schrijven van 7 September 1909 antwoordde Idenburg onder meer: „... Wij waardeeren in hooge mate de goede zorgen, die U nog wilt besteden — en hebt besteed — aan uw rijtuig enz. Ik hoor algemeen dat alles onder U zoo keurig netjes in orde is. Evenzoo is mijne vrouw Mevrouw Van Heutsz zeer dankbaar voor de duidelijke opgave van het benodigde linnen-goed, die ik door bemiddeling van den heer Kan ontving.”

Enkele van deze overigens weinig beteekenende huishoudelijke besprekingen wilden wij den lezer niet onthouden. Van meer belang is intusschen de wijze waarop Idenburg in dit zelfde afscheidschrijven nog eens in het kort zijn waardeerende woorden her-

haalde voor den baanbrekenden arbeid door Van Heutsz in deze vijf jaren tot stand gebracht:

„Door U is het fundament gelegd, waarop kan worden voortgebouwd en in zooverre zal mijn taak gemakkelijker zijn dan de uwe was. Aan den anderen kant stelt het goed voortbouwen ook weder hooge eischen. Eén ding is zeker, namelijk dat uw bestuur een der allermerkwaardigste en in zijn gevolgen ongetwijfeld gunstigste perioden van onze koloniale geschiedenis vormt. Reeds nu wordt dit hier in Holland door de politiek meelevende menschen veel meer erkend dan een poos geleden, toen alles onder den invloed der ontevreden en stokenden stond.”

„Er is inderdaad het laatste jaar een groote verbetering gekomen in de appreciatie van uw beleid. Ik geef daarvan volstrekt niet uitsluitend of zelfs maar in hoofdzaak aan mijzelve de eer, al heb ik gedaan wat ik kon; verschillende omstandigheden hebben daartoe medegewerkt; allereerst de tastbare en zichtbare vruchten van uw beleid; — maar als ik ook maar een heel klein beetje heb kunnen medewerken tot die kentering des geestes dan zal ik daarvoor zeer dankbaar zijn, en het gevoel hebben dat ik niet tevergeefs minister ben geweest dit maal...”

Kon Idenburg met zijn rede van 10 November 1908 voor oogen, waarmede hij door zijn krachtige, bezadigde en sympathieke houding de kwaadsprekers en stokebranden in een hoek dreef, aan Van Heutsz schooner hulde brengen dan door de verklaring dat het bereiken van *dit* eene resultaat hem de genoegdoening gaf te weten niet tevergeefs minister te zijn geweest?

Met dat al was er inderdaad bij het aftreden van Van Heutsz een kentering ten goede in de appreciatie van zijn verdiensten merkbaar geworden. Dat nam intusschen niet weg, dat vele politieke „voorvechters” te lang en te luidruchtig hadden geschermd met het zg. „imperialisme” van dezen landvoogd, om er nu plotseling het zwijgen toe te doen.

In het voorloopig verslag van de tweede kamer op de begroting voor 1910 „wenschten eenige leden te weten, of de minister gezind was om terug te komen op de in de laatste jaren gevolgde imperialistische politiek, die o.a. bleek uit uitzending van talrijke militaire expedities; en om te streven niet naar uitbreiding, maar naar inkrimping van gezag.”

„Anderen vonden in het bovenstaande aanleiding om als hun meening te kennen te geven, dat de in de laatste jaren gevolgde politiek den naam van „imperialistisch” niet verdient; en om hulde te brengen aan den gouverneur generaal Van Heutsz wegens hetgeen hij, door zijn optreden in de buitenbezittingen, voor de vestiging van een ordelijk en rustig bestuur heeft gedaan,” (pg. 28).

Uiteraard sloot de minister zich in de memorie van ant-

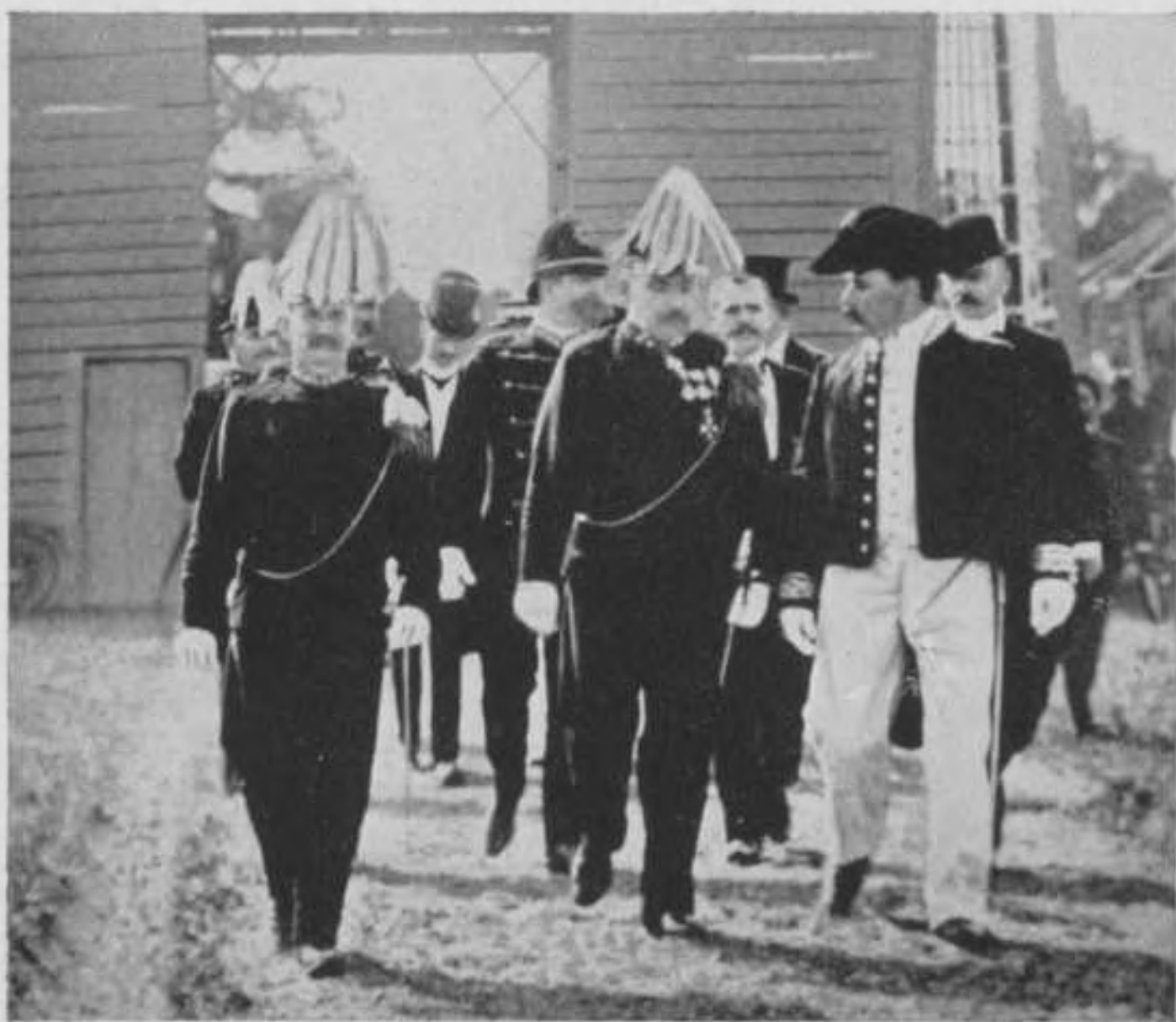
ENKELE DER VOORAANSTAANDE MEDEWERKERS
VAN VAN HEUTSZ 1904—1909.

1. *H. N. A. Swart*, civ. en mil. gouverneur v. Atjèh en Onderhn., later vice-president v. d. raad v. Indië.
2. *D. F. W. van Rees*, alg. secretaris, later vice-president v. d. raad v. Indië.
3. *H. Colijn*, tijd. adviseur voor de bestuurszn. der buitenbezn., later minister-president.
4. *W. J. Coenen*, residt. v. Banka, tevens beheerder der gouv. tinwinning, later lid v. d. raad v. Indië.
5. *W. Frijling*, adviseur voor de bestuurszn. der buitenbezn., later lid v. d. raad v. Indië.
6. *L. C. Welsink*, residt. v. Tapanoeli.
7. *H. Christoffel*, kapitein der marechaussees.
8. *C. A. Rijnders*, 1e luit. civ. en mil. gezagh. v. Soemba, later luit.-generaal tit. b/d. commt. v. Bronbeek.
9. *C. Lulofs*, adj. adviseur voor de bestuurszn. der buitenbezn., later adviseur voor dien dienst.

De hoofden van het eiland Soemba maken op Koningins-verjaardag 1910 hun opwachting bij den civiel en militair gezaghebber, de 1e luitenant C. A. Rijnders

De opening van de eerste Pasarmalam (Jaarbeurs) te Koetaradja (Atjèh) in 1910 door den gouverneur, den kolonel H. N. A. Swart

woord (pg. 48) bij deze laatste meening aan: „... Wel is in verschillende streken geweld gebruikt moeten worden, maar dit geschiedde tot bevestiging, niet tot uitbreiding van ons gezag. Aan inkrimping, in den zin van opgeven van ons gezag, wordt door den ondergeteekende niet gedacht. Wat ons thans te doen staat, is het verkregen gezag te handhaven en aan te wenden tot heil der bevolking...”

„Bij de hulde die in dit gedeelte van het voorloopig verslag aan den gouverneur generaal Van Heutsz wordt gebracht, wagens hetgeen hij, door zijn optreden in de buitenbezittingen voor de vestiging van een ordelijk en rustig bestuur heeft gedaan, sluit de ondergeteekende zich gaarne aan. Er is daar in weinige jaren een groot werk tot stand gebracht.”

Toelstra behoorde blijkbaar tot de kamerleden, die „toch niet te overtuigen waren.” „Goed gebruld leeuw!” interrompeerde hij Boogaardt toen deze hulde bracht aan het groote werk door Van Heutsz in Atjeh en de overige buitengewesten tot stand gebracht. En toen hij zelf aan het woord kwam verweet hij aan Van Heutsz dat deze getracht had een sterk militair-imperialistisch gezinde politiek te voeren, en dat nog bovendien op een goedkoopje: Hij was de incarnatie van eene enghartige, belangzuchtige en militairistische politiek.¹⁾

18 December 1909 gaf Van Heutsz de landvoogdij over aan Idenburg; en in zijn afscheidsrede daarbij uitgesproken weerklonk een toon ten deele van voldoening dat zijn zware taak tot een bevredigend einde was gebracht, ten deele van opluchting, dat hij de landvoogdij mocht overgeven in de handen van hem, dien hij er *de* aangewezen persoon voor achtte:

De gelukkigste dag voor een landvoogd, zeide hij, is de dag van zijn vertrek. Hij zelf voelde zich opgewekt en tevreden, en hij bracht aan allen, aan het leger en aan de vloot dank voor hun plichtsbetrachting en goede trouw. („De Locomotief” van 18 December 1919, IIe Blad).

„Er rustte op mij,” zeide hij verder, „de alles behalve aangename plicht om minder goede krachten door betere te vervangen, alsmede ouderen door jongeren, maar ik kan verklaren steeds naar mijn beste weten en zonder aanzien des persoons gehandeld te hebben; en ik heb ondanks de aanvallen van vele bedilliers door deze keuze de bekwaamste mannen voor de moeilijkste posten weten te krijgen.”

„Daardoor heeft thans de regeering den steun van jonge bekwame mannen. Dat keuzestelsel heeft ontevredenheid gewekt,

¹⁾ Mr. H. A. Idema. „Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië”, pg. 234.

omdat de middelmatigen voor zich de meeste kans zagen bij het ancienniteitssysteem door gebrek aan zwaarte omhoog te vallen; maar de bekwamen hielden zich stil om niet arrogant te lijken. Daardoor werd slechts het gemopper van de middelmatigen vernomen, die het wilden doen voorkomen alsof niet stelselmatig zou zijn te werk gegaan."

Vervolgens sprak de scheidende landvoogd zijn bijzonderen dank uit aan alle bij keuze benoemden, die voor de regeering tot een grooten steun waren. Ook betuigde hij zijn dank voor de woorden van waardeering en voor het oordeel door niet-ambtenaren op 31 Augustus over zijn bestuur uitgesproken.¹⁾ Naar aanleiding daarvan had hij ook uit Holland adhaesiebetuigingen ontvangen.

Mijn blijdschap van heden komt ook hierdoor dat de heer Idenburg is benoemd tot mijn opvolger. Aan niemand beter kan het bestuur over Indië worden toevertrouwd. Hij is een man van groote bekwaamheid en met belangstelling voor Indië, en zijn bekende persoonlijkheid is een waarborg voor zijn kalmte, zijn overleg en zijn strikte onpartijdigheid.

De toekenning van rechtspersoonlijkheid aan Indië, welke hem zoo na aan het hart lag, ging Van Heutsz ook thans bij het scheiden der markt, niet stilzwijgend voorbij:

„Nu ik als afgetreden gouverneur generaal, in het openbaar mijn oordeel mag uitspreken, acht ik het wenschelijk, dit thans te doen over een dier onderwerpen, dat voor Indië van bijzonder groot belang is. Ik bedoel de quaestie van de toekenning aan Indië van rechtspersoonlijkheid — niet slechts een bloot formeel, waarbij alleen bevoegdheid wordt verleend tot het op eigen naam sluiten van leeningen — maar rechtspersoonlijkheid gepaard gaande met zekere mate van autonomie, van financieel zelfbestuur, de bevoegdheid gevende om onder het opperbestuur der koningin, binnen door den Nederlandschen wetgever te stellen grenzen en onder diens contrôle, te beslissen over het aanwenden van de eigen geldmiddelen; tot vaststelling dus van de eigen begrooting van inkomsten en uitgaven."

„Mijn oordeel — en ik grond dit oordeel op mijn ervaring — is, dat in Indië en in Indië alleen de mannen zijn, die met volledige kennis van zaken kunnen oordeelen over de nooden en behoeften van land en volk; die, omdat zij het leven in Indië

¹⁾ Op de openbare audiëntie ter gelegenheid van de verjaardag van de Koningin had Mr. Vissering namens de particuliere ingezetenen van Nederlandsch Indië tot den landvoogd gezegd: „Wie oogen heeft om te willen zien zal moeten erkennen dat H.M. de Koningin ook in dit opzicht groot is geweest, dat zij U.E. bleef steunen in tijden van bitteren aanval op uw bestuursprogram, dat nog slechts tot begin van uitvoering kwam en voor zijn voltooiing ettelijke jaren zal vereischen."

medeleven, gestadig kunnen waarnemen, niet slechts hetgeen op allerlei gebied moet geschieden, maar ook op welke wijze dat moet plaats hebben, ... die in staat zijn een vast en wel door-dacht plan te ontwerpen en consequent daarnaar te werk te gaan, ten einde een gewenschte ontwikkeling van land en volk langs dien methodischen weg te verzekeren." (cursiveering van schr.).

„Mijne hoop, dat deze voor Indië zoo uiterst gewichtige aan-gelegenheid nog in mijn bestuurstijd haar beslag zou krijgen, is helaas niet verwezenlijkt; ... maar de gegronde hoop bestaat, dat dit onder uw bestuur wèl zal geschieden.”¹⁾

„Ten slotte wensch ik Uwe Excellentie geluk met uw benoe-ming, en ik hoop dat U veel moogt tot stand brengen. Maar het is een moeilijke en vaak ondankbare taak.”

In zijn antwoord- en afscheidsrede tot Van Heutsz roemde Idenburg het grootsche werk door zijn voorganger in Indië tot stand gebracht, waarover later de geschiedenis zal spreken. „Twee zaken, de onderwerping van Atjeh en de grondvesting van ons gezag in de buitenbezittingen zijn het groot succes dat op uw krachtig optreden is gevolgd.”

„Moge God U en de Uwen het geluk doen smaken om in de verte te mogen waarnemen, hoe hier de vrucht rijpt van veel, dat door U werd geplant.”

¹⁾ Uit hetgeen over de toekenning van rechtspersoonlijkheid aan Indië werd opgemerkt op pg. 183 blijkt dat Van Heutsz' verwachtingen nog te optimistisch waren ingesteld. Eerst in de periode 1918—1926, dus na Idenburgs landvoogdij werd door de instelling van den volksraad en de behandeling der begroting door dit vertegenwoordigend lichaam, een begin gemaakt met het verleggen van het zwaartepunt der koloniale besprekingen van Den Haag naar Batavia.

BESLUIT

1. *Nabetrachting*

Toen Van Heutsz in 1904 de landvoogdij aanvaardde, heerste er in een groot deel van het uitgestrekte gebied der buitengewesten een toestand van onzekerheid, onrust en wanorde; was er op Java reeds sedert een paar jaar een commissie bezig met een uitgebreid onderzoek naar de oorzaken van de mindere welvaart der bevolking; wisten de regeering en haar adviseurs met de steeds terugkeerende begrootingstekorten geen raad meer; en was men er slechts met de grootste moeite in geslaagd om op bescheiden wijze enkele fondsen ter beschikking te stellen voor de allernoodzakelijkste sociale verbeteringen.

Wij zaten in Indië min of meer in het moeras en wij hadden ons, zooals Idenburg het uitdrukte, eenigszins vastgewerkt.¹⁾

Toen Van Heutsz vijf jaren later het bewind aan Idenburg overdroeg waren onveiligheid en onrust in de buitenbezittingen verdwenen, allerwegen tot in de verste uithoeken van den Archipel orde, rust en veiligheid daarvoor in de plaats getreden en was het Nederlandsche gezag overal hecht gevestigd. De eenheid van Indië, die voorheen slechts in naam en op papier bestond, was door het ingrijpen in en de reorganisatie van de buitengewesten, door de oprichting van de landschapskassen en de exploratie van Nieuw Guinea, volle werkelijkheid geworden.

Tegelijkertijd waren met groote voortvarendheid belangrijke staatkundige hervormingen tot stand gebracht, dan wel onderhanden genomen of in voorbereiding: De toekenning van rechtspersoonlijkheid en financieele zelfstandigheid aan Indië, de reorganisatie van het algemeen en gewestelijk bestuur, de reorganisatie van het binnenlandsch bestuur, de keuzebevordering en de verjonging van het ambtenarencorps.

Hand aan hand daarmee was de belangstelling voor een krachtige bevordering van de economische ontwikkeling des lands over de geheele linie wakker geschud. Het daarbij bereikte succes is voor het overgrootste deel te danken aan Van Heutsz' persoonlijk initiatief en zijn onvermoeibare geestkracht; aan zijn doelmatige verbeteringen en voorstellen voor de reorganisatie van het Banka-tinbedrijf, het gouvernements kolenbedrijf, de

¹⁾ Zie pg. 226.

staatsspoorwegen, de post en telegrafie, het mijnwezen en de petroleumindustrie, aan de verbetering van het havenwezen, de bevordering en uitbreiding van het verkeer en het transport over zee; en aan de openstelling van uitgestrekte gebieden in de buitengewesten voor den particulieren land- en mijnbouw.

En in sprekende tegenstelling met wat Toelstra noemde „de incarnatie van een enghartige, belangzuchtige en militaristische politiek”¹⁾ was Van Heutsz de stuwende kracht voor tal van maatregelen ter bevordering van de emancipatie der bevolking en van haar geestelijke en materieele belangen. Toen hij bij de ambtsaanvaarding de in breeden kring zeer impopulaire „hormatcircularie” zoo goed als gereed vond, aarzelde hij geen oogenblik om deze met volle instemming met zijn handteekening te bekrachtigen. Aan zijn persoonlijk ingrijpen en persoonlijke bemoeienis zijn onder meer te danken: de verbetering en uitbreiding van het landbouwcredietwezen, een grondige reorganisatie en groote uitbreiding van het volksonderwijs, de reorganisatie van den civiel geneeskundigen dienst, de verbetering van het gevangeniswezen, de voorbereiding der politiereorganisatie, de reorganisatie van het landrenteonderzoek en de herziening in modernen geest van de verouderde bepalingen betreffende de beperkte bewegingsvrijheid van in Nederlandsch Indië wonende Chineezers en andere vreemde Oosterlingen.

Dit alles had veel arbeid en veel geld gekost. Het arbeidsveld van leger en binnenlandsch bestuur in de buitengewesten was enorm uitgebreid; de uitgaven ter bevordering van de economische ontwikkeling des lands, en in het belang van de emancipatie der bevolking, haar geestelijke ontwikkeling en haar materieel welzijn, waren ieder jaar met flinke sprongen omhoog gegaan; aan tal van zaken, die jaren lang wegens het „geen geld, geen Zwitsers” onvervuld op het verlanglijstje der ethische politiek hadden gestaan, werd daadwerkelijke aandacht besteed. Doch ten spijt van de daaruit voortvloeiende steeds stijgende uitgaven, was Van Heutsz er in geslaagd om de traditioneele tekorten op de Indische begrotingen te veranderen in overschotten.

In 1917 nam IJzerman in de tweede kamer den economischen toestand in beschouwing:

„In 1906” aldus dit kamerlid, „had Nederland onder den levendigen indruk van verschillende berichten over den economisch ongunstigen toestand van Nederlandsch Indië een som van 40 miljoen gulden Indische schuld voor zijn rekening genomen... De erkenning van de inzinking was het begin van haar einde. De goede daad werd onmiddellijk beloond in den vorm van zeven vette jaren.”

¹⁾ Mr. H. A. Idema. „Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië”, pg. 234.

„Het tijdvak van 1906 tot en met 1912 was er een van opbloei. Indië werd wakker en de gevolgen van het reuzenwerk van Van Heutsz en van de beleidvolle consolidatie van Idenburg deden zich gevoelen. In de genoemde zeven jaren was van leenen geen sprake. Het geheele tekort bedroeg over dit tijdsverloop nog geen drie ton, — 287.000 gulden —. En toch werden 109 miljoen aan buitengewone uitgaven uit de middelen betaald.”

De financieele ontreddeering had binnen enkele jaren plaats gemaakt voor een behoorlijke fundeering van 's lands financiën.

Ter vermijding van alle misverstand zij er met eenigen nadruk aan herinnerd, dat Van Heutsz niet de eerste is geweest die het groote belang inzag van een financieel herstel, van doelmatige sociale hervormingen, van emancipatie der bevolking, enz. Integendeel, reeds jaren lang was zonder ophouden over dit alles gepraat, geconfereerd en geschreven; maar... tot „dadens” was het slechts bij uitzondering gekomen.

Ook de koerswijziging in de non-interventie politiek tegenover de zelfbesturen in de buitengewesten was geen novum dat voor het eerst in de bestuursperiode van Van Heutsz werd toegepast. Die was reeds begonnen onder de landvoogdij van den gouverneur generaal Van der Wijck, zooals Idenburg in zijn bekende rede van 10 November 1908 had opgemerkt (zie pg. 258). Maar ook Van Heutsz zelf heeft enkele malen in het openbaar Van der Wijck den lof toegezwaaid, die hem in dezen toekwam.¹⁾

De eerste maal geschiedde dit toen Van Heutsz als gouverneur van Atjeh in het vaderland teruggekeerd op 11 Juli 1904 in den Haagschen Dierentuin werd gehuldigd en toegesproken door Dr. E. Kielstra: „Disperceert niet, wie de kloekste is zal de macht hebben” had Kielstra als motto voor zijn rede gekozen. Doch in zijn antwoord weerde Van Heutsz deze toepassing van Coens bekende woorden op zijn prestaties in Atjeh af:

„Niet ik, als bevelhebber en bestuurder van Atjeh, had dat schoone devies van onzen grooten voorzaat in Insulinde Jan Pieterszoon Coen tot het mijne te maken.”

„De groote eer dat verheffende devies te hebben hoog gehouden en daarnaar steeds te hebben gehandeld komt geheel en uitsluitend toe aan den gouverneur generaal mede in de zaal aanwezig, die in 1894 bij het verraad van den vorst van Lombok en in 1896 bij het verraad van Teukoe Oema te Atjeh het bestuur over Indië voerde, aan den oud gouverneur generaal Jhr. Van der Wijck.”

„Hij versaagde in die moeilijke gevaarvolle tijden geen oogenblik, hij greep krachtig, resoluut en beleidvol in, hij was de

¹⁾ Zie ook pg. 24.

kloekste en hield de macht in handen, bleef meester van den toestand. Aan hem dus die hulde, ..."

Toen Van der Wijck tien jaren later overleed, schreef Van Heutsz op 12 Juli 1914 een „In Memoriam,, waarin hij zijn waardeerende woorden van 11 Juli 1904 in herinnering bracht, en daarna vervolgde:

„Van der Wijck was in de hoogste positie de kloekste, dispe-reerde in gevaarvolle oogenblikken niet, bracht vertrouwen en nieuw leven, weer levende geest in de Indische doode massa, die verlamd bijna ontzield was door jaren lange politiek van weifelen en zwakheid. Hij luidde door Lombok en Atjeh, door het toonen van kracht en zelfbewustheid en door nooit te versagen het nieuwe getij in Indië in, baande al zoo den weg voor zijn opvolgers, die, gelukkig voor Nederland, op den aangewezen weg naar vermogen zijn blijven voortschrijden ..."

Zoo zag Van Heutsz in Van der Wijck den man, die door de vastberaden wijze waarop hij de non-interventie politiek op zijde had geschoven, voor zijn opvolgers den juisten weg had gebaand. Bovendien had hij in het kritieke jaar 1896, tegen het advies in van het meerendeel der militaire chefs en autoriteiten, Van Heutsz als colonnecommandant naar Atjeh gezonden, en twee jaren later, in 1898, was het weer Van der Wijck, die Van Heutsz tot gouverneur van Atjeh en tot militair commandant van de expeditie naar Pidië had benoemd.

Zonder Van der Wijck zou de Indische geschiedenis om en bij den overgang naar de twintigste eeuw hoogstwaarschijnlijk een geheel anderen loop hebben genomen, en zou er wellicht nooit sprake zijn geweest van een gouverneurschap en nog minder van een landvoogdij Van Heutsz; en niet ten onrechte noemde Van Heutsz aan het slot van zijn „In Memoriam" Van der Wijck „een man, die den eersten stoot gaf aan de thans snel groeiende ontwikkeling, aan de vorming in den Indischen Archipel van Grooter Nederland."

Doch met volle erkenning en waardeering van deze groote verdiensten van Van der Wijck, is ten slotte Van Heutsz zelf de man geweest, die niet alleen met groote consequentie op dezen door Van der Wijck ingeslagen weg is voortgegaan, maar die bovendien alle goede voornemens van zijn voorgangers in één enkel logisch opgesteld „vijfjarenplan" heeft vereenigd, en die dit plan tegen een hardnekkig verzet in, met taaie volharding tot uitvoering wist te brengen.

Zelfs de besten onder Van Heutsz' voorgangers zouden ieder voor zich de handen hebben vol gehad aan slechts enkele van de vele belangrijke reorganisaties die deze dadenkrachtige landvoogd in korten tijd tot stand wist te brengen; en niet zonder grond

sprak Colijn — en wie zou in staat geweest zijn een juister oordeel te vellen — zijn bewondering uit voor „de doortastendheid en de onverzettelijke volharding, waarmede Van Heutsz onder dikwijls heftige tegenkanting, het politieke testament van de besten onzer Indische landvoogden — en van allen tegelijk — in slechts luttele jaren tot uitvoering bracht.”¹⁾

Aldus kwam in vijf jaren tijds een reorganisatie tot stand zooveel omvattend, zoó diepgaand en van zoó groote beteekenis als Indië nog nimmer in zoo kort tijdsverloop had meegemaakt, en waarvan de Indische econoom Dr. G. Gonggrijp getuigde, dat er in Indië van het jaar 1904 tot 1914 meer veranderd is dan in drie voorafgaande eeuwen tezamen.²⁾

Dr. I. J. Brugmans haalt in zijn „Geschiedenis van het Onderwijs in Nederlandsch Indië”, op pg. 289 deze woorden met instemming aan en laat daaraan voorafgaan:

„De loop der geschiedenis moge een continue beweging zijn, toch zijn er perioden in de historie aan te wijzen, die zich voordoen als stroomversnellingen in een rivier. Zulk een periode deed zich in Indië omstreeks 1900 voor. Politiek, economisch en geestelijk drong alles naar vernieuwing en groei. Het Nederlandsch gezag in de buitengewesten werd onder de krachtige leiding van Van Heutsz overal bevestigd. De Europeesche ondernemingen en bedrijven breidden zich snel uit, en brachten, ofschoon bij het begin der eeuw voor „mindere welvaart” werd gevreesd, ook onder de inheemsche bevolking economischen vooruitgang. De intensiviteit van het bestuur (in het bijzonder in de buitengewesten. Schr). nam toe. En ten slotte, de bevolking ontwaakte uit den sluimer, waarin zij eeuwen lang bevangen was geweest; de „inlandsche beweging” kwam op...”

Gonggrijp en Brugmans beschouwen hier de perioden der landvoogdij van Van Heutsz en die van Idenburg te zamen als één geheel, en terecht!

Van Heutsz' vooruitziende blik en zijn onoverwinlijke wilskracht brachten in een onstuimig tempo een volslagen omwenteling tot stand, die aan Indië sociaal, economisch en staatkundig een geheel nieuw aanzien gaf.

Idenburgs wijs beleid bracht de rustige bezinking en consolidatie van al het nieuwe, waardoor zijn voorganger inderdaad „het geluk mocht smaken om van uit de verte waar te nemen, hoe in Indië de vrucht rijpte van veel, dat door hem was geplant.”

¹⁾ H. Colijn, „Nederlands Indië” 1913, Onze Staatskunde ten aanzien van de buitenbezittingen.

²⁾ Dr. G. Gonggrijp, „Schets eener economische geschiedenis van Nederlandsch Indië.” 1928, pg. 196.

2. *Gouverneur generaal in ruste*

Na zijn terugkeer in het moederland volgde Van Heutsz niet den stroom van de groote meerderheid der oud-Indischgasten, en liet dus de residentie met haar groot contingent „Haagsche leegloopers” (zie pg. 242) links liggen. Zijn werkzame geest zocht een woonplaats in een ander milieu, en vond dit in de hoofdplaats des lands, het bedrijvige Amsterdam, waar als van ouds het hart van het veelomvattende Indische zakenleven klopte.

Daar bleef zijn belangstelling voor alles wat de grootheid van het vaderland en in het bijzonder van Nederlandsch Indië betrof onverflauwd. Nog jaren lang hebben in Van Heutsz' ruime en zonnige werkkamer in de Van Eeghenstraat in de rianten omgeving van het Vondelpark, belangrijke besprekingen plaats gehad.

Het vliegwezen, de exploratietochten naar onbekende gebieden in den Archipel, het verkeerswezen en de overzeesche verbindingen met den Archipel, handel, industrie, landbouw en nijverheid, dit alles had zijn voortdurende aandacht. Nooit werd hij moede met het maken van stemming voor een goede en degelijke propaganda voor Indië in het vaderland, en met groote geestdrift begroette hij de plannen voor de oprichting van „Het Koloniaal (Indisch) Instituut” te Amsterdam.

De vele bestuurders en zakenlieden, belangstellenden en ver eerders, die er een tocht naar de Van Eeghenstraat in Amsterdam voor over hadden, vonden bij hem steeds een open oor, een gulle mededeelzaamheid en een groote liefde voor het mooie tropenland waar Nederland een zoo moeilijke, maar eervolle taak had te vervullen. En bij dit alles was en bleef hij in zijn korte en duidelijke adviezen, zijn onbewimpelde kritiek en zijn onomwonden meening als van ouds de man uit één stuk, ernstig en wilskrachtig, met een zweem van humor soms spottend vernuft, maar altijd opgewekt en vol goeden moed.

Overigens had hij zich met voorbedachten rade uit het openbare leven teruggetrokken (zie pg. 279). Na het neerleggen der landvoogdij begeerde hij geen openbare functies meer te bekleeden. Als rustend landvoogd gaf het hem een groote voldoening om van uit de verte gade te slaan de intensieve economische ontwikkeling, den grooten bloei en de ontluikende volkswelvaart van het land, waaraan hij zesendertig moeitevolle jaren van zijn werkzaam leven had gewijd.

Maar in 1916, midden in den wereldoorlog, werd ook in Tropisch Nederland het stormsein geheschen.

Reeds om en bij de eeuwswisseling was Japan, dat zich sterk voelde door zijn bondgenootschap met Engeland van 1902, een

politieke actie begonnen tegen de pogingen van Rusland om Korea onder zijn invloedssfeer te brengen. In 1904 had dit tot den Russisch-Japanschen oorlog geleid; en na zijn nederlaag moest Rusland bij den vrede van Portsmouth in 1905 Zuid Sachalin en zijn rechten in Zuid Mandsjoerije aan Japan afstaan. Ook het schiereiland Laotong werd toegewezen aan Japan, dat thans de vrije hand in Korea kreeg, en het duurde dan ook niet lang of ook in Korea werd Japans oppergezag erkend.

Dit agressieve optreden van Rusland en Japan werd doorkruist door de pogingen der U.S.A. om de invloedssfeeren der vreemde mogendheden in China op den achtergrond te dringen en de „open-deur-politiek” weer te herstellen. Met dit streven had de Noord Amerikaansche republiek slechts een matig succes; ook haar voorstel van 1910 om de spoorwegen in Mandsjoerije te internationaliseeren, mislukte door het scherpe verzet van Japan.

Daarnaast — het is overbekend — was de tegen de Japansche immigratie in de Vereenigde Staten gerichte wet van 1907 een bron van voortdurende wrijving en gevoeligheden. En dat werd er niet minder op toen Canada en Australië soortgelijke maatregelen tegen de Japansche immigratie namen en ten slotte in 1911 het Engelsch-Japansche verbond in dien zin werd gewijzigd, dat Engeland bij een Japanschen oorlog tegen Amerika niet meer gehouden zou zijn als bondgenoot van Japan op te treden.

De geringe successen door de U.S.A. bereikt bij hun pogingen om de „open-deur-politiek” in China zooveel mogelijk te herstellen, liepen intusschen groot gevaar geheel te niet te worden gedaan toen Japan — gebruik makende van de vele moeilijkheden van zijn bondgenooten in den wereldoorlog — in 1915 aan China zijn beruchte 21 eischen stelde. Door deze eischen te aanvaarden kwam China feitelijk onder Japansche suprematie te staan; en de U.S.A. en de Europeesche mogendheden konden niet anders doen dan tijdelijk te berusten in het aanmatigend optreden van Japan.

Dat dit alles niet alleen in China groote verbittering, maar ook elders in Oost Azië groote ongerustheid verwekte, is begrijpelijk; en van dit algemeene gevoel van onrust en onbehaaglijkheid bleef ook Nederlandsch Indië niet vrij.

Het was toen een negental jaren geleden, dat Van Heutsz zijn dringende brieven aan minister Fock had geschreven, waarin hij de aandacht vroeg voor de gespannen verhoudingen in den Pacific en voor Indië's defensie, een zaak die hij gewichtiger noemde dan al het andere; en er daarom op aandrong dat met het nemen van een beslissing in zake de leger- en vlootplannen niet langer meer getalmd zou worden: „het behoud onzer koloniën kan er van afhangen.” (zie pg. 187—191).

Doch de eenige daad van werkelijk belang, die hierop was gevolgd, was de instelling geweest vijf jaren later van de staatscommissie voor de verdediging van Nederlandsch Indië. Aan een verdedigingsplan voor Java alléén dacht men niet meer. De algemeene politieke toestand in den Pacific¹⁾ en de economische ontwikkeling der buitengewesten lieten ons geen andere keuze: De geheele Archipel zou moeten worden verdedigd; maar hoe?

In haar rapport van Mei 1913 pleitte de commissie voor een „krachtige” vloot van 5 pantserschepen met bijbehorend „klein materieel” aan welke de verdediging van het eilandenrijk in hoofdzaak zou moeten worden opgedragen. Het leger zou daarbij een ondergeschikte rol vervullen in zooverre, dat het slechts steun zou verleen voor de verdediging van Java en Madoera en van de marine-steunpunten.

„Notendoppen in vergelijking met hetgeen andere mogendheden bezitten en aanmaken” had Van Heutsz dit soort slagschepen genoemd; en om een dergelijke vloot te kunnen bouwen, zou het reeds zwakke Indische leger moeten worden gekortwiekt! Want de commissie had bovendien de vraag in overweging gegeven, of met het oog op onze beperkte middelen, een *vermindering van het veldleger* mogelijk zou kunnen zijn.

Eindelijk was men in 1914 in Den Haag met een nieuw ontwerp vlootwet gereed gekomen, dat tegelijk met het vraagstuk der verdediging van Indië in Augustus van dat jaar in de tweede kamer aanhangig zou worden gemaakt. Maar door het uitbreken van den oorlog... bleef de behandeling achterwege. Ook de volgende jaren deed men niets; noch in 1915, noch in 1916 kwam de zaak in de kamers.

Zoo was er bij het uitbreken van den wereldoorlog slechts een *voorstel* van de staatscommissie voor het bouwen van een artillerievloot, welke beslist niet opgewassen zou zijn tegen die van eenige mogelijk in den Archipel optredende groote zeemogendheid. Voor een duikbootenvloot van zoodanige sterkte, dat er een redelijke defensieve kracht van zou kunnen uitgaan, bestond zelfs niet eens een plan. Van de voorgestelde verbeteringen en hervormingen van het — te zwakke — leger was slechts een zeer klein gedeelte, en van de militieplannen nog niets tot uitvoering gekomen.

Deze toestanden waren vrij algemeen bekend, en het behoeft

¹⁾ Terecht werd in de commissie de aandacht gevestigd op de belangrijke strategische ligging van den Archipel, die eensdeels een verbindingschakel, een eilandenbrug, vormt tusschen het Aziatische en het Australische deel van het Britsche wereldrijk, en anderdeels een scheidingsdrempel, waar langs vrijwel alle verkeer tusschen den Pacific en den Indischen Oceaan moet passeeren.

dan ook niet te verwonderen, dat zich dadelijk in het begin van den oorlog zoowel van het Europeesche als van het intellectueele gedeelte der Inheemsche bevolking een sterk gevoel van ongerustheid meester maakte. Dit werd nog verergerd, doordat er *nog geen onafhankelijke telegrafische verbinding* van Tropisch Nederland met het moederland bestond, zoodat zelfs van officieele zijde de onjuistheid van de telkens opnieuw opduikende alarmeerende berichten lang niet altijd dadelijk kon worden vastgesteld. De meest wilde geruchten over sensationeele oorlogsgebeurtenissen, waarin — zooals het heette — Nederland zou zijn betrokken, deden herhaaldelijk de ronde; en een officieele tegenspraak ter geruststelling moest dan ook herhaaldelijk dagen lang achterwege blijven.

Het algemeen gevoel van ongerustheid en onbehaaglijkheid kwam niet alleen tot uiting in de pers — vooral na het aanmatigend optreden van Japan in China in 1915 — maar ook op tal van volksvergaderingen gehouden in alle plaatsen van eenig belang, waaraan Europeanen, Inlanders, Chineezers en andere vreemde Oosterlingen in grooten getale deelnamen.

Allerwegen klonk *de* groote grief: „Wij zijn weerloos!” Jaren lang is er over de verdediging van het land, dat wij bewonen gesproken en overleg gepleegd; doch thans nu vrijwel overal in de wereld de oorlog woedt, en ook Indië wordt bedreigd, zijn wij weerloos. Geeft ons de bevoegdheid om zelf voor onze verdediging te zorgen; wij weten dat wij ons daarvoor aanzienlijke financiële en andere offers zullen moeten getroosten; wij zijn daartoe ook ten volle bereid. Maar laat ons niet langer weerloos te midden van een wereld in vollen oorlog.

Er vormde zich een comité „Indië Weerbaar”, en op Koningsinnedag 1916 seinde het comité van uit Batavia: „It is our firm conviction that it is of vital interest to speedily thoroughly enable the Netherland East Indies to defend itself on land and on sea.”

In Maart 1907 deelde de voorzitter Fock aan de tweede kamer mede, dat een deputatie van het comité „Indië Weerbaar” uit Indië hierheen was gekomen, door den oud gouverneur generaal Idenburg aan hem was voorgesteld, en hem had aangeboden een motie van de vergadering van ingezetenen van Nederlandsch Indië van alle rassen. De leden dezer deputatie hielden redevoeringen te Genève, in Den Haag en elders in Nederland.¹⁾

Indië verkeerde weer in gevaar; en vergeten waren Van Heutsz' voornemens om zich niet meer in het openbaar met de koloniale politiek bezig te houden. Dezelfde grieven die van overzee werden geuit, voelde ook hijzelf, en hij bracht ze tot uiting in een rede in een buitengewone vergadering van den bond van Vrije

¹⁾ Zie Idema, „Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië”, pg. 347.

Liberalen gehouden op 13 Januari 1917 te Amsterdam:

„Vele legercommandanten en vlootvoogden hebben aan het vraagstuk van de verdediging van Indië menigen slapeloozen nacht besteed, maar *nog nimmer is een plan van verdediging en van samenstelling van leger en vloot tot stand gekomen, waarmee met vertrouwen een aanval van een buitenlandschen vijand kon worden tegemoet gezien...*” Te midden van den geweldigen oorlog, die nu al sedert 1914 om ons heen woedt, is Nederlandsch Indië weerloozter dan ooit.”

„Deze weerloosheid heeft Indië zelf, zooals wij allen weten, zoowel in de Inlandsche als in de Europeesche kringen, ten slotte dermate verdrotten, dat op Koninginnedag 1916 duizenden en nog eens duizenden zijn te saam gestroomd om daartegen een luid protest te doen hooren en bij de Nederlandsche regeering aan te dringen op snel en krachtig handelen...”

„Uit de laatste troonrede bij de opening der staten generaal in 1916 kennen wij allen de koninklijke *woorden*, gesproken als antwoord op het adres betreffende het weerbaar maken van Indië. Sedert zagen wij reikhalzend uit naar de *regeeringsdaden!* Een krachtige daad in de juiste richting is der regeering gemakkelijk gemaakt door het plan van den heer Van der Weijden.¹⁾ De

¹⁾ Zie „Weerplicht voor Inlanders en samenstelling van de weermacht in Nederlandsch Indië” door J. v. d. Weijden, majoor van den generalen staf N.I.L. Amsterdam, 1916.

De schrijver, leeraar aan de hogere krijgsschool, achtte evenals Van Heutsz — zijn schoonvader — voor de verdediging van Nederlandsch Indië noodig een krachtige *duikbootenvloot* en een *militieleger* (Europeanen en Inheemschen). De vloot zou moeten bestaan uit zes flotille's, ieder bestaande uit 8 duikboten, 2 torpedojagers, 1 kruiser van ongeveer 7000 ton en een viertal mijnenleggers; bovendien voor locale verdediging nog 10 à 12 duikboten met toebehooren.

Voor het landleger, dat in staat moest zijn, niet alleen het eiland Java, maar ook de buitengewesten te verdedigen, wenschte hij een *militieleger* (Europeanen en Inheemschen) van ongeveer 150.000 man, gesteund door een staand leger (vrijwilligers) en eventueel gewapende politie voor het bewaren van orde en rust van ongeveer 27.000 man. De totale kosten schatte hij op 135.5 miljoen gulden 'sjaars (staand leger 35, militieleger 35, vloot 27, rente en aflossing leening 38.5 miljoen).

De minister daarentegen stond — evenals de staatscommissie van 1912 — op het standpunt dat de Indische wateren en ook de buitengewesten het beste konden worden verdedigd met behulp van een *artillerievloot* van (kleine) slagschepen met bijbehorend „klein materieel”.

Voor het leger — dat *alleen voor de verdediging van Java en Madoera* en van de maritieme steunpunten zou worden bestemd — stond op het urgentieplan van den minister, de reeds in 1909 door Van Heutsz voorgestelde militie voor Europeanen (het volgende jaar, 1918, werden inderdaad vier dienstplichtige compagnieën Europeanen bij vier verschillende bataljons opgericht). Bovendien zei de minister toe, dat met spoed een ontwerp op de Inlandsche militieplicht zou worden voorbereid.

beginselen daarin neergelegd zijn logisch. Het is bovendien een minimumplan; voorkomt dus tijdverlies over ellenlange behandeling der vraag: of het niet wat minder en goedkooper kan ...

„Al konden wij een vloot bouwen, die ons de suprematie ter zee waarborgde, dan zou niettemin daarnaast nog een sterk leger op alle buitengrenzen van onzen Archipel noodzakelijk blijven ter verdediging niet alleen van alle versterkte maritieme steunpunten, maar tevens voor krachtigen afweer van elke poging tot landen of doordringen, waar ook. Maar een vlootje als de minister voorshands van plan is voor Indië te bestemmen (4 linieschepen, 5 kruisers, 25 duikboten en bijbehorend klein materieel, schr.) met *te weinig* van hetgeen wij het *meest* en het *eerste* *noodig* hebben, *onderzeeboten* met toebehooren en een voldoende hoeveelheid *verkenningsschepen*, mag in het welbegrepen belang van Indië en van Nederland niet worden aanvaard.” (Van Heutsz achtte noodig als uiterste minimum een vloot van 60 duikboten, 12 torpedojagers, 6 kruisers van ongeveer 7000 ton en een 25-tal mijnenleggers).

„In de allereerste plaats moet dadelijk aangeschaft worden hetgeen *strikt noodzakelijk* is, dat zijn de duikboten met al hetgeen daarbij behoort, ook bevestiging en versterking van de steunpunten, enz. enz. ... Zoolang het strikt noodzakelijke er niet is, en zelfs nadat het strikt noodzakelijke er is, mag van een klein aantal dure slagschepen geen sprake zijn. Ook voor handhaving van de neutraliteit heeft Indië geen slagschepen noodig. De 7000 ton kruisers zijn buiten de rayons der duikboten meer dan voldoende; Indië laten meebetalen aan een klein eskader slagschepen zou onverantwoordelijk zijn ...”

„Bij de ministers van koloniën en marine behoort met klem op zeer besliste wijze te worden aangedrongen op onverwijld handelen door het doen vaststellen van een rationeel defensieplan; en met de ten uitvoer legging van dit plan zou met groote volmacht moeten worden belast één man, iemand met nuchter verstand, helder oordeel, groot initiatief en veel durf, in wiens vakkennis algemeen vertrouwen wordt gesteld.”

Niet ten onrechte trok Van Heutsz een parallel tusschen de bewering dat wij geen leger zouden kunnen onderhouden groot genoeg om behalve Java ook de buitengewesten te verdedigen en andere bezwaren die thans werden gemaakt, en de afbrekende kritiek 25 jaren te voren uitgeoefend op zijn Atjeh-brochure van 1892.

Toentertijd had hij zes jaren lang een onafgebroken hardnekkigen strijd moeten voeren tegen het gebrek aan zelfvertrouwen en het waandenkbeeld in de leidende kringen, dat wij nòch financieel, nòch personeel in staat zouden zijn geweest om op waardige wijze onze taak in Atjeh tot een goed einde te brengen.

Het duurde nog tot 1898 eer eindelijk de gouverneur generaal Van der Wijck het roer omgooide, zooals reeds eerder werd gezegd Van Heutsz benoemde tot gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden, tevens commandant van de expeditionnaire troepenmacht naar Pidië, en hem aldus in de gelegenheid stelde om zijn woorden tot daden te maken.

„In 1892 was het motto mijner Atjèh-brochure” aldus van Heutsz, „De Atjèh-oorlog knaagt aan ons koloniaal bezit; zij moet eindigen. Laten wij eindelijk aan de beschaafde wereld toonen, dat wij daartoe in staat zijn.”

„Thans (1817) zeg ik: Indië's weerloosheid knaagt aan ons koloniaal bezit; zij moet eindigen. Laten wij eindelijk aan de beschaafde wereld toonen, dat wij daartoe in staat zijn.”

Van Heutsz besloot zijn herhaaldelijk door algemeene blijken van instemming onderbroken rede met zijn gehoor in herinnering te brengen „de wijze ernstige les van een der grootste hedendaagsche legeraanvoerders:”

„Elk practisch middel, dat ten doel heeft de oorlogen zeldzamer te maken door een beroep op het verstand te stellen in de plaats van een beroep op de wapenen, behoort met sympathie te worden begroet en gesteund.”

„Doch elke regeering die zich daardoor laat in slaap wiegen in een gevoel van volkomen veiligheid, die zich verlaat op pacifistische ideeën van den eeuwigen vrede op aarde, en verzuimt zich voor te bereiden op een verdediging van het bestaan, de eer en de rechten van haar land, zondigt zwaar tegen haar volk.”¹⁾

Eindelijk, nadat men in de drie oorlogsjaren 1914—1916 met geen woord over de organisatie van Indië's defensie had gerept, verschenen na het protest van het Comité „Indië Weerbaar” (en kort na Van Heutsz' rede in Januari 1917) de parlementaire bescheiden, waaruit bleek welke plannen men in Augustus 1914 maar onafgehandeld had gelaten.

Is het te verwonderen dat Van Heutsz dit alles vernemende opnieuw in het strijdperk trad, krachtig tegen dezen gang van zaken protesteerde en daarbij geen blad voor den mond nam?

„Het klinkt of er een klucht wordt opgevoerd!” aldus Van Heutsz in zijn rede op 17 Februari 1917 in „De Industriele Club” te Amsterdam...²⁾ „Dus: een verdedigingsplan in zijn vollen omvang, dat in Augustus 1914 klaar was en op het oogenblik dat de groote oorlog uitbrak meer dan ooit van de allerhoogste urgentie was, werd niet aanhanging gemaakt, omdat... de oorlog uitbrak. Vermoedelijk om dezelfde reden kwam het evenmin in 1915 en ook niet in 1916 in behandeling.”

¹⁾ Zie het dagblad „De Telegraaf” van 13—14 Januari 1917.

²⁾ Zie „Het Algemeen Handelsblad” van 18 Februari 1917.

Vervolgens bestreed hij de plannen voor het bouwen van „een beslist te zwakke vloot” en het organiseeren van een militieleger, dat *alleen voor de verdediging van Java zou worden bestemd*:

„Zijn dat nu de hoofdlijnen van het door de regeering aanvaarde verdedigingsstelsel? Is dat nu hetgeen reeds in Augustus 1914 gereed lag — het verdedigingsplan in zijn vollen omvang? Heeft dat zelfs maar iets van een verdedigingsplan? Of zijn het slechts twee niet in behoorlijk verband tot elkaar staande strijdmiddelen zonder plan?”

„Het eerste is ten hoogste een beslist te zwakke vloot, al moge ze dan ook zg. harmonisch samengesteld heeten, die op de buitengrenzen van onzen Archipel, welke bovendien te uitgebreid voor haar zijn, niet gesteund door goed geschoolde, geoefende en goed geoutilleerde troepen aan wal, direct wordt vernietigd of teruggeslagen naar de vlootbasis op Java. Van zoo'n vloot sprekende, te zeggen: „Mocht ze onverhoopt het onderspit delven,” is zelfbedrog.”

„Het tweede is een leger, dat als uitsluitend bestemd tot verdediging van Java, voor onzen geheelen Archipel geen nut heeft. En juist hierom, om onzen geheelen Archipel gaat het. Wij moeten, wij kunnen en wij zullen den geheelen Archipel verdedigen, en met groote kans op succes verdedigen, indien leger en vloot maar worden samengesteld in den geest door overste Van der Weijden aangegeven, en het bevel in bekwame handen komt.”

Het is niet waar, dat — zooals de minister zegt — het leger niet zou zijn op te voeren tot zoodanige sterkte, dat het den vijand overal in den Archipel, althans overal waar dat noodig mocht zijn en het de moeite loont, een landing kan beletten, of den gelanden vijand de vermeestering van verschillende ver uiteen gelegen gebiedsdeelen kan beletten. Zal het in Nederland dan nooit uit zijn met het jammerlijke: wij kunnen dit niet en wij kunnen dat niet? Weet men thans zelfs achter de ministerstafel nog niet, dat in Indië alles mogelijk is, mits het bestuur over en in de koloniën maar in bekwame handen wordt gelegd, en zoo wel het bestuur als de legervoering in handen is van mannen met zaakkennis en klare koppen?”

Dat Van Heutsz thans, in 1917, toen de ongerustheid in Indië haar toppunt had bereikt, er in zijn gerechtvaardigde ergernis geen doekjes meer om wond en de regeering in duidelijke taal haar zorgeloosheid verweet is begrijpelijk. Naar de meening van velen, die konden beoordeelen hoe groot het gevaar was dat Indië bedreigde — zoo niet in 1916—1917 dan toch zeker binnen afzienbaren tijd — had hij de juiste woorden gesproken, die ook overigens in breede kringen de volle instemming hadden.

Gedurende tientallen van jaren was er over de defensie van

Indië gepraat, geadviseerd, geconfereerd en geschreven; en het bedroevende resultaat van al den arbeid daarvoor verricht door legercommandanten, vlootvoogden, gouverneurs generaal, ministers van marine, ministers van koloniën, belangstellende kamerleden, enz. enz. was dat, nu er groot gevaar dreigde, Indië zoo goed als weerloos was! Het was dan ook zeker niet zonder grond, dat Van Heutsz thans kort en zakelijk adviseerde: staakt in 's hemelsnaam dat nuttelooze en vruchteloos gepraat en geschrijf, doch verricht een „daad”, en zend een regeeringscommissaris met een uitgebreide volmacht naar Indië om de defensie onmiddellijk onderhanden te nemen!

Wie toen dacht dat Van Heutsz' protest eenigen indruk had gemaakt op den minister van koloniën Mr. Pleyte, kwam bedrogen uit. Mr. Pleyte begon de behandeling van Van Heutsz' defensievoorstellen met een betoog, dat de toon waarop Van Heutsz had gesproken niet beantwoordde aan het begrip dat hij had van de waardigheid van een oud gouverneur generaal.

Vervolgens verweet hij Van Heutsz, dat hij als landvoogd afwijzend had gestaan tegenover een Inlandsche militie, die hij thans aanbeval; doch de minister liet hierbij de volkomen gewijzigde toestanden, die tot deze veranderde houding aanleiding hadden gegeven, eenvoudig buiten beschouwing. En toch moest den minister bekend zijn, dat toen Van Heutsz in 1904 als landvoogd optrad, de tijd nog niet gekomen kon zijn om de Inlandsche bevolking den nieuwen militielast op te leggen. Daar aan moesten tal van hervormingen voorafgaan, en dank zij Van Heutsz, zijn die hervormingen daaraan dan ook voorafgegaan. (zie ook pg. 189).

De heer IJzerman, een der kamerleden, die den minister van repiek diende, vestigde daar de aandacht op, wees op de gebeurtenissen der laatste jaren, waardoor de geheele wereldpsiche veranderd was, en betoogde ten rechte, dat wat jaren geleden niet gewenscht, zelfs niet mogelijk werd geacht, thans onder den dwang der omstandigheden niet alleen uitvoerbaar, maar zelfs onafwijsbaar was geworden.

Overigens was Mr. Pleyte er geheel naast, toen hij ten slotte beweerde, dat Van Heutsz zelf als gouverneur generaal „niets aan legervorming en aan defensie van Nederlandsch Indië had gedaan;” en dat, als hij gekund had, hij het toen zeker niet zou hebben nagelaten. Van Van Heutsz' voorstellen en van zijn persoonlijke bemoeienis met de noodzakelijke voorbereidingen voor een reorganisatie van het leger, van zijn voorstellen voor een grondige reorganisatie van de vloot, van zijn dringende vertoogen in zijn brieven naar het moederland om met de leger- en vlootplannen niet langer meer te talmen, van zijn waarschuwende woorden „het behoud onzer koloniën kan er van afhangen,”

van dit alles werd met geen woord gerept. (zie ook pg. 187—191).

Blijkbaar was Mr. Pleyte van dit alles niet op de hoogte, en begreep hij bovendien niet eens, dat juist het teleurstellende resultaat van den veelomvattenden arbeid in dezen van Van Heutsz en andere landvoogden en van hun medewerkers een spoorslag te meer had moeten zijn, om nu de nood drong de defensiebelangen aan de handen van een regeeringscommissaris toe te vertrouwen.

Om kort te gaan: Knobel, De Meester, IJzerman, Dresselhuijs dienden den minister in de kamer van replek en brachten hem de onjuistheid zijner beweringen onder het oog.¹⁾ Doch hij was niet te overtuigen. Voor hem (Mr. Pleyte) en zijn geestverwanten in de kamer „bestond er geen enkele aanleiding om Van Heutsz als organisator van de defensie naar Indië te zenden.” En daarbij bleef het.

Het debat in de tweede kamer ontaarde in een politiek steekspel, waarbij het herhaaldelijk leek of de veiligheid van Indië slechts bijzaak, doch politieke spitsvondigheden hoofdzaak waren.²⁾ Ten slotte deelde de minister mede, dat de invoering van een *militie* voor *Europeanen* op het urgentieprogram der regering stond, waarmede echter slechts een geringe versterking van het leger zou zijn te bereiken (ongeveer 6000 man). Doch een ontwerp op de *Inlandsche militieplicht werd met spoed voorbereid*. In afwachting daarvan zouden Inlanders in de gelegenheid worden gesteld om dienst te nemen bij een vrijwillige Inlandsche militia. De kamer stelde zich met deze toezegging tevreden, maar... Indië bleef zonder een afgerond verdedigingsplan dat eenig vertrouwen kon schenken.

¹⁾ Ook de pers liet zich niet onbetuigd. Zeer scherp was de kritiek van het dagblad „De Telegraaf” in zijn nummer van 23 Maart 1917, waarin de houding van den minister werd gelaakt, en hem op de onjuistheid van de voorstelling van zaken, welke hij gaf, werd gewezen. Het blad eindigde zijn betoog met de kwestie der Inlandsche militia en schreef daarover: „Nu is de tijd gekomen voor een maatregel, die zelfs in 1909 een groote politieke fout zou zijn geweest. Het kwam op in 1914 en moest Idenburg, die in 1910 den minister adviseerde *tegen* een Inlandsche militia, in 1915 zelf den minister verzoeken met voorstellen te komen. Zal de heer Pleyte het wagen dit den heer Idenburg (deze was nog steeds gouverneur generaal schr.) op even weinig sympathieke wijze onder den neus te duwen, als hij den heer Van Heutsz dingen verwijt, die kant noch wal raken? De minister kan dat alles beter weten en... weet ook beter. Maar dan vraagt men zich toch af, wat hem bewogen heeft te trachten de kamer met zulke praatjes aan boord te komen. Of heeft hij gedacht: „Die lui slikken toch alles”? Zoo ja, dan pleit dit evenmin voor de kamer als voor den minister, die zich hier van zijn smalsten kant heeft laten zien.”

²⁾ Zie ook Idema, „Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië”, pg. 346—355.

En de resultaten?

Het volgende jaar, 1918, werd inderdaad de Europeesche militie voor het eerst opgeroepen, en was daarmee dit instituut voor goed bij het Indische leger ingedeeld. Met de Inlandsche militie, waar het eigenlijk om te doen was, en waarvoor „met spoed” een ontwerp zou worden voorbereid, ging het op de gebruikelijke wijze minder voorspoedig. Het duurde nl. 24 jaren (!), dus tot 1941, toen het echter reeds te laat was, alvorens de eerste ploeg Indonesische militie, 6000 man sterk, werd opgeroepen. In een pas verschenen publicatie (medio 1945) uitgegeven door sectie XV M.G. „Het Koninklijk Nederlandsch Indisch Leger in den strijd tegen Japan” lezen wij hierover op pg. 6: „... toen de oorlog in December van hetzelfde jaar (1941) uitbrak, was dit contingent (de pas opgeroepen 6000 man Indonesische militie) nog niet voldoende geoefend om bij de defensie een rol te kunnen spelen.” Op pg. 7 eindigt de schrijver zijn hoofdstuk I met een pleidooi voor het scheppen van een Indische binnenland-sche industrie, welke voor zoover noodig op korten termijn in een oorlogsindustrie zou kunnen worden omgezet. „Verder is duidelijk gebleken, dat ook dan nog een krachtige versterking van weermachtsonderdeelen eenige jaren vordert, en dat met een dergelijke uitbreiding niet mag worden gewacht tot de vijand bij wijze van spreken voor de deur staat.”

Voor de toekomst is het te hopen, dat de auteur bij het tegenwoordige geslacht niet — evenals indertijd Van Heutsz bij Mr. Pleyte — aan doovemans deur klopt.

Van Heutsz zelf kwam niet meer op de zaak terug. Als van ouds had hij kort kernachtig en duidelijk zijn meening gezegd, en verder liet hij, getrouw aan zijn gewoonte, onwelwillende en onzakelijke kritiek onbeantwoord.

Een tweetal jaren na zijn laatste openbare rede te Amsterdam begonnen zich in het voorjaar van 1919 de eerste verschijnselen te vertoonen van een sloopende kwaal, die langzaam maar zeker Van Heutsz' fysieke krachten begon te ondermijnen. Reeds van 1920—1921 bracht hij den winter in het Zuiden door om in een zachter klimaat genezing te zoeken; in September 1922 verliet hij Nederland voor goed en vertoefde de volgende jaren afwisselend in Meran en Montreux.

Over Van Heutsz' verblijf in het Zuiden is door A. Louise van Bevervoorde van Rappard in „Het Vaderland” van 28 Augustus 1924 een zoo juiste, levendige en treffende beschrijving gegeven, dat wij enkele gedeelten daarvan hier onverkort weergeven.

„Van zijn laatste levensjaren is betrekkelijk weinig bekend, daarvan weten allen zij, die in intiemen kring met hem hebben geleefd. En toch komt het mij voor, dat juist voor de ware ken-

nis van Van Heutsz als mensch deze laatste levens- en lijdensjaren zulk een helder licht werpen op zijn persoonlijkheid."

„Men was in Holland zoo licht geneigd te denken: „Van Heutsz een wrak geworden." Minister Colijn heeft het zoo terecht al opgemerkt: „Naar 't lichaam, ja — naar den geest, verre van dien..." Of deze helderheid van geest, die hem tot 't einde bijbleef, voor hem zelve misschien nog slechts 't lijden heeft verzwaaard — wie zal 't kunnen beslissen?"

„Voor zijn nagedachtenis en voor zijn omgeving is ze een weldaad geweest. Want wie gedurende deze laatste jaren in zijn nabijheid hebben geleefd, zullen vóór alles zich hem herinneren, zooals hij daar neerzat, — 'n nobele figuur, gebogen door 't lijden, 'n lijden met moed en berusting gedragen. En wie ooit aan de groote lijn in Van Heutsz' karakter mocht hebben getwijfeld, die moge door de kennis van zijn laatste levensjaren overtuigd worden, dat die groote lijn hem was aangeboren... We mogen door het leven gelouterd worden — een zielenadel, als waarvan Van Heutsz blijk gaf, verkrijgt men niet door 't lijden alléén. Die ligt in de natuur zelf en die heeft wel degelijk behoord tot de vele goede en rijke gaven door 'n vriendelijke fee dezen grooten man bij zijn geboorte reeds toebedeeld..."

„Waar 't volle leven vooral zijn intellectuele gaven heeft naar voren gebracht, daar heeft de ziekte — als ware het om zijn nagedachtenis nog groter te maken — 't volle licht geworpen op de grootheid van zijn karakter."

„Nimmer een klacht, nimmer een blijk van ongeduld, van ontevredenheid of zelfs maar van moedeloosheid. Integendeel, steeds was men zeker bij hem een vriendelijke opgewekte ontvangst te vinden, was het voor den bezoeker zelf een voldoening eenige uren bij dezen grooten lijder te mogen doorbrengen. Steeds hartelijk deelnemend in 't lief en leed van anderen, steeds met onverflauwde belangstelling vervuld voor alle groote vraagstukken, en in de eerste plaats vol belangstelling voor 't land, waaraan hij zijn leven had gewijd — ons Nederland en vooral ons Nederlandsch Indië. Nimmer was hij 't moede zijn omgeving te laten genieten van den rijkdom aan herinneringen, steeds bleef hij warm zich interesseeren voor de belangen, de verdere ontwikkeling van Indië; en gelijk ook vroeger aarzelde hij nimmer onomwonden zijn opinie te geven, wanneer naar zijn overtuiging niet op den goeden weg werd voortgegaan."

„Steeds bleef hij de man uit één stuk, vol wilskracht en daarnaast ook vol humor en fijn gevoel. Ook die humor heeft, zelfs onder 't bitterst lijden, hem nimmer verlaten. Onuitputtelijk zijn de rake, geestige opmerkingen, welke zijn omgeving steeds weer verbaasd deden staan."

„Wat voor dezen man een groote voldoening moet zijn geweest, is zeker wel, zich in den laatsten tijd van zijn leven omringd te zien door verscheidene van zijn vroegere officieren, die, evenals hij zelf, in 't buitenland vertoevend, om 't zeerst zich beijverden hem kleine diensten te bewijzen. Want deze groote éénmaal gevreesde chef was 'n gevoelig mensch. Niet lang geleden nog trof ons in een gesprek zijn half weemoedige, half voldane opmerking: „En toch hielden de Atjèhers veel van me.”

„Van Heutsz was een overwinnaar in den besten zin van 't woord.”

„Breed van opvatting, was hij van een groote verdraagzaamheid voor andersdenkenden. Ook hierop heeft minister Colijn reeds de aandacht gevestigd. Van huis uit tot de Katholieke kerk behorend, deelde Van Heutsz sedert lang Schillers overtuiging:

„Welche Religion ich bekenne?
Keine von Alle die du mir nennst.
Und warum nicht?
Aus Religion!”

Dit deed echter niet de minste afbreuk aan zijn belangstelling, zijn waardeering voor de waarachtig godsdienstige gevoelens van anderen.”

„Zoo werd hem nog kort vóór zijn heengaan een inleiding gevraagd voor 't werkje over Pastoor Verbraak.¹⁾ Hoewel hijzelf niet meer bij machte was te schrijven, is de tekst toch nagenoeg woordelijk door hem aangegeven en de enthousiaste woorden: „Pastoor Verbraak is de nobelste figuur die ik ooit in Indië heb ontmoet,” kwamen hem regelrecht uit het hart. Nog gedurende zijn laatste ziekte sprak hij over 't boekje en hoe dit nu wel eerst-daags verschijnen zou... Inderdaad kwam het op den dag zelf van zijn sterven te Montreux aan...”

„Toen de moede oogen, die tot 't laatst zóó levendig, zóó ondeugend bijna nog konden opflikkeren, ten slotte zich hadden gesloten voor goed en we zoo rustig en vreedzaam hem zagen neerliggen, te midden van bloemen in onze nationale kleuren, gaf deze aanblik een onvergetelijken indruk van: rust na den strijd.”

„Op 't vriendelijke kerkhof van Clarens, waar in allen eenvoud de begrafenisplechtigheid plaats had, een eenvoud, zooals Van Heutsz zelf dien moet hebben gewenscht, omdat deze het

¹⁾ De, ongeacht godsdienstige gezindheid en religie, om zijn nobel karakter en menschlievenden inborst, algemeen vereerde pastoor Verbraak, heeft onafgebroken het grootste gedeelte van zijn werkzaam leven gedurende de meest bewogen tijden van den oorlog, in Atjèh doorgebracht.

kenmerk was van zijn gansche persoonlijkheid, voerden slechts een paar van zijn oude vrienden het woord. En wat vooral ons trof in de gevoelvolle rede van den heer Vattier Kraane was de wensch, die stellig, niet enkel bij de Nederlandsche regeering, maar ook in vele Nederlandsche harten zal weerklank vinden, dat, zooals Napoleon werd overgebracht naar de Seinestad, te midden van het volk, dat hij zóó oprecht had liefgehad, ook Van Heutsz spoedig moge komen te rusten dáár, waar hij behoort — in 't kleine Nederland, dat hem voortbracht en voor welks koloniale grootheid hij heeft gestreden, geleden en geleefd!"

„Met de Nederlandsche driekleur bedekt en onder bloemen bedolven hebben we de kist in de voorloopige groeve zien neerdalen — een oogenblik vol van weemoed en ontroering."

„De bijna tropische zon, welke Van Heutsz zoo lief was geweest, scheen helder en stralend, als wilde ze hem een laatsten afscheidsgroet brengen."

LITERATUUR

- Brugmans I. J.* —: „Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch Indië”; Groningen, 1938.
- Colijn H. A.* —: „Naar de eeuwige sneeuw van Tropisch Nederland”; Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 1937.
- Colijn H.* —: „Politiek beleid en bestuurszorg in de buitenbezittingen”; Batavia, 1907—1909.
„Neerlands Indië”; Eerste Druk; Amsterdam, 1911.
- Croo H. H. du* — en *Schmidtdt H. J.* —: „Marechaussee in Atjèh”; Maastricht, 1943.
- Fock D.* —: Rede gehouden in den raad van het Koloniaal museum te Haarlem, 16 Mei 1908, overgedrukt in „De Indische Mercur” van 23 Juni 1908.
- Gent L. F. van* —, *Pénard W. A.* —, en *Rinkes D. A.* —: „Gedenkboek van Nederlandsch Indië 1898—1928”; Batavia, 1928.
- Gonggrijp G.* —: „Schets eener economische geschiedenis van Nederlandsch Indië”; Haarlem, 1928.
- Helsdingen W. H. van* — en *Hoogenberk H.* —: „Daar wèrd wat groots verricht”; Amsterdam, 1941.
- Hotz C. D. E. J.* —: „Beknopt geschiedkundig overzicht van den Atjèh-oorlog”; Breda, 1924.
- Hulstijn P. van* —: „Van Heutsz en de buitengewesten”; 's Gravenhage, 1926.
- Idema H. A.* —: „Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch Indië 1891—1918”; 's Gravenhage, 1924.
- Indische Gids De* —: 1905, 1906, 1907, 1908, 1909.
- Kielstra E. B.* —: „Indisch Nederland”; Haarlem, 1910.
„De vestiging van het Nederlandsch gezag in den Archipel”; Haarlem, 1920.
- Lamster J. C.* —: „J. B. van Heutsz”; Amsterdam, 1942.
„Het daghet in den Oosten”; „De Indische Gids”, 1938.

- Naarding J. W.* —: „Het conflict Snouck Hurgronje-Van Heutsz-Van Daalen”; Utrecht, 1938.
- Regeeringsjubileum van H.M. de Koningin*: „De Indische Post”, 26 Augustus 1938.
- Reitsma S. A.* —: „Gedenkboek der staatspoor- en tramwegen in Nederlandsch Indië 1875—1925”; Weltevreden, 1925.
- Sachse F. J. P.* —: „Mededeelingen door het Encyclopaedisch Bureau, Seran”; Weltevreden, 1922.
- Schrieke B. J. O.* —: „Het onderwijs in Nederlandsch Indië”; voordracht gehouden op de 18e koloniale vacantiecursus voor geografen, Koloniaal (Indisch) Instituut te Amsterdam; 29 December 1937.
- Somer J. M.* —: „De korte verklaring”; Breda, 1934.
„Vestiging, doorvoering en consolidatie van het Nederlandsche gezag in Nederlandsch Indië”; Breda, 1935.
- Stapel F. W.* —: „Geschiedenis van Nederlandsch Indië” V; Amsterdam, 1940.
- Tampoebolon Radja H. A. m.* —: „Het sneuvelen van Si Singa Mangaradia”; Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 1944.
- Tijdschrift van het Binnenlandsch Bestuur*: XXVI, XXVII.
- Verslag der Militaire exploratie van Nederlandsch Nieuw Guinea, 1907—1915*”; Weltevreden, 1920.
- Verslag van den chef van den staf der expeditie naar Bali van 10 September tot 30 October 1906*; Indisch Militair Tijdschrift, Extra Bijlage no. 27, Batavia, 1910.
- Weijden J. van der* —: „Weerplicht voor Inlanders en samenstelling van de weermacht in Nederlandsch Indië”; Amsterdam, 1916.
- Wielenga Ds. D. K.* —: „Soemba”; 's Gravenhage, 1926.

